

ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ

Από τον κύκλο της Βιέννης στον Davidson

Κείμενα των

Hahn, Neurath, Carnap, Schlick, Quine, Davidson

Επιστημονική επιμέλεια: Γιώργος Ρουσόπουλος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ

Από τον Κύκλο της Βιέννης στον Davidson

Κείμενα των

HAHN • NEURATH • CARNAP • SCHLICK • QUINE • DAVIDSON

Επιστημονική επιμέλεια
Γιώργος Ρουσόπουλος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
Ηράκλειο 2008

Περιεχόμενα

<i>Πρόλογος</i>	ix
Γιώργος Ρουσόπουλος, <i>Σύγχρονος εμπειρισμός: Από τον Κύκλο της Βιέννης στον Davidson</i>	1
1. Hans Hahn, Otto Neurath, Rudolf Carnap, <i>Η επιστημονική κοσμοαντίληψη: Ο Κύκλος της Βιέννης (1929)</i>	59
2. Moritz Schlick, <i>Το θεμέλιο της γνώσης (1934)</i>	79
3. Rudolf Carnap, <i>Εμπειρισμός, σημασιολογία και οντολογία (1950)</i>	99
4. W. V. Quine, <i>Δύο δόγματα του εμπειρισμού (1951)</i>	119
5. Rudolf Carnap, <i>Ο Quine για την αναλυτικότητα (1952)</i>	151
6. Donald Davidson, <i>Για την ιδέα ενός καθαυτό εννοιολογικού σχήματος (1974)</i>	157
7. W.V. Quine, <i>Για την ιδέα καθαυτό του τρίτου δόγματος (1981)</i>	177
8. W. V. Quine, <i>Εμπειρικό περιεχόμενο (1981)</i>	183
9. Donald Davidson, <i>Εμπειρικό περιεχόμενο (1986)</i>	191
<i>Βιβλιογραφία</i>	211

Πρόλογος

Τα τελευταία χρόνια έχει αναζωπυρωθεί το ενδιαφέρον των ερευνητών γύρω από τον χαρακτήρα του σύγχρονου εμπειρισμού, όπως μας παραδόθηκε ύστερα από τη συμβολή του Κύκλου της Βιέννης και των πρωτεργατών του, ειδικότερα του Carnap, και ύστερα από τις κριτικές αντιπαραθέσεις που ακολούθησαν και αποκρυσταλλώθηκαν υπό τη μορφή του νατουραλισμού από τον Quine. Αναμφίβολα, το ενδιαφέρον αυτό συνδέεται επίσης με την αποτίμηση του έργου σημαντικών φυσιογνωμιών όπως, μεταξύ άλλων, του Schlick, του Neurath, του Carnap, του Quine – πέρα από τον Wittgenstein, το έργο του οποίου έχει ερευνηθεί από πολλές οπτικές γωνίες τα τελευταία τριάντα ή σαράντα χρόνια.

Προς την κατεύθυνση αυτή, ελπίζουμε ότι θα συμβάλει περαιτέρω το εγχείρημά μας να μεταφράσουμε σημαντικές εργασίες των φιλοσόφων που διαμόρφωσαν τον σύγχρονο εμπειρισμό του εικοστού αιώνα. Η προγραμματική διακήρυξη του Κύκλου της Βιέννης (1929) σηματοδοτεί τις βασικές κατευθύνσεις και τους άξονες προβληματισμού του σύγχρονου εμπειρισμού. Οι κεντρικές ιδέες των μελών του Κύκλου αναπτύσσονται μέσα σε ένα ιδιαίζοντως εργώδες φιλοσοφικό περιβάλλον, που περιλαμβάνει τη συζήτηση για την υπόσταση και το εμπειρικό περιεχόμενο των προτάσεων / αποφάνσεων πρωτοκόλλου, καθώς και την αναζήτηση ενός έσχατου θεμελίου της γνώσης. Κατόπιν, ύστερα από τις σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις και ανακατατάξεις στην Ευρώπη (άνοδος του ναζισμού, Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, κ.λπ.), η επεξεργασία του σύγχρονου εμπειρισμού συνεχίζεται με τη «σημασιολογική στροφή» του Carnap («Εμπειρισμός, σημασιολογία, και οντολογία», 1950, μεταξύ άλλων). Αλλά η εργασία που άλλαξε και διαμόρφωσε τη μεταπολεμική φιλοσοφική σκηνή, και περιέχεται στον παρόντα τόμο, είναι αναμφισβήτητα τα «Δύο δόγματα του εμπειρισμού» (1951) τού W.V. Quine. Ο διάλογος και η συζήτηση που προκλήθηκαν κατά την δεκαετία του 1950 –και συνεχίζονται ακόμη σήμερα– ήταν αποτέλεσμα των έντονων φιλοσοφικών ζυμώσεων που συντελέστηκαν κατά το κρίσιμο μεσοδιάστημα και αποτέλεσαν ορόσημο στη διαμόρφωση της σύγχρονης γνωσιοθεωρητικής σκηνής.

Αλλά οι συζητήσεις για την κατάσταση πραγμάτων στον σύγχρονο εμπειρισμό συνεχίστηκαν με την δημοσίευση σημαντικών εργασιών τού Sellars, τού Quine, τού Feigl, τού Hempel, κ.ά. Από αυτές, κατά τη δεκαετία του 1970, η εργασία του Davidson

«Για την καθαυτό ιδέα του εννοιολογικού σχήματος» (1974), που μεταφράζουμε εδώ, ξεχωρίζει: ο Davidson, αποδεχόμενος την ανασυγκρότηση που πρότεινε ο Quine, υποστηρίζει ότι στο πλαίσιο του σύγχρονου εμπειρισμού λειτουργεί και ένα τρίτο δόγμα (ο δυϊσμός «εννοιολογικού σχήματος - περιεχομένου») – το οποίο πρέπει να απορριφθεί. Ύστερα από την κριτική αυτή, εγείρεται εκ νέου ένας νέος προβληματισμός για τις τύχες του εμπειρισμού και τη δυνατότητα θεμελιώσής του.

Η ανά χειράς ανθολογία κειμένων του σύγχρονου εμπειρισμού περιέχει κείμενα που δημοσιεύθηκαν από το 1929 μέχρι το 1986. Τρία από τα κείμενα της ανθολογίας (Carnap 1950, Quine 1951, Carnap 1952) είχαν δει το φως της δημοσιότητας σε προηγούμενο συλλογικό τόμο (Ρουσόπουλος, *Μελέτες για τον Εμπειρισμό*, 1987). Σε αυτά τα κείμενα έγιναν οι διορθώσεις όσων λαθών υπέπεσαν στην αντίληψή μας, ενώ η εργασία του Quine «Δύο δόγματα του εμπειρισμού» (1951) δημοσιεύεται τώρα στην παρούσα ανθολογία στις δύο εκδοχές της (1951, 1961) – οι οποίες παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες αποκλίσεις.

Στην μετάφραση των κειμένων βοήθησαν με επιτυχία τρόπο η Μαρία Κοδέλλα, η Αλεξάνδρα Καρπέτα και η Μαγδαληνή Αρβανιτίδου, τις οποίες θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά και από αυτήν εδώ τη θέση.

Μάρτιος 2008

Γιώργος Ρουσόπουλος

*Σημείωμα του επιμελητή της έκδοσης
σχετικά με τη μετάφραση των κειμένων της ανθολογίας*

Η μετάφραση ορισμένων εργασιών που περιλαμβάνονται στην ανθολογία αποδείχτηκε ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα. Οι σχετικές δυσκολίες προέρχονται αφενός από το ότι τα υπό μετάφραση κείμενα καλύπτουν ένα ευρύ χρονικό φάσμα (από το 1929 έως το 1986) – οπότε, η φιλοσοφική ορολογία τους δεν είναι ομοιόμορφη και αποσαφηνισμένη επαρκώς. Επιπλέον, δύο κείμενα γράφτηκαν στα γερμανικά (και εμείς μεταφράζουμε από τα αγγλικά κυρίως) ενώ τα υπόλοιπα επτά στα αγγλικά. Έτσι, αντιμετωπίζουμε την ορολογία στα γερμανικά κείμενα με κάποια χαλαρότητα (ειδικά στην εργασία του Schlick για το θεμέλιο της γνώσης), όπου συμφύρονται οι όροι για την *πρόταση*, την *απόφανση* και τη *δύληση*. Η ορολογία που εμφανίζεται στα κείμενα που γράφτηκαν αγγλικά (από το 1950 και μετά) αποσαφηνίζεται σταδιακά, και έτσι μπορούμε να πούμε ότι δεν έχουμε πρόβλημα στην απόδοσή τους στα ελληνικά. Μια κάποια εξαίρεση στην απόδοση αποτέλεσαν οι όροι «positing» του Quine καθώς και ο δύο φορές εμφανιζόμενος τίτλος «The very idea of...».

Αλλά για αυτά και ακόμη για τα πολλά άλλα προβλήματα που αντιμετωπίσαν οι μεταφραστές, και προπαντός ο επιμελητής της έκδοσης (που είχε και τη συνολική εποπτεία των μεταφρασμένων κειμένων), οφείλουμε πολλές και θερμές ευχαριστίες στους διορθωτές και φιλολογικούς επιμελητές κ.κ. Β. Αθανασιάδη και Χ. Μαρσέλλο – χωρίς την επέμβαση των οποίων δύσκολα θα μιλούσαμε σήμερα για την παρούσα ανθολογία.

Ευχαριστούμε τέλος την κ. Δασκάλου για την υπομονή της στην ολοκλήρωση της εκδοτικής εργασίας, αλλά προπαντός ευχαριστίες ταιριάζει να αποδοθούν στον διευθυντή της σειράς, Αριστείδη Μπαλτά, και στον διευθυντή των ΠΕΚ, κ. Στέφανο Τραχανά επειδή από την αρχή «είδε» αυτή την ανθολογία με ενθουσιασμό και θετική διάθεση.

Ο σύγχρονος εμπειρισμός

Από τον Κύκλο της Βιέννης στον Davidson

1. Ένας «ορισμός» του εμπειρισμού

Ο εμπειρισμός, ως γνωσιοθεωρητική αντίληψη που αφορά στην «πηγή» της γνώσης,¹ ορίζεται συχνά ως το δόγμα σύμφωνα με το οποίο «η γνώση, ή έστω η γνώση που αφορά στα πράγματα του κόσμου (matters of fact), σε αντιδιαστολή προς τη γνώση που αφορά στις καθαρά λογικές σχέσεις των εννοιών, βασίζεται στην εμπειρία».² Η παραπάνω διατύπωση τονίζει το αυτονόητο γεγονός ότι η γνώση του κόσμου, όπως μας «δίδεται» μέσω των κατ' αίσθηση

1. Τρία είναι τα βασικά προβλήματα που οριοθετούν την προβληματική της γνωσιολογίας: το πρόβλημα της δυνατότητας της γνώσης, το πρόβλημα της πηγής ή της προέλευσης της γνώσης και το πρόβλημα του αντικειμένου ή της ουσίας της γνώσης. Από αυτά, το πρόβλημα της δυνατότητας της γνώσης («Έχουμε τη δυνατότητα να αποκτήσουμε γνώση;») δεν είναι απαραίτητο να μας απασχολήσει εξ αρχής (σκεπτικισμός). Το πρόβλημα της πηγής της γνώσης («Ποια είναι η πηγή της γνώσης;») και το πρόβλημα του αντικειμένου της γνώσης («Ποιο είναι το αντικείμενο της γνώσης;») συνδέονται στενά μεταξύ τους και αποτελούν το επίκεντρο του σύγχρονου προβληματισμού μας στην γνωσιολογία. (Θεοδωρίδης, 116, κ.ε., Βορέας, 50-53, 90 κ.ε., Αυγελής, Βιρβιδάκης, *Το πρόβλημα της θεμελίωσης*, Dancy, Alcock, κ.λπ.).

2. Flew, *Dictionary*, λήμμα «empiricism». Επίσης,

«Εμπειρισμός: Κάθε άποψη που βασίζει την γνώση μας, ή τα υλικά από τα οποία αυτή συγκροτείται, στην εμπειρία με την βοήθεια των πέντε αισθήσεων», Honderich, *The Oxford Companion*, 226.

«Εμπειρισμός είναι η θεωρία ότι η εμπειρία μάλλον παρά ο λόγος είναι η πηγή της γνώσης και, υπ' αυτήν την έννοια, αντιτίθεται στον ρασιοναλισμό», Edwards, *Encyclopedia of Philosophy*, vol. 2, 499.

«Ο εμπειρισμός μπορεί να είναι μια γνωσιολογική θεωρία: χωρίς αντιληπτική εμπειρία δεν είναι δυνατόν να έχουμε καμία γνώση ενδοχρονικών γεγονότων.

Ο εμπειρισμός μπορεί να είναι μια σημασιολογική θεωρία: το προτασιακό ή,

αντιλήψεων, βασίζεται στην εμπειρία. Ποια είναι όμως η σημασία του ρήματος «βασίζομαι» εν προκειμένω; Θα κατανοήσουμε την εμπειρία ως *θεμέλιο* της γνώσης που το υποκείμενο αποκομίζει, ή ως διαμεσολάβηση της σχέσης υποκειμένου-κόσμου; Η γνώση που αποκομίζουμε αφορά στα πράγματα του κόσμου ή στην εμπειρία μας αυτών των πραγμάτων; Πώς νοείται η *εμπειρία*; Και ποια είναι η *σχέση* της με τη γνώση, τον κόσμο και το υποκείμενο;³

Το εγχείρημα του ορισμού του εμπειρισμού είναι δυσχερές, δεδομένου ότι οι βασικές εκφράσεις που χρησιμοποιούνται για τον ορισμό του («βασίζεται», «πηγάει», «θεμέλιο», κ.λπ.) είναι μεταφορικές και δεν βοηθούν και πολύ στον προσδιορισμό των σχέσεων υποκειμένου, εμπειρίας, γνώσης και κόσμου. Σε όλους τους ανωτέρω «ορισμούς» επιχειρείται *κάποια σύνδεση* της εμπειρίας με «την γνώση που αφορά στα πράγματα του κόσμου», αλλά η φύση αυτής της σύνδεσης δεν διευκρινίζεται επαρκώς. Πώς θα υποστηρίξουμε, λ.χ., ότι οι γενικές προτάσεις που υπεισέρχονται κατά την διατύπωση των φυσικών θεωριών και των φυσικών νόμων στις φυσικές επιστήμες «βασίζονται» στην εμπειρία; Ούτε επεξηγείται επαρκώς ποιο είναι το αντικείμενο της γνώσης: θα έπρεπε να εκλάβουμε, λ.χ., τις παραστάσεις μας ως γνώση ή, μήπως, η γνώση συγκροτείται με την βοήθεια (παρατηρησιακών) προτάσεων; Επί πλέον, γιατί θα έπρεπε να εξαιρεθεί «η γνώση που αφορά στις καθαρά λογικές σχέσεις των εννοιών» και στα μαθηματικά;

Ο κλασικός βρετανικός εμπειρισμός διαμεσολαβεί την σχέση υποκειμένου-κόσμου με την βοήθεια των απλών ιδεών (Locke)⁴ ή των εικόνων / παραστάσε-

γενικότερα, το εννοιακό περιεχόμενο είναι ακατανόητο χωρίς ουσχέτιση με την αντιληπτική εμπειρία», Brandom, *Καμία Εμπειρία*, 91.

«Ονομάζω “ελάχιστο εμπειρισμό” την ιδέα ότι η εμπειρία πρέπει να συνιστά ένα είδος δικαστηρίου, το οποίο διαμεσολαβεί τον τρόπο με τον οποίο η σκέψη ανταποκρίνεται στο πώς είναι τα πράγματα, γεγονός που πρέπει να το κάνει αν θέλουμε να την κατανοήσουμε έστω και ως σκέψη», McDowell, *Mind and World*, XII.

3. Βλ. McDowell, *Mind and World*, Bonjour, *In Defense*, Brandom, *Making it Explicit*, *Καμία εμπειρία*, κ.ά. και τον ενδιαφέροντα διάλογο που συνεχίζεται σήμερα (Πρβλ., λ.χ., το αφιέρωμα τού περιοδικού *Δευκαλίων* 21, 2003).

4. «Εφόσον ο νους, σε όλες του τις σκέψεις και τους διαλογισμούς, δεν έχει άλλο άμεσο αντικείμενο πέρα από τις δικές του ιδέες, για τις οποίες αυτός μόνον διαλογίζεται ή μπορεί να διαλογιστεί, είναι προφανές ότι η γνώση μας αναφέρεται σε αυτές. Η γνώση συνεπώς μου φαίνεται ότι δεν είναι τίποτε άλλο παρά η αντίληψη [*perception*] της σύνδεσης και της συμφωνίας, ή της διαφωνίας και της ασυμφωνίας οποιωνδήποτε ιδεών μας» (η υπογράμμιση υπάρχει στο πρωτότυπο κείμενο), Locke, *Essay*, δεύτερος τόμος, σ. 167.

«Αυτά τα δύο, δηλαδή τα εξωτερικά υλικά πράγματα, ως αντικείμενα της ΑΙΣΘΗΣΗΣ, και οι ενέργειες της νόησής μας, ως αντικείμενα του ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ, είναι

ων των εξωτερικών πραγμάτων (Digby)⁵ που το υποκείμενο σχηματίζει, καθώς έρχεται αντιμέτωπο με τον κόσμο. Αλλά, όπως σημειώνει ο Quine (*Theories and Things*, σ. 7-12), ο σύγχρονος εμπειρισμός μετακινήθηκε από τις ιδέες στις λέξεις και από εκεί στις προτάσεις, εγκαταλείποντας εντελώς τις θέσεις του κλασικού βρετανικού εμπειρισμού. Ο σύγχρονος εμπειρισμός ρίχνει λοιπόν το βάρος στις προτάσεις (στα «οργανωμένα σύνολα προτάσεων», πιο συγκεκριμένα) και στη σύνδεσή τους με τον κόσμο και την πραγματικότητα. Κυρίως, μας ενδιαφέρει το πρόβλημα της σχέσης των ατομικών προτάσεων (προτάσεων παρατήρησης, προτάσεων πρωτοκόλλου, προτάσεων βάσης, κ.λπ.) με τον κόσμο, και το πρόβλημα της σχέσης των γενικών προτάσεων (με την βοήθεια των οποίων εκφράζονται οι φυσικοί νόμοι και οι θεωρίες στις φυσικές και στις κοινωνικές επιστήμες) με τον κόσμο. Οπότε, από την ανωτέρω διάκριση είναι αυτονόητο ότι προκύπτει ακόμη ένα πρόβλημα: ποια είναι η σχέση-σύνδεση των ατομικών προτάσεων με τις γενικές;

Ο Quine, προκειμένου να διερευνήσει την «ταυτότητα» του σύγχρονου εμπειρισμού, θεωρεί ότι αυτός, ύστερα από την κλασική βρετανική του φάση, από τον 17ο αιώνα και εφεξής, χαρακτηρίζεται από τα εξής πέντε βασικά ορόσημα (όπ.π., σ. 7):

(1) Μετάβαση από τις *ιδέες* στις *λέξεις*,

(2) μετάβαση από τις *λέξεις* στις *προτάσεις*,

(3) μετάβαση από τις επιμέρους ατομικές προτάσεις σε οργανωμένα σύνολα προτάσεων – θέση που είναι γνωστή ως (*μετριοπαθής*) *ολισμός*.

για μένα οι δύο πρωταρχικές πηγές από τις οποίες προέρχονται όλες μας οι ιδέες», Locke, *Essay* (πρώτος τόμος, σ. 124).

Και,

«Ας υποθέσουμε ότι ο νους είναι, όπως λέμε, άγραφο χαρτί, που δεν έχει καθόλου χαρακτήρες, ότι είναι χωρίς ιδέες: Πώς εφοδιάζεται τώρα ο νους με ιδέες; Πώς εφοδιάζεται με αυτήν την απέραντη παρακαταθήκη που η πολυάσχολη και απεριόριστη ανθρώπινη φαντασία έχει ζωγραφίσει επάνω του με ατελείωτη ποικιλία; Από πού προέρχονται όλα τα υλικά του λόγου και της γνώσης; Σε αυτό απαντώ, με μία λέξη: από την ΕΜΠΕΙΡΙΑ (EXPERIENCE). Σε αυτήν θεμελιώνεται όλη η γνώση μας· και αυτή είναι η πηγή της, Locke, *Essay* (πρώτος τόμος, σ. 121-122).

5. Έτσι, ο Digby, λ.χ., εκφράζεται ως εξής:

«Ας φανταστούμε ότι έχω στο χέρι μου ένα μήλο· το ίδιο φρούτο επηρεάζει τις αισθήσεις μου με ποικίλους τρόπους: τα μάτια μου μου λένε ότι το χρώμα του είναι κόκκινο ή πράσινο· η μύτη μου ότι αναδίδει ένα γλυκό άρωμα· η γεύση μου ότι είναι γλυκό, και το χέρι μου ότι είναι κρύο και σκληρό. Έτσι, οι αισθήσεις μου, καθώς επηρεάζονται από το μήλο, στέλνουν μηνύματα στη φαντασία μου σχετικά με τις ανακαλύψεις που έκαναν: και, έτσι, όλες τους φτιάχνουν πολλές αλλά διάκριτες εικόνες (pictures) αυτού που διάβηκε την πόρτα τους». (Στο Ayers, 29-30).

Αν τα προηγούμενα ορόσημα θεωρούνται αδιαμφισβήτητες «κατακτήσεις» του εμπειρισμού, το τέταρτο και το πέμπτο ορόσημο μάς φέρνουν στην καρδιά του σύγχρονου εμπειρισμού και, συχνά, συζητούνται και αμφισβητούνται. Το τέταρτο ορόσημο στην εξέλιξη του εμπειρισμού είναι ο *μεθοδολογικός μονισμός*, που ισοδυναμεί με την εγκατάλειψη του δόγματος του δυισμού των προτάσεων σε αναλυτικές και συνθετικές (η διάκριση των προτάσεων σε αναλυτικές και συνθετικές αναφέρεται συχνά ως δόγμα της αναλυτικότητας).

Το πέμπτο ορόσημο, τέλος, το οποίο αποτελεί το επιστέγασμα του εμπειρισμού που πρεσβεύει ο Quine, είναι ο *νατουραλισμός*, σύμφωνα με τον οποίο δεν έχουμε ανάγκη από μια *πρώτη* φιλοσοφία, μια φιλοσοφία που τοποθετείται πριν και πάνω από την επιστήμη και υποδεικνύει σε αυτήν τα πρότυπα της πρακτικής της. Η επιστήμη δεν έχει ανάγκη από φιλοσοφική νομιμοποίηση, πέραν αυτής που προκύπτει από την ίδια την πρακτική της κατά την προσπάθεια δημιουργίας μιας «γέφυρας» που θα συνδέσει τους αισθητηριακούς ερεθισμούς με τον ιστό των πεποιθήσεών μας.

Η «εικόνα» του εμπειρισμού που διαμορφώνεται ειδικά στο έργο του Quine άσκησε πολύ μεγάλη επίδραση κατά το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα (βλ. Βιβλιογραφία στο τέλος του δοκιμίου). Ασκώντας κριτική στα «δύο δόγματα» του εμπειρισμού, ο Quine ξεπέρασε τις αδυναμίες του εμπειρισμού του Κύκλου της Βιέννης και, ενσωματώνοντας δυναμικά τα «θετικά» στοιχεία του, διαμόρφωσε μια ισχυρή αντίληψη ενός σύγχρονου εμπειρισμού (νατουραλισμός). Είναι όμως «βιώσιμη» αυτή η αντίληψη; Πώς αντιμετωπίζονται, από την προοπτική που διανοίχθηκε, τα «κλασικά» ερωτήματα των «θεμελίων» και της «πηγής» της γνώσης; Ειδικά, πώς αντιμετωπίζεται το «τρίτο δόγμα» του εμπειρισμού και η κριτική του Davidson;

Στο δοκίμιο που ακολουθεί εξετάζουμε την «εικόνα» του σύγχρονου εμπειρισμού, όπως αυτή διαμορφώθηκε στον ευρύτερο ορίζοντα του νεο-θετικισμού και της λογικο-γλωσσικής και σημασιολογικής παράδοσης του εικοστού αιώνα (Mach, Russell). Κατόπιν, δίνουμε ιδιαίτερη βαρύτητα στον εμπειρισμό που διαμόρφωσαν τα μέλη του Κύκλου της Βιέννης και, ειδικότερα, ο Carnap. Στρεφόμαστε στην κριτική που ο Quine άσκησε σε αυτήν την εκδοχή του σύγχρονου εμπειρισμού και εξετάζουμε, ιδίως, τον νατουραλισμό του ως πρόταση διεξόδου. Τέλος, εξετάζουμε τις επικρίσεις και τις παρεμβάσεις του Davidson στην προσπάθεια «ορισμού» του εμπειρισμού από τον Quine κατά την τελευταία εικοσαετία του εικοστού αιώνα.⁶

6. Ωστόσο, παρ' όλο που δίδεται λεπτομερώς έμφαση στα στάδια σχηματισμού και

2. Ο πρώιμος σύγχρονος εμπειρισμός (Mach, Russell, Carnap)

Mach Ο σύγχρονος εμπειρισμός διαμορφώνεται στο έργο κυρίως του Ernst Mach, ενός μεγάλου επιστήμονα του 19ου αιώνα, ο οποίος πέρα από τα ευρύτατα επιστημονικά ενδιαφέροντά του (ήταν πειραματικός και θεωρητικός φυσικός) έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τα φιλοσοφικά ζητήματα της επιστήμης. Ο Mach πλούτισε την βιβλιογραφία της φυσικής με πολλά σημαντικά ιστορικά στοιχεία, τα οποία ακόμη και σήμερα διατηρούν την επικαιρότητά τους, και με την γενικότερη φιλοσοφία του βοήθησε στην αποκρυστάλλωση και διάδοση των θέσεων του θεπτικισμού του 19ου αιώνα (απόρριψη της μεταφυσικής, ενότητα της επιστήμης, προτεραιότητα του δεδομένου, διαρκείς αλλαγές στα δεδομένα της επιστήμης, κ.λπ.). Στον χώρο της φιλοσοφίας και της γνωσιοθεωρίας είναι ιδιαίτερα γνωστός για *το δόγμα των στοιχείων, την αναγωγική διαδικασία* καθώς και για την *αρχή της οικονομίας της σκέψης*.

Το *δόγμα των στοιχείων* αποτελεί κεντρική θέση του Mach η οποία συμπυκνώνει την εμπειριστική, αντι-μεταφυσική τοποθέτησή του, και την πρωτοδότηση της επιστήμης ως αποκλειστικής δραστηριότητας μέσω της οποίας κατανοούμε τον κόσμο. Για τον Mach, τα *στοιχεία ή αισθήματα* είναι τα βασικά, μη περαιτέρω αναλυόμενα, στοιχεία κατανόησης του κόσμου.

«Ολόκληρος ο εσωτερικός και εξωτερικός κόσμος αποτελείται από ένα μικρό αριθμό ομοιογενών *στοιχείων* που βρίσκονται σε λιγότερο ή περισσότερο σταθερή κατάσταση. Αυτά τα στοιχεία συνήθως ονομάζονται *αισθήματα*. Αλλά επειδή μια τέτοια ονομασία περιέχει μια μονόπλευρη θεωρία, προτιμούμε να μιλούμε απλώς για *στοιχεία*» (Mach, *Anal. Of Sensations*, σ. 12).

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο σύλληψης και οργάνωσης της εμπειρίας του κόσμου, το ενεργό υποκείμενο ως υποκείμενο της γνωστικής διαδικασίας «εξαφανίζεται»:

ανάπτυξης του σύγχρονου εμπειρισμού, στο παρόν δοκίμιο δεν επιχειρείται μια ευρεία ιστορική ανασκόπηση των συνολικών εξελίξεων που συνδέονται με αυτόν. Πρόκειται για ένα πιο στενό και ταυτόχρονα εστιασμένο εγχείρημα (δεδομένου ότι «συνοδεύει» τα κείμενα του παρόντος τόμου), το οποίο θέλει να επικεντρωθεί στον ορισμό του εμπειρισμού μέσω, ειδικότερα, των «τριών δογμάτων» του. «Απουσιάζουν» οι εξελίξεις του λογικού εμπειρισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι συμβολές των Hempel, Feigl και άλλων, καθώς και οι κριτικές αντιπαραθέσεις τους με τις αντιλήψεις των Feyerabend, Putnam, Kuhn κ.λπ. Εξίσου εμφανώς «απουσιάζει» η συμβολή και η κριτική που άσκησε ο Sellars στον (σύγχρονο) εμπειρισμό μέσω της έννοιας του «μύθου του δεδομένου». (Sellars, *Empiricism*). Βλ. επίσης Brandom, όπ.π., Βιβιδιάκης, όπ.π.

«Πρωταρχικό δεν είναι το Εγώ, αλλά τα στοιχεία.

...

Τα στοιχεία σχηματίζουν το εγώ». ⁷

Τα *στοιχεία*, κατά τον Mach, παρέχουν και την ελάχιστη βάση που χρειάζεται η επιστήμη για να συνθέσει και να συνδυάσει στη βάση τους τα φυσικά φαινόμενα.

«Καθώς αναγνωρίζουμε αυτό που καλούμε χρόνο και χώρο μόνον μέσω κάποιων φαινομένων, οι χωρικοί και χρονικοί προσδιορισμοί προσδιορίζονται μόνον μέσω των άλλων φαινομένων.

[...]

Η παρούσα προσπάθεια της φυσικής κατευθύνεται προς την *παράσταση κάθε φαινομένου ως συνάρτηση άλλων φαινομένων που εκφράζονται συναρτήσει του χρόνου και του χώρου*. Εάν στις εξισώσεις πιο πάνω αντικαταστήσουμε με αυτόν τον τρόπο τις χρονικές και χωρικές θέσεις, έχουμε ως αποτέλεσμα απλώς το ότι *κάθε φαινόμενο είναι συνάρτηση των άλλων φαινομένων*» (Οπ.π., 93). (Η υπογράμμιση είναι δική μας).

Για τον Mach, οι γενικές προτάσεις (φυσικοί νόμοι, φυσικές θεωρίες) «ανάγονται» σε στοιχειώδη φαινόμενα (στο σύνολό τους θεωρούμενα) μέσω μαθηματικών εξισώσεων και συναρτήσεων· και οι γενικοί όροι που χρησιμοποιούνται σε αυτές τις διατυπώσεις δεν είναι παρά απλά γλωσσικά σύμβολα που μας διευκολύνουν να αντιμετωπίσουμε τη συνθετότητα και ποικιλότητα των συγκεκριμένων φαινομένων (μημημονικοί κανόνες).

«Επειδή η ικανότητά μας να συλλαμβάνουμε και να θυμόμαστε λεπτομέρειες είναι περιορισμένη, το υλικό πρέπει να αρθρώνεται με κατάλληλο τρόπο. Εάν

7. «Εάν δεν ικανοποιούμαστε με το να γνωρίζουμε τη σύνδεση των στοιχείων (αισθημάτων), και ρωτήσουμε “Ποιος έχει στην κατοχή του αυτή τη σύνδεση των αισθημάτων; Ποιος έχει αισθήματα;”, επιστρέφουμε ξανά στην παλαιά συνήθεια, όπου ενσωματώνουμε τα στοιχεία σε ένα μη αναλυόμενο σύμπλεγμα.

[...]

Θα αρκούσε να σκεφτούμε τα αισθήματα στην περίπτωση των πρωτοζώων, στα οποία μετά βίας θα αποδίδαμε υποκειμενικότητα. Το υποκείμενο οικοδομείται από τα αισθήματα / στοιχεία· και αυτό μετά, με τη σειρά του, μπορεί να αντιδράσει στα αισθήματα» (Οπ.π., σ. 14).

«Το αίσθημα δεν πρέπει να επιχειρήσουμε να το εξηγήσουμε. Είναι κάτι τόσο απλό και βασικό, ώστε η αναγωγή του σε κάτι απλούστερο, τουλάχιστον σήμερα, δεν είναι εφικτή» (Στο Αυγελής, *Φιλ. Ιστ. Επιστ.*, σ. 50). Βλ. επίσης, Habermas, 81-90.

γνωρίζαμε, λ.χ., για κάθε χρονική περίοδο το διάστημα που διανύεται από ένα κινητό σώμα το οποίο πέφτει προς τη Γη, θα είμαστε ικανοποιημένοι. Αλλά τί φοβερή μνήμη απαιτείται για να μεταφέρουμε τους ανάλογους πίνακες στο μυαλό μας! Αντί για αυτό, λοιπόν, χρησιμοποιούμε τον τύπο $s = gt^2/2$, δηλαδή την αρχή σύμφωνα με την οποία μπορούμε να υπολογίζουμε το διάστημα s για οποιοδήποτε χρόνο διάρκειας t , και αυτός ο τύπος παρέχει ένα πλήρη, βολικό και συνοπτικό υποκατάστατο του πίνακα. Αυτή η αρχή, αυτός ο τύπος, αυτός ο “νόμος” δεν έχει ούτε ένα ιώτα παραπάνω πραγματικής αξίας από τα ατομικά γεγονότα λαμβανόμενα συνολικά: η αξία του λοιπόν βρίσκεται μόνον στην ευκολία που μας προσφέρει. Έχει χρηστική αξία». (Όπ.π., 106).

Εφόσον, στο πλαίσιο των αναλύσεων του Mach, όλα τα φαινόμενα καθώς και οι φυσικοί νόμοι που τα διέπουν *ανάγονται σε δέσμες αισθημάτων / στοιχείων*, τα στοιχεία εξασφαλίζουν την βαθιά *ενότιτα* της επιστημονικής γνώσης και το έργο της φιλοσοφίας είναι η [περαιτέρω] διερεύνηση των στοιχείων και των σχέσεων μεταξύ τους.

Μια τέτοια στενή αντίληψη για τον χαρακτήρα των φυσικών νόμων, ειδικά, και της φυσικής επιστήμης, γενικότερα, έβρισκε αντίθετο, μεταξύ άλλων, και τον Helmholtz, ο οποίος διακήρυττε:

«Ένας νόμος της φύσης δεν είναι απλώς μια λογική σύλληψη που υιοθετήσαμε ως *memoria technica* για να μας επιτρέψει να θυμόμαστε τα γεγονότα πιο εύκολα. Σήμερα έχουμε πλέον αρκετή εξυπνάδα για να καταλάβουμε ότι οι νόμοι της φύσης δεν είναι κάτι που προκύπτει από μια θεωρησιακή μέθοδο. Αντίθετα, *πρέπει να τους ανακαλύψουμε στα πράγματα*». (Στο Mandelbaum, όπ.π., σ. 296).

Russell Η λογικο-γλωσσική και σημασιολογική παράδοση αποτελεί μια κριτική «αντιπαράθεση» της σύγχρονης φιλοσοφίας με τις νεότερες γνωσιοθεωρητικές αντιλήψεις που διαμορφώνονται από τον Καρτέσιο και εφεξής (εμπειρισμός, ρασιοναλισμός), και ιδίως από την φιλοσοφία του Καντ (Πρόβλημα της γνώσης, συνθετικές *a priori* κρίσεις). Το έργο του Frege κατέχει κομβική θέση σε αυτήν την παράδοση, δεδομένου ότι επηρέασε τόσο τους Russell, Wittgenstein όσο και τον Carnap (του οποίου ο Frege ήταν δάσκαλος στο Πανεπιστήμιο της Λένας, όπου ο τελευταίος έκανε τις προπτυχιακές του σπουδές και υποστήριξε και την διδακτορική του διατριβή).

Η μέθοδος της *λογικής ανάλυσης* χρησιμοποιήθηκε ευρύτερα τόσο στην μελέτη των θεμελίων των μαθηματικών (Frege, Dedekind, Cantor, Hilbert, Russell) όσο και στις φιλοσοφικές διερευνήσεις της φυσικής επιστήμης (Hertz). Ο Russell, ανεξάρτητα από την επίδραση που άσκησε επάνω του η σκέψη του Frege, εκλέπτυνε την μέθοδο της λογικής ανάλυσης και την εφάρμοσε σε ποι-

κίλα φιλοσοφικά προβλήματα, όπως ήταν, λ.χ., το πρόβλημα των *οριστικών περιγραφών* (*On Denoting*, 1905) και το πρόβλημα της γνώσης μας του εξωτερικού κόσμου (*Our Knowledge of the external World*, 1914).

Κατά την διερεύνηση του προβλήματος της γνώσης μας του εξωτερικού κόσμου, ο Russell κατέφυγε σε όλο το λογικο-γλωσσικό οπλοστάσιο που είχε στη διάθεσή του, προκειμένου να αντιμετωπίσει – όχι το πρόβλημα του κλασικού (βρετανικού) εμπειρισμού (*σύνδεση* των παραστάσεών μας, των ιδεών μας με τα εξωτερικά πράγματα), αλλά το πρόβλημα του σύγχρονου εμπειρισμού (*σύνδεση* των αισθητηριακών δεδομένων του υποκειμένου (ψυχολογία) με τον εξωτερικό κόσμο (φυσική). Η αντιμετώπιση αυτής της πτυχής του προβλήματος του εμπειρισμού συνιστά, ουσιαστικά, μετατόπιση του Russell από τον φαινομεναλισμό στον *φυσικαλισμό*.

Το γνωσιοθεωρητικό πρόβλημα του Russell κατά την περίοδο αυτή επικεντρώνεται στο πρόβλημα της *αιτιολόγησης* της γνώσης μας του εξωτερικού κόσμου.⁸ Το πρόβλημα αυτό μάλιστα καθίσταται περιπλοκότερο (λόγω των μεγάλων προόδων της φυσικής επιστήμης από τα τέλη του 19ου αιώνα και εφεξής), εφόσον ο εξωτερικός κόσμος προσεγγίζεται τόσο με τα κοινά αισθητήρια όργανα (όραση, ακοή, αφή, κ.λπ.) όσο και μέσω των εργαλείων της φυσικής επιστήμης (πειράματος, παρατήρησης, κ.λπ.). Οπότε, τίθεται το ερώτημα του προσδιορισμού της σχέσης μεταξύ τους: Αν, λ.χ., κατέφευγε κανείς στην άμεση αισθητηριακή εμπειρία των χρωμάτων, των ήχων και των οσμών (άμεσα αισθητηριακά δεδομένα), πώς θα μπορούσαμε να αιτιολογήσουμε την γνώση των βασικών οντοτήτων της φυσικής (ατόμων, μορίων, σωματιδίων) – δεδομένου ότι τα άτομα δεν έχουν χρώμα, τα μόρια δεν έχουν γεύση και τα σωματίδια δεν βγάζουν ήχους, κ.λπ.;

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιεί ο Russell είναι η μέθοδος της *λογικής κατασκευής*. Σύμφωνα με αυτήν:

«Οποτεδήποτε είναι δυνατόν, οι λογικά συναγόμενες οντότητες πρέπει να αντικαθίστανται από λογικές κατασκευές». (Russell, *Mysticism and Logic*, 155).

Πρόκειται για μέθοδο που χρησιμοποιείται από τον Russell σε διάφορες περιπτώσεις: και, όπως γνωρίζουμε, έλκει την καταγωγή της κυρίως από τις λογικο-μαθηματικές μελέτες του Frege και των Russell και Whitehead στα *Principia*

8. Βλ. Ayer, *Russell*, σ. 35-36, και Hylton, *Russell*.

Mathematica (1910-1913), κ.λπ.⁹ Στα μαθηματικά, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα του προσδιορισμού της φύσης μιας ομάδας βασικών οντοτήτων (λ.χ., των κλασμάτων, των άρρητων αριθμών, κ.λπ.), «ανάγουμε» τις υπό συζήτηση οντότητες –ας τις ονομάσουμε σχηματικά «επάνω» οντότητες– σε μια άλλη ομάδα μαθηματικών οντοτήτων (λ.χ., σε ακέραιους αριθμούς, σε ρητούς αριθμούς, αντίστοιχα), ας τις ονομάσουμε «κάτω» οντότητες, προσδιορίζοντας βέβαια κατάλληλους κανόνες που θα επιτρέπουν αυτήν την κίνηση (αντικατάσταση, αναγωγή). Για να επιτευχθεί, όμως, μια αναγωγή απαιτείται, πέρα από τους κανόνες αναγωγής, να κατασκευάσουμε, εάν φανταστούμε την διαδικασία αυτή τώρα να προχωρεί ανάποδα, από «κάτω» προς τα «επάνω», τις «επάνω» οντότητες από τις «κάτω».

Ο Russell επιλέγει εν προκειμένω «επάνω» και «κάτω» οντότητες, όπως τις ονομάσαμε προηγουμένως, και *επιχειρεί* να κατασκευάσει τις βασικές οντότητες της φυσικής («επάνω» οντότητες) από τα δεδομένα των αισθήσεων («κάτω» οντότητες).

Αλλά, πώς θα εξασφαλίσουμε την αίσια έκβαση αυτού του εγχειρήματος;

Ο Russell επιχειρεί να αντιμετωπίσει το ζήτημα της «γεφύρωσης» του αισθητηριακού κόσμου με τον κόσμο της φυσικής, με την βοήθεια της φιλοσοφικής ή λογικής ανάλυσης.¹⁰ Με την βοήθεια υποδείξεων του Whitehead, επιχειρεί να κατασκευάσει βασικές έννοιες του κόσμου της φυσικής («σημεία»,

9. Ωστόσο, χάριν της ιστορικής ακρίβειας, πρέπει να θυμίσουμε ότι η μέθοδος αυτή είναι το χαρακτηριστικό στοιχείο της μεθοδολογίας στην μελέτη των θεμελίων των μαθηματικών των τελών του 19ου αιώνα, και χρησιμοποιήθηκε με πολύ γόνιμο τρόπο από τους Cantor (θεωρία των συνόλων, μελέτη του συνεχούς), Dedekind (πραγματικοί αριθμοί, φυσικοί αριθμοί) και Frege (φυσικοί αριθμοί), κ.ά. Βλ. Ρουσόπουλος, *Επιστ. Μαθ.*

10. «Η φύση της *φιλοσοφικής ανάλυσης* μπορεί τώρα να διατυπωθεί με γενικό τρόπο. Αρχίζουμε από ένα σώμα κοινής γνώσης, το οποίο αποτελεί τα δεδομένα μας. Εξετάζοντας τα δεδομένα προκύπτει ότι αυτά είναι σύνθετα, ασαφή, και λογικώς εξαρτώμενα, σε μεγάλο βαθμό, το ένα από το άλλο. Με την ανάλυση τα ανάγουμε σε προτάσεις που είναι όσο το δυνατόν απλές και ακριβείς, και τις ταξινομούμε σε παραγωγικές αλυσίδες, όπου ένας αριθμός αρχικών προτάσεων αποτελούν μια λογική εγγύηση για όλες τις άλλες. Αυτές οι αρχικές προτάσεις είναι *προκείμενες* για το σώμα της γνώσης που αναλύουμε. Οι προκείμενες, συνεπώς, είναι εντελώς διαφορετικές από τα δεδομένα – είναι απλούστερες, ακριβέστερες και λογικά ανεξάρτητες. Εάν το έργο της ανάλυσης διεξαχθεί με πληρότητα, τότε θα είναι εντελώς ανεξάρτητες, απολύτως ακριβείς και τόσο απλές, ώστε να οδηγούν στο δοθέν σώμα της γνώσης. Η ανακάλυψη αυτών των προκειμένων αποτελεί έργο της φιλοσοφίας· αλλά το έργο της λογικής αναγωγής των προτάσεων της κοινής γνώσης είναι έργο των μαθηματικών, εάν, βεβαίως, τα “μαθηματικά” νοηθούν με κάπως ελεύθερο τρόπο» (*Knowledge ext. World*, 214).

«χρονικές στιγμές», λ.χ.) από τα αισθητηριακά δεδομένα. Στο άρθρο του «Η σχέση των αισθητηριακών δεδομένων με την φυσική» (1914, στο *Mysticism and Logic*, σ. 145-179), βλέπουμε πώς ενεργοποιείται (εκ νέου) αυτός ο προσανατολισμός. Ο Russell προσεγγίζει, λοιπόν, το ζήτημα της διαμεσολάβησης ή «γεφύρωσης» των αισθητηριακών δεδομένων με τον κόσμο της φυσικής με την βοήθεια των *sensibilia*, δηλαδή εκείνων των αντικειμένων «που έχουν το ίδιο μεταφυσικό και φυσικό καθεστώς με τα αισθητηριακά δεδομένα, χωρίς όμως να είναι δεδομένα για κάποιον νου» (όπ.π., 148, κ.ε.), και του *χώρου των προοπτικών* (*space of perspectives*) (158, κ.ε., όπ.π.), ο οποίος αποτελείται από πράγματα και *sensibilia*.

Ακολουθώντας «την μέγιστη αρχή της επιστημονικής φιλοσοφίας, δηλαδή “Όταν είναι δυνατόν, να αντικαθιστούμε τις λογικά συναγόμενες οντότητες με λογικές κατασκευές”» (155), ο Russell επιχειρεί να κατασκευάσει τις βασικές έννοιες του κόσμου της φυσικής (λ.χ., χρόνος, ύλη, πράγμα, κ.λπ.). Με αυτόν τον τρόπο, ο Russell «κατασκευάζει», αδρομερώς βέβαια, ένα υποθετικό μοντέλο του πραγματικού κόσμου, μια *υποθετική εικόνα*, μια *παράσταση* του πραγματικού κόσμου που βασίζεται στην γνώση την οποία μας παρέχει η ελάχιστη βάση των «κάτω» οντοτήτων που έχουμε αποδεχθεί.

«Έχουμε, λοιπόν, κατασκευάσει μια υποθετική εικόνα του κόσμου, η οποία περιέχει και τα γεγονότα της εμπειρίας μας, ακόμη και αυτά που προέρχονται από τις μαρτυρίες. Ο κόσμος που έχουμε κατασκευάσει μπορεί, με κάποια δυσκολία, να ερμηνεύσει τα άμεσα συμβάντα των αισθήσεων, τα γεγονότα της φυσικής και της φυσιολογίας. Είναι, συνεπώς, ένας κόσμος που *θα μπορούσε* να είναι πραγματικός. Ταιριάζει με τα γεγονότα, και δεν υπάρχει εμπειρική μαρτυρία εναντίον του· επίσης δεν αντιμετωπίζει λογικά προβλήματα. Έχουμε, ωστόσο, βάσιμους λόγους να υποθέτουμε ότι είναι πραγματικός;» (Russell, *Knowl. Ext. World*, 100-101).

Ο Russell απαντά έμμεσα στο παραπάνω ερώτημα, το οποίο έχει πιθανώς ρητορικό χαρακτήρα, αρκούμενος στην άποψη ότι το μοντέλο του κόσμου που κατασκεύασε είναι εν γένει συμβατό με τον πραγματικό κόσμο και, συνεπώς, αυτό *θα μπορούσε* να είναι ο πραγματικός κόσμος.

«Η υποθετική κατασκευή μας αντιμετωπίζει με επιτυχία αυτές τις αντιρρήσεις και επί πλέον δείχνει ότι η ερμηνεία του κόσμου που προκύπτει με την βοήθεια της κοινής λογικής και της φυσικής επιστήμης μπορεί να νησθεί κατά τρόπο λογικά άμεμπτο, επιτρέπει δε σε όλα τα δεδομένα να λάβουν την θέση τους. Αυτή η υποθετική κατασκευή, με τον συμβιβασμό που επιτρέπει ανάμεσα στην ψυχολογία και στη φυσική, είναι το κύριο αποτέλεσμα της συζήτησής μας.» (Russell, *Knowl. Ext. World*, 104).

Το *Aufbau* του Carnap Την αδρομερή σκιαγράφιση της σύνδεσης των αισθητηριακών δεδομένων με τις οντότητες της φυσικής και του εξωτερικού κόσμου ευρύτερα επιχειρεί να πραγματοποιήσει ο Carnap με συνεκτικό και εξαντλητικό τρόπο στο έργο του *Η λογική συγκρότηση του κόσμου* (1928). Στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης αυτού του βιβλίου, ο Carnap επιχειρεί να διατυπώσει την μορφή του «νέου τύπου φιλοσοφίας», όπως αυτός διαμορφώνεται κατά την αυγή του εικοστού αιώνα. Ο «νέος τύπος φιλοσοφίας» (Preface I, xvi) διαφοροποιείται *μεθοδολογικά* και *ουσιαστικά* από προηγούμενες φιλοσοφικές προσπάθειες.¹¹ Διαφοροποιείται *μεθοδολογικά* στο ότι (1) έχει συλλογικό χαρακτήρα και (2) απαιτεί αυστηρότητα και αιτιολόγηση των φιλοσοφικών θέσεων. Μας ενδιαφέρει η συλλογική εργασία που αποβλέπει στην οικοδόμηση μιας μελλοντικής βάσης επάνω στην οποία θα αναπτυχθεί το έργο των νέων γενεών. Επί πλέον, πρέπει να απαιτήσουμε και στη φιλοσοφία λογική αυστηρότητα, όπως στην επιστήμη. Τούτο σημαίνει ότι κάθε φιλοσοφική θέση ή άποψη πρέπει να συνοδεύεται από αυστηρή αιτιολόγηση: «η αιτιολόγηση πρέπει να γίνεται ενώπιον του δικαστηρίου του λόγου», οπότε αποκλείεται οποιαδήποτε προσφυγή στην εποπτεία (intuition). (*Aufbau*, Preface I, xvii).

Διαφοροποιείται επίσης *ουσιαστικά*: δεν πρόκειται για την υποστήριξη μιας παραδοσιακής φιλοσοφικής θέσης (εμπειρισμός, φαινομεναλισμός, λ.χ.), ούτε για την διατύπωση μιας εντελώς καινούργιας (φυσικαλισμός). Ο Carnap δεν θεωρεί το σχέδιο του *Aufbau* ως σχέδιο ανάπτυξης μιας επιχειρηματολογίας που θα εξασφαλίσει την ορθότητα του φαινομεναλισμού: δίνει, βέβαια, την εντύπωση αυτή, καθώς εργάζεται μέσα στις παραμέτρους του, αλλά δεν επιχειρηματολογεί *ρητά* υπέρ των φιλοσοφικών προϋποθέσεών του.¹² Το εγχείρημά του έχει διαφορετική βαρύτητα— πρόκειται για μια «άσκηση επί χάρτου»: μπορούμε να πραγματοποιήσουμε μια φαινομεναλιστική αναγωγή με βάση τα εργαλεία της νεότερης λογικής; Ποιο χαρακτήρα θα έπαιρνε το συνολικό σχέδιο

11. Οι παραπομπές στο κυρίως κείμενο του *Aufbau* δίνονται με τον αριθμό της παραγράφου, ώστε να μπορεί κανείς να παρακολουθήσει και το πρωτότυπο και την αγγλική μετάφραση. Οι παραπομπές που δίνουμε στην εισαγωγή του *Aufbau* (λατινική αρίθμηση) είναι στην αγγλική έκδοση, η οποία βασίζεται στην δεύτερη γερμανική έκδοση.

12. «Η λογική αιτιολόγηση του συστήματος συγκρότησης είναι ανεξάρτητη από οποιαδήποτε μεταφυσική προοπτική και βασίζεται μόνον επάνω στην απόδειξη ότι τα φυσικά αντικείμενα και τα αντικείμενα του πολιτισμού είναι δυνατόν να αναχθούν σε ψυχολογικά αντικείμενα. Διάφορες θετικιστικές θεωρίες, ιδίως αισθητηριακής χροιάς, θεμελιώνονται γενικά σε ένα σύστημα με ψυχολογική βάση. Αλλά το γεγονός ότι και εμείς χρησιμοποιούμε ένα τέτοιο σύστημα δεν σημαίνει ότι ξεκινούμε από μια αισθητηριακή ή θετικιστική θέση» (§ 60).

και, ειδικότερα, ποιον θεωρητικό εξοπλισμό (λογικό και φιλοσοφικό) θα χρειάζομασταν προκειμένου να το πραγματοποιήσουμε;

Γενικότερα μιλώντας, το εγχείρημα που επιχειρείται στο *Aufbau* προσδιορίζεται με αναφορά σε τρεις βασικές του έννοιες: αναγωγή, γενεαλογία, συγκρότηση.

«Καταπιανόμαστε εδώ κυρίως με ζητήματα γνωσιολογίας, δηλαδή με ζητήματα *αναγωγής* των γνώσεων. Η αποδοτικότητα της νέας μεθόδου προκύπτει από το γεγονός ότι η απάντηση στο ζήτημα της αναγωγής μπορεί να δοθεί μέσω ενός ομοιόμορφου αναγωγικού συστήματος των εννοιών που συναντούμε στην επιστήμη. Το σύστημα αυτό είναι σαν μια *γενεαλογία*: απαιτεί μερικές μόνον βασικές έννοιες. Από μια τέτοια αποσαφήνιση των σχέσεων ανάμεσα στις επιστημονικές έννοιες προσδοκούμε να τοποθετηθεί σε μια νέα προοπτική αρκετά από τα πιο γενικά προβλήματα της φιλοσοφίας. Θα αποδειχθεί ότι ορισμένα προβλήματα απλοποιούνται σε σημαντικό βαθμό διά μέσου των γνωσιολογικών θεωρήσεων που αποκτάμε με τον τρόπο αυτό: άλλα πάλι αποδεικνύονται ψευδο-προβλήματα» (Preface I, xvi).

Η προτεινόμενη *αναγωγή* (§ 1) είναι μέθοδος που αποδείχθηκε πολύ αποδοτική όταν δοκιμάστηκε σε επιμέρους επιστήμες (λ.χ., μαθηματικά, φυσική). Η *γενεαλογία*, ως οργανωμένο σύστημα γνώσεων, βασίζεται σε ορισμένες «βασικές» έννοιες στις οποίες ανάγονται σταδιακά όλες οι άλλες· η αναγωγή των «απομακρυσμένων» από (ένα ιδεατό) κέντρο εννοιών στις βασικές έννοιες του κέντρου είναι το ζητούμενο της συγκρότησης της γενεαλογίας. Η σαφήνεια, η αυστηρότητα αλλά και η απλότητα των συστηματικών συνδέσεων των εννοιών της γενεαλογίας είναι τα ζητούμενα αυτής της αναγωγικής διαδικασίας: τα πραγματικά προβλήματα ελπίζεται ότι θα αποσαφηνιστούν λόγω της απλότητας και της καθαρότητας με την οποία θα «παρασταθούν» στο σύστημα της γενεαλογίας (*Aufbau*, Preface I, xvi).¹³ Η τρίτη βασική έννοια που εμφανίζεται στο *Aufbau* είναι η διαμόρφωση μιας *θεωρίας συγκρότησης* της γενεαλογίας της γνώσης που θα ενοποιεί τις επιμέρους γνώσεις σε έναν συνολικό συνεκτικό ιστό.

Η *θεωρία συγκρότησης* αποτελεί την βασική μεθοδολογία για την κατ' αρχήν πραγμάτωση της αναγωγής διά μέσου μιας γενεαλογίας της γνώσης.

13. «Η αρετή του συστήματος συγκρότησης δεν βρίσκεται στην παρουσίαση πραγματικά νέων διαιθήσεων, οι οποίες θα ήταν δυνατόν κατόπιν να χρησιμοποιηθούν για την λύση φιλοσοφικών προβλημάτων. Αυτό που πετυχαίνει είναι ουσιαστικά μόνον μια ομοιόμορφη *ιεράρχηση των εννοιών*, η οποία επιτρέπει *μια σαφέστερη διατύπωση του κάθε προβλήματος και, συνεπώς, ερχόμαστε έτσι πιο κοντά στο να βρούμε μια λύση του*» (§ 157).

«Σκοπός της θεωρίας συγκρότησης είναι η διατύπωση ενός συστήματος συγκρότησης, δηλαδή ενός ιεραρχημένου συστήματος αντικειμένων (ή εννοιών). Η βήμα προς βήμα διάταξη είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι τα αντικείμενα κάθε επιπέδου “κατασκευάζονται ή συγκροτούνται” από αντικείμενα που βρίσκονται σε κατώτερα επίπεδα» (§ 26).

Η ομάδα των εννοιών που θα αποτελέσει την βάση μιας επιστήμης οργανώνεται συχνά ως αξιωματοποιημένο σύστημα: γενικότερα, μας ενδιαφέρει «η μεθοδολογία συγκρότησης των εννοιών σε σύστημα». (Όπ.π., § 2). Η διαδικασία αυτή έχει ως στόχο την κατασκευή ενός συστήματος συγκρότησης μέσα στο οποίο «όλα τα αντικείμενα της επιστήμης θα πάρουν μια θέση» (§ 46).¹⁴

«Η παρούσα έρευνα αποβλέπει στο να εγκαθιδρύσει ένα “σύστημα συγκρότησης”, δηλαδή ένα γνωσιοθεωρητικό-λογικό σύστημα αντικειμένων ή εννοιών. Η λέξη “αντικείμενο” εδώ χρησιμοποιείται με πιο ευρεία σημασία, δηλαδή περιλαμβάνει καθετί για το οποίο μπορούμε να δηλώσουμε κάτι. Έτσι, μεταξύ των αντικειμένων δεν συγκαταλέγονται μόνον τα πράγματα αλλά επίσης οι ιδιότητες και οι κλάσεις, η έκταση και το βάθος των σχέσεων, οι καταστάσεις και τα συμβάντα, αυτά που συμβαίνουν καθώς και αυτά που δεν συμβαίνουν» (*Aufbau*, § 1).

Στο *Aufbau* παρεμβαίνουν δύο στοιχεία, (1) ένα δομικό και (2) ένα σολιψιστικό.

(1) Η επιστήμη είναι η μελέτη «της περιγραφής των δομικών ιδιοτήτων των αντικειμένων» (§ 10). Μια *περιγραφή-ιδιότητα* υποδηλώνει τις ιδιότητες που έχουν τα ατομικά αντικείμενα ενός πεδίου, ενώ η *περιγραφή-σχέση* υποδηλώνει τις σχέσεις που ισχύουν ανάμεσα στα αντικείμενα ενός δοθέντος πεδίου χωρίς καμία αναφορά στα αντικείμενα. Οι *δομικές περιγραφές* είναι ένα είδος περιγραφών-σχέσεων, οι οποίες διαφοροποιούνται από τις απλές περιγραφές-σχέσεις, διότι σε αυτές δεν καθορίζεται το είδος των σχέσεων που ισχύουν ανάμεσα στα αντικείμενα. Εδώ ενδιαφέρουν μόνον οι *τυπικές* ιδιότητες των σχέσεων, λ.χ. η συμμετρία, η ανακλαστικότητα, η μεταβατικότητα, κ.λπ. Ο Carnap υποστηρίζει ότι οι επιστημονικές προτάσεις «μιλούν μόνον για την μορφή, χωρίς να δηλώνουν τίποτε για τα στοιχεία και τις σχέσεις που τις αποτελούν» (§ 12). Η εξέλιξη της επιστήμης των μαθηματικών δείχνει ότι

14. «Ένας ακόμη στόχος της περιγραφής [του συστήματος συγκρότησης] είναι να δείξει ότι ένα σύστημα συγκρότησης όλων των επιστημονικών αντικειμένων είναι κατ' αρχήν δυνατό, ανεξαρτήτως από το πώς θα διαμορφωθούν οι λεπτομέρειες ενός τέτοιου συστήματος» (§ 156). Βλ. επίσης § 53.

οι δομικές περιγραφές αποτελούν κύριο αντικείμενο των ερευνών της. Τι γίνεται όμως με τις εμπειρικές επιστήμες, όπου θα επιθυμούσαμε να γνωρίζουμε “αν μιλούμε για πρόσωπα και για χωριά”; Ο Carnap υποστηρίζει ότι μέσω των οριστικών περιγραφών μπορούμε να εξατομικεύσουμε «τα πρόσωπα και τα χωριά» (§§ 13, 14, 15).¹⁵

Από την κεντρική θέση του *Aufbau* ότι «όλες οι επιστημονικές προτάσεις είναι προτάσεις που αφορούν στη δομή» (§ 16) ο Carnap προσδοκά να συναγάγει τον *αντικειμενικό / διυποκειμενικό* χαρακτήρα των προτάσεων της επιστήμης. Το εγχείρημα αυτό εκκινεί από τις ατομικές εμπειρίες (παρ' όλη την ρευστότητα και την μεταβλητότητα από την οποία αυτές χαρακτηρίζονται) και φτάνει στο επίπεδο της διυποκειμενικής / αντικειμενικής πραγματικότητας της επιστήμης: είναι ένα εγχείρημα το οποίο στηρίζεται ουσιαστικά στον δομικό χαρακτήρα των προτάσεων της επιστήμης.¹⁶

(2) Το σύστημα συγκρότησης στο οποίο στοχεύει το *Aufbau* διαφέρει από άλλα εννοιολογικά συστήματα, διότι με αυτό εννοούμε μια ιεράρχηση των αντικειμένων του σε *επίπεδα*. Πρόκειται για τέσσερα διάκριτα μεταξύ τους επίπεδα, ιεραρχημένα κατά τρόπο ώστε τα αντικείμενα ενός ανώτερου επιπέδου να «ανάγονται» σε (ή να κατασκευάζονται από ή να συγκροτούνται από) αντικείμενα των κατώτερων επιπέδων. Τα τέσσερα επίπεδα αντικειμένων, κατά τάξη επιστημικής προτεραιότητας, είναι: τα αυτοψυχολογικά αντικείμενα, τα φυσικά αντικείμενα, τα ετεροψυχολογικά αντικείμενα και τα αντικείμενα του πολιτισμού (§§ 54-60 και 321).

«Ένα αντικείμενο (έννοια) ονομάζεται αναγώγιμο σε ένα ή περισσότερα άλλα αντικείμενα εάν όλες οι δηλώσεις για αυτό είναι δυνατόν να μετασχηματιστούν σε δηλώσεις που αφορούν αυτό ή αυτά τα άλλα αντικείμενα» (§ 2).¹⁷

15. Πρβλ. αναφορά του Carnap στους *έμμεσους ορισμούς* που χρησιμοποιούν οι μαθηματικοί και στους οποίους καταφεύγει ο Hilbert.

16. «Μπορούμε εύκολα να δούμε ότι η φυσική έχει σχεδόν εντελώς εξοβελίσει το υποκείμενο, αφού όλες σχεδόν οι φυσικές έννοιες έχουν μετασχηματιστεί σε καθαρά δομικές έννοιες», (όπ.π., § 16).

Ο Carnap διαφοροποιεί την αντικειμενικότητα των προτάσεων της επιστήμης (η οποία νοείται ως διυποκειμενικότητα (βλ. § 66)) από την αντικειμενικότητα ή πραγματικότητα του κόσμου. Η πρώτη είναι έννοια (λογικο-εμπειρικού) γνωσιολογικού χαρακτήρα ενώ η δεύτερη μεταφυσικού χαρακτήρα, οπότε βρίσκεται έξω από την περιοχή των προσεγγίσεων του *Aufbau*.

17. Βλ. § 35, όπου δίδεται ιδιαίτερη προσοχή στην έννοια του «μετασχηματισμού» που αναφέρεται στον ανωτέρω ορισμό, και ένας ικανοποιητικότερος ορισμός της «αναγωγής».

Οπότε, όλα τα αντικείμενα των ανωτέρω επιπέδων κατασκευάζονται έμμεσα από αντικείμενα του πρώτου επιπέδου, τα οποία και ονομάζονται *βασικά αντικείμενα* (basic objects). «Η λέξη “αντικείμενο” εδώ χρησιμοποιείται με πιο ευρεία σημασία, δηλαδή περιλαμβάνει καθετί για το οποίο μπορούμε να δηλώσουμε κάτι» (*Aufbau*, § 1). Εφόσον η κατασκευή ενός τέτοιου συστήματος είναι δυνατή – παρ’ όλο που ο Carnap θεωρεί ότι ορισμένα τεχνικά προβλήματα δεν έχουν αντιμετωπιστεί πλήρως (βλ. σ. 156)–, καταλήγουμε σε μια ενοποίηση του πεδίου όλων των αντικειμένων: «*υπάρχει μονάχα ένα πεδίο αντικειμένων και, συνεπώς, μία μόνον επιστήμη*» (§ 4). (Η υπογράμμιση είναι στο πρωτότυπο).

Η κατασκευή του συστήματος συγκρότησης των βασικών αντικειμένων / εννοιών στηρίζεται στις *βασικές σχέσεις* και στα *βασικά στοιχεία*. Οι βασικές σχέσεις προηγούνται από άποψη λογικής προτεραιότητας των βασικών στοιχείων: εξαιτίας του δομικού χαρακτήρα του εγχειρήματος, τα βασικά στοιχεία είναι δυνατόν να προσδιοριστούν σύμφωνα με τις βασικές σχέσεις που έχουμε στη διάθεσή μας. Επίσης, υπάρχουν διάφορες δυνατότητες που θα μπορούσαμε να ακολουθήσουμε κατά την κατασκευή του κόσμου: τα βασικά στοιχεία και οι βασικές σχέσεις μπορεί να είναι φυσικού ή ψυχολογικού χαρακτήρα. Ο Carnap επιλέγει βασικά στοιχεία ψυχολογικού χαρακτήρα και, μάλιστα, ατομικού χαρακτήρα (τα αντικείμενα αυτά τα ονομάζει αυτοψυχολογικά), λόγω των πλεονεκτημάτων που προσφέρουν (αμεσότητα στην πρόσβαση / αναγνωρισιμότητα από την πλευρά του υποκειμένου, αλλά και δυσκολία να στηρίξουμε την αντικειμενικότητα-διυποκειμενικότητα, όπως θα δούμε).

Αποτέλεσμα αυτών των επιλογών είναι ο *μεθοδολογικός σολιψισμός*: η βάση από την οποία αρχίζουμε την κατασκευή του κόσμου είναι τα δεδομένα της άμεσης εμπειρίας ενός ατόμου· και επ’ αυτής της «στενής», ατομικής βάσης οφείλουμε να οικοδομήσουμε τα αντικείμενα του κόσμου και, τελικά, την αντικειμενικότητα των προτάσεων της επιστήμης. Ο Carnap, βέβαια, προειδοποιεί ότι ο μεθοδολογικός σολιψισμός δεν είναι μεταφυσική θέση (δεν υποθέτει, λ.χ., ότι μόνον η ατομική συνείδηση και τα αισθητηριακά της δεδομένα υπάρχουν): ζητείται να δεχθούμε ότι τα ανώτερα στρώματα των αντικειμένων / εννοιών οικοδομούνται από τα κατώτερα, τα οποία όμως οικοδομούνται από τις άμεσες εμπειρίες του ατόμου.¹⁸

18. Η κατασκευαστική διαδικασία που ο Carnap έχει εκθέσει έως εδώ δεν αποβλέπει στον «ορισμό» ενός υποκειμένου σε αντίθεση με το εμπειρικό υποκείμενο (το οποίο θα ανακηρύττε κανείς σε «γνωσιολογικό υποκείμενο»). Η κατασκευαστική διαδικασία χαρακτηρίζεται από έναν ολισμό, σύμφωνα με τον οποίο μόνο στο πλαίσιο της συνολικής και τελειωμένης κατασκευής έχει νόημα (από την προοπτική της

Μετά την απόφασή του να επιλέξει μια σολιψιστική βάση για την κατασκευή του συστήματος συγκρότησης, ο Carnap δεσμεύεται με τις *στοιχειώδεις εμπειρίες* (§ 67) του ατόμου ως βασικά στοιχεία του συστήματος και τις θεωρεί ως επιστημικά πρότερες, δηλαδή μη περαιτέρω αναγώγιμες οντότητες. Και ως βασική σχέση θεωρεί την δυνατότητα *ανάμνησης της ομοιότητας* (§ 78) ανάμεσα στα στοιχεία μιας εμπειρίας και στα στοιχεία μιας άλλης. Κάνοντας ουσιαστική χρήση των δυνατοτήτων της θεωρίας των σχέσεων, ο Carnap οικοδομεί πρώτα τα κατώτερα στάδια του κόσμου (αυτο-ψυχολογικά πράγματα), μετά προχωρεί προς τα πράγματα του φυσικού κόσμου (καθημερινά φυσικά πράγματα, το σώμα μου, ο φυσικός κόσμος, κ.λπ.). Αφού έχουμε κατασκευάσει τον κόσμο *μας* από τις εμπειρίες *μας*, κατ' αναλογίαν κατασκευάζουμε, αναφορικά με ένα άλλο υποκείμενο, τον κόσμο *του* από τις εμπειρίες *του* κ.ο.κ. Ωστόσο, χρειάζεται να μιλήσουμε για *το* Βερολίνο, όχι απλώς για *το* Βερολίνο *μου* ή για *το* Βερολίνο *του* (§§ 145-149). Όταν επιτευχθεί και αυτό, μιλούμε για έναν διυποκειμενικό κόσμο, και για τον κόσμο γενικά ως γνήσιο αντικείμενο της επιστήμης. Στα ανωτέρω προσθέτουμε και τα αντικείμενα του πολιτισμού.

Οπότε η κατασκευή πλησιάζει στο τέρμα της (η κατασκευή, όχι ο κόσμος!): ο Carnap τώρα έχει κατασκευάσει ένα μοντέλο του κόσμου, μια υποθετική κατασκευή, για την οποία δεν απαιτείται να μας πείσει ότι είναι ο πραγματικός κόσμος (προφανώς δεν είναι!). Η κατασκευή του είναι υποθετική,¹⁹ αλλά οφείλει να παρουσιάζει κάποια πλεονεκτήματα. Ποια είναι αυτά; Τα οφέλη από την γενεαλογική ανασυγκρότηση της γνώσης είναι έμμεσα και αφορούν (1) την απλότητα, καθαρότητα και αυστηρότητα του συστήματος της γνώσης· και (2) την δημιουργία ενός *ουδέτερου εδάφους*, από την προοπτική του οποίου εξετάζονται η συγκρότηση της γνώσης, οι ερίζουσες γνωσιολογικές σχολές, καθώς και οι μεταφυσικές παρερμηνείες ή αποκλίσεις τους ως προς βασικά φιλοσοφικά ζητήματα (Ρουσόπουλος, *Αναλ. Παράστ.*, 229-239).

Ο Carnap πιστεύει ότι το σύστημα συγκρότησης παρέχει *σαφήνεια και*

συγκρότησης) να μιλούμε για θεμελιακές διακρίσεις λ.χ. για αυτές ανάμεσα στα υποκείμενα πιο πάνω, «φυσικό», «ψυχολογικό», «πολιτιστικό» πεδίο κ.ο.κ. «Πριν από την κατασκευή όλου του συστήματος, η βάση είναι ουδέτερη: δηλαδή δεν είναι ούτε ψυχολογική ούτε φυσική» (Όπ.π., 104). Ο Carnap διευκρινίζει την άποψή του αυτή αναφερόμενος στο παράδειγμα της κατασκευής των ρητών αριθμών και των πραγματικών αριθμών επί τη βάση των φυσικών αριθμών: πριν ακόμη από τους ορισμούς και τις κατασκευές, οι διαφοροποιήσεις «ο x είναι πραγματικός αριθμός», «ο ψ είναι ρητός αριθμός» δεν έχουν κανένα ιδιαίτερο νόημα. Έχουν νόημα εφόσον προηγουμένως έχουμε κατασκευάσει τα αντίστοιχα πεδία αριθμών (Όπ.π., 104).

19. Έτσι ο Carnap απαντά στο ρητορικό ερώτημα που, όπως επισημάναμε προηγουμένως, είχε θέσει ο Russell.

ακρίβεια στη γνώση (Preface II, v). Από την προοπτική του «βλέπουμε καλύτερα» το χαρακτήρα της γνώσης, την ανάδειξη της *αντικειμενικότητας των προτάσεων της επιστήμης*. Με τον όρο αυτό ο Carnap δεν εννοεί απλώς την υπέρβαση των υποκειμενικών δεσμεύσεων αλλά, επί πλέον, *την ανεξαρτησία από το υποκείμενο που κρίνει και αιτιολογεί*, αποβλέπει συνεπώς σε μια εγκυρότητα που ισχύει για όλα τα υποκείμενα (§ 66). Ο Carnap θεωρεί ότι, παρ' όλο που εκκινήσαμε με βάση την απέραντη ποικιλία (ρευστότητα, μεταβλητότητα, κλπ.) που χαρακτηρίζει τις εμπειρίες ενός ατόμου, υπάρχουν δομικά στοιχεία στη διαδικασία της κατασκευής που είναι «ανάλογα» για όλα τα υποκείμενα· και αυτά θα μας επιτρέπουν να μιλούμε για αντικειμενικότητα (§ 72).

«Η αρετή του συστήματος συγκρότησης δεν βρίσκεται στην παρουσίαση νέων ιδεών από άποψη περιεχομένου, οι οποίες θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν κατόπιν για την επίλυση φιλοσοφικών προβλημάτων. Αυτό που επιτυγχάνεται είναι ουσιαστικά μια ομοιόμορφη ταξινόμηση / ιεράρχηση των αντικειμένων / εννοιών, η οποία επιτρέπει μια σαφέστερη διατύπωση του ζητήματος για κάθε ένα πρόβλημα και έτσι μας φέρνει πιο κοντά στην επίλυσή του» (§157).

Όπως σημειώνει και ο ίδιος ο Carnap (στον Πρόλογο II που συνέγραψε με αφορμή την επανέκδοση του *Aufbau* (1967) αλλά και στο *Intel. Autobiog.*), το μεγαλεπήβολο σχέδιο που δοκιμάστηκε στο *Aufbau*, παρά το ότι ενεργοποίησε όλες τις λογικο-γλωσσικές δυνατότητες που ήταν διαθέσιμες κατά την δεκαετία του 1920, και το πλαίσιο του εμπειρισμού, που προερχόταν ουσιαστικά από τον φαινομεναλισμό (δίνοντας έμφαση, λ.χ. στις στοιχειώδεις εμπειρίες του υποκειμένου – χωρίς υποκείμενο), πάσχει από σοβαρές αδυναμίες – και ως εκ τούτου εγκαταλείφθηκε ακόμη και από τον εμπνευστή του.²⁰ Στο νέο σχέδιο, που διαμορφώνεται στο έργο του Carnap και των συνεργατών του από το 1930 και μετά, εγκαταλείπεται ο φαινομεναλισμός και υιοθετείται ο φυσικαλισμός – πράγμα που συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, ότι ιδιαίτερο βάρος δίνεται στο πρόβλημα του σύγχρονου εμπειρισμού που επιχειρεί να διατυπώσει μια σχέση ανάμεσα στα αισθητηριακά δεδομένα του υποκειμένου (τα οποία εκφράζονται με την βοήθεια ατομικών προτάσεων) και στις γενικές προτάσεις (με τις οποίες εκφράζουμε τους φυσικούς νόμους και τις φυσικές θεωρίες στις φυσικές επιστήμες).

20. Κριτική στο *Aufbau* άσκησαν επίσης ο Quine και ο Goodman (*Structure of Appearance*). Βλ. όμως την επανεξέταση όλου του ζητήματος από την πλευρά του Friedman (*Carnap's Aufbau reconsidered*) και των συνεργατών του (λ.χ., Richardson).

3. *Ιντερλούδιο*

Ο Κύκλος της Βιέννης: Η επιστημονική κοσμοαντίληψη

Οι βασικές θέσεις της προγραμματικής διακήρυξης του Κύκλου της Βιέννης διατυπώνονται από τους Hahn, Neurath, και Carnap στο φυλλάδιο με τον τίτλο *Η επιστημονική κοσμοαντίληψη: Ο Κύκλος της Βιέννης* (1929). (Βλ. κείμενο που μεταφράζουμε εδώ). Στη διακήρυξη αυτή γίνονται πολλαπλές και συγκεκριμένες αναφορές σε προηγούμενους επιστήμονες και φιλοσόφους, οι οποίοι, τόσο με το επιστημονικό τους έργο όσο και με τις φιλοσοφικές ανάλυσεις του προβλήματος της γνώσης και των προβλημάτων της επιστήμης, αλλά και με την γενικότερη συμβολή τους στη διαμόρφωση του πολιτισμού του εικοστού αιώνα, διαμόρφωσαν τον σύγχρονο εμπειρισμό και του προσέδωσαν τον γνωστό σε όλους μας αντι-μεταφυσικό προσανατολισμό του: «*Επιστήμη χωρίς μεταφυσική!*» ήταν το μότο του φυλλαδίου που διακήρυττε την επιστημονική κατανόηση του κόσμου.

Πολύ σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση του Κύκλου της Βιέννης έπαιξε το ευρύτερο πολιτικό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό περιβάλλον. Ειδικότερα, το πολιτικό περιβάλλον στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα είναι ιδιαίτερα προοδευτικό. Το εκπαιδευτικό περιβάλλον (που εκφράζεται ως απαίτηση για γνήσια λαϊκή εκπαίδευση, και σχετικές μεταρρυθμίσεις) συνδέεται με το ευρύτερο πολιτικό περιβάλλον που διαμορφώνεται στην κεντρική Ευρώπη (και στη Βιέννη, ειδικότερα). Ακόμη, το κυρίαρχο φιλοσοφικό περιβάλλον υφίσταται κριτική (από πολλές και διαφορετικές πλευρές), χαρακτηρίζεται ως μυστικοπαθές και, μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, επιχειρείται η αναμόρφωσή του.²¹

Το κεντρικό χαρακτηριστικό του κλίματος μέσα στο οποίο συνολικά διαμορφώνεται η επιστημονική κατανόηση του κόσμου είναι το επιστημονικό πνεύμα: η *έρευνα* (διαρκής αναζήτηση), ο *έλεγχος* των υποθετικών πορισμάτων, η *ανακλιπτότητα*, και η μη δεσμευτικότητα των πορισμάτων – λόγω των εξελίξεων και ανακατατάξεων – είναι τα κεντρικά χαρακτηριστικά της επιστημονικής πρακτικής.

Αλλά οι εξελίξεις της σύγχρονης επιστήμης συνεπάγονται αλλαγές στους επιμέρους κλάδους της και διαμορφώνουν ένα *νέο* πλαίσιο *σύλληψης* της επι-

21. Καμιά ιδιαίτερη αναφορά δεν γίνεται ωστόσο στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται στο χώρο της πολιτικής και της πρακτικής της έρευνας στο εργαστήριο, στο πανεπιστήμιο από τον επαγγελματία πλέον ερευνητή – πράγμα που συνιστά παράλειψη για την άποψη του Neurath, ο οποίος ήθελε τον εαυτό του ιδιαίτερα ευαίσθητο στα κοινωνικά ζητήματα!

στημονικής πρακτικής – το οποίο, πέρα από τις αυτονόητες συνέπειες για την άσκηση της επιστήμης, συνεπάγεται *αλλαγές στη φιλοσοφία και στις σχέσεις φιλοσοφίας-επιστήμης*. Αυτό το ερώτημα αναδεικνύεται και σταδιακά κυριαρχεί στις φιλοσοφικές συζητήσεις στις αρχές του εικοστού αιώνα, και στην ‘επιστημονική κοσμοαντίληψη’ που υποστηρίζουν τα μέλη του Κύκλου της Βιέννης.

Ο Schlick, που είναι ο «κορμός» γύρω από τον οποίο σχηματίζεται ο Κύκλος της Βιέννης, τονίζει την φιλοσοφική σημασία εν γένει των βασικών αρχών που υπεισέρχονται στις φυσικές επιστήμες:

«Γνωρίζουμε από την εποχή του Καντ ακόμη ότι η μόνη γόνιμη μέθοδος της θεωρητικής φιλοσοφίας είναι η κριτική διερεύνηση των τελικών αρχών των ειδικών επιστημών. Οποιαδήποτε αλλαγή σε αυτές τις τελικές αρχές / στα αξιώματα και η ανάδυση μιας καινούργιας θεμελιώδους αρχής πρέπει συνεπώς να ενεργοποιήσουν την φιλοσοφική δραστηριότητα, και βεβαίως αυτό έγινε πριν ακόμη και από τον Καντ. Το λαμπρότερο παράδειγμα είναι αναμφίβολα η γένεση της νεότερης φιλοσοφίας από τις επιστημονικές ανακαλύψεις της Αναγέννησης. Και η Καντιανή φιλοσοφία μπορεί να θεωρηθεί παράγωγο της Νευτώνειας σύλληψης της φύσης. *Οι αρχές των θετικών επιστημών είναι εκείνες που πρωταρχικά ή ακόμη και αποκλειστικά έχουν την κύρια φιλοσοφική σημασία, για τον πολύ απλό λόγο ότι μόνο σε αυτές βρίσκουμε θεμέλια τόσο σταθερά και καλά διαμορφωμένα ώστε μια αλλαγή τους θα παρήγε σημαντικές ανακατατάξεις, η οποία στη συνέχεια θα επηρέαζαν και την συνολική κοσμοθεώρησή μας.*» (Schlick, Phil. Bed., στο *Phil. Papers*, πρώτος τόμος, 153) (Δική μας υπογράμμιση)

Ο Schlick διατυπώνει υπό μορφή κριτηρίου πότε ένα φιλοσοφικό σύστημα κρίνεται *ικανοποιητικό*, εν όψει των σημαντικών εξελίξεων και ανακατατάξεων στην επιστήμη (θεωρία της σχετικότητας, εν προκειμένω), από τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίνεται σε αυτές. Η «αρχή της σχετικότητας»²² αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση κριτηρίου στην νεότερη επιστήμη, με το οποίο μπορούμε να κρίνουμε πόσο βάσιμες ή ικανοποιητικές είναι οι γνωσιολογικές απόψεις μας. Ο προβληματισμός που εγείρει η αρχή της σχετικότητας έχει τον ακόλουθο χαρακτήρα:

22. Ο Schlick διατυπώνει την ‘αρχή της σχετικότητας’ με τον ακόλουθο τρόπο:

«Όλες οι ευθύγραμμες ομοιόμορφες κινήσεις που αναφέρονται στους φυσικούς νόμους είναι *σχετικές*. Με άλλα λόγια, δεν είναι δυνατόν να διαπιστώσουμε με εμπειρικές διαδικασίες στην φύση μια *απόλυτη* ευθύγραμμη και ομοιόμορφη κίνηση.» (Schlick, Phil. Bed., 156)

«Είναι σε θέση οι βασικές γνωσιολογικές απόψεις μας να αντιμετωπίσουν αυτή την αρχή, να την ενσωματώσουν εντελώς φυσικά, ή μήπως οι φιλόσοφοι εξαναγκάζονται να εγκαταλείψουν την μέχρι τώρα προσέγγισή τους και να ξανοιχτούν σε νέους δρόμους;» (Schlick, *Phil. Bed.*, 154)

Αλλά και ο Reichenbach, κατ' ανάλογο τρόπο, διακηρύσσει την φιλοσοφική σημασία της θεωρίας της σχετικότητας και επισημαίνει τον προβληματισμό που εγείρεται στο φιλοσοφικό πεδίο και, ειδικότερα, για όσους υποστηρίζουν τις βασικές φιλοσοφικές αρχές της καντιανής γνωσιοθεωρίας:

«Η θεωρία της σχετικότητας του Einstein επηρέασε σημαντικά τις θεμελιώδεις αρχές της Γνωσιολογίας. Δεν πρόκειται να κερδίσουμε τίποτα με το να αρνούμεθα αυτό το γεγονός ή με το να υποκρινόμαστε ότι η φυσική θεωρία μετέβαλε απλώς και μόνον τις έννοιες της φυσικής ενώ *άφησε ανεπηρέαστες τις φιλοσοφικές αλήθειες*. Μολονότι η θεωρία της σχετικότητας αφορά σχέσεις φυσικής μετρησιμότητας και *φυσικών* μεγεθών, πρέπει να παραδεχτούμε ότι αυτές οι φυσικές προτάσεις αντιφάσκουν προς γενικές *φιλοσοφικές* αρχές.» (Reichenbach, *Theor. Rel.*, 1)

«Είναι εντελώς σαφές ότι η καντιανή φιλοσοφία αντιμετώπιζε εξαιτίας [της θεωρίας της σχετικότητας] ένα εντελώς νέο ερώτημα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Υπερβατολογική Αισθητική του Καντ αρχίζει από την αυτονόητη εγκυρότητα των Ευκλειδείων αξιωμάτων. Μολονότι θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει εάν ο Καντ βλέπει στην διαισθητική τους προφάνεια την απόδειξη της θεωρίας του για τον *a priori* χαρακτήρα του χώρου ή, το αντίθετο, στον *a priori* χαρακτήρα του χώρου την απόδειξη της προφάνειάς τους, παραμένει εντελώς βέβαιο ότι η θεωρία του δεν συμβιβάζεται με την *μη εγκυρότητα* αυτών των αξιωμάτων. Συνεπώς, *υπάρχουν δύο μόνο δυνατότητες: ή η θεωρία της σχετικότητας είναι ψευδής, ή απαιτείται τροποποίηση της φιλοσοφίας του Καντ σε εκείνα τα σημεία στα οποία αυτή αντιφάσκει προς τον Einstein.*» (Reichenbach, *Theor. Rel.*, 4) (Δική μας υπογράμμιση)

Το *αρνητικό* μέρος του αναθεωρητικού και ανασυγκροτησιακού εγχειρήματος των νεο-θετικιστών του Κύκλου της Βιέννης συνίσταται στον ισχυρισμό ότι η Καντιανή φιλοσοφία αδυνατεί να ενσωματώσει (έστω, μετασηματιζόμενη και η ίδια) τις εξελίξεις και ανακατατάξεις που συνέβησαν στην σύγχρονη επιστήμη. Ειδικά, αναφορικά με την κατάσταση που διαμορφώνεται στα μαθηματικά και την λογική, ισχυρίζονται ότι οι προτάσεις της αριθμητικής και των μαθηματικών γενικότερα δεν είναι συνθετικές *a priori*: στην φυσική, ο ισχυρισμός τους είναι ότι υπάρχει μια 'αντίφαση' ανάμεσα στην θεωρία της σχετικότητας και σε βασικές θέσεις της Καντιανής φιλοσοφίας.

Το κεντρικό συμπέρασμα στο οποίο οδηγούνται οι νεοθετικιστές του Κύκλου της Βιέννης προκύπτει αβίαστα:

«Η επιστημονική κατανόηση του κόσμου δεν αναγνωρίζει μια χωρίς προϋποθέσεις έγκυρη γνώση που να πηγάζει από τον καθαρό λόγο, δεν παραδέχεται τις συνθετικές *a priori* προτάσεις οι οποίες αποτελούν την βάση της καντιανής γνωσιοθεωρίας και ακόμα περισσότερο τις βάσεις κάθε προ- και μετα-καντιανής οντολογίας και μεταφυσικής.»²³ (Hahn, Neurath, Carnap, *Wiss. Weltauf.*, 308)

Εκτός όμως από την «κριτική διερεύνηση των τελικών αρχών των ειδικών επιστημών», από την προοπτική της φιλοσοφικής τους σημασίας και της εκτίμησης των προβλημάτων που εγείρουν στο πλαίσιο της καντιανής φιλοσοφίας, απαιτείται να συζητηθεί η μετα-καντιανή φιλοσοφική παράδοση. Ο Schlick, επισκοπώντας τις σχετικές φιλοσοφικές εξελίξεις εκτιμά, συμφωνώντας ουσιαστικά με τις προηγούμενες εκτιμήσεις του Reichenbach αναφορικά με τα προβλήματα και τις δυνατότητες της καντιανής φιλοσοφίας, ότι οι μετα-καντιανές θεωρήσεις [ο λογικός ιδεαλισμός του Cassirer, λ.χ.] δεν δύνανται να ενσωματώσουν τις βασικές θέσεις της θεωρίας της σχετικότητας «χωρίς να διαρραγούν».²⁴

23. « Δεν υπάρχουν συνθετικές *a priori* κρίσεις.» (Schlick, *Allgem. Erken.*, 384)
 Βλ. Επίσης Schlick, *Phil. Bed.*, 177-8 και *Allgem. Erkennt.*, § 38-40.

«Η θεωρία συγκρότησης υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν πράγματα σαν τις ‘συνθετικές κρίσεις *a priori*’ που είναι ουσιώδους σημασίας για την προσέγγιση του Καντ στα γνωσιολογικά προβλήματα.» (Carnap, *Aufbau*, §§ 106, 176)

24. Ο Schlick ασκεί σφοδρή κριτική στους εκπροσώπους της Σχολής του Μαρβούργου (στον Windelband και τον Rickert (στο Schlick, *Phil. Papers*, vol. I, 27 και στο *Allgem. Erken.*, 362-6), στον Natorp (*Phil. Papers*, 172-178) και τον Cassirer (*Critical*, στο *Phil. Papers*, vol. I, 322-332)). Αντιπαραθέτοντας ένα σπιβαρό ρεαλισμό, σημειώνει:

«Ουσιαστικά, οι νεο-Καντιανοί φιλόσοφοι διαπράττουν το σφάλμα να εκλαμβάνουν το *εννοιολογικό περιτύλιγμα ως την ίδια την πραγματικότητα*. Κατά την αντίληψή τους ο κόσμος ο ίδιος θεμελιώνεται στην επιστημονική γνώση, ενώ στην πραγματικότητα η επιστημονική γνώση είναι *απλώς ένα εννοιολογικό σύστημα σημείων*.» (*Allgem. Erken.*, 363) (Δική μας έμφαση)

Ειδικά, συζητώντας τις δυνατότητες της νεο-καντιανής θεώρησης του λογικού ιδεαλισμού (Cassirer) να ενσωματώσει στο σύστημά της την αρχή της σχετικότητας, οδηγείται στο ακόλουθο συμπέρασμα:

«Αυτές οι παρατηρήσεις δείχνουν ασφαλώς ότι η θεωρία της σχετικότητας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως φυσική συνέπεια των θεωρήσεων του λογικού ιδεαλισμού, και επίσης ότι δεν μπορεί να ενσωματωθεί στον πυρήνα αυτού του συστήματος χωρίς αυτό να διαρραγεί.» (Schlick, *Phil. Bed.*, 174-5)

Έτσι, οι νεο-θετικιστές, απορρίπτοντας την καντιανή γνωσιοθεωρία και τις αναθεωρητικές ερμηνείες των νεοκαντιανών, προτείνουν την συγκρότηση και (αν-) οικοδόμηση ενός «*νέου τύπου φιλοσοφίας*» που θα βρίσκεται σε αρμονία με τις αλλαγές και ανακατατάξεις που πραγματοποιούνται στην σύγχρονη επιστήμη.

«Ο νέος τύπος της φιλοσοφίας προκύπτει σε στενή συνεργασία με το έργο των ειδικών επιστημών, ειδικά των μαθηματικών και της φυσικής. Κατά συνέπεια, ως οδηγό στο φιλοσοφικό του έργο λαβαίνει τον αυστηρό και υπεύθυνο προσανατολισμό του επιστημονικού ερευνητή, ενώ η στάση του παραδοσιακού φιλοσόφου μοιάζει περισσότερο με αυτήν του ποιητή. *Αυτή η νέα στάση δεν μεταβάλλει μόνο την μορφή της σκέψης αλλά και την μορφή του προβλήματος που τίθεται προς εξέταση.*» (Carnap, *Aufbau*, Preface I, xvi)(Δική μας έμφαση)

Πάνω σε ποιες φιλοσοφικές απόψεις όμως θα στηριχτούν οι νεοθετικιστές για να φέρουν σε πέρας το εγχείρημα της 'επιστημονικής κοσμοαντίληψης', και τι είδους φιλοσοφικές απόψεις πρέπει να αναπτύξουν οι ίδιοι προκειμένου να το πραγματώσουν; Ειδικά, ποια είναι η νέα μορφή του προβλήματος που τίθεται προς εξέταση;

Οι φιλόσοφοι του Κύκλου της Βιέννης αναζητούν 'ρίζες' στη λογικο-γλωσσική και σημασιολογική παράδοση του Frege, του Russell και του Wittgenstein, στον θετικισμό του Mach²⁵ και στον φαινομεναλισμό του Russell· ακόμη,

Ακόμη, αξίζει τον κόπο να σημειώσουμε ότι ο Schlick άσκησε κριτική στις πρώιμες νεοκαντιανής εμπνεύσεως απόψεις που ο Carnap εξέφρασε στο *Der Raum, Kant-Studien* 56 (1922). (Βλ. Schlick, *Epist. Modern Physics*, (1925), στο *Phil. Papers*, vol. II, 91-98)

25. Βλ. την κριτική που άσκησε ο Schlick (*Allgem. Erken.*, 201, κ.ε.) στον Mach. Ακόμη, ο Schlick πιστεύει ότι, ενώ ο θετικισμός του Mach και άλλων δεν είναι ικανοποιητικός, εντούτοις «οι νέες αντιλήψεις μπορούν να ενσωματωθούν στον θετικισμό χωρίς δυσκολία».

«Οι γενικές ιδέες της θετικιστικής θεωρίας της γνώσης αναμφισβήτητα παρέχουν ένα φιλικό έδαφος για την αρχή της σχετικότητας και τις συνέπειες του χώρου και χρόνου που συνάγονται από αυτή. *Οι νέες αντιλήψεις μπορούν να ενσωματωθούν στον θετικισμό χωρίς δυσκολία.* Όμως είναι εσφαλμένο να υποστηρίζεται ότι ο θετικισμός ανέπτυξε και προέβλεψε αυτές τις αντιλήψεις στο εσωτερικό του, ως τις μόνες ορθές κάποιες άλλες θα ήταν εξίσου κατάλληλες. Εκεί όπου έχουν διατυπωθεί, αντίθετα, πιο συγκεκριμένες απόψεις για την σχετικότητα, όπως, λ.χ., έκανε ο Mach, πιο συχνά έχουν ανασκευαστεί παρά επιβεβαιωθεί από τις εξελίξεις στην φυσική επιστήμη. Πρέπει ακόμη να παρατηρήσουμε ότι το συγκεκριμένο έργο που επιτελέστηκε από τον Mach και από άλλους θετικιστές πάνω στην έννοια του χρό-

αναγνωρίζουν σοβαρές οφειλές στην συμβασιοκρατία των γάλλων (Duhem, Poinscaré). Προπαντός όμως, – εφόσον «ο νέος τύπος φιλοσοφίας διαμορφώνεται σε στενή σύνδεση με το έργο των επιστημών», και όπως άλλωστε υπέδειξε ο Schlick («*Οι αρχές των θετικών επιστημών είναι εκείνες που πρωταρχικά ή ακόμη και αποκλειστικά έχουν την κύρια φιλοσοφική σημασία*») – οι Schlick, Carnap, Neurath, και άλλα μέλη του Κύκλου της Βιέννης συγγράφουν σημαντικές μελέτες σε ζητήματα που περιστρέφονται γύρω από την κατανόηση της σύγχρονης επιστήμης (μαθηματικά, λογική, θεωρία της σχετικότητας, οικονομία, κοινωνιολογία, ψυχολογία, δίκαιο, κλπ). Σημαντική ώθηση στην επίστευση του μετασχηματισμού της *Ενωσης 'Ernst Mach'* σε όργανο του 'επιστημονικού εμπειρισμού', και στο σχηματισμό του *Κύκλου της Βιέννης* δίνει η δημοσίευση της μελέτης του Wittgenstein, *Tractatus* (1921), και οι 'στενές' σχέσεις που τα μέλη του Κύκλου της Βιέννης αναπτύσσουν με αυτόν (Schlick, Waismann). Οι προηγούμενες (διαφορετικές ως προς την προέλευσή τους, και συχνά αντιτιθέμενες μεταξύ τους) φιλοσοφικές και ευρύτερα επιστημονικές επιδράσεις *συντίθενται και αποτυπώνονται* τελικά στην προγραμματική διακήρυξη του Κύκλου της Βιέννης (1929).

Κεντρικός στόχος του φιλοσοφικού προγράμματος του Κύκλου της Βιέννης είναι το *αίτημα ενοποίησης της επιστήμης*, όπως ζητήθηκε από τις επιστήμες του δέκατου ένατου αιώνα (ο Carnap επίσης πραγματεύθηκε αυτό το αίτημα στο *Aufbau*).

«Αυτό που χαρακτηρίζει την επιστημονική κοσμοαντίληψη δεν είναι τόσο κάποιες ιδιόμορφες θέσεις, όσο η βασική στάση και ο προσανατολισμός απέναντι στην έρευνα. Ο στόχος μας είναι η *ενοποιημένη επιστήμη*.» (Οπ.π., σ. 306)

Το ζητούμενο του εγχειρήματος της *ενοποιημένης επιστήμης* είναι η κατασκευή μιας γενεαλογίας εννοιών, η οποία, εάν μπορούσε να συγκροτηθεί με τρόπο σαφή, θα αποτελούσε ένα *σύστημα της γνώσης* (με την καντιανή σημασία του όρου). (Βλ. Ρουσόπουλος, *Αναλυτ. Παράστ.*)

νου κατά κανένα τρόπο δεν προβλέπει τις πιο σημαντικές προόδους του Einstein· κανείς τους, λ.χ., δεν σκέφτηκε να σχετικοποιήσει την έννοια του ταυτόχρονου.» (Schlick, *Phil. Bed.*, 184)

«Η βασική θέση του θετικισμού, ότι μόνο αυτό που αντιλαμβανόμαστε αισθητηριακά μπορεί να θεωρηθεί πραγματικό, και ότι ο κόσμος οφείλει να κατασκευάζεται μόνο από άμεσα δοθέντα 'στοιχεία', οδήγησε συχνά στην αντίληψη ότι, εφόσον μόνο σχετικές κινήσεις αντιλαμβανόμαστε, μόνο αυτές είναι πραγματικές, ότι οι απόλυτες κινήσεις δεν έχουν καμιά ύπαρξη, και ότι δεν έχουν καμιά φυσική σημασία ή φυσικό αποτέλεσμα. Είναι αυτό το αξίωμα ισοδύναμο κατά οποιοδήποτε τρόπο προς την αρχή της σχετικότητας ;» (Οπ.π., 179)

Η προσπέλαση του αιτήματος της ενοποιημένης επιστήμης υποβοηθείται από την μεθοδολογία της λογικής ανάλυσης, η οποία δεν αποκαλύπτει απλώς τα σφάλματα και τα αδιέξοδα της παραδοσιακής μεταφυσικής αλλά είναι επιπλέον σε θέση να υπερβεί οποιαδήποτε μεταφυσική θεώρηση – και την Καντιανή θεώρηση ειδικότερα, που πιστεύει στις συνθετικές *a priori* μορφές γνώσης.

«Με αυτόν τον τρόπο η λογική ανάλυση δεν καταρρίπτει μόνο την μεταφυσική στην παραδοσιακή, κλασική έννοια της λέξης, ιδιαίτερα την σχολαστική μεταφυσική και εκείνη του Γερμανικού ιδεαλισμού, αλλά και την συγκαλυμμένη Καντιανή μεταφυσική και τον σύγχρονο *απριωρισμό*. Η επιστημονική κοσμοαντίληψη δεν αναγνωρίζει μια χωρίς προϋποθέσεις έγκυρη γνώση που να πηγάζει από τον καθαρό λόγο, δεν παραδέχεται συνθετικές *a priori* προτάσεις οι οποίες αποτελούν την βάση της Καντιανής γνωσιοθεωρίας και ακόμα περισσότερο τις βάσεις κάθε προ- και μετα-Καντιανής οντολογίας και μεταφυσικής. [...] Η επιστημονική κοσμοντίληψη αναγνωρίζει μόνο εμπειρικές προτάσεις για οποιασδήποτε τάξης αντικείμενο και τις αναλυτικές προτάσεις της λογικής και των μαθηματικών.» (Όπ.π., σ. 308)

Επιπλέον, στο πλαίσιο της κλασικής δέσμευσης του εμπειρισμού με την εμπειρία, τονίζεται ο ρόλος των αισθητηριακών δεδομένων:

«Εφόσον το νόημα κάθε πρότασης της επιστήμης πρέπει να διατυπώνεται μέσω αναγωγής σε μια πρόταση για το δεδομένο, παρομοίως το νόημα οποιασδήποτε πρότασης, σε οποιαδήποτε περιοχή της επιστήμης κι αν αυτό ανήκει, πρέπει να μπορεί να διατυπωθεί μέσω αναγωγής σε άλλες έννοιες, μέχρι τις κατώτερες έννοιες που αναφέρονται απευθείας στο *δεδομένο*.» (Όπ.π., σ. 309)

Οι συντάκτες της προγραμματικής διακήρυξης, συνεπώς, δηλώνουν ρητά τόσο τον εμπειριστικό και θετικιστικό προσανατολισμό της γνωσιοθεωρητικής τους κατεύθυνσης (*άμεσα αισθητηριακά δεδομένα*) όσο και την μεθοδολογική τους προκατάληψη (*λογική ανάλυση*). (Βλ. Ρουσόπουλος, *Αναλυτ. Παράστ.*)

«Η επιστημονική κοσμοαντίληψη χαρακτηρίζεται ουσιαστικά από δύο γνωρίσματα. Πρώτον, είναι εμπειριστική και θετικιστική: υπάρχει γνώση που πηγάζει μόνο από την εμπειρία, που στηρίζεται στο *άμεσα δεδομένο*. Έτσι προσδιορίζονται τα όρια για το περιεχόμενο της νόμιμης επιστήμης. Δεύτερον, η επιστημονική κατανόηση του κόσμου χαρακτηρίζεται από την εφαρμογή μιας συγκεκριμένης μεθόδου, δηλαδή της *λογικής ανάλυσης*.» (Όπ.π., σ. 309)

Ο 'νέος τύπος φιλοσοφίας', όπως αδρομερώς διατυπώνεται στην προγραμματική διακήρυξη του Κύκλου της Βιέννης ('επιστημονική κοσμοαντίληψη'),

έχει ως βασικό του μέλημα την διατύπωση ενός κριτηρίου (του νοήματος) που προσδιορίζει την γνωσιοθεωρητική βαρύτητα (cognitive significance) των προτάσεων της επιστήμης και τις διαχωρίζει από τις προτάσεις της μεταφυσικής (μη εμπειρικές προτάσεις). Ειδικότερα, τονίζεται η σύνδεση των προτάσεων που έχουν γνωσιοθεωρητική βαρύτητα (προτάσεις επιστήμης) με προτάσεις που ανάγονται σε άμεσα αισθητηριακά δεδομένα μέσω της επαληθευσης / διάψευσης: προτάσεις που δεν δύνανται να επαληθευτούν ή να διαψευστούν μέσω της εμπειρίας δεν έχουν γνωσιοθεωρητική βαρύτητα, και συνεπώς δεν ανήκουν στην επιστήμη.

Η επαληθευσιοκρατική θεωρία του νοήματος, όπως χαρακτηριστικά ονομάζεται το παραπάνω κριτήριο του νοήματος, αποβλέπει στη *θεμελίωση της γνώσης*. Με βάση την καντιανή διάκριση των προτάσεων σε αναλυτικές και συνθετικές οι προτάσεις της εμπειρικής επιστήμης είναι συνθετικές και *a posteriori* και συνεπώς, θεμελιώνονται στην εμπειρία (άμεσα αισθητηριακά δεδομένα). Αντίθετα, οι προτάσεις της λογικής και των μαθηματικών θεωρούνται αναλυτικές προτάσεις (σύμφωνα με την άποψη του Frege), και μολονότι αναπόσπαστο τμήμα της επιστημονικής πρακτικής, στερούνται γνωσιοθεωρητικής βαρύτητας.²⁶

Αναγνωρίζεται, συνεπώς, στην Προγραμματική Διακήρυξη μια σειρά κεντρικών 'θεμάτων' – βασικών δηλαδή εννοιών που συνδέονται με τον εμπειρισμό και την εξέλιξή του, τα οποία ο Κύκλος της Βιέννης προτίθεται να διερευνήσει. Η *εμπειρία*, λ.χ., ως πηγή της γνώσης είναι ένα τέτοιο κεντρικό θέμα του εμπειρισμού – αλλά δεν συζητείται αναλυτικά η ακριβής *σύνδεση* των άμεσων αισθητηριακών δεδομένων με την εμπειρία. Ειδικότερα, το εύλογο ερώτημα που εγείρεται είναι «Ποιο είναι το *επιστημικό και οντολογικό καθεστώς των άμεσων αισθητηριακών δεδομένων* και ο ρόλος τους στη θεμελίωση της γνώσης;» Η προσπάθεια να δοθεί απάντηση σε αυτό το ερώτημα αποτυπώνεται στην έντονη συζήτηση και διαμάχη που ανέκυψε στους κόλπους του Κύκλου της Βιέννης στις αρχές της δεκαετίας του 1930, και εκδηλώνεται καθαρά μέσω των στάσεων και αντιλήψεων των μελών του Κύκλου της Βιέννης σχετικά με τις *προτάσεις πρωτοκόλλου* και το *εμπειρικό τους περιεχόμενο*.²⁷

26. Η προσπάθεια να διατυπωθεί το κριτήριο του νοήματος των προτάσεων με ακρίβεια δεν απέδωσε καρπούς. Βλ. Hempel, *Problems: Ayer, Log. Positivism*.

27. Βλ. Uebel, *Overcoming*, και *Rediscovering*· Stadler, Αυγελής, Φιλ. Ιστ. Επιστ., Κάλφας, *Επιστ. Πρόσδος*· Παπαδημητρίου, *Θεωρία Επιστ.*· Μαραγκός, *Γνωσιολογισμοί*· Ρουσόπουλος, *Αναλ. Παράστ.*

4. Η άνθηση του σύγχρονου εμπειρισμού

4.1. Προτάσεις πρωτοκόλλου και εμπειρικό περιεχόμενο

Οι συζητήσεις για τις προτάσεις πρωτοκόλλου και το ρόλο τους στη θεμελίωση της γνώσης είχαν ως υπόβαθρο τις διάχυτες και ευρέως αποδεκτές απόψεις σχετικά με την *αδιαμφισβήτητη βεβαιότητα* των προτάσεων πρωτοκόλλου ως προτάσεων που εκφράζουν την άμεση αισθητηριακή εμπειρία ενός υποκειμένου που έρχεται αντιμέτωπο με τον κόσμο. Ενώ στο *Aufbau* του Carnap, λ.χ., οι *στοιχειώδεις εμπειρίες* ενός ατόμου αποτελούν την αδιαμφισβήτητη βάση πάνω στην οποία θεμελιώνεται το σύστημα της γνώσης,²⁸ στις συζητήσεις των μελών του Κύκλου της Βιέννης οι προτάσεις πρωτοκόλλου εξειδικεύονται και εκλαμβάνονται ως φορείς του εμπειρικού περιεχομένου των αισθητηριακών δεδομένων: πρόκειται για παραδειγματικές προτάσεις της επιστήμης (με γνωσιοθεωρητική βαρύτητα), εφόσον μπορούν να επαληθευτούν ή να διαψευδοτούν απευθείας μέσω της εμπειρίας.

Ο Schlick, κινούμενος στο πλαίσιο του ρεαλισμού που υποστήριξε σθεναρά στην *Γενική Γνωσιολογία*, όπου η πραγματικότητα έχει οντολογική αυτονομία και προτεραιότητα ως προς τη γνώση, θεωρεί αυτονόητο ότι η γνώση έχει ανάγκη από ένα θεμέλιο, ένα τελικό θεμέλιο (*ultimate ground, Fundament*) που θα της προσδώσει *απόλυτη βεβαιότητα*. (Schlick, *Θεμ. Γνώσης*, σσ. 370-87) (Βλ. κείμενο που μεταφράζουμε εδώ)

«Η γνώση είναι από την φύση της μια χωρίς τέλος διαδικασία. Όμως ο άπιαστος στόχος αυτής της διαδικασίας δεν είναι τα απόλυτα γεγονότα αλλά η *απόλυτη* γνώση των γεγονότων.» (Όπ.π., 371)

Το ζητούμενο γι' αυτόν είναι ο προσδιορισμός του καθεστώτος και του ρόλου των παρατηρησιακών προτάσεων στην εξασφάλιση *τελικού ή απόλυτου θεμελίου* της γνώσης. Ο Schlick, αλλά και ο Neurath και ο Carnap, υποστηρίζουν ωστόσο ότι οι προτάσεις πρωτοκόλλου, οι οποίες υποτίθεται ότι τίθενται στην 'αρχή της επιστήμης', δεν είναι παρά απλά *υποθέσεις*, και ότι η εγκυρότητά τους έχει ένα σχετικό και περιορισμένο χαρακτήρα. Αλλά από την σημαντική αυτή διαπίστωση ο Schlick δεν οδηγείται στο συμπέρασμα ότι πρέπει να αποδεχτούμε, όπως ο Neurath και ο Carnap, την *συνεκτικότητα* (*coherence*) ως κριτήριο της εγκυρότητας των προτάσεων της επιστήμης, και ειδικά των προτάσεων πρωτοκόλλου. (Όπ.π., 374)

28. Βλ. Carnap, *Aufbau*, § 67 για τις στοιχειώδεις εμπειρίες (*Elementarerlebnisse*), και Ρουσόπουλος, *Αναλ. Παρ.*, 116-120, για τις δυνατότητες και τους περιορισμούς αυτών των εμπειριών στο πλαίσιο ανάπτυξης της γνωσιοθεωρίας του εμπειρισμού.

«Όποιος θεωρεί την συνεκτικότητα ως το μόνο κριτήριο αλήθειας πρέπει να εκλάβει την οποιαδήποτε κατασκευασμένη ιστορία ως καθόλου λιγότερο αληθή από μια ιστορική αναφορά ή από μια πρόταση σε ένα βιβλίο χημείας, στο μέτρο που η ιστορία αυτή είναι καλά κατασκευασμένη ώστε να αποφεύγει τις οποιεσδήποτε αντιφάσεις.» (Όπ.π., 376)

Πρόκειται για επιχείρημα που συναντούμε γενικώς σε όλους εκείνους που αντιμάχονται την έννοια της συνεκτικότητας των προτάσεων ως επαρκές κριτήριο της αλήθειας. Έτσι, ο Schlick θεωρεί αδιανόητο ότι κάποια μέλη του Κύκλου (βλ. Neurath, Carnap) προτείνουν σοβαρά μια τέτοια κατανόηση του ζητήματος.

Ύστερα από την κριτική που ασκεί στην άποψη του Neurath για την συνεκτικότητα των προτάσεων της επιστήμης και το ρόλο των προτάσεων πρωτοκόλλου, ο Schlick υποστηρίζει ότι υπάρχει ένα ορισμένο είδος παρατηρησιακών προτάσεων που *δεν είναι υποθέσεις* και οι οποίες βρίσκονται σε *άμεση επαφή* με την πραγματικότητα: πρόκειται για *τις διαπιστώσεις* (*affirmations, Konstatierungen*). Οι διαπιστώσεις, αν και παρατηρησιακές προτάσεις, διαφέρουν από τις προτάσεις πρωτοκόλλου, στις οποίες οι χωρο-χρονικές συνθήκες παρατήρησης είναι εντελώς καθορισμένες.

Οι διαπιστώσεις είναι υποτυπώδεις προτασιακές κατασκευές δεικτικού τύπου, όπως, λ.χ., «Εδώ, τώρα, έτσι κι έτσι...»· δεν έχουν υποκείμενο εκφοράς, ή ως υποκείμενο υπονοείται κάθε φορά ο συγκεκριμένος ομιλητής.²⁹ Επιπλέον, είναι ελλειπτικές, εφόσον η νοηματοδότησή τους δεν απαιτεί άμεση συσχέτι-

29. Ο Neurath δίνει το παρακάτω παράδειγμα πρότασης πρωτοκόλλου, όπου επισημαίνει την ιδιαίτερη σημασία της εμφάνισης ενός ονόματος, όπως, «Όττο», εν προκειμένω:

«Οι προτάσεις πρωτοκόλλου είναι προτάσεις που αφορούν στην πραγματικότητα που έχουν την ίδια γλωσσική μορφή με άλλες προτάσεις που αφορούν στην πραγματικότητα, αλλά σε αυτές ένα προσωπικό όνομα εμφανίζεται αρκετές φορές και συνδυάζεται με ένα ορισμένο τρόπο με τους άλλους όρους της πρότασης.

Μια πλήρης πρόταση πρωτοκόλλου μπορεί να εκφραστεί ως ακολούθως: «Πρωτόκολλο του Όττο στις 3.17: [Η σκέψη του Όττο στις 3.16 ήταν: (στις 3.15 ένα τραπέζι στο δωμάτιο έγινε αντιληπτό από τον Όττο)]». Αυτή η πρόταση που αναφέρεται στην πραγματικότητα (factual statement) είναι φτιαγμένη κατά τέτοιο τρόπο ώστε εάν εξαλείψουμε τις παρενθέσεις εμφανίζονται άλλες προτάσεις που αναφέρονται επίσης στην πραγματικότητα, οι οποίες όμως δεν είναι πλέον προτάσεις πρωτοκόλλου: «Η σκέψη του Όττο στις 3.16 ήταν: (στις 3.15 ένα τραπέζι στο δωμάτιο έγινε αντιληπτό από τον Όττο)», και «Στις 3.15 ένα τραπέζι στο δωμάτιο έγινε αντιληπτό από τον Όττο». (Neurath, *Protokol.*, 93).

Αλλά και πιο κάτω, στο ίδιο κείμενο, επισημαίνει: «Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να εμφανίζεται το όνομα ενός προσώπου σε μια πλήρη πρόταση πρωτοκόλλου.»

ση με το χώρο και τον χρόνο (με τις περιστάσεις στις οποίες εκφέρονται) αλλά απλώς κατάδειξη και χειρονομίες που διευκολύνουν την κατανόησή τους.

«Υπάρχει λοιπόν μια τέτοια χρήση προτάσεων, όπως, λ.χ., «Εδώ κίτρινο», «Υπάρχουν δυο γραμμές στο οπτικό πεδίο», κλπ όπου θα ήταν εντελώς παράλογο (δηλαδή, αντίθετο προς αποδεκτούς κανόνες) να μιλάμε για λάθος ή απάτη: εκεί όπου αυτή η χρήση κυριαρχεί, ονομάζουμε τη δήλωση 'διαπίστωση'. (Όπ.π., 409-410)

Αυτό που επιδιώκει ο Schlick είναι σαφές: οι διαπιστώσεις κατανοούνται στα πλαίσια *άμεσης* εκφοράς τους και ελέγχονται (δηλαδή, επαληθεύονται ή διαψεύδονται) στα πλαίσια *ενθειας* αναφοράς τους στα γεγονότα και συνεπώς μπορούν να θεωρηθούν ότι παρέχουν *απόλυτο θεμέλιο* στη γνώση επειδή επιτρέπουν «απόλυτη γνώση των γεγονότων».

«Κατανόω το νόημα μιας 'διαπίστωσης' διαμέσου μιας σύγκρισης με τα γεγονότα, δηλαδή, διαμέσου μιας διαδικασίας που απαιτείται και κατά την επιβεβαίωση των συνθετικών προτάσεων· αλλά ενώ σε όλες τις άλλες συνθετικές προτάσεις, η αποκατάσταση του νοήματος και η αποκατάσταση της επαλήθευσης είναι διακριτές διαδικασίες, στις προτάσεις παρατήρησης συμπίπτουν, ακριβώς όπως και στις αναλυτικές προτάσεις.» (Όπ.π., 385)

Έτσι, οι διαπιστώσεις κατά τον Schlick αποτελούν «τα σταθερά σημεία επαφής της γνώσης με την πραγματικότητα» (όπ.π., 387). Οι διαπιστώσεις είναι συνθετικές προτάσεις, δεν είναι όμως υποθέσεις (όπως συμβαίνει με τις υπόλοιπες προτάσεις της επιστήμης).³⁰

(Όπ.π., 94) Έτσι άλλωστε διακρίνεται μια πρόταση πρωτοκόλλου από μια διαπίστωση.

30. Πέρα από τις συζητήσεις που διεξήχθησαν μέσα στους κόλπους του Κύκλου, ο Lauener επανέρχεται στο ρόλο των διαπιστώσεων του Schlick, συνδέοντας μάλιστα τις αντιλήψεις του Schlick με τις απόψεις του Quine για τις 'παρατηρησιακές προτάσεις'. (Βλ. Lauener, Uebel, *Overcoming*) Βλ. όμως Davidson, *Emp. Content* για μια αποτίμηση των προσπαθειών αυτών. Ο Neurath αλλά και ο Carnap δεν απέρριπταν βέβαια το ρόλο των προτάσεων πρωτοκόλλου στην γνωσιοθεωρία. Υποστήριζαν όμως ότι, παρόλο που αυτές υποδηλώνουν με τρόπο σαφή την άμεση αναφορά του υποκειμένου στην εμπειρία του, δεν εξασφαλίζουν αδιαμφισβήτητη βεβαιότητα. Το υποκείμενο που καταγράφει μέσω προτάσεων πρωτοκόλλου την άμεση σχέση του με τον κόσμο είναι δυνατόν να σφάλει. Έτσι, ο Neurath απέρριψε την θεμελιοκρατία και υπερασπίστηκε μια συνεκτική αντίληψη της γνώσης.

«Υποστηρίζουμε ότι οι διαπιστώσεις, παρ' όλο που δεν αποτελούν μέρος των προτάσεων της επιστήμης, παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην *αποκατάσταση* αυτών των προτάσεων: χωρίς τις διαπιστώσεις, οι επιστημονικές προτάσεις δεν θα υπήρχαν. Παρατηρήσεις, όπως, λ.χ., «Εδώ κίτρινο», αποτελούν χωρίς καμιά αμφιβολία ψυχολογική προϋπόθεση και αφορμή προκειμένου να *εκφέρει* ο επιστήμονας τις δηλώσεις του για τις φασματικές γραμμές του άλατος.» (Όπ.π., 409)

Ο Neurath αντέδρασε έντονα τόσο στην άποψη του Schlick όσο και στην άποψη εκείνων που υποστήριζαν το θεμελιοκρατικό ρόλο των προτάσεων πρωτοκόλλου: οι προτάσεις πρωτοκόλλου και οι διαπιστώσεις, στο βαθμό που εκφράζουν κάποια πρωτογενή αισθητηριακή εμπειρία ενός υποκειμένου, δεν μπορούν να συγκριθούν με την πραγματικότητα ούτε να παίξουν ρόλο απόλυτου θεμελίου.³¹ Οι αντιρρήσεις του Neurath έχουν διπλό χαρακτήρα. Κατά πρώτον, η γλώσσα του φαινομεναλισμού (με την οποία γενικά βρίσκεται σύμφωνη η παραπάνω προσπάθεια αιτιολόγησης του ρόλου των προτάσεων πρωτοκόλλου) δεν είναι ικανοποιητική για τις ανάγκες της επιστήμης. Πρέπει να εγκαταλείψουμε το φαινομεναλισμό (με την έμφαση που αυτός αποδίδει στα αισθητηριακά δεδομένα και στις παρατηρησιακές προτάσεις ενός *υποκειμένου*) υπέρ του *φυσικαλισμού*, όπου η δι-υποκειμενικότητα της έρευνας και του ελέγχου των προτάσεων κατέχουν κεντρικό ρόλο.³² Αλλά υπάρχει και μια δεύτερη αντίρρηση, εσωτερικού χαρακτήρα, συνδεδεμένη με την λογική της αιτιολόγησης των παρατηρησιακών προτάσεων: μια τέτοια πρόταση (πρόταση πρωτοκόλλου ή διαπίστωση), παρά τα φαινόμενα, δεν είναι αδύνατον να σφάλει εφόσον δεν μπορεί να εξασφαλιστεί με αδιαμφισβήτητο τρόπο απέναντι στην πραγματικότητα. Η γνώση γενικότερα είναι δυνατόν να σφάλει, είναι συνεπώς *ανακλητή*, και δεν υπάρχει *καμία απόλυτη ή τελική εγγύηση* απέναντι σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Αλλά ακόμη κι αν θελήσουμε να εξετάσουμε την *σχετική* εγκυρότητα μιας παρατηρησιακής πρότασης, και αυτό αποτελεί ένα τρίτο επιχείρημα από την πλευρά του Neurath, απαιτείται να καταφύγουμε στο *συνολικό δίκτυο* που σχηματίζουν οι παρατηρησιακές προτάσεις και οι άλλες υποθέσεις που θεωρούμε ότι αποτελούν το σώμα της γνώσης (εγκυκλοπαίδειες).

31. «Η επιστήμη συχνά εκλαμβάνεται ως σύστημα προτάσεων. Οι προτάσεις συγκρίνονται με προτάσεις, όχι με 'εμπειρίες', ούτε με τον 'κόσμο', ή με οτιδήποτε άλλο.» (Όπ.π., σ. 66)

Βλ. Επίσης Neurath, *Rad. Physik.*, 100-114.

32. Συνεχώς παραπομπές στο έργο του Carnap, προκειμένου να υποστηρίξει την ανεπάρκεια του φαινομεναλισμού και την αναγκαιότητα της αποδοχής του φυσικαλισμού. (Βλ., λ.χ., όπ.π., σ. 93)

4.2. Η σημασιολογική προσέγγιση του Carnap

Η έμφαση στην σημασιολογική προσέγγιση των ζητημάτων μιας γλώσσας αναδύθηκε κατά την ‘αμερικανική’ περίοδο του Carnap (από το 1935 και εφεξής), και καθοριστικός παράγοντας για αυτό ήταν οι απόψεις του Tarski για την αλήθεια. Οι λογικο-συντακτικού τύπου θεωρήσεις που εξετέθησαν στην *Λογική Σύνταξη της Γλώσσας* διέπονταν από σοβαρούς περιορισμούς σχετικά με την θεωρητική και πρακτική κατανόηση μιας γλώσσας: προ παντός, ‘απουσίαζαν’ οι έννοιες της αλήθειας και του ψεύδους (οι έννοιες αυτές θεωρούνταν μαζί με άλλες που συζητήθηκαν στη *Λογική Σύνταξη της Γλώσσας* ως λογικο-συντακτικές έννοιες). (Βλ. ΛΣΓ § 14, σ. 37, κ.ε.) Οι μελέτες του Tarski για την έννοια της αλήθειας έδειξαν ότι η αντίληψη αυτή ήταν εσφαλμένη: η ‘αλήθεια’ και το ‘ψεύδος’ είναι *σημασιολογικές* έννοιες, και δεν μπορούν να οριστούν με λογικά μέσα στο συντακτικό επίπεδο ανάλυσης μιας γλώσσας.³³

Εάν εστιάσουμε την προσοχή μας στις σχέσεις ανάμεσα στις γλωσσικές εκφράσεις και στις υποδηλώσεις τους, τότε το κέντρο βάρους μετατοπίζεται προς μια *σημασιολογική ανάλυση*. Η σημασιολογική ανάλυση αφορά αφενός σε μια φυσική γλώσσα και αφετέρου σε μια τεχνητή γλώσσα που κατασκευάζεται προκειμένου να μελετήσουμε την επιστημονική γνώση (οπότε, το ενδιαφέρον των φιλοσόφων, των λογικών και των μεθοδολόγων είναι πολύ εύλογο).

Οι πρώτες σημασιολογικές αναλύσεις εμφανίστηκαν στο ώριμο έργο του Frege (Βλ. Frege, *Νόημα και Αναφ.*, και *Thoughts*), όπου υποστήριξε ότι, στο βαθμό που η δηλωτική πρόταση αποτελεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο προσδιορίζεται το νόημα των ατομικών όρων που τη συγκροτούν, η ανάλυση του *νοήματος* των όρων που εμπλέκονται στη γλωσσική πρακτική αποτελεί νόμιμο και γόνιμο φιλοσοφικό εγχείρημα που μπορεί να συνεισφέρει στη θεμελίωση της γνώσης. Διευρύνοντας αυτήν την προβληματική, ο Frege θα προτείνει την άποψη ότι τα ζητήματα του νοήματος και της κατανόησης της γλώσσας προηγούνται λογικά των γνωσιοθεωρητικών ζητημάτων· οπότε, το αίτημα θεμελίωσης

33. Αργότερα, στο *Foundations of Logic and Mathematics* (1939) και στο *Introduction to Semantics* (1942), ο Carnap δικαιολογεί και υπερασπίζεται αυτή την σημασιολογική στροφή που ήταν αποτέλεσμα των επαφών του με τον Tarski:

«Ο Tarski, με το βιβλίο του και με τις συζητήσεις που είχαμε, επισήμανε την προσοχή μου στο γεγονός ότι η τυπική μέθοδος της σύνταξης πρέπει να συμπληρωθεί με σημασιολογικές έννοιες, δείχνοντας ταυτόχρονα ότι αυτές οι έννοιες μπορούν να οριστούν με την ίδια ακρίβεια με την οποία μπορούν να οριστούν οι συντακτικές έννοιες.» (Carnap, *Intr. Sem.*, X)

Επίσης, σημαντικές είναι «Οι παρατηρήσεις στην *Λογική Σύνταξη της Γλώσσας*» (§39, σ. 246-250 του βιβλίου του *Intr. Sem.*).

της γνώσης 'μετατοπίζεται' στην περιοχή της σημασιολογίας – σταθεροποιώ-
ντας έτσι τη 'γλωσσική στροφή' που είχε ήδη ξεκινήσει με την έμφαση που δό-
θηκε στη λογική και τη γλώσσα στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα.³⁴ (Rorty,
Ling. Turn).

Ο Frege υποστηρίζει ότι είναι αναγκαίο να μιλήσουμε για *αναφορά*
(*Bedeutung, reference*) και για *νόημα* (*Sinn, sense*) των γλωσσικών όρων ως *δι-
ακεκριμένες* σημασιολογικές έννοιες που είναι *αναγκαίες* στην γλωσσική πρα-
κτική. Αναφερόμενος στο παράδειγμα των όρων 'Αυγερινός' και 'Αποσπερί-
της', υποστηρίζει ότι η διαφορετική τους χρήση στις φαινομενικά ίδιες προτά-
σεις ταυτότητας:

Ο Αυγερινός ταυτίζεται με τον Αυγερινό,
Ο Αυγερινός ταυτίζεται με τον Αποσπερίτη

δείχνει ότι οι όροι αυτοί έχουν, πέρα από αναφορά, και νόημα: η δεύτερη πρό-
ταση μας παρέχει γνήσιο πληροφοριακό περιεχόμενο – γεωγραφικού χαρα-
κτήρα πληροφορίες ότι τα δύο αυτά σώματα είναι στην ουσία το ίδιο, πράγ-
μα που είναι συνέπεια των διαφορετικών νοημάτων των όρων 'Αυγερινός' και
'Αποσπερίτης'.³⁵ Η διάκριση νοήματος-αναφοράς επεκτείνεται κατόπιν στις
δηλωτικές προτάσεις (διότι, στο πλαίσιο της σημασιολογίας του Frege, οι προ-
τάσεις, τα κύρια ονόματα και οι οριστικές περιγραφές λειτουργούν ουσιαστι-
κά ως λογικά αντικείμενα): έτσι, οι προτάσεις αναφέρονται στις, ή, ονομάζουν
τις τιμές αλήθειας 'αληθές', 'ψευδές', και υποδηλώνουν ή έχουν ως νόημά τους
τις σκέψεις, το περιεχόμενο που εκφράζουν αυτές οι προτάσεις.³⁶ Αναφορικά
με μια (δηλωτική) πρόταση, ο Frege προτείνει να εκλάβουμε *την τιμή αλήθει-
ας της ως έκτασή της* ενώ προτείνει να εκλάβουμε *την σκέψη (Gedanke) που
η συγκεκριμένη πρόταση εκφράζει ως νόημα της πρότασης*. Για τον Frege, το
νόημα / η σημασία ενός όρου περιέχει τον τρόπο παρουσίασης του αντικειμέ-
νου στο οποίο αυτός αναφέρεται: το αντικείμενο προσδιορίζεται δυνάμει του

34. Βλ. Dummett, *Truth*, σσ. 4, και 89, Coffa, *Sem. Trad.*, 1992, και Friedman,
Exorcising. Στενά συνδεδεμένη με τις παραπάνω εξελίξεις είναι και η *αντι-ψυχο-
λογιστική* του στάση (βλ. Frege, *Θεμ. Αριθμ.*, 67, 71, 103-107) καθώς και η *αντι-
εμπειριστική* του στάση που παίρνει την μορφή στήριξης του *ρεαλισμού* (σημασιο-
λογικός ρεαλισμός). (Βλ. Frege, *Νόημα και Αναφ.*, και *Thoughts*, επίσης, Dummett,
Frege, και *Origins*. Ρουσόπουλος, *Μαθ. Ρεαλισμός*)

35. Frege, *Θεμ. Αριθμ.*, Εισαγωγή του Επιμελητή, 19-23.

36. Carnap, *Aufbau*, § 44, όπου ο μεταφραστής του Carnap χρησιμοποιεί τους όρους
Sense, Denotatum, Currie, *Frege.*, Church, *Formul.*, και του ιδίου, *Need. Abstr.*
Ent., Dummett, *Truth. Enig.*, του ιδίου, *Frege. Phil. Math.*, Sluga, *Gottlob Frege*,
Χριστοδουλίδης, *Εισ. Σημασ.*, Ρουσόπουλος, *Μελ. Εμπ.*

νοήματός του που δίδεται με την βοήθεια μιας οριστικής περιγραφής. Τα νοήματα των γλωσσικών όρων (μοναδιαίων όρων, οριστικών περιγραφών, προτάσεων κλπ) είναι αντικειμενικές οντότητες και αποτελούν μέρος της παρακαταθήκης που η μια γενιά μεταβιβάζει στην άλλη. (Βλ. Frege, *Νόημα και Αναφ.*, 32, και τον τρίτο κόσμο του Popper)

Ενώ ο Frege (*Thoughts*) υποστήριξε ότι το κατηγορημα της αλήθειας είναι 'περιττό' και δεν υπόκειται σε σημασιολογική ανάλυση, ο Tarski επιχείρησε μια ανάλυσή του στο πλαίσιο κατάλληλα επιλεγμένων τυπικών γλωσσών των μαθηματικών (λ.χ., θεωρία συνόλων). (Βλ. Ρουσόπουλος, *Αλήθεια*) Καθοριστικό στοιχείο αυτής της προσέγγισης είναι η διάκριση γλώσσα-αντικείμενο – μεταγλώσσα: το κατηγορημα της αλήθειας αφορά στους γλωσσικούς όρους μιας γλώσσας-αντικείμενου, ενώ ο ορισμός της αλήθειας κατασκευάζεται σε μια κατάλληλη μεταγλώσσα.

Πώς προσδιορίζεται όμως το οντολογικό καθεστώς αυτών των σημασιολογικών οντοτήτων, και ευρύτερα, ποιο είναι το οντολογικό καθεστώς των διαφόρων οντοτήτων στη φιλοσοφία και στη σημασιολογία, ειδικά;

Κατά τον Carnap, μπορούμε, αναφορικά με μια ορισμένη γλωσσική πρακτική, να κατασκευάζουμε γλωσσικά συστήματα ('γλωσσικά πλαίσια') προκειμένου, μεταξύ άλλων, να εξετάσουμε οντολογικά ερωτήματα ύπαρξης.³⁷ Οι γενικές μεθοδολογικές αρχές που πρέπει να τηρούνται σε αυτές τις περιπτώσεις διατυπώνονται από τον Carnap στην εργασία του *'Εμπειρισμός, Σημασιολογία και Οντολογία'* (1950) (ΕΣΟ, συντομογραφικά)³⁸, και εν πλήρει συμφωνία με την Αρχή της Ανοχής, ο Carnap υποστηρίζει ότι

«Εάν κάποιος επιθυμεί να μιλήσει στη γλώσσα του για ένα νέο είδος οντοτήτων, τότε πρέπει να εισαγάγει ένα σύστημα νέων τρόπων ομιλίας, που υπόκειται σε νέους κανόνες: θα ονομάσουμε αυτή την διαδικασία *κατασκευή ενός γλωσσικού πλαισίου* για τις υπό συζήτηση οντότητες.» (ΕΣΟ, 34)

Η κατασκευή ενός γλωσσικού πλαισίου, που αναφέρεται σε μια ορισμένη πρακτική (όπως, λ.χ., το πεδίο των φυσικών αριθμών, ο καθημερινός κόσμος των

37. «Το μόνο που είναι αναγκαίο για την κατασκευή τους είναι οι σημασιολογικοί κανόνες του λογισμού. Αυτό είναι το πλεονέκτημα της μεθόδου της *τυποποίησης (formalization)*, ο διαχωρισμός δηλαδή του *λογισμού (calculus)* ως τυπικού συστήματος από την ερμηνεία του.» (*Found. Log. Math.*, 66) (Δική μας έμφαση)

Και, αμέσως πιο κάτω, στην ίδια παράγραφο:

«Εδώ ξανά αναδεικνύεται η λειτουργία των λογισμών (*calculi*) στην εμπειρική επιστήμη ως εργαλείου μετασχηματισμού της έκφρασης αυτού που γνωρίζουμε ή υποθέτουμε.» (Όπ.π., 66)

38. Οι παραπομπές δίδονται στο Ρουσόπουλος, *Μελ. Εμπειρ.*, 31-63.

πραγμάτων, ο χωρο-χρονικός κόσμος της φυσικής, κλπ), έχει, για τον Carnap, το χαρακτήρα εισαγωγής μιας γλώσσας υπό τη μορφή τυπικού συστήματος, όπως στα μαθηματικά: οι έγκυρες προτάσεις συνάγονται, τελικά, με τη βοήθεια κανόνων από αξιώματα και αρχικές έννοιες, ή ως μετασχηματισμοί άλλων έγκυρων προτάσεων με τη βοήθεια κανόνων.³⁹

Κατά την εισαγωγή λοιπόν ενός γλωσσικού πλαισίου, εγείρονται δύο είδη ερωτημάτων: εγείρονται *εσωτερικά* και *εξωτερικά* ως προς το πλαίσιο ερωτήματα. Έτσι, λ.χ., στο πλαίσιο των φυσικών αριθμών εγείρεται το ερώτημα αν υπάρχει ένας πρώτος αριθμός μεγαλύτερος από το 1000, αλλά και το ερώτημα αν υπάρχουν φυσικοί αριθμοί κλπ. Ενώ όμως το πρώτο ερώτημα είναι εσωτερικό, ένα θεωρητικό ερώτημα άμεσα συνυφασμένο με το γλωσσικό πλαίσιο και τους κανόνες που το διέπουν, το δεύτερο ερώτημα είναι εξωτερικό, ένα πρακτικό ερώτημα που αφορά στην αιτιολόγηση της επιλογής μας (καταλληλότητα, πρακτικότητα, κλπ) του γλωσσικού πλαισίου. Μπορούμε να συζητήσουμε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα αυτής της επιλογής μας. Αν κάποιος δέχονται ή εισάγουν ένα ορισμένο γλωσσικό πλαίσιο με τις οντότητες με τις οποίες αυτό είναι δεσμευμένο, από την πλευρά μας δεν πρέπει να παρασυρθούμε και να αποδώσουμε σε αυτές *πραγματική ύπαρξη*. Ο λόγος για τον οποίο αυτοί πιστεύουν στην πραγματική τους ύπαρξη μπορεί να είναι απλώς πρακτικός (ευκολία, συνήθεια, απλότητα, κατά τη γνώμη τους πάντοτε)· η ύπαρξή τους μας *υποδεικνύεται*, δεν μας επιβάλλεται.

Κατ' αναλογία με τη διάκριση των ερωτημάτων ύπαρξης σε εσωτερικά και εξωτερικά, μπορούμε να αντιμετωπίσουμε το ερώτημα της αναλυτικότητας των προτάσεων και το ερώτημα των προτάσεων πρωτοκόλλου. Ασφαλώς, τα ερωτήματα αναλυτικότητας, όπως και τα ερωτήματα ύπαρξης, τίθενται κατά μήκος όλων των γλωσσικών πλαισίων που κρίνουμε σκόπιμο να εισαγάγουμε αναφορικά με μια πρακτική. Δεν πρέπει ωστόσο να ζητούμε να απαντήσουμε

39. Η διάκριση πολλών γλωσσικών πλαισίων, όπως επιχειρείται στη ΔΣΤ, προκύπτει ως εύλογη επέκταση των αντιλήψεων που εκφράστηκαν κατά την προηγούμενη συντακτική φάση ανάπτυξης του εμπειρισμού. Κατά τη συντακτική φάση απαντούσαμε στο ερώτημα της σχέσης μιας συμβολικής γλώσσας (ενός γλωσσικού συστήματος) με την πραγματικότητα επικαλούμενοι τον εμπειρικό και συμβασιοκρατικό χαρακτήρα της κατασκευής της συμβολικής γλώσσας, τώρα, κατά τη σημασιολογική φάση, το ίδιο ερώτημα απαιτεί *περαιτέρω* επεξεργασία: εφόσον τα γλωσσικά πλαίσια είναι ισοδύναμα από άποψη αρχής, πώς συμβιβάζονται μεταξύ τους; Και προπαντός, ποιο από αυτά (δεδομένου ότι συχνά είναι επικαλυπτόμενα) 'εκφράζει' την πραγματικότητα ή αντιστοιχεί σε αυτήν; Η απάντηση του Carnap στο ερώτημα αυτό συνδέεται με την εισαγωγή της έννοιας του μοντέλου και της ερμηνείας. (Βλ. πιο κάτω)

στο ερώτημα της αναλυτικότητας μιας πρότασης *ανεξάρτητα* από το γλωσσικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή διατυπώνεται. Εάν όμως κινηθούμε μέσα σε ένα συγκεκριμένο γλωσσικό πλαίσιο (εάν δηλαδή δεσμευτούμε με αυτό), τότε το ερώτημα αν η συγκεκριμένη πρόταση είναι αναλυτική ή συνθετική συνδέεται άμεσα με την *συγκρότηση* του συγκεκριμένου γλωσσικού πλαισίου.

Η διεύρυνση του εμπειρισμού κατά το σημασιολογικό πρότυπο που υποστήριξε ο Carnap 'απαντάει', όπως είδαμε σε διάφορα ενδιαφέροντα οντολογικά ή γνωσιοθεωρητικά ερωτήματα – όμως ταυτόχρονα εγείρει νέα. Δυο τέτοια ερωτήματα που προκύπτουν άμεσα, σε άμεση δηλαδή αναφορά προς την σύλληψη των γλωσσικών πλαισίων, είναι τα ακόλουθα. (1) Μπορούμε λοιπόν να εισαγάγουμε για μεθοδολογικούς λόγους διάφορα γλωσσικά πλαίσια προκειμένου να ερευνήσουμε μια γλωσσική πρακτική. Ποια είναι όμως η σχέση μεταξύ αυτών των γλωσσικών πλαισίων; Μεταξύ των γλωσσικών πλαισίων (που εισάγει, λ.χ., ο Carnap στο ΕΣΟ), κυρίαρχη θέση κατέχει, λ.χ., το γλωσσικό πλαίσιο του χωροχρονικού συστήματος της φυσικής, όπως βέβαια και το γλωσσικό πλαίσιο των πραγμάτων της καθημερινής πρακτικής. Και το ένα και το άλλο χρησιμοποιούν ή καταφεύγουν στην χρήση του γλωσσικού πλαισίου της αριθμητικής, της λογικής των προτάσεων, ίσως των πραγματικών αριθμών, των ιδιοτήτων των πραγμάτων κλπ. Ποια σχέση λοιπόν υφίσταται μεταξύ τους, δεδομένου ότι, σε τελευταία ανάλυση, και τα δύο αναφέρονται στην πραγματικότητα, στον κόσμο; (2) Το παραπάνω όμως γενικό ερώτημα εξειδικεύεται στην περίπτωση που, αναφερόμενοι σε μια φυσική θεωρία (όπως, λ.χ. η μηχανική, η θεωρία της σχετικότητας, κλπ), καταφεύγουμε στην άμεση αισθητηριακή εμπειρία προκειμένου να ελέγξουμε την ισχύ των παρατηρησιακών προτάσεων. Ειδικά στο κυρίαρχο πλαίσιο του φυσικαλισμού, της ενοποιημένης δηλαδή επιστήμης που εκφράζεται με την βοήθεια της γλώσσας της φυσικής, το ερώτημα «Πώς συνδέεται μια φυσική θεωρία, οι προτάσεις της οποίας διατυπώνονται στο γλωσσικό πλαίσιο του χωροχρονικού συστήματος της φυσικής, με την άμεση καθημερινή πραγματικότητα, στην οποία αναφερόμαστε με προτάσεις που διατυπώνονται με την βοήθεια του κόσμου των πραγμάτων;» αποκτάει ιδιαίτερη βαρύτητα. (Βλ. ΕΣΟ, 34-46)

Στο πλαίσιο της σημασιολογικής προσέγγισης, η σχέση ενός γλωσσικού πλαισίου με την πραγματικότητα στην οποία αυτό αναφέρεται διαμεσολαβείται με τη βοήθεια του *ερμηνευμένου τυπικού συστήματος* (interpreted formal system), δηλαδή μέσω ενός *μοντέλου* το οποίο αποτελείται από ένα τυπικό ή αξιωματικό σύστημα και ένα σύστημα σημασιολογικών κανόνων (*Found. Log. Math.*, 60).⁴⁰

40. Η ανωτέρω προσέγγιση της σχέσης φυσικής θεωρίας-πραγματικότητας είναι γνωστή στη βιβλιογραφία ως *σημασιολογική ή μοντελοθεωρητική*, σε αντίθεση με την *συντακτική ή αξιωματική*. Επίσης, συχνά η συντακτική θεώρηση που έδωσε την θέ-

Το τυπικό ή αξιωματικό σύστημα προσδιορίζεται με την βοήθεια συντακτικών κανόνων, δηλαδή κανόνων με την βοήθεια των οποίων προσδιορίζουμε τα «σημεία εκκίνησης» και μετασχηματισμού του συστήματος – χωρίς όμως να καταφεύγουμε στις σημασίες των όρων που χρησιμοποιούνται στην κατασκευή. Ωστόσο, χρειαζόμαστε και σημασιολογικούς κανόνες: οι σημασιολογικοί κανόνες επιτελούν πολλές λειτουργίες: ρυθμίζουν τον σχηματισμό σύνθετων προτάσεων από απλές (ή ατομικές) προτάσεις, καθορίζουν σχέσεις ανάμεσα στις γλωσσικές εκφράσεις και στα υποδηλούμενα αυτών των εκφράσεων και, προπαντός, προσδιορίζουν τις συνθήκες αλήθειας των προτάσεων της γλώσσας.⁴¹

Η διαδικασία που εισηγείται ο Carnap (με την βοήθεια του μοντέλου και της ερμηνείας) αναφέρεται σε ένα ευρύ σώμα [άτυπης] γλωσσικής πρακτικής. Οπότε, στη βάση αυτής της άτυπης γλωσσικής πρακτικής (λ.χ., μηχανική), σύμφωνα με την προτροπή του Hertz, ενδιαφερόμαστε να εισαγάγουμε μια «συστηματική γραμματική» της. «Οδηγούμαστε», συνεπώς, στο να κατασκευάσουμε ένα τυπικό σύστημα (αρχικές έννοιες, αξιώματα, συντακτικούς κανόνες) σχετικά με την πρακτική αυτή. [Αυτή είναι η διαδικασία που ακολούθησε ο Γαλιλαίος, ο Hertz, ο Carnap κ.ά.]. Μια τέτοια τυποποίηση μπορεί να είναι μέρος ενός γλωσσικού πλαισίου, λ.χ., του χωρο-χρονικού συστήματος της φυσικής. Το ερώτημα που μας απασχολεί κατόπιν είναι «πώς θα μεταβούμε, από το τυπικό σύστημα που κατασκευάσαμε, στο ερμηνευμένο σύστημα, δηλαδή στο σύνθετο μοντέλο του;». Αναφορικά με μια ορισμένη γλωσσική πρακτική σε ένα τμήμα της φυσικής (λ.χ., στην μηχανική), σχηματίζουμε πρώτα ένα αξιωματικό ή τυπικό σύστημα (διατυπώνοντας συγκεκριμένους συντακτικούς κανόνες που διέπουν τις βασικές έννοιες και τις σχέσεις μεταξύ τους (εξιιώσεις)) και κατόπιν διατυπώνουμε υπό την μορφή σημασιολογικών κανόνων μια ερμηνεία, ώστε να προκύψει μια ορισμένη φυσική θεωρία (ερμηνευμένο σύστημα) το οποίο διέπει την γλωσσική πρακτική που εξετάζουμε.

ση της στη σημασιολογική αποκαλείται και *συνήθης*, ενώ η σημασιολογική ονομάζεται *non-statement view*. Ενδεικτικά, για την γόνιμη αυτή συζήτηση βλ. Feigl, *Orthodox view*, Hempel, *On the 'Standard Conception'*, Putnam, *Meaning of 'Meaning'*, Suppe, Suppes, van Fraassen, κ.ά.

41. Ενώ η γλώσσα ανήκει στον κόσμο των γεγονότων, το σύστημα των σημασιολογικών κανόνων αποτελεί δική μας έμπνευση και κατασκευή: έχει εκείνες, και μόνον εκείνες, τις ιδιότητες οι οποίες θεομοθετούνται από τους σημασιολογικούς κανόνες που έχουμε καθιερώσει. (*Found. Log. Math.*, 6-7).

«Μια φυσική θεωρία, και παρομοίως ολόκληρη η επιστήμη της φυσικής, μπορεί με αυτόν τον τρόπο να “παρασταθεί” υπό την μορφή ενός ερμηνευμένου συστήματος που αποτελείται από ένα αξιωματικό σύστημα και από ένα σύστημα σημασιολογικών κανόνων για την ερμηνεία του· το αξιωματικό σύστημα, ρητά ή όχι, βασίζεται σε ένα λογικο-μαθηματικό σύστημα υπό την κοινή ή σύνηθη ερμηνεία του». (Οπ.π., 60).

Το παράδειγμα της μηχανικής του Hertz είναι ενδεικτικό. Επιλέγουμε κατ’ αρχάς τις βασικές έννοιες (μάζα, ταχύτητα, κ.λπ.) ως αρχικές έννοιες, και τους θεμελιώδεις νόμους της μηχανικής ως αξιώματα. Οι σημασιολογικοί κανόνες τώρα επιλέγονται έτσι, ώστε οι αρχικές έννοιες να υποδηλώνουν, λ.χ., την κλάση των υλικών σημείων, τις συντεταγμένες του κινητού σημείου x κατά την χρονική στιγμή t , την μάζα του κινητού x , τις δυνάμεις που ενεργούν επάνω του κατά την χρονική στιγμή t , κ.ο.κ. Με την βοήθεια αυτής της ερμηνείας, τα θεωρήματα του τυπικού συστήματος της μηχανικής μετατρέπονται σε φυσικούς νόμους της μηχανικής: προκύπτει έτσι το σύστημα της συνήθους μηχανικής ως θεωρίας με συγκεκριμένο φυσικό περιεχόμενο *η ορθότητα του οποίου μπορεί να ελεγχθεί με την βοήθεια πειραμάτων και παρατηρήσεων*. Έτσι, όμως, τώρα έχουμε επιστρέψει στον κόσμο των πραγμάτων, προς τον οποίο σχετίζεται η ανωτέρω διαδικασία ελέγχου «με την βοήθεια πειραμάτων και παρατηρήσεων». Οπότε, το πρόβλημα του σύγχρονου εμπειρισμού, δηλαδή της σχέσης της φυσικής θεωρίας με τον κόσμο των πραγμάτων, δεν έχει ακόμη αντιμετωπιστεί.⁴²

42. Ήδη, ο Russell, δίνοντας βάρος στον κόσμο της ψυχολογίας από το ένα μέρος, και στον κόσμο της φυσικής, από το άλλο, επιχείρησε να διασυνδέσει αυτούς τους δύο κόσμους ή, σε απλούστερη διατύπωση, επιχείρησε να *κατασκευάσει* τον κόσμο της φυσικής βασιζόμενος στον κόσμο της ψυχολογίας. [Προηγούμενως εξετάσαμε την απόπειρα του Mach]. Κατόπιν, όταν εξετάσαμε το εγχείρημα του *Aufbau* του Carnap, είδαμε ότι ουσιαστικά το εννοιολογικό του σπλοστάσιο αποσκοπούσε στο να «επλύσει» ακριβώς το ίδιο πρόβλημα, δηλαδή της κατασκευής μιας γενεαλογίας που θα συνδέει όλες τις έννοιες μεταξύ τους [τα αντικείμενα, στην ορολογία του *Aufbau*], πράγμα που στην προηγούμενη ορολογία του φαινομεναλισμού σημαίνει να κατασκευάσουμε τον κόσμο της φυσικής στηριζόμενοι στα άμεσα αισθητηριακά δεδομένα. Η συζήτηση των προτάσεων πρωτοκόλλου, των προτάσεων βάσης και των διαπιστώσεων [που είδαμε ως τώρα] αποβλέπει ομοίως στο να απαντήσει στο ίδιο ακριβώς ερώτημα. Τώρα, στη σημασιολογική φάση ανάπτυξης του εμπειρισμού, η απάντηση στο ζήτημα αυτό δεν έχει ακόμη δοθεί με την βοήθεια των γλωσσικών πλαισίων. Η εισαγωγή των γλωσσικών πλαισίων «τεμάχισε» κατά κάποιον τρόπο την ενιαία γενεαλογία σε εγκυκλοπαίδειες, κατά την απαίτηση που ήγειρε ο Neurath (όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο). Αλλά το ερώτημα που ο Carnap δεν έθιξε καθόλου στο «ΕΣΟ» ήταν αυτό που αφορά στις δια-

Επιχειρώντας λοιπόν να συνδέσουμε τους δύο αυτούς κόσμους μεταξύ τους (ουσιαστικά το ερώτημα αφορά σε κάθε γλωσσικό πλαίσιο που εισάγουμε σύμφωνα με την μεθοδολογία του «ΕΣΟ»), δηλαδή επιχειρώντας να κατασκευάσουμε ένα [ευρύ / γενικό, καθολικό] ερμηνευμένο σύστημα για την επιστήμη (ή, έστω για την φυσική), νοούμενη ως γλωσσική πρακτική που εμπεριέχει, αφ' ενός, τον κόσμο των καθημερινών πραγμάτων και εμπειριών (πράγματα, ιδιότητες, αριθμούς, κ.λπ.) και αφ' ετέρου τον κόσμο της θεωρητικής φυσικής (ο οποίος εκφράζεται με την βοήθεια εννοιών, φυσικών νόμων, φυσικών θεωριών, κ.λπ.), διαπιστώνουμε ότι πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας όρους που συνδέονται, *περισσότερο ή λιγότερο, άμεσα* με την εμπειρία. Παρ' όλο που δεν είναι σαφές πώς νοείται η σχέση με την εμπειρία, διαπιστώνουμε εύκολα την διαφορά ανάμεσα σε κατηγορήματα και ιδιότητες, όπως είναι, λ.χ., το κίτρινο χρώμα, η σκληρότητα της επιφάνειας των σωμάτων, το ζεστό και το ψυχρό, κ.ά., και σε κατηγορήματα και ιδιότητες, όπως είναι, λ.χ., η ενέργεια, η ταχύτητα, το πεδίο, η μάζα, κ.λπ. Ο Carnap ονομάζει τους πρώτους όρους «στοιχειώδεις» (ή παρατηρησιακούς) και τους δεύτερους «αφηρημένους» (ή θεωρητικούς). Το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε, προκειμένου να κατασκευάσουμε ένα [γενικευμένο] σύστημα της επιστήμης (ή να ανασυγκροτήσουμε ένα τμήμα της επιστήμης), προκύπτει από το γεγονός ότι, στην προσπάθειά μας να κατασκευάσουμε τους σημασιολογικούς κανόνες, δεν γνωρίζουμε εάν πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας στους στοιχειώδεις όρους και να μεταφερθούμε κατόπιν προς τους αφηρημένους, ή το αντίθετο. (Φυσικά, θα μπορούσαμε να κατασκευάσουμε συντακτικούς και σημασιολογικούς κανόνες για όλους τους όρους, αλλά αυτό θα ήταν τεράστιο εγχείρημα που θα κατέληγε σε απεριγράπτη σύγχυση). Ειδικά, αναφορικά με τις καθημερινές εμπειρίες μας, θα φαινόταν πιο εύλογο να κατασκευάσουμε κανόνες για τους στοιχειώδεις όρους και να επιχειρήσουμε κατόπιν (σύμφωνα με τις φαινομεναλιστικές απαιτήσεις) να αναγάγουμε τους αφηρημένους όρους και τους φυσικούς νόμους που τους διέπουν στους στοιχειώδεις όρους.

Από την άλλη, αν δώσουμε βάρος στον ιστορικό τρόπο με τον οποίο εξελίσσεται η (φυσική) επιστήμη, τότε διαπιστώνουμε ότι θα έπρεπε να προχωρήσουμε αντίθετα από ό,τι προηγουμένως: δηλαδή θα ταίριαζε να κατασκευάσουμε σαφείς κανόνες για τους αφηρημένους όρους της επιστήμης και κατόπιν να προχωρήσουμε προς τις κατώτερες βαθμίδες της (όπου βρίσκουμε

συνδέσεις των γλωσσικών πλαισίων. Και ως χαρακτηριστικό μέρος αυτού του προβλήματος μπορούμε να πάρουμε τη σύνδεση μεταξύ του κόσμου των καθημερινών πραγμάτων (κόσμου της ψυχολογίας) και του χωρο-χρονικού κόσμου της φυσικής (κόσμου της φυσικής, στην προηγούμενη διατύπωση).

να υπεισέρχονται οι στοιχειώδεις όροι της καθημερινότητας). Στην περίπτωση αυτή θα επιχειρούσαμε να εκφράσουμε τους στοιχειώδεις όρους με την βοήθεια των αφηρημένων όρων.⁴³

Αλλά αντιμετωπίζουμε προβλήματα, όποια από τις δύο μεθόδους και αν επιλέξουμε.⁴⁴ Στην πρώτη περίπτωση, δεν είναι βέβαιο ότι μπορούμε να εκφράσουμε τους πιο απομακρυσμένους (αφηρημένους ή θεωρητικούς) όρους με την βοήθεια όρων της άμεσης εμπειρίας (παρατηρησιακούς ή στοιχειώδεις): ειδικά, πώς θα εκφράσουμε με την βοήθεια των στοιχειωδών όρων τους φυσικούς νόμους και τις φυσικές θεωρίες που διατυπώνουμε στη φυσική; Αλλά και η δεύτερη κατεύθυνση είναι προβληματική, εφόσον δεν συμβαίνει να γνωρίζουμε μια συσχέτιση ορισμένων εντελώς άμεσων όρων της εμπειρίας (στην βιολογία, λ.χ.) με αφηρημένους όρους της επιστήμης. Ανεξάρτητα όμως από τις παραπάνω δυσκολίες, ο Carnap θεωρεί ότι η δεύτερη μέθοδος είναι προτιμότερη διότι μπορεί να καταστεί «συμβατή» με τις σημασιολογικές θεωρήσεις. Η δεύτερη μέθοδος πλεονεκτεί έναντι της πρώτης: οι θεωρητικοί / αφηρημένοι όροι τώρα λαμβάνονται ως αρχικοί όροι, οπότε οι κανόνες δεν έχουν καμία ιδιαίτερα άμεση σχέση με τους στοιχειώδεις / παρατηρησιακούς όρους. Η κατασκευή του [γενικευμένου] συστήματος αρχίζει από την «κορυφή» και, προσθέτοντας βαθμίδες προς τα κάτω, συνδέουμε τους αφηρημένους όρους με τους στοιχειώδεις όρους.⁴⁵ Οι

43. Οι ανωτέρω προσπάθειες μάς υπενθυμίζουν προηγούμενα εγχειρήματα, σαν αυτά που ο Carnap ανέπτυξε στο *Aufbau* και στη *Λογική Σύνταξη της Γλώσσας*. Η ορολογία που χρησιμοποίησε παλαιότερα μπορεί να μην συμφωνεί απολύτως με την τωρινή, αλλά το συνολικό εγχείρημα είναι της ίδιας τάξης: δεν πρόκειται, βέβαια, για μια λογικο-συντακτική κατασκευή αλλά για ένα πλουσιότερο σύστημα, στο οποίο οι σημασιολογικές έννοιες παίζουν σημαντικό ρόλο. Το δίλημμα επίσης που αντιμετωπίζουμε τώρα το αντιμετωπίσαμε και στο παρελθόν: στο *Aufbau*, ο Carnap τάχθηκε υπέρ της προτεραιότητας των στοιχειωδών όρων έναντι των αφηρημένων όρων, ενώ στη *Λογική Σύνταξη της Γλώσσας*, αντέστρεψε τις προτεραιότητές του, επιχειρηματολογώντας υπέρ (ύστερα μάλιστα από την σθεναρή αντίδραση του Neurath) της φυσικαλιστικής γλώσσας, ως γλώσσας της ενοποιημένης επιστήμης (έναντι της φαινομενολογικής γλώσσας).

44. Οι κριτικές που ασκήθηκαν στις ανωτέρω απόψεις του Carnap, και καθοδήγησαν τον λογικό εμπειρισμό των δεκαετιών του '50 και του '60, ανασυγκροτούνται με σαφήνεια στο *Suppe, Str. Scient. Theories*.

45. Οι κανόνες αντιστοιχίσης αναφέρονται και ως ορισμοί συστοίχισης (coordinating definitions), και ως κανόνες ερμηνείας (rules of interpretation). Οι κανόνες αντιστοιχίσης πρέπει να ικανοποιούν τις ακόλουθες τρεις συνθήκες: ορίζουν τους θεωρητικούς όρους, εξασφαλίζουν γνωστική σημασία στους θεωρητικούς όρους και προσδιορίζουν τις αποδεκτές πειραματικές διαδικασίες με βάση τις οποίες η θεωρία εφαρμόζει στην πραγματικότητα. Αν λοιπόν ένας κανόνας αντιστοιχίσης προσ-

φυσικοί νόμοι και οι φυσικές θεωρίες δεν *ερμηνεύονται άμεσα* – μόνον οι ατομικές προτάσεις ερμηνεύονται άμεσα. Οι αφηρημένοι όροι, γενικώς, επιδέχονται *έμμεση ερμηνεία*, η οποία παραμένει μη πλήρης.

5. Κριτική και αναδιάρθρωση του σύγχρονου εμπειρισμού: ο νατουραλισμός του Quine

Η εξάπλωση των ιδεών των μελών του Κύκλου της Βιέννης και των συνεργατών τους μετά την λήξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου ήταν αλματώδης. Η «έξοδος» και η απομάκρυνσή τους από τις μεγάλες μητροπόλεις της κεντρικής Ευρώπης (Βερολίνο, Βιέννη, Βαρσοβία, Πράγα) είχε πλέον ολοκληρωθεί την προηγούμενη δεκαετία· και η επαναδραστηριοποίησή τους γύρω από τα μεγάλα ζητήματα που είχαν τεθεί στο περιθώριο λόγω των σημαντικών εξελίξεων του πολέμου και των συνεπειών του ήταν απλώς ζήτημα χρόνου. Ταυτόχρονα λοιπόν με την εξάπλωση και την κυριαρχία του λογικού εμπειρισμού στις ΗΠΑ και στην Βρετανία, εμφανίζονται και οι πρώτες κριτικές αναδιρθώσεις από το εσωτερικό του. Η σημαντικότερη «φωνή» ήταν οπωσδήποτε η φωνή του Quine, ενός νεαρού φιλοσόφου που μαθήτευσε κοντά στον Carnap και συνδέθηκε μαζί του με πολύ φιλικούς δεσμούς. (Βλ. Creath, *Dear Carnap - Dear Van*). Η δημοσίευση της εργασίας του «Δύο δόγματα του εμπειρισμού» (1951) άλλαξε την εξέλιξη του σύγχρονου εμπειρισμού και επηρέασε δραστικά την ευρύτερη φιλοσοφική σκηνή για τα επόμενα πενήντα χρόνια.

Τα δύο δόγματα του εμπειρισμού Ο Quine ανέπτυξε μια νέα εναλλακτική πραγματιστική αντίληψη του σύγχρονου εμπειρισμού σε δύο φάσεις: κατά την πρώιμη περίοδο, που κλιμακώνεται με την δημοσίευση της εργασίας «Δύο δόγματα του εμπειρισμού» (1951), ασκεί κριτική στον κυρίαρχο εμπειρισμό και στον λογικό θετικισμό. Κατά τη δεύτερη φάση, την ώριμη περίοδο (λ.χ., Quine, *Φυσιολ. Επιστ.*), ο Quine ενισχύει περαιτέρω τον εμπειρισμό του και καθιστά τον νατουραλισμό «ορόσημο» του σύγχρονου εμπειρισμού. (Πέμπτο Ορόσημο του Εμπειρισμού).

διορίζει τον όρο «μάζα» (θεωρητικό όρο) ως αποτέλεσμα κάποιων μετρήσεων που εκτελούνται σε ένα αντικείμενο υπό ορισμένες συνθήκες, προσδιορίζεται έτσι μια πειραματική διαδικασία με βάση την οποία προσδιορίζουμε την μάζα, ορίζουμε την έννοια της μάζας· και τούτο γίνεται έτσι, ώστε να εξασφαλίζεται η γνωστική σημασία αυτού του όρου. (Suppe, *Struct. Scient. Th.*, σ. 17) Βλ. Αυγελής, *Φιλ. Επιστήμης, Κάλφας, Επιστ. Πρόσδος Ορθολογ.*, 26-27.

Στο «Δύο δόγματα του εμπειρισμού» («ΔΔΕ», συντομογραφικά. Βλ. κείμενο που μεταφράζουμε εδώ) γίνεται πραγμάτευση δύο βασικών δογμάτων του σύγχρονου εμπειρισμού: (α) του δυισμού των προτάσεων σε αναλυτικές και συνθετικές, δηλαδή της πεποίθησης ότι είναι δυνατόν να χωρίσουμε τις προτάσεις που εκφράζουν γνώση σε αναλυτικές και συνθετικές (*Δόγμα της αναλυτικότητας*)· και (β) του *αναγωγισμού*, της πεποίθησης δηλαδή ότι κάθε πρόταση της επιστήμης ανάγεται λογικά σε (ή ισοδυναμεί με) μια άλλη, της οποίας οι όροι «συνδέονται» άμεσα με την εμπειρία, ή «παραπέμπουν» σε αυτήν. (*Δόγμα του αναγωγισμού*).

Η στρατηγική που αναπτύσσει ο Quine στο «ΔΔΕ» αποβλέπει στο να υπονομεύσει την πεποίθηση ότι τα ανωτέρω δύο δόγματα –τα οποία ουσιαστικά ταυτίζονται– είναι συμβατά με τον εμπειρισμό: πρόκειται για μεταφυσικά δόγματα τα οποία πρέπει να απορριφθούν. Η βάση το κοινού τους υποβάθρου συνδέεται με την εύλογη πεποίθηση που διατρέχει τον εμπειρισμό ότι, αφού μονάδα σημασίας / νοήματος είναι η πρόταση, κάθε πρόταση «συνδέεται με ένα μοναδικό πεδίο πιθανών αισθητηριακών συμβάντων έτσι, ώστε η πραγματοποίησή τους θα συνέβαλλε κάπως στην πιθανότητα να γίνει η πρόταση αληθής· επίσης, ότι συνδέεται με ένα άλλο μοναδικό πεδίο πιθανών αισθητηριακών δεδομένων, η πραγματοποίηση των οποίων δεν θα συνέβαλλε σε αυτήν την πιθανότητα». Αντίθετα, ο Quine διατείνεται ότι «οι προτάσεις μας για τον εξωτερικό κόσμο αντιμετωπίζουν το δικαστήριο της αισθητηριακής εμπειρίας όχι ατομικά αλλά συνολικά». (*Ολισμός*).

Από την πλευρά εκείνων που υποστηρίζουν το δόγμα της αναλυτικότητας επιχειρείται να δοθεί ένας ακριβής ορισμός της έννοιας της αναλυτικότητας με τη βοήθεια άλλων εννοιών οι οποίες, υποτίθεται, είναι σαφέστερες και λιγότερο προβληματικές από αυτήν. Ο ορισμός επιχειρείται να δοθεί στο επίπεδο μιας φυσικής γλώσσας αλλά και στο επίπεδο των τεχνητών γλωσσών.

Ο Quine εξετάζει την αναλυτικότητα στο επίπεδο μιας φυσικής γλώσσας μέσω των καταστατικών περιγραφών («ΔΔΕ», κεφ. 1), της συνωνυμίας και του ορισμού («ΔΔΕ», κεφ. 2), και της γνωστικής συνωνυμίας («ΔΔΕ», κεφ. 3). Στις ανωτέρω περιπτώσεις, ο Quine πρώτα επεξηγεί τις σχετικές προσπάθειες για την κατανόηση της αναλυτικότητας και μετά τις εγκαταλείπει, διότι στο μεταξύ διαφαίνεται ότι στηρίζομαστε σε αστήρικτες υποθέσεις ή διότι εγείρονται απαιτήσεις που δεν φαίνονται εύλογες.

Κατόπιν ο Quine στρέφεται στην εξέταση της αναλυτικότητας στο πλαίσιο των τεχνητών γλωσσών («ΔΔΕ», κεφ. 4). Το ζητούμενο τώρα είναι η αποσαφήνιση του ρόλου των σημασιολογικών κανόνων στο πλαίσιο μιας τεχνητής γλώσσας, δεδομένου ότι μια γλωσσική πρακτική προσδιορίζεται κατά τρόπο καθοριστικό από τους σημασιολογικούς κανόνες της. Ο Quine εξετάζει διάφορες

εκδοχές της σύνδεσης αναλυτικότητας και σημασιολογικών κανόνων. Συγκεκριμένα, οι σημασιολογικοί κανόνες μπορεί να προσδιορίζουν απευθείας ποιες προτάσεις είναι αναλυτικές ή ποιες προτάσεις είναι αληθείς, οπότε η αναλυτικότητα προκύπτει με βάση την έννοια της αλήθειας. Σε μια ελαφρά παραλλαγή, θεωρείται ότι οι σημασιολογικοί κανόνες προσδιορίζουν ποια είναι τα αξιώματα του νοήματος (*meaning postulates*), δηλαδή ποιες είναι οι θεμελιώδεις αρχές με βάση τις οποίες προσδιορίζεται το νόημα των όρων που υπεισέρχονται στις προτάσεις της γλώσσας. Τέλος, οι σημασιολογικοί κανόνες μπορεί να αποτελέσουν τους βασικούς κανόνες με βάση τους οποίους γίνεται η μετάφραση των προτάσεων μιας γλώσσας σε μια άλλη. Σε όλες τις ανωτέρω περιπτώσεις («ΔΔΕ», κεφ. 4), ο Quine θεωρεί ότι οι σημασιολογικοί κανόνες δεν κατορθώνουν να ορίσουν την αναλυτικότητα, αφού οι ίδιοι, σε τελευταία ανάλυση, στηρίζονται σε αυτήν.⁴⁶

Ο Quine καταλήγει στη βασική του άποψη ότι οι προσπάθειες να ορίσουμε και να κατανοήσουμε την αναλυτικότητα, με τη βοήθεια άλλων εννοιών σαφέστερων και πιο κατανοητών από την ίδια, είναι μάταιες. Πράγμα που σημαίνει ότι το δόγμα της αναλυτικότητας, δηλαδή ο dualισμός μεταξύ αναλυτικών και συνθετικών προτάσεων, πρέπει να εγκαταλειφθεί.

Ως εμπειριστής, ο Quine δέχεται την επαληθευσιοκρατική θεωρία του νοήματος (άποψη που αποδίδει στον Peirce): το νόημα των προτάσεων προσδιορίζεται μέσω της δυνατότητας του *εμπειρικού ελέγχου* των προτάσεων. Πράγμα που σημαίνει ότι δύο προτάσεις έχουν το ίδιο νόημα, δηλαδή είναι *ταυτόσημες*, στο μέτρο που υπάρχει ταυτότητα μεθόδων εμπειρικού ελέγχου. Η ανωτέρω θέση για την επαληθευσιμότητα μιας πρότασης συνδέει το νόημα της πρότασης με τον εμπειρικό έλεγχο: ο εμπειρικός έλεγχος της γνώσης πραγματοποιείται στο επίπεδο της *ατομικής* πρότασης (ριζοσπαστικός αναγωγισμός) – πράγμα που οδηγεί στο δεύτερο δόγμα του εμπειρισμού («ΔΔΕ», κεφ. 5). Αλλά, όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο Quine, η επιστήμη αντιμετωπίζει «το δικαστήριο της φύσης» *συνολικά* – όχι ατομικά (θέση Duhem): όταν η εμπειρία αποδεικνύεται «στριφνή», δεν μπορούμε εύλογα να ισχυριστούμε ότι έτσι διαψεύδεται μια ορισμένη ατομική πρόταση (όπως θα απαιτούσε ο ριζοσπαστικός αναγωγισμός). Ο αντίποδας, συνεπώς, του ριζοσπαστικού αναγωγισμού είναι ο *ολισμός* (ριζοσπαστικός ή μετριοπαθής), θέση που πρόκειται να έχει πολύ σημαντικές συνέπειες για τον σύγχρονο εμπειρισμό γενικότερα.⁴⁷

46. «Οι σημασιολογικοί κανόνες που προσδιορίζουν τις αναλυτικές προτάσεις μιας τεχνητής γλώσσας μάς ενδιαφέρουν μόνον στον βαθμό που ήδη κατανοούμε την έννοια της αναλυτικότητας· από μόνοι τους δεν προσφέρουν καμία βοήθεια». («ΔΔΕ», σ. 36).

47. Ο Quine αναφέρεται στην προσπάθεια του Carnap (*Aufbau*) να οικοδομήσει και

Το έκτο κεφάλαιο τού «ΔΔΕ» έχει *θετικό, εποικοδομητικό* χαρακτήρα και σηματοδοτεί τη «στροφή» του Quine προς τον νατουραλισμό – παρ' όλο που ο όρος δεν χρησιμοποιείται ακόμη ρητά. Σε αυτό το κεφάλαιο η άποψή του για τον ολισμό εκτίθεται μέσω διαφόρων μεταφορικών εικόνων, λ.χ., ότι οι πεπειθήσεις μας σχηματίζουν μια περιφέρεια, ένα δίκτυο, έναν ιστό ή ένα πεδίο δυνάμεων κ.λπ. Το κέντρο βάρους, ωστόσο τίθεται στην οργανική σύνδεση των προτάσεων μεταξύ τους: οι πεπειθήσεις μας σχηματίζουν ένα *συνεχές όλον* το οποίο δεν επιτρέπει την αντιστοίχιση προτάσεων –εμπειρίας, γλώσσας– κόσμου σε επίπεδο ατομικής πρότασης. Η σημασία αυτής της θέσης για την δυνατότητα διάκρισης των προτάσεων σε αναλυτικές και συνθετικές είναι ότι ένας τέτοιος δυισμός δεν μπορεί πλέον να εξιχνιαστεί σε επίπεδο ατομικής πρότασης. Το δίκτυο των προτάσεων μέσω του οποίου εκφράζονται οι πεπειθήσεις μας για τον κόσμο ελέγχονται, εν όψει στρυφνών εμπειριών, συνολικά – όχι ατομικά. Οι πεπειθήσεις που αφορούν αισθητηριακές εμπειρίες του κοινού νου είναι δυνατόν να αναθεωρηθούν ευκολότερα από τις προτάσεις των διαφόρων κλάδων των επιστημών· και ακόμη πιο δύσκολα είναι δυνατόν να αναθεωρηθούν οι προτάσεις των μαθηματικών και της λογικής. Μια μεταφορική, συνεπώς, εικόνα του δικτύου των πεπειθήσεών μας είναι η εικόνα ενός *κύκλου* όπου στην περιφέρεια τοποθετούνται οι προτάσεις που συνδέονται άμεσα με τα αισθητηριακά δεδομένα· πλησιάζοντας προς το κέντρο, τοποθετούμε προτάσεις που ανήκουν σε διάφορους κλάδους της επιστήμης· και στο κέντρο, βέβαια, τοποθετούμε προτάσεις της θεωρητικής φυσικής, της λογικής και των μαθηματικών. Η δυνατότητα τώρα αναθεώρησης της τιμής αλήθειας μιας πρότασης αυξάνεται ανάλογα με την σχετική θέση της πρότασης στο συνολικό δίκτυο των πεπειθήσεων. Στις προτάσεις της λογικής και των μαθηματικών παρέχεται ισχυρή «προστασία» απέναντι στον κίνδυνο αναθεώρησής τους, ενώ στις προτάσεις που βρίσκονται προς την περιφέρεια παρέχεται ασθενής «προστασία». Η πιθανότητα αναθεώρησης των πεπειθήσεων που βρίσκονται στην περιφέρεια επηρεάζει ελαφρά το συνολικό δίκτυο των προτάσεων, ενώ η πιθανότητα αναθεώρησης προτάσεων που βρίσκονται στο κέντρο (λογική, μαθηματικά) έχει πολύ σημαντικές συνέπειες για τη δομή του συνολικού δικτύου των

να ανασυγκροτήσει τον εμπειρισμό στη βάση του φαινομεναλιστικού προγράμματος. Ο Quine υποστηρίζει ότι το πρόγραμμα του φαινομεναλισμού που ο Carnap επιχείρησε να πραγματοποιήσει στο *Aufbau* δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί και η διαπίστωση αυτής της αδυναμίας τον απομάκρυνε από τον φαινομεναλισμό και τον έστρεψε προς τον φυσικαλισμό. (Βλ. τις παρατηρήσεις του Quine στο «ΔΔΕ», στο Quine, *Φυσικ. Επιστ.*, σ. 131-133 και στο Quine, *Theories and Things*, 85).

πεποιθήσεών μας. Υπ' αυτές τις συνθήκες η διάκριση αναλυτικών-συνθετικών προτάσεων ουσιαστικά καθίσταται *ασαφής*, αν δεν καταργείται τελείως!

Απροσδιοριστία της μετάφρασης και νατουραλισμός Ο Quine, κατά την ώριμη φάση ανάπτυξης τού εμπειρισμού του, υποστηρίζει ότι η εμπειρία δεν είναι σε θέση να προσδιορίσει με μοναδικό τρόπο τη γνώση (θεωρία, αληθείς προτάσεις, πρωτόκολλα): ή, και αντίστροφα διατυπωμένο, η γνώση είναι *ριζικά υποκαθορισμένη* από την εμπειρία (Υποπροσδιορισμός). Επί πλέον, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η εμπειρία επιβάλλει επάνω μας *μία κυρίαρχη οντολογία* σε αντίθεση με άλλες, αντιτιθέμενες, εξίσου ικανές να μας βοηθήσουν στην κατανόηση του κόσμου.⁴⁸ Τα πράγματα και οι λέξεις δεν συνδέονται με μυστικά ή αδιόρατα νήματα· η μεταξύ τους σύνδεση δεν μπορεί να αποκατασταθεί πλήρως. Αλλά, όλοι αναγνωρίζουμε την ειδική γνωσιοθεωρητική και μεταφυσική βαρύτητα την οποία τουλάχιστον η δυτική φιλοσοφική παράδοση αποδίδει στην οντολογία με την οποία κάθε φορά μας δεσμεύει η επιστήμη. Ειδικά, το καθεστώς των φυσικών αντικειμένων είναι καθεστώς πρόσφορων διαμεσολαβήσεων, μη αναγώγιμων *υποθέσεων ή προβολών* (posits) – συγκροτώντας έτσι μια οντολογία η οποία, από γνωσιοθεωρητική άποψη, μπορεί να συγκριθεί με άλλες οντολογίες. (Ισοδυναμία των οντολογιών).

Η συνολική εικόνα του εμπειρισμού που ο Quine διατυπώνει κατά την ώριμη φάση του περιλαμβάνει συνοπτικά τις παρακάτω θέσεις:

1. *Υποπροσδιορισμός των επιστημονικών θεωριών* (Underdetermination): Είναι δυνατόν να διατυπώσουμε *ισοδύναμες αλλά λογικά αντιφατικές* μεταξύ τους επιστημονικές θεωρίες αναφορικά με ένα σύνολο μαρτυριών ή δεδομένων. Έτσι, οι μαρτυρίες, τα δεδομένα των επιστημών δεν δύνανται να προσδιορίσουν με μονοσήμαντο τρόπο τις επιστημονικές θεωρίες που αναφέρονται σε αυτά.

2. *Οντολογική σχετικότητα* (Ontological relativity): Η οντολογία μας είναι, τρόπον τινά, *αδιαπέραστη, αδιαφανής*. Η οντολογία δεν μπορεί να προσδιοριστεί *πλήρως* και, μάλιστα, ανεξάρτητα από το ποσόν και το ποιόν των δεδομένων και των μαρτυριών που έχουμε ή θα μπορούσαμε να έχουμε στη διάθεσή μας.

3. *Απροσδιοριστία της μετάφρασης* (Indeterminacy of translation): Δεν υπάρχει κάποιο πραγματικό γεγονός (fact of the matter) στο νόημα των όρων και των προτάσεων που χρησιμοποιούνται στις επιστημονικές θεωρίες και

48. «Δεν έχει νόημα να λέμε ποια πράγματα συγκροτούν την οντολογία μιας θεωρίας· μπορούμε απλώς να ερμηνεύουμε και να ξανα-ερμηνεύουμε τη μια θεωρία σε μια άλλη». (Quine, *Φυσιοκ. Επιστ.*, σ. 50).

υποθέσεις. Παρ' όλο που υπάρχουν αναλογίες ανάμεσα στις επιστημονικές υποθέσεις και θεωρίες και στις μεταφραστικές υποθέσεις και θεωρίες (δηλαδή θεωρίες όπου διατυπώνουμε υποθέσεις για το τί μπορεί να είναι η σημασία και το νόημα των όρων μιας πρότασης και της ίδιας της πρότασης), υφίστανται σημαντικές διαφορές μεταξύ τους: στην πρώτη περίπτωση, οι όροι των προτάσεων υποστηρίζονται εμπειρικά, υπάρχει αναφορά σε μια υποκείμενη πραγματικότητα, ως προς την οποία η επιστήμη μπορεί να σφάλει (*ex pede Herculem*), ενώ, στη δεύτερη, οι όροι *δεν έχουν* αναφορά σε πράγματα του κόσμου (matters of fact). Τα νοήματα ως οντότητες είναι φανταστικές κατασκευές, δημιουργία της ανθρώπινης σκέψης (*μύθος του μουσείου*).

4. Επιστέγασμα του εμπειρισμού του Quine είναι ο *νατουραλισμός*: δεν έχουμε ανάγκη από μια *πρώτη φιλοσοφία* (*prima philosophia*) που θα υποδείξει στην επιστήμη τα πρότυπα της πρακτικής της.

«Ο νατουραλισμός αντιλαμβάνεται τη φυσική επιστήμη ως μια διερεύνηση της πραγματικότητας, επισφαλή και επιδεκτική διορθώσεων, αλλά μη υπόλογη σε κάποιο υπερεπιστημονικό δικαστήριο και μη χρήζουσα καμιάς άλλης νομιμοποίησης, εκτός από την παρατήρηση και την υποθετικο-απαγωγική μέθοδο». (Quine, *Theories and Things*, σ. 11).

Η γνωσιολογία τώρα οφείλει να εγκαταλείψει το έργο της παροχής *έξωθεν νομιμοποίησης* στην επιστήμη. Δεν υπάρχει τρόπος, κατά τον Quine, να καταφύγουμε σε μια *πρώτη φιλοσοφία* που θα υποδείξει κανόνες και αρχές άσκησης της επιστημονικής πρακτικής. Η επιστήμη δεν έχει ανάγκη από φιλοσοφική νομιμοποίηση, πέραν αυτής που προκύπτει μέσα από την ίδια την πρακτική της: την δοκιμασμένη, δηλαδή, πρακτική που τα υποκείμενα αναπτύσσουν, προκειμένου να προσανατολίσουν τη δράση τους στον κόσμο με την αρωγή της παρατήρησης και της υποθετικο-απαγωγικής μεθόδου. Επιστήμη είναι η εννοιολογική εκείνη *γέφυρα* που κατασκευάζουμε εμείς οι ίδιοι για να συνδέσουμε μεταξύ τους τους αισθητηριακούς ερεθισμούς που δεχόμαστε από το περιβάλλον στο πλαίσιο μιας συνολικής εξηγητικής θεωρίας. (Quine, *Theories and Things*, 11-12, και 2, 20 – εργασία που μεταφράζουμε στην ανά χειρας ανθολογία).

Στο αναθεωρημένο πλαίσιο του εμπειρισμού, ο Quine «θεμελιώνει» τον εμπειρισμό στο νατουραλισμό: το πρόβλημα του εμπειρισμού τώρα είναι να δημιουργήσει μια «γέφυρα» που θα συνδέσει τους αισθητηριακούς ερεθισμούς με τη φυσική θεωρία (επιστήμη, γνώση). Τούτο σημαίνει ότι ο Quine δέχεται, αφ' ενός, τη θεωρία που κάθε φορά η φυσική επιστήμη υποστηρίζει για τον κόσμο και, αφ' ετέρου, τη φυσιολογία των αισθητηριακών οργάνων / υποδοχέων του υποκειμένου. Οπότε, το πρόβλημα για τον Quine είναι «η σχέση ανάμεσα στις προτάσεις του φυσικού επιστήμονα και στον ερεθισμό των αισθητηρια-

κών υποδοχέων του» (Quine, *Theories and Things*, 24· βλ. κείμενο που μεταφράζουμε στην ανά χειράς συλλογή).

Σημείο εκκίνησης, λοιπόν, αποτελεί η παρατηρησιακή πρόταση – ένας ακρογωνιαίος, όπως είδαμε, λίθος του σύγχρονου εμπειρισμού, και ακολουθούν οι έννοιες της παρατηρησιακής συνεπαγωγής και της παρατηρησιακής κατηγορικής πρότασης.

«Ας ξεκινήσουμε, εξετάζοντας τις προτάσεις που είναι πιο άμεσα συνδεδεμένες με τον αισθητηριακό ερεθισμό. Οι προτάσεις αυτές είναι ειδικού τύπου περιστασιακές προτάσεις (*occasion sentences*), που τις ονομάζω *παρατηρησιακές προτάσεις* (*observation sentences*). Με αυτό δεν εννοώ ότι υποστηρίζω πως αυτές αφορούν στην παρατήρηση ή στα αισθητηριακά δεδομένα ή στον ερεθισμό. Παραδείγματα τέτοιων προτάσεων είναι: “Βρέχει”, “Αυτό είναι γάλα”, όπως πριν. *Παρατηρησιακή πρόταση* είναι μια *περιστασιακή πρόταση* όπου ο ομιλητής συναινεί κατά τρόπο συνεπή σε αυτήν, όταν οι αισθητηριακοί του υποδοχείς διεγείρονται με συγκεκριμένους τρόπους, και δεν συναινεί όταν διεγείρονται με συγκεκριμένους άλλους τρόπους. Εάν κατά την εξέταση η πρόταση αποσπά συναίνεση από τον ομιλητή σε μια περίπτωση, τότε θα αποσπά συναίνεση και σε κάθε άλλη περίπτωση, όταν ολόκληρη η ίδια ομάδα υποδοχέων διεγείρεται. Και παρόμοια για τη μη συναίνεση. Αυτό, και μόνον αυτό, εξασφαλίζει τις παρατηρησιακές προτάσεις για τον συγκεκριμένο ομιλητή· και αυτή είναι η έννοια σύμφωνα με την οποία αυτές είναι προτάσεις πιο άμεσα σχετιζόμενες με τον αισθητηριακό ερεθισμό». (Όπ.π., 25).⁴⁵

Η «γεφύρωση» πραγματοποιείται σε τρία διαδοχικά βήματα: από τις παρατηρησιακές προτάσεις στις παρατηρησιακές συνεπαγωγές, από εκεί στις παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις, για να φτάσουμε έτσι στις προτάσεις της φυσικής θεωρίας. (Quine, *Word and Object*, σ. 9, σ. 10, όπου ορίζονται αυτές οι έννοιες, *Φυσιολ. Επιστ.*, 140). (Βλ. επίσης κείμενο που μεταφράζουμε στην ανά χειράς ανθολογία). Η σύνδεση, έτσι, της φυσικής θεωρίας του επιστήμονα με τους αισθητηριακούς του ερεθισμούς διαμεσολαβείται από ενδιάμεσες συνδέσεις μέσω των παρατηρησιακών κατηγορικών προτάσεων.

«Μπορούμε να επιστρέψουμε σε αυτό που ονομάζω *παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις*, λ.χ., “Όπου υπάρχει καπνός, υπάρχει και φωτιά”, “Όταν βρέχει, πλημμυρίζει” ή “Όταν πέφτει η νύχτα, τα φώτα ανάβουν”. Οι προτάσεις αυτές έχουν γενικότητα πέρα από χώρους και χρόνους, αλλά δεν χρειάζε-

49. «Παρατηρησιακή είναι μια πρόταση για την οποία όλοι όσοι μιλούν τη γλώσσα δίνουν την ίδια ετυμολογία, όταν εκτίθενται στην ίδια συντρέχουσα διέγερση» (Quine, *Φυσιολ. Επιστ.*, 141).

ται να διαβαστούν σαν να υποθέτουμε μια προηγούμενη οντολογία χώρων και χρόνων ή μια έμμεσα υπονοούμενη καθολική ποσοτικοποίησή τους. Η κατασκευή αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως κάτι απλό, που το μαθαίνουμε νωρίς. Ένα παιδί μπορεί να μάθει τις παρατηρησιακές προτάσεις “Εδώ υπάρχει καπνός” και “Εδώ υπάρχει φωτιά” με κατάδειξη και, μετά, τις συνθέτει σε μια αιώνια πρόταση η οποία εκφράζει το γεγονός ότι έχει συνηθίσει να τις συνδέει μεταξύ τους». (Οπ.π., 27).

«Εδώ, τότε, έχουμε περαιτέρω πρόοδο στη σχέση επιστημονικής θεωρίας με την αισθητηριακή της μαρτυρία. Η σχέση συνίσταται στην συναγωγή αληθών παρατηρησιακών κατηγορικών προτάσεων από τη διατύπωση της θεωρίας. Και πώς γνωρίζουμε τότε μια παρατηρησιακή κατηγορική πρόταση είναι αληθής; Ποτέ δεν το γνωρίζουμε, τελεσίδικα, από την παρατήρηση, διότι καθεμιά τους είναι γενική. Αλλά η παρατήρηση μπορεί να καταστήσει ψευδή μια παρατηρησιακή κατηγορική πρόταση. Μπορεί να παρατηρήσουμε τη νύχτα να πέφτει και τα φώτα να μην ανάβουν. Μπορεί να παρατηρήσουμε καπνό και να μη βρούμε φωτιά». (Οπ.π., 28).

Ειδικά με τις παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις συνδέουμε το εμπειρικό περιεχόμενο μιας φυσικής θεωρίας.

«Οι παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις που συνάγονται από μια διατύπωση θεωρίας απαρτίζουν, μπορούμε να πούμε, το *εμπειρικό της περιεχόμενο*. Διότι μόνον οι παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις συνδέουν τη θεωρία με την παρατήρηση. Εάν από δύο διατυπώσεις της θεωρίας συνάγονται ακριβώς ίδιες παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις, τότε αυτές είναι εμπειρικά ισοδύναμες». (Οπ.π., 28).

Στο πλαίσιο του νατουραλισμού που προωθεί ο Quine από το 1960 και μετά, η γνωσιολογία, παρ’ όλο που έχασε τον «ηγεμονικό» ρόλο τον οποίο είχε στη σύλληψη του Carnap, εξακολουθεί να μελετά τα θεμέλια της (επιστημονικής) γνώσης, η έμφαση, όμως, τώρα δίνεται στις διαδικασίες *οχηματισμού* των πεποιθήσεων του υποκειμένου και στην *αναθεώρησή* τους, υπό το φως της εμπειρικής μαρτυρίας.

«Η γνωσιολογία, ή κάτι παρόμοιο, απλώς εμπίπτει στην ψυχολογία, ως ένα κεφάλαιό της και, άρα, ως κεφάλαιο της φυσικής επιστήμης. Μελετά ένα φυσικό φαινόμενο και, συγκεκριμένα, ένα φυσικό ανθρώπινο υποκείμενο. Σε αυτό το ανθρώπινο υποκείμενο παρέχεται ορισμένη πειραματικά ελεγχόμενη εισροή ερεθισμάτων – παραδείγματος χάριν, ορισμένα σχήματα ακτινοβολίας κατάλληλων συχνοτήτων– και, όταν έλθει το πλήρωμα του χρόνου, το υποκείμενο αποδίδει ως εκροή μια περιγραφή του τριδιάστατου εξωτερικού κόσμου και

της ιστορίας του. Μελετούμε τη σχέση ανάμεσα στην πενιχρή εισοδή και στη χειμαρρώδη εκροή περίπου για τους ίδιους λόγους που ανέκαθεν μας ωθούσαν στον γνωσιοθεωρητικό στοχασμό: για να δούμε πώς σχετίζεται η μαρτυρία με τη θεωρία, και πώς η φυσική θεωρία υπερβαίνει οποιαδήποτε διαθέσιμη μαρτυρία». (Quine, *Φυσιολ. Επιστ.*, 138).

Αυτή η αντίληψη για τον εμπειρισμό που ο Quine διατυπώνει κατά τη διάρκεια της δεύτερης φάσης του είναι αισθητά διαφορετική από εκείνη την οποία ο ίδιος υπερασπιζόταν στο *Δνο δόγματα του εμπειρισμού*, αλλά και από βασικές δεσμεύσεις της λογικο-γλωσσικής και σημασιολογικής παράδοσης που είχε εισηγηθεί ο Frege. Εξαφανίστηκε κάθε αναφορά στην αντίληψη ότι «το εννοιολογικό σχήμα της επιστήμης είναι ένα εργαλείο» («ΔΔΕ», 41) ή ένα «ολικό σύστημα» («ΔΔΕ», 44) που «εφαρμόζουμε» στην πραγματικότητα, στον «ασταμάτητο καταϊγισμό των αισθητηριακών ερεθισμάτων» («ΔΔΕ», 102): τη θέση τους καταλαμβάνει μια υποκειμενιστική γνωσιοθεωρία, σύμφωνα με την οποία στο υποκείμενο «παρέχεται ορισμένη πειραματικά ελεγχόμενη εισοδή ερεθισμάτων» και, όταν έλθει «το πλήρωμα του χρόνου», το υποκείμενο «αποδίδει ως εκροή μια περιγραφή του τριδιάστατου εξωτερικού κόσμου και της ιστορίας του». Αλλά ποια είναι «η σχέση ανάμεσα στην πενιχρή εισοδή και στην χειμαρρώδη εκροή»; Ειδικότερα, μπορούμε εύλογα να υποστηρίξουμε στο πλαίσιο του νατουραλισμού ότι η «χειμαρρώδης εκροή» *θεμελιώνεται* στην «πενιχρή εισοδή»; Και, αν δεν πρόκειται για θεμελίωση, τότε για τί είδους *σχέση* μεταξύ τους μιλούμε; Θα ήταν ικανοποιητική για τον εμπειρισμό η θέση σύμφωνα με την οποία οι ερεθισμοί προκαλούν τον σχηματισμό αντιληπτικών πεποιθήσεων;

6. Donald Davidson: εμπειρισμός και εννοιολογικά σχήματα

Η παρέμβαση του Davidson, αναφορικά με το εγχείρημα ορισμού του εμπειρισμού, περνάει από δύο φάσεις εξέλιξης. Κατά την πρώτη φάση, ο Davidson, ενώ εκφράζει την αλληλεγγύη του προς την κριτική που άσκησε ο Quine (απόρριψη του συστηματικού προγράμματος του Carnap και των βασικών του συνιστωσών, όπως είναι, λ.χ., ο δυισμός αναλυτικού-συνθετικού), ταυτόχρονα θεωρεί ότι ο εμπειρισμός του Quine υποπίπτει θύμα ενός *τρίτου δόγματος*, του δυισμού εννοιολογικού σχήματος-περιεχομένου. (Βλ. κείμενο που περιέχεται στην ανα χείρας συλλογή).

«Θέλω να υποστηρίξω ότι αυτός ο δεύτερος δυισμός σχήματος και περιεχομένου, συστήματος οργάνωσης και εκείνου που περιμένει να οργανωθεί, δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί. Είναι, αυτός καθ' εαυτόν, ένα δόγμα του εμπειρισμού, το τρίτο δόγμα. Το τρίτο, και ίσως το τελευταίο, διότι εάν το εγκατα-

λείψουμε, δεν είναι σαφές ότι μένει κάτι το ιδιαίτερο το οποίο θα ονομάζαμε εμπειρισμό» (Davidson, *Conceptual Scheme*, 189).

Προς την κατεύθυνση της ανασυγκρότησης του εμπειρισμού, ο Davidson διατυπώνει την κριτική του με τη βοήθεια του δυισμού εννοιολογικού σχήματος-περιεχομένου: έτσι αντιμετωπίζει τόσο τον εμπειρισμό του Carnap (δυνατότητα διάκρισης γλωσσικών πλαισίων για τα οποία μιλήσαμε προηγουμένως – Carnap, «ΕΣΟ») όσο και τον εμπειρισμό που ο Quine υποστηρίζει στο *Δύο δόγματα του εμπειρισμού*.

Κατά την δεύτερη φάση εξέλιξης, η οποία συμβαδίζει με την εξέλιξη των απόψεων του Quine (τώρα ο Quine αποφεύγει εντελώς την ορολογία του εννοιολογικού σχήματος και, ουσιαστικά, ομιλεί μηχηβιοριστικά με όρους εισόδου και εξόδου, οπότε το ερώτημα είναι απλώς να διατυπωθεί ακριβέστερα η σχέση που υπάρχει μεταξύ των στοιχείων της εισόδου και των στοιχείων της εξόδου), ο Davidson διαμορφώνει την κριτική του κατά τρόπο που κατορθώνει να αναδείξει το κατά βάση θεμελιοκρατικό υπόβαθρο του εμπειρισμού του Quine.⁵⁰ Για να αποδώσουμε στους ιθαγενείς ομιλητές μιας γλώσσας ορισμένες πεποιθήσεις (λ.χ., «μια περιγραφή του τριδιάστατου εξωτερικού κόσμου και της ιστορίας του»), πρέπει να γνωρίζουμε και ποιες πεποιθήσεις τους είναι αληθείς (σχέση πεποιθήσεων των ιθαγενών ομιλητών με τον κόσμο) και τί σημαίνουν οι πεποιθήσεις αυτές (η σημασία των πεποιθήσεων εμπλέκει τους ιθαγενείς ομιλητές της γλώσσας)! Με άλλα λόγια, στο πραγματολογικό επίπεδο, δεν τίθεται θέμα επιλογής προτεραιοτήτων ανάμεσα σε μια θεωρία της έκτασης και σε μια θεωρία της σημασίας (όπως υποστήριζε ο Carnap), ούτε απόρριψης της μίας από τις δύο θεωρίες (όπως υποστήριζε ο Quine), αλλά ταυτόχρονης αποδοχής και στήριξης και των δύο, σε ένα ευρύτερο όμως πλαίσιο.

50. «Η θεμελιοκρατία είναι “ζωντανή”. Θα ήθελα να πιστεύω ότι δεν είναι τόσο καλά, αλλά είναι αναμφίβολα “ζωντανή”. Υπάρχει ένα θέμα ως προς το τι ακριβώς σημαίνει θεμελιοκρατία. Οι Βρετανοί εμπειριστές ήταν θεμελιοκράτες μιας ορισμένης μορφής. Σύμφωνα με αυτούς, όλα προέρχονται από τις αισθήσεις, με τον ένα ή άλλο τρόπο· και αυτό παρέχει ένα θεμέλιο στη γνωσιοθεωρία. Μια άλλη μορφή είναι η καρτεσιανή ιδέα ότι εκείνο που γνωρίζουμε ως βέβαιο είναι αυτό που βρίσκεται στον δικό μας νου και καθετί άλλο που γνωρίζουμε πρέπει να το κατασκευάσουμε από αυτό. Πρόκειται για δύο εντελώς διαφορετικές μορφές θεμελιοκρατίας, μολονότι συχνά, για διάφορους λόγους, εμφανίζονται μαζί. Ο Quine, λ.χ., είναι θεμελιοκράτης με τη γενική σημασία των Βρετανών εμπειριστών, μολονότι η δική του θεμελιοκρατία, προφανώς, δεν είναι ίδια με αυτήν που υπεράσπισαν οι θεικιστές ή οποιοσδήποτε άλλος πριν από αυτόν. Έχω απομακρυνθεί παντελώς από την θεμελιοκρατία· και αυτή η κίνησή μου αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες διαφορές των απόψεών μου από τις απόψεις του Quine» (Davidson, στο Kent, *Interview*, 7).

Ο δυισμός «εννοιολογικού σχήματος-εμπειρικού περιεχομένου» Ο Davidson, στην εργασία που περιέχεται στον παρόντα τόμο, αναφέρεται στα εννοιολογικά σχήματα ως μια εύλογη βάση με την οποία οργανώνουμε την εμπειρία μας, τον κόσμο. Παρά την ευλογοφάνειά της, όμως, η σχέση του κόσμου με τα εννοιολογικά σχήματα που τον οργανώνουν ή με τα εννοιολογικά σχήματα που προσαρμόζουμε σε αυτόν είναι προβληματική. Δεδομένου μάλιστα ότι φαίνεται ως αυτονόητο ότι υπάρχουν διάφοροι δυνατοί τρόποι να οργανώσουμε τον κόσμο εννοιολογικά ή να προσαρμόσουμε τα εννοιολογικά σχήματα σε αυτόν –τρόποι τους οποίους μπορούμε να εκφράσουμε ως εννοιολογικά σχήματα, προοπτικές, συνολικές κοινωνικές παραστάσεις, εικόνες–, το ερώτημα που θέτει ο εννοιολογικός σχετικισμός είναι: Πώς σχετίζονται τα εννοιολογικά σχήματα μεταξύ τους; Είναι δυνατόν αυτά να είναι διαφορετικά (μη μεταφράσιμα ή μη αναγώγιμα το ένα στο άλλο); Και, τελικά, είναι δυνατή η διάκριση σχήματος-κόσμου; Το πρόβλημα εκφράζεται με πιο συνήθη τρόπο ως πρόβλημα της δυνατότητας επικοινωνίας μεταξύ ριζικά διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, ανθρώπων, πολιτισμών κ.λπ., διότι μπορούμε εύλογα να συσχετίσουμε / ταυτίσουμε ένα εννοιολογικό σχήμα με τη γλώσσα (ή με ένα τμήμα της γλώσσας): η γλώσσα που μιλάει μια κοινότητα και μέσω της οποίας εκφράζεται μπορεί να θεωρηθεί ως το πιο εύλογο εννοιολογικό σχήμα που χρησιμοποιεί προκειμένου να τον οργανώσει ή, εάν έχει ήδη στη διάθεσή του ένα τέτοιο σχήμα, να το προσαρμόσει στις εξελίξεις, στις αλλαγές κ.λπ.

Ο Davidson υποστηρίζει ότι, αν εξετάσουμε τις προϋποθέσεις κατανόησης και γλωσσικής επικοινωνίας, τότε δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ούτε την υπόθεση ότι έχουμε πράγματι στη διάθεσή μας *διαφορετικά μεταξύ τους* εννοιολογικά σχήματα (δηλαδή σχήματα που είναι διάκριτα το ένα από το άλλο και δεν μεταφράζονται ή δεν ανάγονται το ένα στο άλλο), ούτε την υπόθεση ότι υπάρχει *ένα συνολικό* εννοιολογικό σχήμα που αντιμετωπίζει τον κόσμο ολικά και ανπδιαστέλλεται προς αυτόν.

Για να υποστηρίξουμε πειστικά τον δυισμό εννοιολογικού σχήματος-εμπειρικού περιεχομένου, καταφεύγουμε στη γλώσσα (ή, σε ένα τμήμα της), δεδομένου ότι ένα εννοιολογικό σχήμα μορφοποιείται μέσω αυτής. Οπότε, το ερώτημα που μας απασχολεί μπορεί να εκφραστεί ως ακολούθως: προκειμένου να κατανοήσουμε τις πεποιθήσεις των συνανθρώπων μιας άλλης κοινότητας (ιθαγενών) αντιμετωπίζουμε το ενδεχόμενο οι ιθαγενείς να μιλούν μια γλώσσα η οποία ουσιαστικά δεν μεταφράζεται στην δική μας (ολική αδυνατότητα), ή μιλούν μια γλώσσα που μεταφράζεται εν μέρει (σε κάποιον βαθμό) στην δική μας γλώσσα (μερική αδυνατότητα). Το ερώτημα λοιπόν που προκύπτει είναι αν αυτές οι υποθέσεις (μερικής ή ολικής αδυνατότητας μετάφρασης) είναι

εύλογες, δηλαδή αν είναι συμβατές με τις πραγματολογικές προϋποθέσεις της κατανόησης και της γλωσσικής επικοινωνίας.

Εξετάζουμε πρώτα την υπόθεση της ολικής αποτυχίας μετάφρασης μιας γλώσσας σε μια άλλη και μετά την υπόθεση της μερικής αποτυχίας μετάφρασης μιας γλώσσας σε μια άλλη. Η προτεινόμενη εξέταση δεν είναι γνωσιοθεωρητικού αλλά σημασιολογικού χαρακτήρα.

Για τον σκοπό αυτό εξετάζουμε δύο δυνατούς τρόπους εφαρμογής του διυσιμού σχήματος (γλώσσας)-περιεχομένου με τη βοήθεια των εννοιών «*οργάνωση*» και «*προσαρμογή*».

Ένα σχήμα / μια γλώσσα

οργανώνει, ταξινομεί, συστηματοποιεί, έρχεται αντιμέτωπη με	Ή προσαρμόζεται προς
την πραγματικότητα, το σύμπαν, τον κόσμο, τη φύση [το υλικό ανεξάρτητα από το υποκείμενο]	Ή τον χείμαρρο της εμπειρίας τα αισθητηριακά δεδομένα, τους εξωτερικούς επιφανειακούς ερεθισμούς ενός οργανισμού [το υλικό όπως προκύπτει από τις διαμεσολαβήσεις του υποκειμένου].

Παρακάτω πρέπει τώρα να εξετάσουμε αν οι τέσσερις δυνατές περιπτώσεις που επιτρέπουν στη γλώσσα ή στο σχήμα να συνδέεται με την εμπειρία ή με τον κόσμο συμβιβάζονται με τις δύο υποθέσεις περί ολικής ή μερικής αποτυχίας μετάφρασης μιας γλώσσας σε μια άλλη.

Το πρώτο μέρος του εγχειρήματος αφορά την εξέταση της υπόθεσης περί ολικής αδυνατότητας μετάφρασης μιας γλώσσας σε μια άλλη. Όταν μιλούμε για οργάνωση του κόσμου, διαπιστώνουμε ότι δεν έχει και πολύ σαφές νόημα να υποστηρίζουμε την ολική αδυναμία μετάφρασης. Τότε, όμως, οδηγούμαστε στην αποδοχή μιας κοινής οντολογίας στις δύο γλώσσες, χρησιμοποιώντας έννοιες που εξατομικεύουν τα ίδια αντικείμενα και, άρα, αναγνωρίζουμε τη δυνατότητα μετάφρασης μιας γλώσσας σε μιαν άλλη.

Αλλά και στην περίπτωση κατά την οποία το υλικό που πρόκειται να οργανώσουμε / ταξινομήσουμε δεν είναι ο κόσμος ως αυτόνομο αντικείμενο (ανεξάρτητα από τις διαμεσολαβήσεις του υποκειμένου) αλλά η εμπειρία (ο διαμεσολαβημένος από το υποκείμενο κόσμος), εμφανίζονται ανάλογες δυσκολίες οντολογικού χαρακτήρα: το υλικό που επιθυμούμε να οργανώσουμε ή να ταξινομήσουμε με τη βοήθεια ενός εννοιολογικού σχήματος πρέπει να είναι πο-

λύ διευρυμένο, ώστε να περιέχει μαζί με την εμπειρία του υποκειμένου και τα αντικείμενα του κόσμου, ανεξάρτητα από τις μεταξύ τους σχέσεις.

Έχοντας λοιπόν αναγνωρίσει μια οντολογική αυτοτέλεια στην ύπαρξη του κόσμου, της εμπειρίας κ.λπ., ο Davidson κατόπιν εξετάζει την περίπτωση κατά την οποία ένα εννοιολογικό σχήμα απαιτείται να προσαρμοστεί στον κόσμο ή στην εμπειρία μας. Σε αυτήν την περίπτωση εισάγουμε ορισμένα ατομικά πράγματα (γεγονότα) ως προς τα οποία το εννοιολογικό σχήμα είναι αληθές. Οπότε, το ερώτημα αν δύο σχήματα μπορούν να διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους, στη βάση των σημασιολογικών προϋποθέσεων που έχουμε εισαγάγει, ενώ αυτά είναι σε «μεγάλο βαθμό» αληθή, δεν έχει νόημα. Ο Davidson θα υποστηρίξει ότι τα σχήματα, στον βαθμό που είναι σε μεγάλο βαθμό αληθή, δεν μπορεί να διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους, οπότε η μετάφραση της μιας γλώσσας στην άλλη είναι δυνατή. Η δυνατότητα της μετάφρασης συνδέεται τώρα στενά με τις προϋποθέσεις που τίθενται από την απαίτηση της σημασιολογικής θεωρίας της αλήθειας (κατά Tarski). Πραγματικά, η σύμβαση T δείχνει ότι υπάρχει μια κοινή γλώσσα (η γλώσσα του ανθρωπολόγου, αυτού που διατυπώνει τη σημασιολογική θεωρία της αλήθειας) στην οποία μεταφράζουμε τη γλώσσα των ιθαγενών ομιλητών και στην οποία επιχειρούμε να δώσουμε τον ορισμό της αλήθειας για αυτήν. (Βλ. και Ρουσόπουλος, *Αλήθεια*).

Άρα, πρέπει να εγκαταλείψουμε την υπόθεση της ολικής αποτυχίας της μετάφρασης μιας γλώσσας σε μίαν άλλη.

Το δεύτερο μέρος του εγχειρήματος εστιάζεται στην υπόθεση της μερικής αποτυχίας της μετάφρασης μιας γλώσσας σε μίαν άλλη: τώρα όμως αναγνωρίζουμε ότι υπάρχει ένας κοινός πυρήνας (κοινό, μεταφρασμένο περιεχόμενο) που κατανοείται και από τα δύο μέρη – τον ανθρωπολόγο και τους ιθαγενείς ομιλητές. Από την ύπαρξη αυτού του *ελάχιστου αλλά κοινού πυρήνα* μπορούμε να προχωρήσουμε στην αναγνώριση μιας υπερβατολογικής προϋπόθεσης για την κατανόηση και τη γλωσσική επικοινωνία: προκειμένου ο ανθρωπολόγος να κατανοεί τους ιθαγενείς ομιλητές απαιτείται μια σε μεγάλη κλίμακα συμφωνία ανάμεσα στις πεποιθήσεις των δύο μερών. Στηριζόμενος στην έννοια της ριζικής μετάφρασης του Quine, ο Davidson υποστηρίζει ότι χρειάζομαστε μια ευρύτερη έννοια, την έννοια της *ριζικής ερμηνείας*, προκειμένου να κατανοήσουμε τις πεποιθήσεις των ομιλητών μιας γλώσσας.⁵¹ Στη βά-

51. Πρβλ. την αναγνώριση, από πλευράς Davidson, της σημασίας της προσέγγισης της γλώσσας που εισηγήθηκε ήδη ο Quine με τη βοήθεια της ριζικής μετάφρασης (*Reply to Follesdal*, στο Hahn, *The Phil. Davidson*, σ. 729). Ο μετασχηματισμός της ριζικής μετάφρασης σε ριζική ερμηνεία από τον Davidson είχε τον ακόλουθο

ση αυτής της ριζικής ερμηνείας βρίσκεται η εφαρμογή της *αρχής της επιείκειας*, σύμφωνα με την οποία πρέπει να προϋποθέσουμε, αν επιθυμούμε να κατανοήσουμε τους ιθαγενείς ομιλητές, ότι *οι περισσότερες πεποισθήσεις τους είναι αληθείς και ότι ιθαγενείς ομιλητές είναι εξίσου λογικοί με τον ανθρωπολόγο*.⁵² Με τη βοήθεια μιας τέτοιας υπερβατολογικής αρχής της επιείκειας, υποστηρίζει ο Davidson, μπορούμε να κατανοήσουμε τη γλωσσική επικοινωνία, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την τριγωνική διαμόρφωση ολόκληρης της γνώσης. Απαιτείται, δηλαδή, να αναγνωρίσουμε, παράλληλα με την (καρτεσιανή) ύπαρξη του υποκειμένου που βρίσκεται μαζί με τους άλλους αντιμέτωπο με τον κόσμο, *τους άλλους και τον κόσμο*, ως προϋποθέσεις για την κατανόηση, την επικοινωνία και την διαμόρφωση της γνώσης μας.⁵³ (Βλ., Davidson, *Three Varieties of Knowledge*, σ. 205-220) Έτσι ο Davidson οδηγείται στην απόρριψη και της υπόθεσης ότι υπάρχουν διαφορετικά εννοιολογικά σχήματα και

χαρακτήρα: πρώτο, να εκλάβουμε τις αποκρίσεις ενός υποκειμένου στους αισθητηριακούς ερεθισμούς (distal, όχι proximal stimuli) ως βασικά εμπειρικά δεδομένα για να ερμηνεύσουμε τις εμπειρικές πεποιθήσεις του. Δεύτερο, να αντικαταστήσουμε την μετάφραση με την ερμηνεία, για να αναδειχθεί ο σημασιολογικός χαρακτήρας της γλώσσας και ο πρωταρχικός ρόλος της έννοιας της αλήθειας. Και τρίτο, να διευρύνουμε την λογική (ώστε να περιέχει, πέραν της προτασιακής, και την κατηγορηματική λογική) και να χρησιμοποιήσουμε αυτήν τη διευρυμένη λογική ως βάση που προκύπτει από την παρατήρηση των συλλογιστικών διαδικασιών των «ξένων». Αυτές οι μεταβολές είχαν ως συνέπεια να θεωρήσουμε ότι η κατηγορηση και η οντολογία είναι καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας εν γένει – όχι απλώς της γλώσσας μας.

52. «Μπορούμε να καταλάβουμε τί λένε οι άλλοι μόνον διότι έχουμε από κοινού έναν κόσμο μαζί τους. Οπότε, η λέξη “επιείκεια” δεν κυριολεκτεί, διότι δεν είναι ζήτημα καλής συμπεριφοράς απέναντι στους ανθρώπους: είναι προϋπόθεση για να τους κατανοήσουμε. Συνεπώς, η επιείκεια έχει δύο χαρακτηριστικά: το πρώτο είναι ότι δεν μπορείς να κατανοήσεις τους ανθρώπους αν δεν αναγνωρίσεις ότι έχεις μαζί τους έναν κοινό κόσμο· και το δεύτερο είναι ότι δεν μπορείς να κατανοήσεις τους άλλους αν δεν τους βλέπεις ως λογικούς με τον τρόπο που και εσύ είσαι – αλλά μέχρις ενός σημείου, βεβαίως» (Davidson στο Kent, *Interview*, 10).
53. «Η ιδέα της τριγωνικότητας είναι η ακόλουθη: εάν έχεις δύο ανθρώπους που αποκρίνονται σε ερεθισμούς στον κόσμο, δηλαδή αν έχεις τις αντιδράσεις τους στους ερεθισμούς, έχεις ουσιαστικά σχηματίσει ένα τρίγωνο που προσδιορίζει τον τόπο του κοινού ερεθισμού. Ο τόπος αυτός δεν είναι το στόμα του ενός προσώπου, ούτε τα μάτια του, ούτε επίσης βρίσκεται πέντε χιλιάδες χρόνια πριν από τώρα. Το τρίγωνο βρίσκεται στην απόσταση του κοινού ερεθισμού ο οποίος, με τη σειρά του, κάνει καθέναν από τους δύο ανθρώπους να αντιδράσει στις μεταξύ τους αντιδράσεις. Αποτελεί, συνεπώς, η τριγωνικότητα έναν τρόπο να αναγνωρίσουμε ότι η επικοινωνία είναι ουσιαστικό στοιχείο της έννοιας του αντικειμενικού κόσμου» (Davidson στο Kent, *Interview*, σ. 11).

της υπόθεσης ότι υπάρχει ένα μόνον εννοιολογικό σχήμα. Καταλήγει, συνεπώς, ότι πρέπει να απαλλαγούμε από τον δυισμό σχήματος-περιεχομένου ως βάση στην οποία στηριζόμαστε για να προσανατολιστούμε στον κόσμο και, συγκεκριμένα, για να κατανοήσουμε τους συνομιλητές μας και τον εαυτό μας και να γνωρίσουμε τον κόσμο.

Απόρριψη του εμπειρισμού Ο Quine, έχοντας επίγνωση των προβλημάτων που έφερε στο προσκήνιο η κριτική του Davidson, αποφεύγει την ορολογία του δυισμού σχήμα-περιεχόμενο και δίνει έμφαση στο μηχηβιοριστικό σχήμα ενός υποκειμένου (του φυσικού επιστήμονα, λ.χ.) το οποίο κατακλύζεται από αισθητηριακές διεγέρσεις των νευρικών του απολήξεων (είσοδος), ενώ διατυπώνει διάφορες πεποιθήσεις, υποθέσεις και φυσικές θεωρίες (έξοδος). Οπότε, το αναθεωρημένο εγχείρημα του εμπειρισμού του Quine είναι η ακριβής διατύπωση της σχέσης ανάμεσα στα στοιχεία της εισόδου και στα στοιχεία της εξόδου.

«Εάν ο εμπειρισμός νοηθεί ως θεωρία της αλήθειας, τότε το δόγμα που ο Davidson καταλογίζει σε αυτόν ως τρίτο δόγμα σωστά καταλογίζεται και σωστά απορρίπτεται. Ο εμπειρισμός, συνεπώς, ως θεωρία της αλήθειας εγκαταλείπεται, και καλώς μάλιστα. Ως θεωρία όμως της μαρτυρίας, ο εμπειρισμός παραμένει μαζί μας – χωρίς, βεβαίως, τα δύο γνωστά δόγματα. Το υποτιθέμενο τρίτο δόγμα, νοούμενο τώρα ως σχετικό όχι με την αλήθεια αλλά με την εγγυημένη πεποίθηση, παραμένει ακέραιο». (Quine, *Theories and Things*, 24-25. Βλ. Κείμενο που περιέχεται στην ανά χειράς συλλογή).

Η υπονόμηση του δυισμού σχήματος-περιεχομένου (όπως είδαμε προηγουμένως) δεν μπορεί να εφαρμοστεί πλέον στον αναθεωρημένο, μη δυϊστικό εμπειρισμό: Ο Quine τώρα υποστηρίζει ότι οι ερεθισμοί του σώματος του φυσικού επιστήμονα αποτελούν την *βάση* όχι για την αλήθεια των προτάσεων αλλά για την εγγυημένη πεποίθηση.

«Ο κατάλληλος ρόλος της εμπειρίας και των επιφανειακών ερεθισμών αποτελεί *βάση* όχι για την αλήθεια, αλλά για την *εγγυημένη πεποίθηση*» (Όπ.π., 39. Η υπογράμμιση είναι δική μας).

Οπότε, όπως σωστά επισημαίνει ο Davidson, ο εμπειρισμός του Quine είναι *θεμελιοκρατικός*: η αισθητηριακή μαρτυρία, όπως παρέχεται από την διέγερση των νευρικών απολήξεων του επιστήμονα, αποτελεί ένας είδος θεμελίου των πεποιθήσεων που παράγονται (και της γνώσης, κατ' επέκταση). Ο εμπειρι-

σμός καθίσταται μια θεωρία της μαρτυρίας: η σχέση ανάμεσα στους αισθητηριακούς ερεθισμούς και στις πεποιθήσεις του υποκειμένου πρέπει να νοηθεί ως σχέση όπου οι πεποιθήσεις του *θεμελιώνονται, βασίζονται* στους αισθητηριακούς ερεθισμούς του υποκειμένου – δηλαδή καθίστανται εγγυημένες.

Μια ανασκευή της θεμελιοκρατικής εκδοχής του εμπειρισμού του Quine στηρίζεται στην παλαιότερη κριτική που ο Frege άσκησε εναντίον του εμπειρισμού της αριθμητικής γνώσης που είχε υποστηρίξει ο Mill. Πιο συγκεκριμένα, αυτή η κριτική έχει τον ακόλουθο χαρακτήρα: το πρόβλημα του εμπειρισμού είναι, όπως ήδη είχε επισημάνει ο Frege στην κριτική του εναντίον τού Mill, ότι μια ορισμένη αντιληπτική πεποίθησή μας («Ένα ζευγάρι μπότες είναι μπροστά μας», ενώ είμαστε μπροστά σε ένα ζευγάρι καφέ μπότες) δεν μπορεί να θεμελιωθεί στην πραγματικότητα (μπροστά μας βρίσκεται ένα ζευγάρι μπότες, λ.χ.). (Βλ. Frege, *Θεμέλια Αριθμ.*, 97-102, ειδικά, σ. 102· και Roussopoulos, 2005). Η ίδια πραγματικότητα μπορεί να «οδηγήσει», και συχνά «οδηγεί», τους αυτόπτες μάρτυρες να συναινέσουν τόσο στην αποδοχή της πεποίθησης ότι *ένα ζευγάρι* μπότες βρίσκεται μπροστά μας, όσο και στην πεποίθηση ότι *δύο* μπότες βρίσκονται μπροστά μας (αλλά και σε πολλές άλλες ακόμη!). Αλλά εάν θεωρήσουμε, όπως απαιτεί ο Quine, ότι η εγγυημένη πεποίθηση *θεμελιώνεται* στην εμπειρική μαρτυρία (τεκμήρια), τότε κανείς δεν μπορεί να προσφέρει τις απαιτούμενες εγγυήσεις. «Καμία τέτοια συνολική αντιμετώπιση δεν είναι δυνατή, διότι δεν μπορούμε να βγούμε έξω από το δέρμα μας για να ελέγξουμε τί προκαλεί τα εσωτερικά συμβάντα των οποίων έχουμε επίγνωση» (Davidson, 1986, σ. 312). Η απόρριψη του θεμελιοκρατικού εμπειρισμού του Quine προκύπτει ουσιαστικά από την αναγνώριση ότι οι εγγυημένες πεποιθήσεις, αφού πλέον δεν νοούνται ως εννοιολογικό σχήμα, δεν μπορεί να θεμελιωθούν στην αισθητηριακή μαρτυρία.⁵⁴

Η κοινή ρίζα των προβλημάτων που κατατρέχουν, αφ' ενός, τον διωσμό σχήματος-κόσμου και, αφ' ετέρου, την θεμελιωμένη εγγύηση, κατά τον Davidson, βρίσκεται στην σύλληψη του *καρτεσιανού υποκειμένου* που διατρέχει την γνωσιολογία και την σημασιολογία (την φιλοσοφία του νου και τη μεταφυσική) – δηλαδή στην αντίληψη ότι το υποκείμενο, αντιμέτωπο με τον κόσμο, δέχεται αισθητηριακούς ερεθισμούς (είσοδος) και ως συνέπεια σχηματίζει πεποιθήσεις (έξοδος).⁵⁵ Ο Davidson αναγνωρίζει τον αιτιακό ρόλο των αισθητηριακών ερε-

54. Βλ. McDowell, *Scheme-Content Dualism and Empiricism*, στο Hahn, *The Phil. Davidson*, 97, Brandom, *Making it expl.*, Friedman, *Exorcising*, και την συνεχιζόμενη σήμερα συζήτηση αυτών των θεμάτων.

55. Παρ' όλα αυτά, όταν κατά την δεκαετία του 1930 οι Neurath και Carnap, αντιτιθέ-

θισμών στη διαμόρφωση του ιστού των πεποιθήσεων του υποκειμένου, αλλά, αντίθετα προς τον Quine, δεν θεωρεί ότι αυτοί *θεμελιώνουν* τις αντιληπτικές πεποιθήσεις του: «οι αισθητηριακοί ερεθισμοί αποτελούν μέρος της αιτιακής αλυσίδας που οδηγεί στην πεποίθηση, αλλά δεν μπορεί, χωρίς σύγχυση, να θεωρηθούν ως τεκμήριο ή πηγή αιτιολόγησής της» (Davidson, *Coherence Theory*, 317). Από την πραγματολογική προσέγγιση της κατανόησης και της γλωσσικής επικοινωνίας, και του συνεκτικού χαρακτήρα των πεποιθήσεων, ένας εμπειρισμός, σύμφωνα με τον οποίο η γνώση μας δεν προκύπτει απλώς αιτιακά από τον κόσμο αλλά *θεμελιώνεται* σε αυτόν, δεν μπορεί να γίνει δεκτός.

«Η σχέση ανάμεσα σε μια αίσθηση και σε μια πεποίθηση δεν μπορεί να είναι λογική, εφόσον οι αισθήσεις δεν είναι πεποιθήσεις ή άλλες προτασιακές στάσεις. Ποια είναι τότε η σχέση μεταξύ τους; Η απάντηση νομίζω είναι προφανής: η σχέση είναι αιτιακή. Οι αισθήσεις προκαλούν μερικές από τις πεποιθήσεις και με αυτήν την έννοια είναι η βάση ή το θεμέλιό τους. Αλλά μια αιτιακή εξήγηση μιας πεποίθησης δεν δείχνει πώς ή γιατί η πεποίθηση είναι αιτιολογημένη» (Davidson, *Coherence theory*, 311).

Ο Davidson, όπως σημειώσαμε πιο πάνω, απορρίπτει τον κεντρικό πυρήνα της συστηματικής προσέγγισης του Carnap, και ειδικά τη διάκριση πλαισίου-μεταπλαισίου, διότι η καθημερινή γλώσσα περιέχει κάθε τεχνητή γλώσσα και τη μεταγλώσσα της· και «συντάσσεται» με την άποψη που υποστηρίζει ο Quine (βλ. Davidson, *Reply to Follesdal*, σ. 729-730). Ο Davidson, ωστόσο, βρίσκεται σε μερική συμφωνία με τον Carnap όταν υποστηρίζει την στροφή προς τη σημασιολογία (που είχε εισηγηθεί ήδη ο Frege και είχε καταστεί σαφέστερη στη σκέψη του ύστερου Wittgenstein), σύμφωνα με την οποία το γνωσιοθεωρητικό εγχείρημα αντιμετωπίζεται στο σημασιολογικό επίπεδο (μεταστροφή του σε λογικο-γλωσσικό): για να εγείρουμε [και να μπορέσουμε να απαντήσουμε σε γνωσιοθεωρητικά ερωτήματα (λ.χ., Τί γνωρίζω; Τί είναι γνώση; Πώς εξασφαλίζεται η βεβαιότητα της γνώσης;)] απαιτείται, τότε μόνον, να κατασκευάσουμε μια «βιώσιμη» αντίληψη περί γνώσεως, αφού πρώτα υπερβούμε το καρτεσιανό υπόβαθρο της γνωσιοθεωρίας (υποκείμενο-κόσμος), και αναγνωρίσουμε τον τριγωνικό κατά βάση χαρακτήρα της κατανόησης, της γλωσσικής επικοινωνίας και της γνώσης (Davidson, *Coherence theory*, 312, 314).

μενοι στην θεμελιοκρατία των Schlick και Waismann και στον ρόλο των προτάσεων πρωτοκόλλου, υποστήριξαν μια αντιθεμελιοκρατική στάση, έθεταν τις απαρχές μιας διαφορετικής θεώρησης στη φιλοσοφία της γλώσσας και στη σημασιολογία. (βλ. Davidson, *Emp. Content*, 320-332).

Συνεπώς, κατά την πραγματολογική προσέγγιση της γλωσσικής επικοινωνίας και της κατανόησης των άλλων, του κόσμου και του εαυτού μας, και του συστατικού ρόλου της σημασιολογικής θεωρίας της αλήθειας (κατά Tarski), ο Davidson απορρίπτει τις καρτεσιανές προϋποθέσεις της νεότερης φιλοσοφίας, καθώς και τον εμπειρισμό νοούμενο θεμελιοκρατικά. (Βλ. *Reply to Follesdal*, 732· και Ρουσόπουλος, *Αλήθεια*).

«Αυτό που οι αισθήσεις “παρέχουν” (δηλαδή προκαλούν) στην αντίληψη είναι αντιληπτικές πεποιθήσεις· και αυτές υπέχουν πράγματι ρόλο τεκμηρίου. Εάν αυτό είναι όλο και όλο εκείνο που χρειάζεται για να χαρακτηρίσουμε τον εμπειριστή, τότε είμαι και εγώ εμπειριστής. Ένας εμπειριστής όμως με την *ασθενή σημασία του όρου (pallid sense)*, αφού δεν προϋποθέτω κάποια επιστημικά ενδιάμεσα ανάμεσα στην πραγματικότητα και στις αντιληπτικές πεποιθήσεις για την πραγματικότητα.» (Davidson, *Reply to McDowell*, 106).

7. Επίλογος

Υποκείμενα, Κόσμος και Εμπειρία

Αρχίσαμε την πραγμάτευσή μας με μερικές προσπάθειες ορισμού του εμπειρισμού και κατόπιν με την ανασυγκρότηση των ιστορικών του φάσεων κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα από εξέχουσες φυσιογνωμίες, λ.χ., από τον Carnap, τον Quine και τον Davidson. Το εγχείρημα του ορισμού και της οριοθέτησης των ζητημάτων που προκύπτουν κατά την ενασχόληση με τον εμπειρισμό διεύρυνε αισθητά το κλασικό γνωσιοθεωρητικό λεξιλόγιο και έθεσε υπ' όψιν μας νέες όψεις του ορισμού του. Ωστόσο, ο ισχυρισμός ότι «η γνώση ή, έστω, η γνώση που αφορά τα πράγματα του κόσμου (matters of fact), σε αντιδιαστολή προς τη γνώση που αφορά στις καθαρά λογικές σχέσεις των εννοιών, βασίζεται στην εμπειρία» «ακούγεται» ακόμη σήμερα προβληματικός. Εάν, λ.χ., παραμερίσουμε προσωρινά [αν μπορούμε να το κάνουμε!] εκείνο το μέρος της γνώσης που αφορά «τις καθαρά λογικές σχέσεις των εννοιών» και δώσουμε το βάρος στη γνώση «που αφορά στα πράγματα του κόσμου», πώς πρέπει ή πώς μπορούμε να κατανοήσουμε το ρήμα «βασίζομαι»; Ο Davidson, λ.χ., υποστήριξε ότι ο εμπειρισμός δεσμεύεται σε μια θεμελιοκρατική σημασία του ρήματος «βασίζομαι»: η δέσμευση ότι «η γνώση [που αφορά τα πράγματα του κόσμου] *βασίζεται* στην εμπειρία» σημαίνει ότι η γνώση *θεμελιώνεται* στην εμπειρία. Αλλά, όπως φάνηκε από τα επιχειρήματά του εναντίον τού Quine, αυτή η λογική κατανόηση της σχέσης γνώσης και εμπειρίας εγείρει αζεπέραστα προβλήματα για τον εμπειρισμό, σε βαθμό μάλιστα που ο εμπειρισμός δεν μπορεί να υποστηριχθεί πλέον [εξ ου ο ασθενής (pallid) εμπειρισμός του Davidson ως θέση που δεν εμφανίζει ιδιαίτερο φιλοσοφικό ενδιαφέρον].

Η διάγνωση του Davidson αποτελεί, με τρόπο έμμεσο τουλάχιστον, μια πρώτη κριτική στην έννοια της εμπειρίας όπως την προσέλαβαν και την επεξεργάστηκαν κατόπιν, έστω ασαφώς, ο Carnap, ο Quine και άλλοι, ως σύγχρονο εμπειρισμό. Από τις προτάσεις πρωτοκόλλου του Carnap και του Neurath, τις διαπιστώσεις του Schlick, τις βασικές προτάσεις του Popper, μέχρι τις παρατηρησιακές προτάσεις του Quine, ο σύγχρονος εμπειρισμός αναπτύσσεται μέσα στο πλαίσιο μιας [σιωπηρής] έντασης ανάμεσα στον αδιαμεσολάβητο κόσμο [αντικειμενικός κόσμος, πράγματα του κόσμου (matters of fact)] και στον τρόπο με τον οποίο αυτός εγγράφεται ως γνώση μέσω των διαμεσολαβήσεων του υποκειμένου (εμπειρία)⁵⁶. Έτσι, η σχέση υποκειμένου και κόσμου διαμεσολαβείται από μια αδιευκρίνιστης ταυτότητας έννοια της εμπειρίας. Περιορίζεται η εμπειρία στην αίσθηση, στην αντίληψη, στους ερεθισμούς του υποκειμένου ή απαιτείται να κατανοηθεί προτασιακά (οπότε αναγνωρίζεται η παρέμβαση της γλώσσας);

Αλλά, πέραν της ασαφούς έννοιας της εμπειρίας, υποβόσκει επί πλέον μια σύγχυση ως προς τη διάκριση του τεκμηρίου από τη μαρτυρία όσον αφορά τον ρόλο τους στην θεμελίωση της γνώσης: τεκμήριο μπορεί να είναι τα πράγματα του κόσμου, οι διαδικασίες που συντελούνται μέσα στον κόσμο, τα οποία μάς επιτρέπουν να αιτιολογήσουμε την γνώση, ενώ μαρτυρία μπορεί να είναι οι προτάσεις μέσω των οποίων εκφράζονται οι πεποιθήσεις των ανθρώπων ανα-

56. Ενδεικτικά, μπορούμε να επισημάνουμε ότι η νεότερη φιλοσοφική παράδοση μέσα στην οποία διαμορφώνεται η κατανόηση της εμπειρίας ως διαμεσολάβησης του κόσμου από το υποκείμενο της γνώσης μορφοποιείται ήδη από τον Καρτέσιο:

«Η εμπειρία μας συνίσταται σε ό,τι συλλαμβάνουμε με την αίσθηση, σε ό,τι ακούμε από τους άλλους και, γενικά, σε ό,τι φτάνει στη νόσή μας είτε από έξω είτε από τη θεώρηση εκείνη κατά την οποία ο νους στρέφεται στον εαυτό του.» (Καρτέσιος, *Κανόνες*, σ. 99).

Αυτές οι δυο «πηγές», η εσωτερική και η εξωτερική, διατηρούνται κατόπιν και στην θεώρηση του Locke. Ο Καντ, στα *Προλεγόμενα*, ορίζει την εμπειρία ως «τη συνθετική σύνδεση των φαινομένων (αισθητηριακών αντιλήψεων) στη συνείδηση, κατά τον βαθμό που η σύνδεση είναι αναγκαία» (*Προλεγόμενα*, § 22). Στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, ο Καντ δεν αρκείται στη σύνθεση που συγκροτεί την εμπειρία ως απλή ενοποίηση / σύνδεση των αισθητηριακών πολλαπλοτήτων αλλά υποστηρίζει ότι η σύνθεση πραγματοποιείται στη βάση μιας αμοιβαίας προσαρμογής των εννοιών (Spontanleitāt) και των επισπειών (Rezeptivität) μεταξύ τους. Οπότε, η σύνθεση, «ακόμη και αυτή που καθιστά την αισθητηριακή αντίληψη δυνατή, υπόκειται στις κατηγορίες. Και, αφού η εμπειρία είναι γνώση που αποκτάται με τη βοήθεια των συνδέσεων των αισθητηριακών αντιλήψεων μεταξύ τους, οι κατηγορίες αποτελούν τους όρους / τις προϋποθέσεις της δυνατότητας της εμπειρίας και είναι, συνεπώς, έγκυρες a priori για όλα τα αντικείμενα της εμπειρίας» (B 161).

φορικά με τα πράγματα και τις διαδικασίες του κόσμου. Οι μαρτυρίες, δηλαδή οι μαρτυρίες των υποκειμένων, εκφραζόμενες ως πεπειθήσεις, αποτελούν μέρος των τεκμηρίων που μπορούν τα υποκείμενα να χρησιμοποιήσουν προκειμένου να αιτιολογήσουν ή να θεμελιώσουν τη γνώση τους. Αλλά τα πράγματα δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως μαρτυρίες παρά μόνον ύστερα από την γλωσσική τους «μεταμόρφωση» σε πεπειθήσεις και προτάσεις.⁵⁷

57. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στα κείμενα που περιέχονται σε μετάφραση στην ανά χείρας συλλογή χρησιμοποιούνται και οι δύο όροι «μαρτυρία» και «τεκμήριο» ως απόδοση του ξενόγλωσσου όρου «evidence» – δεδομένου ότι στα αγγλικά δεν μπορούμε να κάνουμε τη διάκριση μεταξύ τους χωρίς περιφράσεις.

1

Hans Hahn, Otto Neurath, Rudolf Carnap

Η επιστημονική κοσμοαντίληψη

Ο Κύκλος της Βιέννης*

Αφιερωμένο στον *Moritz Schlick*

Πρόλογος

Στις αρχές του 1929 ο *Moritz Schlick* έλαβε μια πολύ δελεαστική πρόσκληση για τη Βόννη. Μετά από κάποιους δισταγμούς αποφάσισε τελικά να παραμείνει στη Βιέννη. Σε αυτήν την περίπτωση έγινε για πρώτη φορά φανερό στον ίδιο και σε εμάς ότι ο ονομαζόμενος «Κύκλος της Βιέννης» ως επιστημονική αντίληψη για τον κόσμο, υπήρχε και ότι εξακολουθεί να αναπτύσσει τον τρόπο σκέψης του με ένα πνεύμα συνεργασίας. Αυτός ο κύκλος δεν είναι μια αυστηρή οργάνωση. Περιλαμβάνει ανθρώπους με ισότιμη στάση απέναντι στην επιστήμη· κάθε άτομο προσπαθεί να ενσωματωθεί στην ομάδα, καθένας φέρνει κοινούς δεσμούς στο προσκήνιο, κανείς όμως δεν επιθυμεί να τους διαταράξει εξαιτίας των ιδιοσυγκρασιών του. Σε πολλές περιπτώσεις κάποιος αντιπροσωπεύει κάποιον άλλον, η εργασία του μπορεί να συνεχιστεί από κάποιον άλλον.

Ο Κύκλος της Βιέννης στοχεύει στο να δημιουργήσει επαφές με ανθρώπους που έχουν κοινούς προσανατολισμούς και να επηρεάσει εκείνους που κρατούν ακόμη αποστάσεις από αυτόν. Η συνεργασία με την φιλοσοφική *Εταιρεία Ernst Mach* είναι μια έκφραση αυτής της προσπάθειας. Ο *Schlick* είναι πρόεδρος αυτής της εταιρείας και διάφορα μέλη του Κύκλου του *Schlick* ανήκουν στην επιτροπή.

* Η μετάφραση της εργασίας των Hans Hahn, Otto Neurath, Rudolf Carnap, της οποίας ο πρωτότυπος τίτλος είναι *Wissenschaftliche Weltauffassung: Der Wiener Kreis* (1929), έγινε από την Μαρία Κοδέλλα και βασίστηκε στην αγγλική μετάφραση *The Scientific Conception of the World: The Vienna Circle*, που περιέχεται στο βιβλίο Otto Neurath, *Empiricism and Sociology*, edited by M. Neurath, R.S. Cohen, Reidel 1973, 299-318.

Στις 15-16 Σεπτεμβρίου 1929, η *Εταιρεία Ernst Mach* μαζί με την *Εταιρεία για την Εμπειρική Φιλοσοφία* (Βερολίνο) θα πραγματοποιήσουν μια διάσκεψη στην Πράγα με θέμα την γνωσιοθεωρία των θετικών επιστημών, σε συνδυασμό με την διάσκεψη της *Γερμανικής Φυσικής Ένωσης* και της *Γερμανικής Μαθηματικής Εταιρείας* που θα συνέλθει την ίδια χρονική περίοδο. Πέρα από ζητήματα τεχνικού περιεχομένου, θα συζητηθούν ζητήματα αρχών. Κρίθηκε ότι, με την ευκαιρία αυτής της διάσκεψης, θα έπρεπε να δημοσιευθεί το παρόν φυλλάδιο για την επιστημονική κατανόηση του κόσμου από τον Κύκλο της Βιέννης. Πρόκειται να παραδοθεί στον Schlick τον Οκτώβριο του 1929, μόλις αυτός επιστρέψει από την επίσκεψή του στο Πανεπιστήμιο του Στάνφορντ της Καλιφόρνιας, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης και χαράς για την παραμονή του στην Βιέννη.

Τούτη η διακήρυξη θα ήθελε να χαρτογραφήσει την περιοχή των προς εξέταση προβλημάτων επί των οποίων εργάζονται όσοι ανήκουν στον Κύκλο της Βιέννης ή κλίνουν θετικά προς αυτόν.

1. Η επιστημονική κοσμοαντίληψη του Κύκλου της Βιέννης

1.1. Ιστορική καταγωγή

Πολλοί υποστηρίζουν ότι η *μεταφυσική* και θεολογική σκέψη βρίσκεται πάλι σε έξαρση σήμερα, όχι μόνον στην καθημερινή ζωή αλλά και στον χώρο της επιστήμης. Είναι αυτό ένα γενικό φαινόμενο ή απλώς μια αλλαγή που περιορίζεται σε συγκεκριμένους κύκλους; Ο ισχυρισμός αυτός επιβεβαιώνεται εύκολα εάν κοιτάξει κανείς τους τίτλους των πανεπιστημιακών μαθημάτων και των φιλοσοφικών εκδόσεων. Αλλά, αντιστοίχως, το αντίθετο πνεύμα του διαφωτισμού και της *αντι-μεταφυσικής εμπειρικής έρευνας* ενδυναμώνεται και αυτό στις ημέρες μας από την άποψη ότι αποκτάει συνείδηση της ύπαρξής του και του έργου που έχει να επιτελέσει. Σε ορισμένους κύκλους το ρεύμα που έχει τις ρίζες του στην εμπειρία και αντιτίθεται στην θεωρητική ενατένιση είναι πιο δυνατό παρά ποτέ, καθώς ενδυναμώνεται ακριβώς από αυτήν τη νέα αντίθεση που έχει εμφανιστεί.

Αυτό το πνεύμα της επιστημονικής κοσμοαντίληψης είναι ζωντανό στον ερευνητικό τομέα όλων των κλάδων των εμπειρικών επιστημών. Ωστόσο, πολλοί λίγοι πνευματικοί ταγοί το συζητούν με τρόπο συστηματικό ή υποστηρίζουν τις αρχές του, και ακόμη πιο σπάνια είναι σε θέση να συγκεντρώσουν γύρω τους ένα σύνολο συναδέλφων με συγκλίνοντα τρόπο σκέψης. Προσπάθειες ενάντιες προς την μεταφυσική συναντούμε ιδίως στην *Αγγλία*, όπου είναι ακόμη ζωντανή η παράδοση των μεγάλων εμπειριστών. Οι έρευνες του Russell και του Whitehead στην λογική και στην ανάλυση της πραγματικότη-

τας έχουν κερδίσει παγκόσμια αναγνώριση. Στις ΗΠΑ, αυτές οι προσπάθειες λαμβάνουν διάφορες μορφές· από μια άποψη, ακόμη και ο James ανήκει σε αυτήν την ομάδα. Η νέα Ρωσία αναζητεί, ασφαλώς, μια επιστημονική κατανόηση του κόσμου, παρ' όλο που αυτή στηρίζεται σε παλαιότερα υλιστικά ρεύματα. Στην ηπειρωτική Ευρώπη, μια συγκεντρωμένη προσπάθεια παραγωγικής εργασίας προς την κατεύθυνση μιας επιστημονικής κατανόησης του κόσμου απαντά, κυρίως, στο Βερολίνο (Reichenbach, Petzold, Grelling, Dubislaw κ.ά.) και στην Βιέννη.

Ότι η Βιέννη ήταν ένας κατ' εξοχήν πρόσφορος τόπος για αυτού του είδους την ανάπτυξη της σκέψης είναι ιστορικά κατανοητό. Κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, ο φιλελευθερισμός ήταν πλέον το επικρατέστερο πολιτικό ρεύμα. Οι ιδέες του πηγάζουν από τον Διαφωτισμό, από τον εμπειρισμό, από τον ωφελιμισμό και από το κίνημα για την ελευθερία διακίνησης του εμπορίου στην Αγγλία. Στο φιλελεύθερο κίνημα της Βιέννης, διεθνούς φήμης λόγιοι κατείχαν ηγετικές θέσεις. Εδώ καλλιεργήθηκε ένα αντιμεταφυσικό πνεύμα από ανθρώπους όπως, π.χ., ο Theodor Gomperz, που μετέφρασε τα έργα των J. S. Mill, Suess, Jodl και άλλων.

Χάρis σε αυτό το πνεύμα Διαφωτισμού η Βιέννη πρωτοπορεί σε μια επιστημονικά προσανατολισμένη *λαϊκή εκπαίδευση*. Με την βοήθεια των Victor Adler και Friedrich Jodl ιδρύθηκε και αναπτύχθηκε η Εταιρεία για τη Λαϊκή Εκπαίδευση· τα «λαϊκά πανεπιστημιακά μαθήματα» και το «λαϊκό κολλέγιο» ιδρύθηκαν από τον ευρέως γνωστό ιστορικό Ludo Hartmann, ο οποίος εξέφρασε, με την καθημερινή του πρακτική, την αντιμεταφυσική του στάση, και την υλιστική του θεώρηση της ιστορίας. Το ίδιο πνεύμα ενέπνευσε το κίνημα του «Ελεύθερου Σχολείου» που υπήρξε ο πρόδρομος της σημερινής σχολικής μεταρρύθμισης.

Μέσα σε αυτό το φιλελεύθερο πνεύμα έζησε ο Ernst Mach (γεννήθηκε το 1838), ο οποίος βρέθηκε στην Βιέννη ως μαθητής και *άμισθος υφηγιτής* (Privatdozent, 1861-1864). Επέστρεψε στην Βιέννη σε προχωρημένη ηλικία, όταν δημιουργήθηκε για αυτόν μια ιδιαίτερη έδρα καθηγητή φιλοσοφίας των επαγωγικών επιστημών (1895). Εργάστηκε με ιδιαίτερη επιμονή για να αποκαθάρει τις εμπειρικές επιστήμες και, κατά πρώτο λόγο την φυσική, από μεταφυσικές έννοιες. Υπενθυμίζουμε την κριτική που άσκησε στην έννοια του απόλυτου χώρου, η οποία τον έκανε προάγγελο του Einstein, τον αγώνα του εναντίον της μεταφυσικής του πράγματος καθαυτό, και της εννοιολογικής σύλληψης της ουσίας, καθώς και τις έρευνές του για την κατασκευή επιστημονικών εννοιών από έσχατα στοιχεία, δηλαδή από τα άμεσα αισθητηριακά δεδομένα (sense data). Σε ορισμένα σημεία, η εξέλιξη της επιστήμης δεν δικαιώσε τις απόψεις του, παραδείγματος χάριν, την αντίθεσή του στην ατομική θε-

ωρία και την πεποίθησή του ότι η φυσική θα μπορούσε να αναπτυχθεί με την βοήθεια της φυσιολογίας των αισθήσεων. Τα βασικά, όμως, στοιχεία της συνολικής του θεώρησης αποδείχθηκαν, στην πράξη, χρήσιμα για την περαιτέρω ανάπτυξη της επιστήμης. Αργότερα, την έδρα του Mach κατέλαβε ο Ludwig Boltzmann, ο οποίος εξέφραζε ακραιφνώς εμπειριστικές θέσεις.

Η δραστηριότητα των φυσικών Mach και Boltzmann ως καθηγητών φιλοσοφίας φανερώνει το έντονο ενδιαφέρον εκείνης της εποχής για τα γνωσιοθεωρητικά και λογικά προβλήματα που συνδέονται με τη θεμελίωση της φυσικής. Ο δρόμος προς αυτά τα αντικείμενα είχε επίσης προετοιμαστεί στην Βιέννη, από μια τελείως διαφορετική σκοπιά, από τον Franz Brentano (καθηγητή φιλοσοφίας στη Θεολογική Σχολή κατά τα έτη 1874-1880 και, αργότερα, διδάσκοντα στη φιλοσοφία). Ως καθολικός ιερέας, ο Brentano είχε κατανοήσει τον σχολαστικισμό: άρχισε απευθείας από την σχολαστική λογική και από τις προσπάθειες του Leibniz να αναθεωρήσει την λογική και άφησε κατά μέρος τον Kant και όσους στήριζαν το ιδεαλιστικό οικοδόμημα. Ο Brentano και οι μαθητές του έδειχναν πολύ συχνά ενδιαφέρον και συμπάθεια για ανθρώπους σαν τον Bolzano (*Wissenschaftslehre*, 1837) και άλλους, που εργάζονταν για μια αυστηρή εκ νέου θεμελίωση της λογικής. Κυρίως ο Alois Hoefler έφερε στο προσκήνιο το μέρος αυτό της φιλοσοφίας του Brentano λίγο πριν διεξαχθεί ένα συνέδριο, στο οποίο, μέσω των Mach και Boltzmann, οι οπαδοί μιας επιστημονικής κατανόησης του κόσμου είχαν ευρεία εκπροσώπηση. Στην *Φιλοσοφική Εταιρεία* του Πανεπιστημίου της Βιέννης έγιναν υπό την καθοδήγηση του Hoefler πολλές συζητήσεις που αφορούσαν ερωτήματα για την θεμελίωση της φυσικής και άλλα συναφή γνωσιοθεωρητικά και λογικά ζητήματα. Η Φιλοσοφική Εταιρεία εξέδωσε το *Προλεγόμενα και εισαγωγές σε κλασικές εργασίες στην μηχανική* (1899), όπως και προσωπικά έργα του Bolzano (εκδόθηκαν από τους Hoefler και Hahn το 1914 και το 1921). Στον βιεννέζικο κύκλο του Brentano ανήκε και ο νεαρός Alexius von Meinong (1870-82, αργότερα καθηγητής στο Graz), του οποίου η θεωρία των αντικειμένων έχει ασφαλώς στενή σχέση με τις σύγχρονες θεωρίες περί εννοιών, και ο μαθητής του Ernst Mally (Graz), που επίσης εργάστηκε στον τομέα του λογικισμού. Τα πρώιμα γραπτά του Hans Pichler (1909) ανήκουν επίσης σε αυτούς τους κύκλους.

Σχεδόν την ίδια περίοδο με τον Mach, ο σύγχρονός του και φίλος του Josef Popper-Lynkeus εργαζόταν στην Βιέννη. Εκτός από τα επιτεύγματά του στην φυσική και στην τεχνολογία θα πρέπει να αναφερθούν οι ευρέος φάσματος, αν και συστηματικοί, φιλοσοφικοί στοχασμοί (1899), και η ιδέα του ορθολογικού οικονομικού προγραμματισμού («Ένα γενικό εργατικό οικονομικό προσχέδιο περιόδου ειρήνης», 1878). Υπηρέτησε συνειδητά το πνεύμα του Διαφωτισμού, όπως γίνεται φανερό και από το βιβλίο του για τον Βολταίρο. Πολλοί

ακόμη κοινωνιολόγοι της Βιέννης, λόγου χάριν ο Rudolf Goldscheid, συμμερίζονταν την απορριπτική του στάση έναντι της μεταφυσικής. Είναι αξιοσημείωτο ότι και στον τομέα της *οικονομικής επιστήμης*, στην Βιέννη είχε αναπτυχθεί μια αυστηρά επιστημονική μεθοδολογία, όπως ήταν, λ.χ., η μεθοδολογία που χρησιμοποιούσε η περιφερειακή σχολή του Carl Menger (1871). Αυτή η μέθοδος ρίζωσε κυρίως στην Αγγλία, στην Γαλλία και στην Σκανδιναβία αλλά όχι στην Βιέννη. Παρόμοια, η μαρξιστική θεωρία καλλιεργήθηκε και αναπτύχθηκε έντονα, κατ' εξοχήν στην Βιέννη (Otto Bauer, Rudolf Hilferding, Max Adler και άλλοι).

Αυτές οι επιδράσεις είχαν ως αποτέλεσμα, κυρίως από το 1900 και μετά, να ζει στην Βιέννη ένας αρκετά μεγάλος αριθμός ανθρώπων, οι οποίοι με συχνότητα και επιμονή συζητούσαν πιο γενικά προβλήματα που σχετιζόνταν με τις εμπειρικές επιστήμες. Κατά κύριο λόγο συζητούσαν γνωσιοθεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα της φυσικής, παραδείγματος χάριν την συμβασιοκρατία του Poincaré, τον τρόπο που ο Duhem κατανοούσε το σκοπό και την δομή των φυσικών θεωριών (μεταφραστής του ήταν ο Βιεννέζος Friedrich Adler, οπαδός του Mach, εκείνη την εποχή *άμισθος υφηγιτής* στην Ζυρίχη)· επίσης ζητήματα για τα θεμέλια των μαθηματικών, προβλήματα αξιωματικής και λογικής, κ.ά. Στον κατάλογο που ακολουθεί περιλαμβάνονται τα κυριότερα ρεύματα της ιστορίας των επιστημών και της φιλοσοφίας που συγκεράστηκαν, ακολουθούμενα από εκπροσώπους των οποίων, κατά κύριο λόγο, τα έργα διαβάστηκαν και συζητήθηκαν:

- 1) *Θετικισμός και εμπειρισμός*: Hume, Comte, Διαφωτισμός, J.S. Mill, Avenarius, Mach.
- 2) *Θεμέλια, σκοποί και μεθοδολογία των θετικών επιστημών* (υποθέσεις στη φυσική, στη γεωμετρία κ.λπ.): Helmholtz, Riemann, Mach, Poincaré, Enriques, Duhem, Boltzmann, Einstein.
- 3) *Λογικισμός και εφαρμογή του στην πραγματικότητα*: Leibniz, Peano, Frege, Schroeder, Russell, Whitehead, Wittgenstein.
- 4) *Αξιωματική*: Pasch, Peano, Vailati, Pieri, Hilbert.
- 5) *Ευδαιμονισμός και θετικιστική κοινωνιολογία*: Επίκουρος, Hume, Bentham, J. S. Mill, Comte, Feuerbach, Marx, Spencer, Mueller-Lyer, Popper-Lynkeus, Carl Menger (ο δεύτερος).

1.2. Ο Κύκλος γύρω από τον Schlick

Το 1922 ο Moritz Schlick μετακόμισε από το Κίελο στην Βιέννη. Οι δραστηριότητές του ταίριαζαν με την ιστορικά ανεπτυγμένη επιστημονική ατμόσφαι-

ρα της Βιέννης. Κατά κύριο λόγο φυσικός, ο Schlick έδωσε νέα πνοή στην παράδοση που είχαν εγκαινιάσει ο Mach και ο Boltzmann και η οποία, κατά κάποιον τρόπο, συνεχίστηκε από τις αντιμεταφυσικές τάσεις του Adolf Stoehr. (Στην Βιέννη, διαδοχικά, οι Mach, Boltzmann, Stoehr, Schlick· στην Πράγα οι Mach, Einstein, Frank).

Με την πάροδο του χρόνου, γύρω από τον Schlick συγκεντρώθηκε ένας κύκλος ανθρώπων που τους ένωναν οι ποικίλων αποχρώσεων προσπάθειες προς την κατεύθυνση της επιστημονικής κοσμοαντίληψης. Αυτή η συγκέντρωση γύρω από την ίδια θεματική δημιούργησε μια γόνιμη ατμόσφαιρα. Κανένα από τα μέλη δεν ήταν αυτό που θα ονομάζαμε «αμιγώς» φιλόσοφος. Όλοι τους εργάζονταν σε έναν συγκεκριμένο κλάδο της επιστήμης. Άλλωστε, προέρχονταν από διαφορετικούς κλάδους και, αρχικά, από διαφορετικά φιλοσοφικά ρεύματα. Αλλά, με τον καιρό, εμφανίστηκε μια αυξανόμενη ομοιομορφία. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της συγκεκριμένης επιστημονικής στάσης: «Ό,τι μπορεί πραγματικά να ειπωθεί μπορεί να ειπωθεί με σαφήνεια» (Wittgenstein). Εάν υπάρχουν διαφορετικές απόψεις, είναι δυνατόν να επέλθει μια από κοινού συμφωνία και, επομένως, το ζητούμενο είναι αυτή η σύγκλιση απόψεων. Γινόταν ολοένα και πιο φανερό ότι κοινός στόχος όλων ήταν όχι μόνον η απελευθέρωση από την μεταφυσική, αλλά μια αντίθεση προς την μεταφυσική.

Αξιοσημείωτη σύγκλιση παρουσίασε επίσης ο τρόπος σκέψης και έγερσης ερωτημάτων που αφορούν στη ζωή γενικότερα, μολονότι τέτοια ερωτήματα δεν βρίσκονταν στο προσκήνιο των συζητήσεων. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι αυτή η στάση απέναντι στη ζωή είναι πολύ πιο στενά συνδεδεμένη με την επιστημονική κατανόηση του κόσμου από ό,τι ίσως φαίνεται με μια πρώτη ματιά και από καθαρά θεωρητική σκοπιά. Παραδείγματος χάριν, οι προσπάθειες για έναν καινούργιο τρόπο οργάνωσης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, για τη συναδέλφωση της ανθρωπότητας και για μια μεταρρύθμιση στο σχολείο και στην εκπαίδευση, φανερώνουν έναν εσωτερικό δεσμό με την επιστημονική κατανόηση του κόσμου. Αυτές οι προσπάθειες έγιναν δεκτές με ευχαρίστηση και υποστηρίχθηκαν από μέλη του Κύκλου και, μάλιστα, κάποια από αυτά τις προασπίζουν έμπρακτα.

Ο Κύκλος της Βιέννης δεν περιορίζεται στη συνεργασία ατόμων που συμμετέχουν σε μια κλειστή ομάδα. Προσπαθεί να δημιουργήσει επαφές με τα ζωντανά σύγχρονα κινήματα, σε περίπτωση που διάκειται ευνοϊκά απέναντι στην επιστημονική κατανόηση του κόσμου και απορρίπτουν την μεταφυσική και την θεολογία. Η *Εταιρεία Ernst Mach* είναι σήμερα ο χώρος μέσα από τον οποίο ο Κύκλος επικοινωνεί με ένα ευρύτερο κοινό. Η εταιρεία αυτή, όπως δηλώνει στο πρόγραμμά της, επιθυμεί να «επεκτείνει και να διαδώσει ευρύτερα την επιστημονική κατανόηση του κόσμου, με σκοπό να καταδείξει τη ση-

μασία της ακρίβειας στην έρευνα για τις κοινωνικές και φυσικές επιστήμες. Με αυτόν τον τρόπο θα πρέπει να διαμορφωθούν τα εννοιολογικά εργαλεία του σύγχρονου εμπειρισμού, εργαλεία που είναι εξίσου απαραίτητα για την δι-αμόρφωση της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής». Η επιλογή της ονομασίας υπο-δηλώνει την επιθυμία της εταιρείας να περιγράψει τον βασικό της προσανα-τολισμό: επιστήμη ελεύθερη από μεταφυσική. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η εταιρεία διακηρύττει προγραμματικά την συμφωνία της με τις προσωπικές πε-ποιθήσεις του Mach. Ο Κύκλος της Βιέννης πιστεύει ότι η συνεργασία του με την *Εταιρεία Ernst Mach* εκπληρώνει ένα αίτημα των ημερών: πρέπει να δι-αμορφώσουμε εννοιολογικά εργαλεία για την καθημερινή ζωή, την ζωή των μορφωμένων αλλά και την ζωή όλων εκείνων που με κάποιον τρόπο συμμετέ-χουν στην προσπάθεια μιας συνειδητής αναδιοργάνωσης της ζωής. Η ζωτικό-τητα που παρουσιάζεται στις προσπάθειες για μια λογική μεταρρύθμιση της κοινωνικής και οικονομικής τάξης διατρέχει επίσης και το κίνημα για μια επι-στημονική κατανόηση του κόσμου. Ενδεικτικό του κλίματος αυτής της επο-χής στην Βιέννη είναι ότι, όταν ιδρύθηκε η *Εταιρεία Ernst Mach* το Νοέμβριο του 1928, ως πρόεδρος εκλέχθηκε ο Schlick· γύρω από αυτόν είχε συγκεντρω-θεί πιο δυναμικά η κοινή ενασχόληση στο πεδίο της επιστημονικής κατανόη-σης του κόσμου.

Ο Schlick και ο Philipp Frank εξέδωσαν από κοινού την συλλογή *Μονογρα-φίες για την επιστημονική κοσμοαντίληψη* [Schriften zur Wissenschaftlichen Weltauffassung], στην οποία μέλη του Κύκλου της Βιέννης είχαν βαρύνουσα θέση.

2. Η επιστημονική κοσμοαντίληψη

Εκείνο που χαρακτηρίζει την επιστημονική κοσμοαντίληψη δεν είναι τόσο ορι-σμένες ιδιαίτερες θέσεις όσο η βασική στάση και ο προσανατολισμός απέναν-τι στην έρευνα. Στόχος μας είναι η ενοποιημένη επιστήμη. Προσπαθούμε να συνενώσουμε και να εναρμονίσουμε τα επιμέρους επιτεύγματα ερευνητών που προέρχονται από διαφορετικά πεδία της επιστήμης. Από τον σκοπό αυτό προ-κύπτει η ανάγκη να δοθεί βάρος στη συλλογική προσπάθεια, καθώς και σε αυ-τό που μπορεί να κατανοηθεί διυποκειμενικά. Από εδώ ξεπηδά η έρευνα για ένα ουδέτερο σύστημα τύπων, για έναν συμβολισμό απελευθερωμένο από τις επικαλύψεις των ιστορικών γλωσσών, καθώς και για ένα ολοκληρωμένο εννοι-ολογικό σύστημα. Επιζητούμε τη σαφήνεια και καθαρότητα και απορρίπτου-με τα σκοτεινά και ανεξερεύνητα βάθη της γλώσσας. Στην επιστήμη δεν υπάρ-χουν «βάθη». Παντού υπάρχει επιφάνεια· ολόκληρη η εμπειρία σχηματίζει ένα περίπλοκο δίκτυο που ίσως να μην μπορεί πάντοτε να ερευνηθεί και συχνά μό-

νον επιμέρους τμήματά του είναι δυνατόν να γίνουν κατανοητά. Ο άνθρωπος μπορεί να βρει πρόσβαση για τα πάντα· ο άνθρωπος είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων. Εδώ υπάρχει μια συνάφεια με τους Σοφιστές, αλλά και μια αντίθεση με τους Πλατωνιστές· μια σύνδεση με τους Επικουρείους αλλά όχι με τους Πυθαγορείους· μια σύνδεση με όλους εκείνους που εκπροσωπούν και υπερασπίζονται την επίγεια ζωή, το εδώ και το τώρα. Η επιστημονική κοσμοαντίληψη δεν αναγνωρίζει *άλυτα ανίγματα*. Η διασαφήνιση των παραδοσιακών φιλοσοφικών προβλημάτων μάς οδηγεί, αφ' ενός, στο να τα αποκαλύψουμε ως ψευδοπροβλήματα και, αφ' ετέρου, να τα μετασηματίσουμε σε εμπειρικά προβλήματα και, επομένως, σε προβλήματα που υπόκεινται στην κρίση της πειραματικής επιστήμης. Το έργο της φιλοσοφικής έρευνας είναι να διασαφηνίζει προβλήματα και προτάσεις, όχι να προάγει ιδιαίτερες «φιλοσοφικές» διακηρύξεις. Η μέθοδος αυτής της διασαφήνισης είναι η *λογική ανάλυση*. Για αυτήν ο Russell γράφει, στο βιβλίο του *Η γνώση μας του εξωτερικού κόσμου* (*Our Knowledge of the External World*, σ. 14), ότι «έχει εισέλθει στην φιλοσοφία αργά και σταδιακά μέσω του εξονυχιστικού κριτικού ελέγχου των μαθηματικών. Αντιπροσωπεύει, νομίζω, πρόοδο του ίδιου μεγέθους με την πρόοδο που εισήγαγε ο Γαλιλαίος στη φυσική επιστήμη: την υποκατάσταση των μεγάλων και χωρίς πειραματικό έλεγχο γενικεύσεων από αποσπασματικά, επιμέρους και επαληθεύσιμα αποτελέσματα».

Ο νεότερος εμπειρισμός και θετικισμός διακρίνεται χάρις σε αυτήν *την μέθοδο της λογικής ανάλυσης* από την παλαιότερη εκδοχή του, που ήταν περισσότερο βιολογική-φυσιολογική στον προσανατολισμό της. Αν κάποιος ισχυριστεί ότι «Υπάρχει Θεός», «Πρώτη αρχή του κόσμου είναι το ασυνείδητο», «Υπάρχει η εντελέχεια, που είναι η αρχή η οποία διέπει και ορίζει τον ζώντα οργανισμό», δεν του λέμε «Αυτό που λες είναι λάθος», αλλά τον ρωτούμε: «Τι εννοείς με αυτές τις προτάσεις;» Στην συνέχεια γίνεται φανερό ότι υπάρχει ένα σαφέστατο όριο ανάμεσα σε δύο κατηγορίες δηλωτικών προτάσεων. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν προτάσεις σαν αυτές των εμπειρικών επιστημών· το νόημά τους μπορεί να καθοριστεί μέσω της λογικής ανάλυσης ή, ακριβέστερα, με αναγωγή στις πιο απλές προτάσεις που αφορούν το εμπειρικά δεδομένο. Οι άλλες δηλωτικές προτάσεις, στις οποίες ανήκουν και οι προτάσεις που παρατέθηκαν προηγουμένως, φαίνονται κενές νοήματος – αν προσπαθήσει κανείς να τις κατανοήσει με τον τρόπο που τις αντιλαμβάνονται οι μεταφυσικοί φιλόσοφοι. Βέβαια, μπορεί κανείς να τις μεταφράσει σε εμπειρικές προτάσεις, αλλά τότε χάνουν το συγκινησιακό τους περιεχόμενο, που συνήθως είναι ουσιώδες για τον μεταφυσικό. Οι μεταφυσικοί και οι θεολόγοι πιστεύουν, παρερμηνεύοντας τους ίδιους τους εαυτούς τους, ότι οι προτάσεις τους λένε κάτι ή ότι υποδηλώνουν μια κατάσταση πραγμάτων. Η ανάλυση όμως δείχνει

ότι αυτές οι δηλωτικές προτάσεις δεν λένε τίποτε, απλώς εκφράζουν μια συγκεκριμένη διάθεση και ένα συγκεκριμένο πνεύμα. Το να εκφράζεις τέτοιου είδους συναισθήματα για τη ζωή είναι σημαντικό έργο. Αλλά το σωστό μέσο για να το κάνεις είναι η τέχνη, λόγου χάριν η λυρική ποίηση ή η μουσική. Είναι επικίνδυνο, αντ' αυτού, να επιλέξεις την θεωρητική γλώσσα: μια απομίμηση θεωρητικού περιεχομένου εμφανίζεται εκεί όπου δεν υπάρχει κανένα τέτοιο. Ο μεταφυσικός ή θεολόγος που θέλει να διατηρήσει το συνηθισμένο γλωσσικό μέσο, πρέπει να συνειδητοποιήσει και να αποκαλύψει στον αναγνώστη ότι προσφέρει όχι μια περιγραφή αλλά μια έκφραση, όχι θεωρία ή επικοινωνία της γνώσης, αλλά ποίηση και μύθο. Εάν ένας μυστικιστής ισχυριστεί ότι είχε εμπειρίες που είναι πέρα και πάνω από όλες τις έννοιες, κανείς δεν μπορεί να του το αρνηθεί. Αλλά ο μυστικιστής δεν μπορεί να μιλήσει για αυτές, διότι μιλάει κανείς συλλαμβάνοντας έννοιες και αναγόμενος σε καταστάσεις πραγμάτων που είναι δυνατόν να ταξινομηθούν επιστημονικά.

Η επιστημονική κοσμοαντίληψη απορρίπτει την μεταφυσική φιλοσοφία. Αλλά πώς μπορούμε να εξηγήσουμε τους λανθασμένους δρόμους που ακολούθησε η μεταφυσική; Αυτή η ερώτηση μπορεί να τεθεί από διάφορες οπτικές γωνίες στην ψυχολογία, στην κοινωνιολογία, στη λογική. Η έρευνα του ερωτήματος στο ψυχολογικό πλαίσιο βρίσκεται ακόμη σε ένα πρώιμο στάδιο: οι αρχές μιας πιο βαθιάς εξήγησης μπορεί ίσως να φανούν στις έρευνες της φροϋδικής ψυχανάλυσης. Η κατάσταση της κοινωνιολογικής έρευνας βρίσκεται σε παρόμοιο επίπεδο: μπορούμε να αναφέρουμε τη θεωρία «της ιδεολογικής υπερδομής»: εδώ το πεδίο παραμένει ανοιχτό για περαιτέρω αξιολογη έρευνα.

Η διασαφήνιση των λογικών απαρξών των μεταφυσικών παραλογισμών έχει αναπτυχθεί ακόμη περισσότερο, ειδικότερα με τη βοήθεια των ερευνών του Russell και του Wittgenstein. Στην μεταφυσική και, αλλά ακόμη και στον τρόπο με τον οποίο διατυπώνονται τα ερωτήματα, υπάρχουν δύο βασικά λογικά λάθη: υπερβολικά στενή σύνδεση με την μορφή των παραδοσιακών γλωσσών και μια σύγχυση γύρω από τα λογικά επιτεύγματα της σκέψης. Η καθημερινή γλώσσα χρησιμοποιεί, παραδείγματος χάριν, το ίδιο μέρος του λόγου, το ουσιαστικό, για πράγματα («μήλο»), όπως και για ποιότητες («σκληρότητα»), σχέσεις («φιλία») και διεργασίες («ύπνος»): επομένως, μάς οδηγεί παραπλανητικά στο να υποκαταστήσουμε τις λειτουργίες των εννοιών και να τις εκλάβουμε ως πράγματα (υποστασιοποίηση, ουσιαστικοποίηση). Μπορεί να παραθέσει κανείς αμέτρητα παρόμοια παραδείγματα γλωσσικών ολισθημάτων, που στάθηκαν το ίδιο μοιραία για τους φιλοσόφους.

Το δεύτερο βασικό λάθος της μεταφυσικής συνίσταται στην ιδέα ότι η σκέψη μπορεί να οδηγήσει στην γνώση, χρησιμοποιώντας ως πηγή τον εαυτό της,

χωρίς να χρησιμοποιεί κανένα εμπειρικό υλικό ή, τουλάχιστον, να φτάσει σε νέα περιεχόμενα τα οποία συνάγει από δοθείσες καταστάσεις πραγμάτων. Η λογική έρευνα όμως οδηγεί στο συμπέρασμα πως κάθε σκέψη και συνεπαγωγή δεν είναι τίποτε περισσότερο από απλή μετάβαση από προτάσεις σε άλλες προτάσεις οι οποίες δεν περιέχουν τίποτε που να μην υπήρχε και στις πρώτες (ταυτολογικός μετασχηματισμός). Επομένως, δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθεί μια μεταφυσική από την «καθαρή σκέψη».

Με αυτόν τον τρόπο η λογική ανάλυση δεν καταρρίπτει μόνον την μεταφυσική με την παραδοσιακή, κλασική έννοια της λέξης, ιδίως την σχολαστική μεταφυσική και την μεταφυσική του γερμανικού ιδεαλισμού, αλλά και την συγκεκριμενοποιημένη καντιανή μεταφυσική και τον σύγχρονο *απριωρισμό*. Η επιστημονική κοσμοαντίληψη δεν αναγνωρίζει μια χωρίς προϋποθέσεις έγκυρη γνώση που να πηγάζει από τον καθαρό λόγο, δεν παραδέχεται συνθετικές *a priori* προτάσεις, οι οποίες αποτελούν την βάση της καντιανής γνωσιοθεωρίας και, ακόμη περισσότερο, τις βάσεις κάθε προ- και μετακαντιανής οντολογίας και μεταφυσικής. Οι προτάσεις της αριθμητικής, της γεωμετρίας, και συγκεκριμένων θεμελιακών αρχών της φυσικής, που ο Καντ χρησιμοποίησε ως παραδείγματα της *a priori* γνώσης, θα εξετασθούν αργότερα. Η επιστημονική κοσμοαντίληψη αναγνωρίζει μόνον εμπειρικές προτάσεις για πράγματα κάθε είδους και τις αναλυτικές προτάσεις της λογικής και των μαθηματικών.

Όλοι οι υποστηρικτές της επιστημονικής κοσμοαντίληψης συμφωνούν ως προς την απόρριψη της κλασικής μεταφυσικής και των διαφόρων συγκεκριμενομένων μορφών απριωρισμού. Επίσης, ο Κύκλος της Βιέννης υποστηρίζει πως οι προτάσεις του (κριτικού) *ρεαλισμού* και του *ιδεαλισμού* για την πραγματικότητα και την μη πραγματικότητα του εξωτερικού κόσμου και άλλων ιδεών έχουν μεταφυσικό χαρακτήρα διότι είναι εκτεθειμένες στις ίδιες αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν για τις προτάσεις της παλαιότερης μεταφυσικής: είναι κενές νοήματος, διότι δεν είναι δυνατόν να επαληθευθούν, είναι χωρίς περιεχόμενο. Για μας, *κάτι είναι «πραγματικό» μόνον εάν μπορεί να ενταχθεί στη συνολική δομή της εμπειρίας*.

Η *εποπτεία* (intuition), στην οποία δίνεται ιδιαίζουσα βαρύτητα από τους μεταφυσικούς ως πηγή γνώσης, δεν απορρίπτεται ως τέτοια από την επιστημονική κοσμοαντίληψη. Ωστόσο, όλη η εποπτική γνώση πρέπει να συνοδεύεται βήμα προς βήμα από ορθολογική αιτιολόγηση. Ο ερευνητής μπορεί να χρησιμοποιήσει οποιαδήποτε μέθοδο. Αλλά το αποτέλεσμα της έρευνας πρέπει να αντέχει στον έλεγχο. Η άποψη που αποδίδει στην εποπτεία ανώτερη και πιο διεισδυτική πρόσβαση στη γνώση, ικανή να οδηγήσει πέρα από τα περιεχόμενα της εμπειρίας και να μην περιορίζεται από τα δεσμά της εννοιολογικής σκέψης, απορρίπτεται.

Η επιστημονική κοσμοαντίληψη χαρακτηρίζεται ουσιαστικά από δύο γνώ-
 ρίσματα. Πρώτον, είναι εμπειριστική και θετικιστική: υπάρχει γνώση που πηγάζει
 μόνον από την εμπειρία, γνώση που στηρίζεται στο άμεσα δεδομένο. Έτσι
 προσδιορίζονται τα όρια για το περιεχόμενο της νόμιμης επιστήμης. Δεύτερον, η
 επιστημονική κοσμοαντίληψη χαρακτηρίζεται από την εφαρμογή μιας συγκεκρι-
 μένης μεθόδου, δηλαδή της λογικής ανάλυσης. Σκοπός αυτής της επιστημονι-
 κής προσπάθειας είναι να κατορθώσει να επιτύχει την ενοποίηση της επιστήμης,
 εφαρμόζοντας την λογική ανάλυση στο εμπειρικό υλικό. Αφού το νόημα κάθε
 δηλωτικής πρότασης της επιστήμης πρέπει να μπορεί να ανάγεται σε προτάσεις
 που αφορούν στο δεδομένο, παρομοίως, το νόημα μιας έννοιας, σε οποιονδήπο-
 τε κλάδο της επιστήμης και αν ανήκει, πρέπει να μπορεί να διατυπωθεί με σταδι-
 ακή αναγωγή σε άλλες έννοιες και, σε ένα τελευταίο στάδιο, να αναχθεί στο άμε-
 σα δεδομένο. Εάν μια τέτοια ανάλυση πραγματοποιηθεί σε όλες τις έννοιες, τότε
αυτές θα είναι δυνατόν να ταξινομηθούν σε ένα αναγωγικό σύστημα, σε ένα σύ-
στημα συγκρότησης. Οι έρευνες για ένα τέτοιο σύστημα (θεωρία συγκρότησης),
συνεπώς, διαμορφώνουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο εφαρμόζεται από την επι-
στημονική κατανόηση του κόσμου η λογική ανάλυση. Αυτές οι έρευνες δείχνουν
 ότι η παραδοσιακή αριστοτελική λογική είναι ανεπαρκής για τον σκοπό αυτό.
 Μόνον η σύγχρονη συμβολική λογική επιτυγχάνει να προσδώσει την απαιτούμε-
 νη ακρίβεια στον εννοιολογικό ορισμό και στις δηλωτικές προτάσεις, και να τυ-
 ποποιήσει την διαισθητική συλλογιστική διεργασία του κοινού νου και, έτσι, να
 τις φέρει σε μια αυστηρή, αυτόματα ελεγχόμενη μορφή, με την βοήθεια ενός συμ-
 βολικού μηχανισμού. Οι έρευνες της θεωρίας συγκρότησης δείχνουν ότι οι κατώ-
 τερες βαθμίδες του συστήματος περιέχουν έννοιες της εμπειρίας και ποιότητες
 της ατομικής ψυχής· στην επόμενη βαθμίδα βρίσκονται τα φυσικά αντικείμενα·
 από αυτά συγκροτούνται άλλα διανοήματα και, τέλος, τα αντικείμενα των κοι-
 νωνικών επιστημών. Η ταξινόμηση των εννοιών των διαφόρων κλάδων της επι-
 στήμης μπορεί ήδη να γίνει ορατή σε γενικές γραμμές σήμερα, αλλά απαιτείται
 ακόμη πολλή δουλειά στις λεπτομέρειες. Έχοντας αποδείξει την δυνατότητα και
 διαθέτοντας το περίγραμμα του σχήματος του συνόλου του εννοιολογικού συ-
 στήματος, αναγνωρίζεται η σχέση όλων των προτάσεων με το δεδομένο και, ταυ-
 τόχρονα, η γενική δομή της *ενοποιημένης επιστήμης*.

Μια επιστημονική περιγραφή μπορεί να περιέχει μόνον την *δομή* (τον τρό-
 πο διάταξης) των αντικειμένων, όχι την «ουσία» τους. Εκείνο που ενώνει τους
 ανθρώπους στη γλώσσα είναι οι δομικοί της τύποι: σε αυτούς εκφράζεται το
 περιεχόμενο της κοινής γνώσης που έχουν στη διάθεσή τους οι άνθρωποι. Οι
 υποκειμενικά βιωμένες ποιότητες –λ.χ., κόκκινο, ευχαρίστηση– είναι μόνον
 εμπειρίες, δεν αποτελούν γνώση· η οπτική της φυσικής παραδέχεται μόνον
 εκείνο που μπορεί να γίνει κατανοητό και από έναν τυφλό.

3. Πεδία προβληματικής

3.1. Τα θεμέλια της αριθμητικής

Στα κείμενα και τις συζητήσεις του ο Κύκλος της Βιέννης ασχολείται με διάφορα προβλήματα που πηγάζουν από διαφορετικούς τομείς της επιστήμης. Καταβάλλεται προσπάθεια να συστηματοποιηθούν τα διαφορετικά πεδία προβληματικής και, κατ' αυτόν τον τρόπο, να διασαφηνιστεί η κατάσταση.

Τα προβλήματα θεμελίωσης της αριθμητικής απέκτησαν ιδιαίζουσα ιστορική σημασία για την ανάπτυξη της επιστημονικής κοσμοαντίληψης, διότι έδωσαν το ερέθισμα για την ανάπτυξη μιας νέας λογικής. Μετά τις γόνιμες εξελίξεις στον τομέα των μαθηματικών τον 18ο και τον 19ο αιώνα, κατά τη διάρκεια των οποίων δόθηκε περισσότερη προσοχή στον πλούτο των νέων αποτελεσμάτων παρά στην λεπτομερή εξέταση των εννοιολογικών θεμελίων, αυτή η έρευνα ήταν αναπόφευκτη για να μην χάσουν τα μαθηματικά την παραδοσιακά αναγνωρισμένη εγκυρότητα του τρόπου δόμησής τους. Αυτή η έρευνα φάνηκε να είναι πιο επείγουσα μόλις εμφανίστηκαν συγκεκριμένες αντιφάσεις, «τα παράδοξα της θεωρίας συνόλων». Γρήγορα έγινε κατανοητό ότι αυτές δεν ήταν απλώς δυσκολίες που αντιμετώπιζε μόνον ένας κλάδος των μαθηματικών, αλλά τελικά ήταν γενικές λογικές αντιφάσεις, «αντινομίες», που φανέρωναν ουσιαστικά λάθη στα θεμέλια της παραδοσιακής λογικής. Η προσπάθεια να εξαλειφθούν αυτές οι αντιφάσεις αποτέλεσε ένα ισχυρό ερέθισμα για περαιτέρω ανάπτυξη της λογικής. Σε αυτό το σημείο οι προσπάθειες *διασαφήνισης της έννοιας του αριθμού* αποτέλεσαν κίνητρο για μια εσωτερική *αναμόρφωση της λογικής*. Από την εποχή του Leibniz και του Lambert η ιδέα που εμφανίζεται ξανά και ξανά ήταν να κατανοηθεί πλήρως η πραγματικότητα μέσω μιας μεγαλύτερης ακρίβειας στις έννοιες και στους συλλογισμούς και, μάλιστα, να αποκτηθεί η ακρίβεια αυτή με τη βοήθεια ενός συμβολισμού που θα προερχόταν από τα μαθηματικά. Μετά τον Boole, τον Venn και άλλους, σε αυτόν τον τομέα εργάστηκαν κυρίως ο Frege (1884), ο Schröder (1890) και ο Peano (1895). Στη βάση αυτών των προπαρασκευαστικών προσπαθειών, οι *Whitehead* και *Russell* (1910) κατόρθωσαν να καθιερώσουν ένα συνεκτικό σύστημα συμβολικής λογικής, όχι μόνον αποφεύγοντας τις αντιφάσεις της παραδοσιακής λογικής, αλλά και εμπλουτίζοντας την λογική σε θεωρητικό επίπεδο και διευρύνοντας την πρακτική της εφαρμογή. Από αυτό το λογικό σύστημα παρήγαγαν τις έννοιες της αριθμητικής και της ανάλυσης και, έτσι, μπόρεσαν να εξασφαλίσουν βεβαιότητα στα μαθηματικά, θεμελιώνοντάς τα στη λογική.

Παρ' όλα αυτά, παραμένουν αρκετές δυσκολίες στην προσπάθεια να ξεπεραστεί η κρίση των θεμελίων της αριθμητικής (και της θεωρίας των συνό-

λων)· και μέχρι τώρα δεν έχει βρεθεί μια οριστικά ικανοποιητική λύση. Προς το παρόν, τρεις διαφορετικές απόψεις ερίζουν σε αυτόν τον τομέα. Εκτός από τον «λογικισμό» των Russell και Whitehead, υπάρχει ο «φορμαλισμός» του Hilbert, ο οποίος εκλαμβάνει την αριθμητική ως παιχνίδι που χρησιμοποιεί τύπους σύμφωνα με ορισμένους κανόνες, και ο «ιντουισιονισμός» του Brouwer, σύμφωνα με τον οποίο η αριθμητική γνώση στηρίζεται στην εννοιακή γνώση της δυαδικότητας και της ενότητας (*Zwei-einheit*), που δεν είναι δυνατόν να δεχθεί περαιτέρω αναγωγή. Οι συζητήσεις παρακολουθούνται με ενδιαφέρον από τον Κύκλο της Βιέννης. Ποια θα είναι η τελική έκβαση δεν διαφαίνεται ακόμη· όποια και αν είναι, θα επιβάλει έμμεσα και μια άποψη για την λογική· από εδώ φαίνεται και η σημασία του προβλήματος για την επιστημονική κοσμοαντίληψη. Ορισμένοι υποστηρίζουν πως οι τρεις απόψεις δεν είναι και τόσο μακριά η μία από την άλλη. Εικάζουν ότι κατά την πορεία της μελλοντικής τους ανάπτυξης και οι τρεις τους θα συγκλίνουν σε κάποια σημεία και, πιθανώς, χρησιμοποιώντας τις οξυδερκείς παρατηρήσεις του Wittgenstein, θα συνενωθούν στην διαμόρφωση της τελικής λύσης.

Η κατανόηση των μαθηματικών ως ταυτολογικής επιστήμης, άποψη που βασίζεται στις έρευνες των Russell και Whitehead, είναι αποδεκτή και από τον Κύκλο της Βιέννης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η άποψη αντιτίθεται όχι μόνον στον απριорισμό και στον ιντουισιονισμό, αλλά και στον παλαιότερο εμπειρισμό (λόγου χάριν, του J.S. Mill) που προσπάθησε να στηρίξει τα μαθηματικά και την λογική με πειραματικό-επαγωγικό τρόπο.

Οι έρευνες για τη φύση της *αξιωματικής μεθόδου* γενικότερα συνδέονται με τα προβλήματα της αριθμητικής και της λογικής (έννοιες της πληρότητας, της ανεξαρτησίας, του μονομορφισμού, της σαφήνειας, κ.λπ.) και με τη χρήση των αξιωματικών συστημάτων σε συγκεκριμένους κλάδους των μαθηματικών.

3.2. Θεμελίωση της φυσικής

Αρχικά, το ενδιαφέρον του Κύκλου της Βιέννης στράφηκε περισσότερο προς την μέθοδο των εμπειρικών επιστημών. Υπό την επίδραση των ιδεών των Mach, Poincaré και Duhem, συζητήθηκαν τα προβλήματα της κατανόησης της πραγματικότητας με τη βοήθεια επιστημονικών συστημάτων, ειδικότερα με τη βοήθεια συστημάτων υποθέσεων και αξιωμάτων. Ένα σύστημα αξιωμάτων, αποκομμένο από κάθε αναφορά στην εμπειρία, μπορεί κατ' αρχάς να θεωρηθεί ένα σύστημα έμμεσων (implicit) ορισμών· αυτό σημαίνει πως οι έννοιες που εμφανίζονται στα αξιώματα σταθεροποιούνται, δηλαδή ότι ο ορισμός τους δεν προκύπτει από το περιεχόμενό τους αλλά από τις αμοιβαίες σχέσεις τους, όπως αυτές ορίζονται από τα αξιώματα. Ένα τέτοιο σύστημα αξιωμάτων αποκτά νό-

ημα για την πραγματικότητα μόνον με την προσθήκη επιπρόσθετων ορισμών, συγκεκριμένα των «ορισμών συστοίχισης» (coordinating definitions), οι οποίοι δηλώνουν ποια αντικείμενα της πραγματικότητας μπορεί να θεωρηθούν ότι ανήκουν στο αξιωματικό σύστημα. Η ανάπτυξη των θετικών επιστημών, που πρέπει να αναπαριστάνουν την πραγματικότητα με τη βοήθεια ενός όσο το δυνατόν πιο ομοιόμορφου και απλού συνόλου εννοιών και προτάσεων, μπορεί σήμερα, όπως δείχνει η ιστορία, να γίνει με έναν από τους δύο τρόπους. Οι αλλαγές που επιβάλλεται να γίνουν λόγω της εμφάνισης νέων εμπειρικών δεδομένων μπορεί να γίνουν είτε στα αξιώματα είτε στους ορισμούς συστοίχισης. Εδώ ερχόμαστε αντιμέτωποι με το πρόβλημα των συμβάσεων, με το οποίο ασχολήθηκε ιδίως ο Poincaré.

Το μεθοδολογικό πρόβλημα του πώς εφαρμόζεται το σύστημα αξιωμάτων στην πραγματικότητα μπορεί να εγερθεί κατ' αρχήν για κάθε κλάδο της επιστήμης. Ωστόσο, το γεγονός ότι αυτές οι έρευνες ήταν μέχρι σήμερα γόνιμες σχεδόν αποκλειστικά στον κλάδο της φυσικής μπορεί να κατανοηθεί από την κατάσταση που παρουσιάζει στην ιστορική της ανάπτυξη η επιστήμη: όσον αφορά την ακρίβεια και εκλέπτυνση των εννοιών, η φυσική βρίσκεται πολύ πιο μπροστά από τους άλλους επιστημονικούς κλάδους.

Η επιστημολογική ανάλυση των κύριων εννοιών των φυσικών επιστημών απομάκρυνε σταδιακά τις *μεταφυσικές προσμεϊξεις* που είχαν παρεισφρήσει μέσα τους από την αρχαία εποχή. Συγκεκριμένα, οι Helmholtz, Mach, Einstein και άλλοι αποσαφήνισαν τις έννοιες *χώρος, χρόνος, υπόσταση, αιτιότητα και πιθανότητα*. Το δόγμα του απόλυτου χρόνου και χώρου ξεπεράστηκε από την θεωρία της σχετικότητας· ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι πλέον απόλυτες μητρες, αλλά μόνον διατεταγμένες πολλαπλότητες των στοιχειωδών διεργασιών. Η υλική υπόσταση έχει αναλυθεί από την ατομική θεωρία και από την θεωρία των πεδίων. Η αιτιότητα έχασε τον ανθρωπομορφικό της χαρακτήρα ως «επίδραση» ή «αναγκαίος δεσμός», και έχει αναχθεί σε σχέση μεταξύ συνθηκών, σε λειτουργική συσχέτιση. Εξ άλλου, στη θέση διαφόρων νόμων της φυσικής που θεωρούνταν αυστηρά έγκυροι, έχουν εμφανιστεί στατιστικοί νόμοι· εάν ακολουθήσουμε την κβαντική θεωρία, είναι αμφισβητήσιμο κατά πόσον μπορεί να εφαρμοστεί μια αυστηρά αιτιοκρατική νομοτέλεια σε φαινόμενα πολύ μικρών χωρο-χρονικών περιοχών. Η έννοια της πιθανότητας έχει αναχθεί στην εμπειρικά κατανοητή έννοια της σχετικής συχνότητας.

Με την χρησιμοποίηση της *αξιωματικής μεθόδου* στην επίλυση αυτών των προβλημάτων, τα εμπειρικά συστατικά στοιχεία διαχωρίζονται από τα αμιγώς συμβατικά και το περιεχόμενο των προτάσεων διακρίνεται από τους ορισμούς. Σε αυτό το πλαίσιο, οι *a priori* συνθετικές κρίσεις δεν μπορεί να γίνουν δεκτές. Η δυνατότητα της γνώσης του κόσμου δεν μπορεί να στηριχθεί στον ανθρώπι-

νο λόγο που εντυπώνει τη μορφή του στην ύλη, αλλά στο ότι η ύλη τακτοποιείται με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Δεν μπορούμε να έχουμε εκ των προτέρων γνώση του είδους και του βαθμού αυτής της τάξης. Ο κόσμος μπορεί να είναι πολύ πιο αυστηρά διατεταγμένος από όσο σήμερα φαίνεται· αλλά, θα μπορούσε να είναι πολύ λιγότερο διατεταγμένος χωρίς να διακυβεύεται η δυνατότητα της γνώσης. Μόνον η έρευνα, καθώς αναπτύσσεται βήμα προς βήμα, μπορεί να μας διδάξει σε ποιον βαθμό υπάρχει κανονικότητα στον κόσμο. Η μέθοδος της *επαγωγής*, της εξαγωγής συμπερασμάτων από το χτες για το σήμερα, από το εδώ στο εκεί, είναι βέβαια έγκυρη μόνον εάν υπάρχει κανονικότητα. Αλλά αυτή η μέθοδος δεν βασίζεται σε κάποια *a priori* προϋπόθεση της κανονικότητας. Μπορεί να εφαρμοστεί οπουδήποτε μπορεί να οδηγήσει σε γόνιμα αποτελέσματα, ανεξάρτητα από το αν μπορεί να θεμελιωθεί· δεν παρέχει ποτέ απόλυτη βεβαιότητα. Η γνωσιοθεωρητική σκέψη απαιτεί να θεωρήσουμε σημαντικό ένα επαγωγικό συμπέρασμα μόνον εάν αυτό μπορεί να ελεγχθεί εμπειρικά. Η επιστημονική κοσμοαντίληψη δεν θα περιφρονήσει την επιτυχία ενός μέρους της έρευνας επειδή φτάσαμε σε αυτό με μέσα ανεπαρκή, λογικά ασαφή ή μη εμπειρικά θεμελιωμένα. Αλλά πάντοτε θα ζητά να τα ελέγξει με σαφή μέσα και θα απαιτεί την έμμεση ή άμεση αναγωγή στην εμπειρία.

3.3. Τα θεμέλια της γεωμετρίας

Από τα ερωτήματα που σχετίζονται με τα θεμέλια της φυσικής, το πρόβλημα του *φυσικού χώρου* έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις τις τελευταίες δεκαετίες. Οι έρευνες των Gauss (1816), Bolyai (1823), Lobatchevski (1835) και άλλων οδήγησαν στην *μη ευκλείδεια γεωμετρία*, στην συνειδητοποίηση ότι τελικά το κυρίαρχο, κλασικό σύστημα γεωμετρίας του Ευκλείδη είναι μόνον ένα από τα άπειρα σύνολα συστημάτων, που όλα τους έχουν ισάξια λογικά πλεονεκτήματα. Αυτό προκάλεσε το ερώτημα ποια από όλες τις γεωμετρίες είναι η γεωμετρία του φυσικού χώρου. Ο Gauss προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα μετρώνας τις γωνίες ενός μεγάλου τριγώνου. Αυτό κατέστησε τη *φυσική γεωμετρία* εμπειρική επιστήμη, κλάδο της φυσικής. Τα προβλήματα ερευνηθήκαν περαιτέρω από τον Riemann (1868), τον Helmholtz (1868) και τον Poincaré (1904). Ο Poincaré, συγκεκριμένα, έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στη σύνδεση της φυσικής γεωμετρίας με άλλους κλάδους της φυσικής: στο ερώτημα που αφορά την φύση του πραγματικού χώρου μπορεί να δοθεί απάντηση μόνον σε σχέση με ένα ολοκληρωμένο σύστημα φυσικής. Ο Einstein, στη συνέχεια, επινόησε ένα τέτοιο ολοκληρωμένο σύστημα, που έδινε απάντηση στο ερώτημα, χρησιμοποιώντας μια συγκεκριμένη μη ευκλείδεια γεωμετρία.

Λόγω αυτής της εξέλιξης, η φυσική γεωμετρία άρχισε να διαχωρίζεται από

την καθαρά *μαθηματική γεωμετρία*. Η τελευταία άρχισε σιγά σιγά να τυποποιείται με την βοήθεια τις περαιτέρω ανάπτυξης της λογικής ανάλυσης. Στην αρχή αριθμοποιήθηκε, δηλαδή μεταφράστηκε σε θεωρία ενός συγκεκριμένου αριθμητικού συστήματος. Στη συνέχεια, αξιωματοποιήθηκε, δηλαδή διατυπώθηκε με την βοήθεια ενός συστήματος αξιωμάτων που αντιλαμβάνεται τα στοιχεία της γεωμετρίας (σημείο, κ.λπ.) ως μη οριζόμενα αντικείμενα και ορίζει μόνον τις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ τους. Στο τελευταίο στάδιο, η γεωμετρία λογικοποιήθηκε, δηλαδή διατυπώθηκε ως θεωρία συγκεκριμένων δομικών σχέσεων. Συνεπώς, η γεωμετρία έγινε το πιο σημαντικό πεδίο εφαρμογής της αξιωματικής μεθόδου και της γενικής θεωρίας των σχέσεων. Με αυτόν τον τρόπο έδωσε το πιο ισχυρό ερέθισμα για την ανάπτυξη των δύο μεθόδων οι οποίοι, στην συνέχεια, έγιναν τόσο σημαντικές για την ίδια την λογική και, επομένως, για την επιστημονική κοσμοαντίληψη.

Οι σχέσεις των μαθηματικών και της φυσικής γεωμετρίας, όπως ήταν φυσικό, οδήγησαν στο πρόβλημα της εφαρμογής του αξιωματικού συστήματος στην πραγματικότητα, το οποίο, όπως αναφέρθηκε, έπαιξε σημαντικό ρόλο στις πιο γενικές έρευνες για τα θεμέλια της φυσικής.

3.4. Τα προβλήματα θεμελίωσης της ψυχολογίας και της βιολογίας

Οι μεταφυσικοί γοητεύονταν πάντοτε από την ιδέα να απομονώσουν την βιολογία ως ένα ξεχωριστό πεδίο έρευνας. Αυτή η ιδέα απέκτησε υπόσταση, με το δόγμα για την ύπαρξη μιας ιδιαίτερης ζωικής δύναμης, στη θεωρία του *βιταλισμού*. Οι σύγχρονοι εκπρόσωποι αυτής της θεωρίας προσπάθησαν να την αποδεσμεύσουν από την ασαφή, συγκεχυμένη μορφή που είχε στο παρελθόν και να της προσδώσουν μια εννοιολογικά σαφή μορφή. Τη θέση της ζωικής δύναμης πήραν τα «επικρατέστερα γένη» (Reinke, 1899) ή οι «εντελέχειες» (Driesch, 1905). Καθώς αυτές οι έννοιες δεν ικανοποιούν το αίτημα της αναγωγής στην εμπειρία, η επιστημονική κοσμοαντίληψη τις απορρίπτει ως μεταφυσικές. Το ίδιο ισχύει για τον αποκαλούμενο «ψυχοβιταλισμό», ο οποίος εισηγείται μια μεσολάβηση της ψυχής, έναν «ρόλο κυριαρχίας του πνευματικού επί της ύλης». Εάν, όμως, απομακρύνει κανείς από αυτόν τον μεταφυσικό βιταλισμό τον εμπειρικά κατανοήσιμο πυρήνα, τότε απομένει η θέση ότι οι διεργασίες που ακολουθεί η οργανική φύση εκτυλίσσονται σύμφωνα με νόμους που δεν είναι δυνατόν να αναχθούν σε φυσικούς νόμους. Μια πιο λεπτομερής ανάλυση δείχνει ότι αυτή η θέση ισοδυναμεί με τον ισχυρισμό ότι συγκεκριμένες περιοχές της πραγματικότητας δεν παρουσιάζουν την ομοιομορφία και δεν υπόκεινται στην κανονικότητα που διατρέχει την λοιπή πραγματικότητα.

Είναι κατανοητό γιατί η επιστημονική κοσμοαντίληψη μπορεί να δώσει μια

πο οριστική επικύρωση των απόψεών της στους τομείς εκείνους που έχουν ήδη επιτύχει εννοιολογική ακρίβεια: στην φυσική περισσότερο, παρά στην ψυχολογία. Οι γλωσσικές μορφές που χρησιμοποιεί ακόμη και σήμερα η ψυχολογία έχουν τις ρίζες τους σε συγκεκριμένες αρχαίες μεταφυσικές ιδέες για την ψυχή. Η διαμόρφωση των εννοιών στην ψυχολογία καθίσταται δύσκολη, λόγω αυτών των γλωσσικών μειονεκτημάτων: μεταφυσικών βαρών και λογικών ασυμφωνιών. Επίσης, υπάρχουν συγκεκριμένες πραγματικές δυσκολίες. Το αποτέλεσμα είναι ότι μέχρι σήμερα οι περισσότερες έννοιες που χρησιμοποιεί η ψυχολογία δεν ορίζονται επαρκώς: μερικές από αυτές δεν γνωρίζουμε αν έχουν νόημα, αποτελούν απομιμήσεις νοήματος χάρη στη χρήση που τους γίνεται. Επομένως, στον χώρο αυτό η γνωσιοθεωρητική ανάλυση βρίσκεται ακόμη στην αρχή· βέβαια, εδώ η ανάλυση είναι πιο δύσκολη από ό,τι στην φυσική. Η προσπάθεια της ψυχολογίας του συμπεριφορισμού να κατανοήσει την ψυχή μέσω της συμπεριφοράς των σωμάτων, στην οποία έχει μέχρις έναν βαθμό πρόσβαση η αντίληψη, βρίσκεται, όσον αφορά τις αρχές που την διέπουν, κοντά στην επιστημονική κοσμοαντίληψη.

3.5. Θεμελίωση των κοινωνικών επιστημών

Όπως έχει γίνει συνείδηση ειδικά για την φυσική και τα μαθηματικά, έτσι και κάθε κλάδος της επιστήμης θα αναγνωρίσει, αργά ή γρήγορα, κατά την πορεία της ανάπτυξής του, την ανάγκη να ερευνήσει επιστημολογικά τα θεμέλιά του, να υποβάλει σε λογική ανάλυση τις έννοιες που χρησιμοποιεί. Το ίδιο ισχύει και για τις κοινωνικές επιστήμες και, κατά πρώτο λόγο, για την ιστορία και την οικονομία. Η διεργασία αποβολής των μεταφυσικών προσμείξεων έχει, σε αυτόν τον χώρο, μια ιστορία εκατό περίπου χρόνων. Βέβαια, η κάθαρση δεν έχει ακόμη αγγίξει τα επίπεδα στα οποία έφτασε η φυσική· από την άλλη πλευρά, αυτή η εργασία ίσως είναι λιγότερο επείγουσα. Διότι φαίνεται πως, και κατά την ακμή της μεταφυσικής και της θεολογίας, το μεταφυσικό ρεύμα δεν είχε μεγάλη δύναμη εδώ· ίσως διότι οι έννοιες αυτού του χώρου, λ.χ., πόλεμος και ειρήνη, εισαγωγές και εξαγωγές, βρίσκονται πιο κοντά στην άμεση αντίληψη από ό,τι άλλες έννοιες, π.χ., άτομο και αιθέρας. Δεν είναι τόσο δύσκολο να εγκαταλείψουμε έννοιες σαν την έννοια «λαϊκό πνεύμα» και να επιλέξουμε αντ' αυτών, ως αντικείμενο, ομάδες ατόμων ενός συγκεκριμένου τύπου. Ερευνητές που προέρχονταν από τα πιο διαφορετικά ρεύματα, λ.χ. οι Quesnay, Adam Smith, Ricardo, Comte, Marx, Menger, Walras, Mueller-Lyer, έχουν εργαστεί στην κατεύθυνση μιας εμπειρικής, αντιμεταφυσικής στάσης. Αντικείμενο της ιστορίας και των οικονομικών είναι οι άνθρωποι, τα πράγματα και ο τρόπος διάταξής τους.

4. Ανασκόπηση και προοπτικές

Η σύγχρονη επιστημονική κοσμοαντίληψη προέκυψε από την επεξεργασία των προβλημάτων που μόλις αναφέρθηκαν. Έχουμε πια διαπιστώσει ότι οι προσπάθειες να αποκτηθούν χειροπιαστά αποτελέσματα, στην αρχή, ακόμη και με ανεπαρκή ή και με μη ικανοποιητικώς αποσαφηνισμένα επιστημονικά εργαλεία, ανάγκασαν την φυσική να στραφεί ολοένα και περισσότερο σε μεθοδολογικές έρευνες. Χάρης στην έρευνα αυτή αναπτύχθηκε η μέθοδος διαμόρφωσης υποθέσεων, καθώς και η αξιωματική μέθοδος και η λογική ανάλυση· η διαμόρφωση εννοιών κέρδισε έτσι σε σαφήνεια και απέκτησε περισσότερες δυνατότητες. Τα ίδια μεθοδολογικά προβλήματα, όπως είδαμε, συνάντησε κατά την ανάπτυξή της και η έρευνα για τα θεμέλια της γεωμετρίας, της μαθηματικής γεωμετρίας και της αριθμητικής. Οι εκπρόσωποι της επιστημονικής κοσμοαντίληψης ασχολούνται, σήμερα, κυρίως με αυτές τις πηγές προβληματικής. Βέβαια, μπορεί κανείς ακόμη να δει από ποιον χώρο προβληματικής προέρχεται κάθε μέλος του Κύκλου της Βιέννης. Υπάρχουν, ως εκ τούτου, διαφορές στα ενδιαφέροντα και τις οπτικές που υιοθετούνται, πράγμα που οδηγεί σε διαφορές στον τρόπο κατανόησης των προβλημάτων. Αλλά είναι χαρακτηριστικό ότι μια προσπάθεια για ακριβή τυποποίηση, για εφαρμογή ακριβούς λογικής γλώσσας και συμβολισμού, για ακριβή διαφοροποίηση μεταξύ του θεωρητικού περιεχομένου μιας θέσης και των απλών συνεπακόλουθων ιδεών, ελαχιστοποιεί τον διαχωρισμό. Σιγά σιγά, το κοινό εννοιολογικό απόθεμα αυξάνεται, διαμορφώνοντας τον πυρήνα της επιστημονικής κοσμοαντίληψης, γύρω από τον οποίο οι εξωτερικές στιβάδες παρουσιάζουν εντονότερη υποκειμενική διαφοροποίηση.

Κοιτάζοντας πίσω, μπορούμε τώρα να δούμε καθαρά ποια είναι *η ουσία της επιστημονικής κοσμοαντίληψης*, σε αντίθεση προς την παραδοσιακή φιλοσοφία. Δεν αποδεικνύονται συγκεκριμένες «φιλοσοφικές προτάσεις», οι προτάσεις απλώς διασαφηνίζονται· και ποιες προτάσεις της εμπειρικής επιστήμης, το εξετάσαμε όταν περιγράψαμε τα διάφορα πεδία προβληματικής. Κάποιοι εκπρόσωποι της επιστημονικής κοσμοαντίληψης δεν θέλουν, προκειμένου να περιγράψουμε το έργο τους, να χρησιμοποιείται καθόλου ο όρος «φιλοσοφία», για να τονιστεί ακόμη περισσότερο η αντίθεσή της με τη συστηματική φιλοσοφία. Όποιος όρος και αν χρησιμοποιηθεί, όμως, ένα είναι βέβαιο: δεν υπάρχει φιλοσοφία ως θεμελιακή ή ως καθολική επιστήμη δίπλα ή πάνω από όλους τους διάφορους κλάδους της μίας εμπειρικής επιστήμης· δεν υπάρχει άλλος δρόμος προς την γνήσια γνώση από την εμπειρία· δεν υπάρχει ένα βασίλειο ιδεών που να βρίσκεται πέρα ή πάνω από την εμπειρία. Παρ' όλα αυτά, το εγχείρημα των «φιλοσοφικών» ερευνών ή της έρευνας των «θεμελίων»

παραμένει, σύμφωνα με την επιστημονική κοσμοαντίληψη, σημαντικό. Διότι η λογική διευκρίνιση των εννοιών, των προτάσεων και των μεθόδων της επιστήμης μάς απελευθερώνει από ανασταλτικές προκαταλήψεις. Η λογική και επιστημολογική ανάλυση δεν επιθυμεί να θέσει όρια στην επιστημονική έρευνα· αντίθετα, η ανάλυση εφοδιάζει την επιστήμη με ένα όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένο φάσμα τυπικών δυνατοτήτων, ώστε να επιλέγεται κάθε φορά εκείνο που είναι κατάλληλο για το ανάλογο πεδίο (λόγου χάριν, μη ευκλείδειες γεωμετρίες και θεωρία της σχετικότητας).

Οι εκπρόσωποι της επιστημονικής κοσμοαντίληψης τοποθετούνται αποφασιστικά από την πλευρά της απλής ανθρώπινης εμπειρίας. Προχωρούν με εμπιστοσύνη στην απομάκρυνση των μεταφυσικών και θεολογικών ερειπίων της χιλιετίας. Ή, όπως το θέτουν μερικοί: επιστρέφουμε, μετά από ένα μεταφυσικό διάλειμμα, σε μια ενοποιημένη εικόνα του κόσμου που υπήρχε από την αρχή, κατά κάποιον τρόπο, κάτω από την πίστη στις μαγείες, μακριά από θεολογίες.

Η αύξηση που παρουσιάζουν σήμερα οι μεταφυσικές και θεολογικές τάσεις σε πολλές ενώσεις και ομάδες, σε βιβλία, σε συζητήσεις και πανεπιστημιακές ομιλίες φαίνεται να πηγάζει από τους έντονους κοινωνικούς και οικονομικούς αγώνες της εποχής: η μία πλευρά των αντιμαχομένων, παραμένοντας πιστή στις παραδοσιακές κοινωνικές μορφές οργάνωσης, καλλιεργεί τις παραδοσιακές μορφές συμπεριφοράς της μεταφυσικής και της θεολογίας, των οποίων το περιεχόμενο έχει εδώ και καιρό παραγκωνιστεί· ενώ η άλλη πλευρά, ιδίως στην κεντρική Ευρώπη, αντιμετωπίζει τις σύγχρονες προκλήσεις, απορρίπτει αυτές τις απόψεις και στέκει στο πλευρό της εμπειρικής επιστήμης. Αυτή η εξέλιξη συνδέεται με την εξέλιξη της σύγχρονης παραγωγικής διαδικασίας, που έχει γίνει ακόμα πιο αυστηρά μηχανοποιημένη και αφήνει λιγότερο χώρο για τις μεταφυσικές ιδέες. Συνδέεται επίσης με την απογοήτευση των μεγάλων μαζών του λαού από τη στάση εκείνων που προπαγανδίζουν παραδοσιακές μεταφυσικές και θεολογικές δοξασίες. Γι' αυτό και σε πολλές χώρες μεγάλο μέρος του πληθυσμού απορρίπτει σήμερα αυτά τα δόγματα πιο συνειδητά παρά ποτέ και, σε συνδυασμό με τις σοσιαλιστικές του τάσεις, κλίνει προς μια εκκοσμικευμένη εμπειρική άποψη. Σε προηγούμενες εποχές, ο *υλισμός* ήταν η έκφραση αυτής της θέσης· στο διάστημα που μεσολάβησε, ο σύγχρονος εμπειρισμός έχει αποβάλει κάποιες ανεπάρκειές του και έχει παγιωθεί ως *επιστημονική κοσμοαντίληψη*.

Επομένως, η επιστημονική κοσμοαντίληψη βρίσκεται κοντά στην ζωή του σήμερα. Ασφαλώς, απειλείται από σκληρές διαμάχες και εχθρότητα. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν πολλοί που δεν απελπίζονται, αλλά, κοιτάζοντας την σημερινή κοινωνική κατάσταση, αναμένουν με ελπίδα την πορεία των γεγονότων

που έρχονται. Είναι φυσικό, κάθε υποστηρικτής της επιστημονικής κοσμοαντίληψης να μην είναι και μαχητής. Μερικοί, λόγω της τάσης τους προς απομόνωση, θα ζήσουν αποτραβηγμένοι, συντροφιά με παγερά λογικά προβλήματα· κάποιιοι ίσως να απαξιούν ακόμη να αναμειχθούν με τις μάζες και να μετανιώνουν για την «τετριμμένη» μορφή που αυτά τα ζητήματα αναπόφευκτα παίρνουν καθώς εξαπλώνονται. Αλλά τα επιτεύγματά τους θα λάβουν επίσης τη θέση τους στις ιστορικές εξελίξεις. Παρακολουθούμε την αυξανόμενη διείσδυση του πνεύματος της επιστημονικής κοσμοαντίληψης σε μορφές της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής, στην εκπαίδευση, στην ανατροφή, στην αρχιτεκτονική και στην διαμόρφωση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής σύμφωνα με ορθολογικές αρχές. *Η επιστημονική κοσμοαντίληψη υπηρετεί την ζωή και η ζωή την αποδέχεται.*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Μέλη του Κύκλου της Βιέννης

Gustav Bergmann
 Rudolf Carnap
 Herbert Feigl
 Philipp Frank
 Kurt Godel
 Hans Hahn
 Victor Kraft
 Karl Menger
 Marcel Natkin
 Otto Neurath
 Olga Hahn-Neurath
 Theodor Radovic
 Moritz Schlick
 Friedrich Waismann

2. Εκείνοι που διάκείνται φιλικά προς τον Κύκλο της Βιέννης

Walter Dubislaw
 Josef Frank
 Kurt Grelling
 Hasso Harlen
 E. Kaila
 Heinrich Loewy
 F. P. Ramsey
 Hans Reichenbach
 Kurt Reidemeister
 Edgar Ziesel

3. Ηγετικές προσωπικότητες της επιστημονικής κοσμοαντίληψης

Albert Einstein
 Bernard Russell
 Ludwig Wittgenstein

ντρέπονταν μάλλον γι' αυτό. Εμφανίζεται με διάφορες μορφές και οδηγεί σε περιέργες διαφορές απόψεων. Το ερώτημα για τις «αποφάνσεις πρωτοκόλλου», τη λειτουργία και την δομή τους είναι η τελευταία μορφή στην οποία η φιλοσοφία ή, καλύτερα, ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός των ημερών μας εναποθέτει τις ελπίδες του για την αντιμετώπιση του προβλήματος για το έσχατο θεμέλιο της γνώσης.

Όπως ο όρος υπονοεί, οι «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» αρχικά σήμαιναν τις αποφάνσεις εκείνες που, με απόλυτη απλότητα και χωρίς καμία διαμόρφωση, αλλαγή ή συμπλήρωση, εκθέτουν τα γεγονότα, η επεξεργασία των οποίων αποτελεί την ουσία όλης της επιστήμης και τα οποία προηγούνται όλης της γνώσης, κάθε ισχυρισμού για τον κόσμο. Δεν έχει νόημα να μιλούμε για αβέβαια γεγονότα – μόνον οι δηλώσεις μας, μόνον η γνώση μας μπορεί να είναι αβέβαιη. Και, συνεπώς, αν είναι πιθανόν να αναπαράγουμε τα ακατέργαστα γεγονότα εντελώς καθαρά μέσω των «αποφάνσεων πρωτοκόλλου», τότε αυτές φαίνεται να είναι η απόλυτα αναμφισβήτητη αφετηρία όλης της γνώσης μας. Τις έχουμε ήδη αφήσει πίσω, με το που θα προχωρήσουμε σε προτάσεις σαν αυτές που χρησιμοποιούνται στην ζωή ή στην επιστήμη (μια τέτοια μετάβαση εμφανίζεται να είναι της μορφής από τις «ατομικές» στις «γενικές» δηλώσεις), αλλά αποτελούν, παρ' όλα αυτά, την σταθερή βάση στην οποία όλη η γνώση μας οφείλει κάθε ψήγμα εγκυρότητας που μπορεί ακόμη να διεκδικεί.

Δεν έχει εν τούτοις καμία σημασία αν οι αποφάνσεις που ονομάζονται αποφάνσεις πρωτοκόλλου έχουν ποτέ διατυπωθεί, δηλαδή αν έχουν πραγματικά λεχθεί, γραφεί ή απλώς αν τις έχουμε «σκεφθεί». Το μόνο που είναι σημαντικό είναι να γνωρίζουμε ποιες είναι οι περιστάσεις επάνω στις οποίες βασίστηκαν οι αποφάνσεις αυτές και να μπορούμε ανά πάσα στιγμή να τις ανακατασκευάσουμε. Εάν ένας ερευνητής, παραδείγματος χάριν, αναφέρει ότι «υπό τις τάδε συνθήκες ο δείκτης σταματάει στο 10.5», ξέρει ότι αυτό σημαίνει «ότι δύο μαύρες γραμμές συμπίπτουν» και ότι τα λόγια «υπό τις τάδε συνθήκες» (οι οποίες υποθέτουμε ότι είναι δυνατόν να καταγραφούν) είναι δυνατόν επίσης να αναλυθούν σε συγκεκριμένες αποφάνσεις πρωτοκόλλου, τις οποίες θα μπορούσε επίσης, κατ' αρχήν, να δηλώσει επακριβώς, αν το ήθελε, παρ' όλο που αυτό θα απαιτούσε κόπο.

Το γεγονός είναι σαφές και από όσα γνωρίζω, δεν έχει αμφισβητηθεί από κανέναν ότι η γνώση στη ζωή και στην έρευνα αρχίζει κατά κάποια έννοια με την αποκατάσταση των γεγονότων και ότι οι «αποφάνσεις πρωτοκόλλου», διά μέσου των οποίων συντελείται αυτή η αποκατάσταση, βρίσκονται, κατά μία ανάλογη έννοια, στην απαρχή της επιστήμης. Τι σημαίνει αυτό; Πρέπει η «απαρχή» να κατανοηθεί με χρονική ή με λογική σημασία;

Στο σημείο αυτό βρισκόμαστε σε μια σοβαρή αμφιταλάντευση και ασά-

φεια. Όταν ανέφερα προηγουμένως ότι δεν είχε σημασία εάν οι κρίσιμες αποφάνσεις έχουν λεχθεί ή έχουν ανακοινωθεί ως πρωτόκολλα, αυτό σημαίνει προφανώς ότι δεν ήταν αναγκαίο να βρίσκονται χρονικά στην αφετηρία, αλλά ότι μπορούσε πολύ καλά να εισαχθούν αργότερα, αν ήταν απαραίτητο· και ότι θα είναι αναγκαίο, κάθε φορά που επιθυμούμε, να αποσαφηνίσουμε το πραγματικό νόημα της πρότασης (sentence) που έχει καταγραφεί. Πρέπει μήπως η συζήτηση σχετικά με τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου να κατανοηθεί κατά μια λογική έννοια; Σε αυτήν την περίπτωση, οι αποφάνσεις πρωτοκόλλου πρέπει να χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένες λογικές ιδιότητες, από την δομή τους, τη θέση τους στο σύστημα της επιστήμης· και το εγχείρημα που θα προέκυπτε θα ήταν να καθορίσουμε στην πράξη αυτές τις ιδιότητες. Πραγματικά, αυτή είναι η μορφή σύμφωνα με την οποία ο Carnap, λόγου χάριν, έθεσε, σε ένα προηγούμενο στάδιο, το πρόβλημα των αποφάνσεων πρωτοκόλλου, ενώ αργότερα¹ υποστήριξε ότι ήταν ζήτημα που αποκαθίσταται με μια αυθαίρετη απόφαση.

Από την άλλη πλευρά, βρίσκουμε αναρίθμητα επιχειρήματα που προϋποθέτουν σαφώς ότι πρέπει να υπολογίζουμε ως «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» μόνον τις δηλώσεις εκείνες που προηγούνται χρονικά των άλλων αποφάνσεων της επιστήμης. Και αυτό δεν είναι σωστό; Διότι πρέπει να θυμούμαστε ότι έχουμε να κάνουμε εδώ με το έσχατο θεμέλιο της γνώσης μας για την πραγματικότητα και ότι δεν μπορεί να είναι επαρκές για αυτόν τον σκοπό να μεταχειριζόμαστε τις αποφάνσεις σαν να ήταν «ιδανικές κατασκευές» (όπως λεγόταν συχνά, παλαιότερα, κατά τον πλατωνικό τρόπο). Αντιθέτως, πρέπει να ασχολούμαστε με πραγματικά συμβάντα, με τα εν χρόνω συντελούμενα γεγονότα, που συνιστούν την κρίση μας και, συνεπώς, με τα νοητικά ενεργήματα της «σκέψης» ή με τα φυσικά ενεργήματα της «ομιλίας» και της «γραφής». Από τη στιγμή που τα νοητικά ενεργήματα (acts) κρίσης φαίνεται να εξυπηρετούν μια διυποκειμενικά έγκυρη γνώση μόνον αφού προηγουμένως μεταφραστούν σε προφορικές ή γραπτές εκφράσεις (δηλαδή σε ένα φυσικό σύστημα συμβόλων), υποστηρίχθηκε ότι πρέπει να θεωρηθούν ως «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» συγκεκριμένες προφορικές, γραπτές ή τυπωμένες προτάσεις, δηλαδή συγκεκριμένα σύνθετα συγκροτήματα συμβόλων που αποτελούνται από ήχους ή από μελάνη και τα οποία, αν γραφούν σε μια πλήρως αρθρωμένη γλώσσα, θα μπορούσαν να σημαίνουν το εξής: «Ο κύριος τάδε, σε μια ορισμένη στιγμή και σε έναν ορισμένο τόπο, παρατηρεί αυτό ή εκείνο». (Αυτή η άποψη υποστηρίχθηκε κατ' εξοχήν από τον Otto Neurath). Και, πραγματικά, αν ανιχνεύσουμε τον δρόμο μέσω του οποίου έχουμε προσποριστεί όλη μας τη γνώση, χωρίς αμ-

1. *Erkenntnis* 3, σ. 216, 223 («Über Protokolsätze»).

φιβολία φτάνουμε πάντοτε στις ίδιες πηγές: τυπωμένες προτάσεις σε βιβλία, λόγια από το στόμα του δασκάλου και δικές μας παρατηρήσεις (στην τελευταία περίπτωση είμαστε οι ίδιοι ο κύριος τάδε).

Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι αποφάνσεις πρωτοκόλλου θα ήταν πραγματικά συμβάντα στον κόσμο και θα έπρεπε να προηγούνται χρονικά από τις άλλες πραγματικές διεργασίες που συνθέτουν το «οικοδόμημα της επιστήμης» ή ακόμη και παράγουν την γνώση σε ατομικό επίπεδο.

Δεν ξέρω σε ποιον βαθμό η διάκριση που έχει γίνει μεταξύ της λογικής και της χρονικής προτεραιότητας των αποφάνσεων πρωτοκόλλου ανταποκρίνεται στις διαφορές των απόψεων που εκφράζονται από διάφορους συγγραφείς – αλλά αυτό δεν μας ενδιαφέρει τώρα εδώ. Διότι σκοπός μας δεν είναι να καθορίσουμε ποιος είπε το σωστό πράγμα αλλά ποιο είναι το σωστό πράγμα. Και σε αυτό, η διάκριση αυτών των δύο θέσεων θα μας φανεί χρήσιμη.

Εκ των πραγμάτων, και οι δύο απόψεις μπορεί να είναι συμβατές διότι οι αποφάνσεις μέσω των οποίων καταγράφονται απλά δεδομένα της παρατήρησης και εμφανίζονται χρονικά στην αρχή, μπορεί την ίδια στιγμή να είναι εκείνες που, λόγω της δομής τους, πρέπει να αποτελούν την λογική αφετηρία της επιστήμης.

II

Το ερώτημα που πρέπει πρώτα να μας απασχολήσει είναι το εξής: επιτυγχάνεται κάποια πρόοδος εάν διατυπώσουμε το πρόβλημα για το έσχατο θεμέλιο της γνώσης με τη βοήθεια των «αποφάνσεων πρωτοκόλλου»; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα μπορούσε να μας προετοιμάσει για τη λύση του προβλήματος.

Μου φαίνεται ότι αποτελεί σημαντική μεθοδολογική βελτίωση εάν προσπαθήσουμε να φτιάσουμε στο θεμέλιο της γνώσης ερευνώντας όχι τα πρωταρχικά γεγονότα, αλλά τις πρωταρχικές αποφάνσεις. Ωστόσο, μου φαίνεται επίσης ότι δεν έγινε κατανοητό πώς θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με τρόπο κατάλληλο αυτό το πλεονέκτημα· και αυτό συνέβη ίσως διότι δεν υπήρξε πλήρης συνειδητοποίηση τού ότι το ζήτημα, εξ αρχής, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά το παλαιό πρόβλημα του θεμελίου της γνώσης. Πιστεύω πραγματικά ότι η άποψη αυτή, που προήλθε από σκέψεις σχετικές με τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου, είναι αβάσιμη. Οδηγεί σε έναν ιδιόμορφο σχετικισμό, που φαίνεται να είναι αναγκαία συνέπεια της άποψης που θεωρεί ως εμπειρικά γεγονότα τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου επάνω στις οποίες, όσο ο χρόνος περνά, ανεγείρεται το οικοδόμημα της γνώσης.

Διότι μόλις αναρωτηθούμε για την βεβαιότητα με την οποία μπορεί κανείς να υποστηρίζει την αλήθεια των κατ' αυτόν τον τρόπο θεωρούμενων αποφάνσεων πρωτοκόλλου, πρέπει να παραδεχθούμε ότι είναι εκτεθειμένος σε όλα τα είδη αμφισβήτησης.

Υπάρχει μια πρόταση σε ένα βιβλίο που λέει, παραδείγματος χάριν, ότι ο κ. τάδε έκανε την τάδε παρατήρηση με το άλφα εργαλείο. Μολονότι, δεδομένων ορισμένων συγκεκριμένων υποθέσεων, μπορεί κάποιος να πεισθεί πλήρως από μια τέτοια δήλωση, η δήλωση και συνεπώς η παρατήρηση δεν είναι δυνατόν ποτέ να θεωρηθούν ως απόλυτα βέβαιες. Διότι οι πιθανότητες λάθους είναι αναρίθμητες. Ο κ. τάδε μπορεί ακούσια ή εσκεμμένα να σημείωσε κάτι το οποίο δεν είναι ικανό να δώσει μια σωστή αναφορά για το παρατηρούμενο γεγονός. Όταν γράφουμε ή όταν τυπώνουμε κάτι, μπορεί ένα λάθος να περάσει απαρατήρητο – ακόμη και η υπόθεση ότι τα γράμματα σε ένα βιβλίο διατηρούν το σχήμα τους έστω και για ένα λεπτό και δεν μπορούν από μόνα τους να καθορίσουν τους εαυτούς τους σε νέες αποφάνσεις είναι μια εμπειρική υπόθεση, η οποία δεν μπορεί άουτηρά ποτέ να επαληθευθεί, από τη στιγμή που κάθε επαλήθευση θα εξαρτάται από παρόμοιες υποθέσεις, και με την προϋπόθεση ότι η μνήμη μας δεν μπορεί να μας εξαπατά μέσα σε μικρά, τουλάχιστον, χρονικά διαστήματα, κ.ο.κ.

Αυτό σημαίνει φυσικά –και μερικοί συγγραφείς το έχουν μάλιστα θριαμβευτικά επισημάνει– ότι οι αποφάνσεις πρωτοκόλλου, θεωρούμενες κατ' αυτόν τον τρόπο, είναι κατ' αρχήν ίδιες ως προς το χαρακτήρα με όλες τις δηλώσεις της επιστήμης: είναι υποθέσεις και τίποτε άλλο. Είναι πάντοτε ανασκευάσιμες και μπορεί να χρησιμοποιηθούν για την οικοδόμηση του συστήματος της γνώσης στον βαθμό που υποστηρίζονται από –ή τουλάχιστον δεν αντιφάσκουν με– άλλες υποθέσεις. Παρ' όλα αυτά, διατηρούμε το δικαίωμα να κάνουμε διορθώσεις οποιαδήποτε στιγμή, ακόμη και στις αποφάνσεις πρωτοκόλλου· και τέτοιες διορθώσεις γίνονται συχνά, όποτε, λ.χ., διαγράψουμε κάποια δεδομένα και ύστερα υποστηρίζουμε ότι αυτά οφείλονται σε κάποιο λάθος.

Ακόμη και στις αποφάνσεις που βεβαιώνονται από εμάς τους ίδιους, ποτέ δεν αποκλείουμε κατ' αρχήν την πιθανότητα σφάλματος. Παραδεχόμαστε ότι, τη στιγμή που διατυπώνουμε μια κρίση, ο νους μας ίσως να βρισκόταν σε πλήρη σύγχυση και ότι μια εμπειρία, που τώρα υποστηρίζουμε ότι την είχαμε πριν από δύο λεπτά, μπορεί, ύστερα από εξέταση, να θεωρηθεί παραίσθηση ή να θεωρηθεί ότι δεν έχει ποτέ συμβεί.

Είναι σαφές, συνεπώς, ότι για καθέναν που αναζητεί ένα σταθερό θεμέλιο για την γνώση η άποψη που περιγράψαμε ανωτέρω για τις «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» δεν παρέχει το ζητούμενο. Αντιθέτως, το μόνο πραγματικό συμπέρασμα είναι ότι η διάκριση που έγινε στην αρχή μεταξύ των αποφάνσεων πρω-

τοκόλλου και των άλλων αποφάνσεων απορρίπτεται ως διάκριση χωρίς νόημα. Μπορούμε, συνεπώς, να καταλάβουμε πώς φτάσαμε στην άποψη² ότι παίρνουμε όποιες αποφάνσεις θέλουμε από την επιστήμη και τις χαρακτηρίζουμε ως «αποφάνσεις πρωτοκόλλου», και ότι ίσως, απλώς και μόνον, λόγοι σκοπιμότητας καθορίζουν ποιες θα επιλέξουμε για τον σκοπό αυτό.

Αλλά μπορούμε να συμφωνήσουμε σε αυτό; Υπάρχουν πράγματι μόνον λόγοι σκοπιμότητας; Δεν αποτελεί ίσως ερώτημα από πού προκύπτουν οι συγκεκριμένες αποφάνσεις ή ποια είναι η προέλευση και η ιστορία τους; Τί νόημα, εν πάση περιπτώσει, έχει εδώ η σκοπιμότητα; Ποιος είναι ο σκοπός που επιτυγχάνεται με τη διατύπωση και επιλογή αυτών των αποφάνσεων;

Ο σκοπός μπορεί να είναι απλώς εκείνος που έχει η ίδια η επιστήμη, δηλαδή να παράσχει μια *αληθή* ερμηνεία των γεγονότων. Θεωρούμε αυταπόδεικτο ότι το πρόβλημα της *θεμελίωσης όλης της γνώσης* δεν είναι τίποτε άλλο παρά το ζήτημα του κριτηρίου της αλήθειας. Ο όρος «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» εισήχθη αναμφισβήτητα προκειμένου με τη βοήθειά του ορισμένες αποφάνσεις θα μπορούν να διακριθούν από άλλες, έτσι που η αλήθεια τους να είναι το μέτρο της αλήθειας όλων των άλλων δηλώσεων. Σύμφωνα με την άποψη που περιγράφεται, αυτό το μέτρο σύγκρισης έχει τώρα αποδειχθεί ότι είναι τόσο σχετικό όσο και όλα τα καθιερωμένα μέτρα και σταθμά της φυσικής. Και αυτή η άποψη μαζί με τις συνέπειές της σχολιάζεται επίσης ως απομάκρυνση και του τελευταίου ίχνους «απολυταρχισμού» από την φιλοσοφία.³

Αλλά τότε τί μένει ως κριτήριο της αλήθειας; Από την στιγμή που δεν ισχύει ότι όλες οι δηλώσεις της επιστήμης βρίσκονται σε απόλυτη συμφωνία με ένα συγκεκριμένο σύστημα αποφάνσεων πρωτοκόλλου, αλλά μάλλον ότι όλες οι αποφάνσεις πρέπει να συμφωνούν με όλες τις άλλες, όπου η καθεμιά τους θεωρείται εξαρχής ως ανασκευάσιμη, η αλήθεια μπορεί να συνίσταται μόνο στην *αμοιβαία συμφωνία των αποφάνσεων μεταξύ τους*.

III

Αυτή η δοξασία (που την εξέφρασε και την υπεράσπισε ο Otto Neurath στο προαναφερθέν κείμενο, παραδείγματος χάριν) είναι πολύ γνωστή στην ιστορία της σύγχρονης φιλοσοφίας. Στην Αγγλία είναι γνωστή ως «συνεκτική θεωρία της αλήθειας» και έχει αντιπαραβληθεί με την παλαιότερη «θεωρία της αντιστοιχίας» (με την ευκαιρία, πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος «θεωρία» δεν εί-

2. K. Popper, στο Carnap, *Erkenntnis* 3, p.223.

3. Carnap, *op.cit.*, p. 228.

ναι με κανέναν τρόπο κατάλληλος, από τη στιγμή που κάποιες εισηγήσεις για την φύση της αλήθειας είναι εντελώς διαφορετικές ως προς το χαρακτήρα από τις επιστημονικές θεωρίες, οι οποίες αποτελούνται πάντοτε από ένα σύστημα υποθέσεων).

Οι δύο απόψεις συνήθως αντιπαρατίθενται βάσει του ισχυρισμού ότι, στην πρώτη ή παραδοσιακή θεωρία της αντιστοιχίας, η αλήθεια μιας απόφασης συνίσταται στη συμφωνία της με τα γεγονότα, ενώ στη δεύτερη ή «συνεκτική θεωρία» συνίσταται στη συμφωνία της με το σύστημα όλων των άλλων αποφάσεων.

Δεν θα διερευνήσω εδώ γενικά αν η διατύπωση της δοξασίας αυτής δεν μπορεί επίσης να ερμηνευθεί έτσι, ώστε να επισύρει την προσοχή μας σε κάτι απόλυτα σωστό (δηλαδή ότι υπάρχει ένα ειδικό νόημα σύμφωνα με το οποίο, όπως το θέτει ο Wittgenstein, «δεν μπορούμε να βγούμε έξω από τα όρια της γλώσσας»). Η προσπάθειά μου εδώ είναι να καταδείξω ότι, κατά την ερμηνεία που πρέπει να της δοθεί στο παρόν κείμενο, είναι εντελώς αβάσιμη.

Αν η αλήθεια μιας απόφασης πρέπει να συνίσταται στην συνεκτικότητα ή στην συμφωνία της με άλλες αποφάνσεις, πρέπει να είμαστε σαφείς για το τί σημαίνει «συμφωνία», και *ποιες* αποφάνσεις εννοούμε όταν λέμε «άλλες».

Το πρώτο σημείο πρέπει να είναι αρκετά εύκολο να το αποσαφηνίσουμε. Από τη στιγμή που δεν υποτίθεται ότι η υπό εξέταση δήλωση λέει *το ίδιο* με τις άλλες, η μόνη εναλλακτική λύση είναι να είναι *συνεπής* μαζί τους και ότι δεν θα υπάρξει καμία αντίφαση μεταξύ αυτών και της ίδιας. Η αλήθεια έτσι θα συνίσταται απλώς στην απουσία αντίφασης. Αλλά τώρα το ερώτημα πώς η αλήθεια μπορεί να ταυτιστεί άμεσα με την έλλειψη αντίφασης δεν αξίζει να το συζητούμε. Θα έπρεπε εδώ και καιρό να είχε αναγνωριστεί ότι η μη ύπαρξη αντίφασης και η αλήθεια (αν θέλει κανείς να χρησιμοποιήσει τη λέξη αυτή) μπορεί να ταυτιστούν μόνον στην περίπτωση αποφάνσεων ταυτολογικού χαρακτήρα, δηλαδή στις αποφάνσεις της καθαρής γεωμετρίας. Αλλά στις αποφάνσεις αυτού του είδους η σύνδεση με την πραγματικότητα έχει αποκοπεί σκοπίμως: είναι απλοί τύποι μέσα σε έναν συγκεκριμένο μαθηματικό λογισμό. Σχετικά με τις δηλώσεις της *καθαρής* γεωμετρίας δεν έχει κανένα νόημα να αναρωτηθούμε εάν συμφωνούν με τα γεγονότα του κόσμου ή όχι. Για να ονομαστούν αληθείς ή ορθές, αυτές πρέπει απλώς να είναι συνεπείς με τα αξιώματα που τίθενται αρχικά με αυθαίρετο τρόπο (παρ' όλο που συνήθως απαιτείται να *συνάγονται λογικά* από αυτές). Εδώ αντιμετωπίζουμε ακριβώς εκείνο που παλαιότερα χαρακτηριζόταν ως *τυπική* αλήθεια και διακρινόταν από την *εμπειρική / υλική* αλήθεια.

Η τελευταία είναι η αλήθεια των συνθετικών αποφάνσεων ή των εμπειρικών δηλώσεων· και αν επιθυμούμε να τις περιγράψουμε με την έννοια της μη

αντίφασης ή της συνεκτικότητας με άλλες αποφάνσεις, αυτό μπορεί να γίνει μόνον εάν πούμε ότι δεν είναι δυνατόν να αντιφάσκουν με κάποιες συγκεκριμένες δηλώσεις, δηλαδή με τις δηλώσεις που καταγράφουν «τα γεγονότα της άμεσης παρατήρησης». Αυτό που ζητούμε ως κριτήριο της αλήθειας δεν είναι η συνεκτικότητα με οποιοσδήποτε αποφάνσεις. Αυτό που ζητούμε μάλλον είναι η συνεκτικότητα με κάποιες πολύ συγκεκριμένες δηλώσεις που δεν μπορεί να επιλεχθούν κατά βούληση. Με άλλα λόγια, το κριτήριο της μη αντίφασης από μόνο του είναι εντελώς ανεπαρκές για την πραγματική υλική αλήθεια· μάλλον είναι ζήτημα συνεκτικότητας με δηλώσεις ενός πολύ ιδιαίχοντος είδους· και για αυτήν τη συνεκτικότητα κανείς και τίποτε δεν μας εμποδίζουν να χρησιμοποιήσουμε την παλαιά έκφραση «συμφωνία με την πραγματικότητα».

Το εκπληκτικό λάθος της «θεωρίας της συνοχής» μπορεί να εξηγηθεί με το γεγονός ότι, όταν διατυπώνουμε και επεξεργαζόμαστε την θεωρία αυτή, δίδεται ιδιαίτερη προσοχή μόνον στις αποφάνσεις που εμφανίζονται στην επιστήμη, και μόνον αυτές χρησιμοποιήθηκαν ως παραδείγματα. Το ότι αυτές δεν αντέφασκαν μεταξύ τους ήταν λοιπόν επαρκές κριτήριο, αλλά αυτό συμβαίνει ακριβώς διότι οι αποφάνσεις αυτές ήταν ενός ιδιαίχοντος είδους. Διότι, κατά μία έννοια (την οποία πρέπει να προσδιορίσουμε), η «πηγή» τους βρίσκεται στις παρατηρησιακές αποφάνσεις και προκύπτουν, όπως μπορεί κανείς να πει χρησιμοποιώντας παραδοσιακούς όρους, «από την εμπειρία».

Αλλά όποιος λαμβάνει σοβαρά υπ' όψιν του την συνοχή ως το μόνο κριτήριο της αλήθειας, πρέπει να θεωρήσει ότι κάθε κατασκευασμένη ιστορία είναι τόσο αληθής όσο και μια ιστορική αναφορά ή όσο οι αποφάνσεις που συναντούμε σε ένα εγχειρίδιο χημείας, αρκεί η ιστορία να είναι καλά κατασκευασμένη ώστε να μην περιέχει αντιφάσεις. Με τη βοήθεια της φαντασίας μπορώ να σκιαγραφήσω έναν παράξενο περιπετειώδη κόσμο· ο φιλόσοφος που υποστηρίζει τη θεωρία της συνοχής είναι υποχρεωμένος να πιστέψει στην αλήθεια της ιστορίας μου, με μόνη προϋπόθεση ότι έχω μεριμνήσει για την συνεκτικότητα των ισχυρισμών μου και έχω αποφύγει διακριτικά κάθε σύγκρουση με τη συνήθη περιγραφή του κόσμου, τοποθετώντας ενδεχομένως τη σκηνή της ιστορίας μου σε έναν μακρινό πλανήτη, όπου η παρατήρηση καθίσταται πλέον αδύνατη. Ή μάλλον, αυστηρά μιλώντας, δεν χρειάζεται καν τόσο διακριτικότητα· μπορώ κάλλιστα, αντί να προσαρμόσω την ιστορία μου, να ζητήσω από τους άλλους να προσαρμοστούν σε αυτήν. Οι άλλοι δεν μπορούν ούτε καν να αντείπουν, σε τέτοια περίπτωση, ότι αυτή η διαδικασία συγκρούεται με την παρατήρηση, διότι σύμφωνα με την θεωρία της αλήθειας ως συνοχής καμία «παρατήρηση» κανενός είδους δεν υπεισέρχεται τώρα παρά μόνον η λογική συνέπεια των δηλώσεων που συζητούμε.

Εφόσον κανείς δεν σκέφτεται να θεωρήσει αληθείς τις αποφάνσεις ενός μυθιστορήματος και ψευδείς αυτές ενός βιβλίου φυσικής, η άποψη της συνοχής είναι μια πλήρης αποτυχία. Κάτι άλλο πρέπει να προστεθεί στη συνοχή, δηλαδή μια αρχή από την οποία να συνάγεται η πραγματικότητα: η αρχή αυτή και μόνο θα ήταν το πραγματικό κριτήριο.

Εάν μου δώσουν ένα σύνολο αποφάνσεων, μερικές από τις οποίες είναι αντιφατικές, μπορώ να επιτύχω λογική συνέπεια μεταξύ τους με διάφορους τρόπους: σε μία περίπτωση, λ.χ., επιλέγω κάποιες από αυτές και κατόπιν τις εγκαταλείπω ή τις διορθώνω και σε μια άλλη περίπτωση κάνω το ίδιο πράγμα με εκείνες που αντιφάσκουν στις πρώτες.

Έτσι αναδεικνύεται η λογική αδυνατότητα της άποψης της συνοχής: δεν μπορεί να παράσχει ένα μη αμφίσημο κριτήριο αλήθειας, διότι μέσω αυτής μπορώ να φτιάσω σε οποιαδήποτε μη αντιφατικά στο εσωτερικό τους συστήματα απόφανσης επιθυμώ, τα οποία όμως δεν είναι λογικώς συνεπή μεταξύ τους.

Ο παραλογισμός αποφεύγεται μόνον όταν δεν μπορεί κανείς να εγκαταλείψει ή να διορθώσει όποια δήλωση προτιμά ο ίδιος, παρά είναι προσδιορισμένες εκείνες που πρέπει να διατηρηθούν και με τις οποίες πρέπει να συμμορφωθούν οι υπόλοιπες.

IV

Η θεωρία της συνοχής τώρα απορρίπτεται και έτσι φτάνουμε στο δεύτερο σημείο των κρίσιμων θεωρήσεών μας, δηλαδή στο ερώτημα εάν όλες οι αποφάνσεις είναι ανασκευάσιμες ή εάν υπάρχουν κάποιες που είναι ακλόνητες. Οι τελευταίες θα αποτελούσαν προφανώς το «θεμέλιο» όλης της γνώσης το οποίο αναζητούμε και το οποίο μέχρι στιγμής δεν έχουμε πλησιάσει καθόλου.

Με ποιον κανόνα, λοιπόν, θα αναζητήσουμε τις αποφάνσεις εκείνες οι οποίες παραμένουν αναλλοίωτες, και προς τις οποίες όλες οι άλλες πρέπει να βρίσκονται σε συμφωνία μαζί τους; Θα αναφερθούμε σε αυτές, παρακάτω, όχι ως «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» αλλά μάλλον ως «θεμελιακές αποφάνσεις», αφού είναι πράγματι αμφίβολο αν εμφανίζονται καν στα πρωτόκολλα της επιστήμης.

Το πρώτο πράγμα που θα αναζητήσουμε, χωρίς αμφιβολία, είναι ένας κανόνας υπό την μορφή μιας αρχής της οικονομίας και θα πούμε, με άλλα λόγια, ότι ως θεμελιακές πρέπει να επιλεγούν οι αποφάνσεις εκείνες τις οποίες, εάν υιοθετούσαμε, το συνολικό σύστημα των δηλώσεών μας θα ελευθερωνόταν από τις αντιφάσεις του με τις ελάχιστες δυνατές αλλαγές.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ένας τέτοιος κανόνας οικονομίας δεν θα μετέτρεπε μια κι έξω ένα ορισμένο σύνολο δηλώσεων σε θεμελιακές αποφάνσεις: εί-

vai απολύτως δυνατό οι θεμελιακές αποφάνσεις, που μέχρι μια ορισμένη στιγμή θεωρούνταν τέτοιες, να υποβαθμιστούν με την πρόοδο της επιστήμης, αν φανεί πιο οικονομικό να τις αντικαταστήσουμε με άλλες καινούργιες που ανακαλύφθηκαν εν τω μεταξύ και οι οποίες από τούδε και στο εξής – μέχρι νεωτέρας – θα παίζουν ρόλο θεμελίου. Μια τέτοια άποψη, παρ' όλο που δεν θα στηριζόταν πλέον στην αρχή της συνοχής αλλά μάλλον σε μια αρχή οικονομίας, θα έτεινε εξίσου προς τον «σχετικισμό».

Μου φαίνεται ότι είναι πέραν πάσης αμφιβολίας ότι οι υποστηρικτές της αντιληψης που μόλις επικρίναμε εξέλαβαν την αρχή της οικονομίας ως πραγματικό οδηγό τους, είτε το διατύπωσαν ρητά είτε όχι· έχω συνεπώς υποθέσει πιο πάνω ότι στη σχετικιστική θεώρηση λόγοι οικονομίας και ανάγκης επιβάλλουν την επιλογή των «αποφάνσεων πρωτοκόλλου», και για τον λόγο αυτό έθεσα το ερώτημα: «Μπορούμε να συμφωνήσουμε με αυτό;».

Σε αυτό το ερώτημα τώρα απαντώ ευθέως: «Όχι!». Δεν είναι λόγοι οικονομίας και ανάγκης, αλλά ιδιότητες εντελώς διαφορετικού είδους που χαρακτηρίζουν τις θεμελιακές αποφάνσεις.

Η διεργασία με βάση την οποία επιλέγουμε αυτές τις αποφάνσεις θα μπορούσε να ονομαστεί οικονομική, εάν χαρακτηριζόταν από προσαρμογή στις γνώμες (ή στις «αποφάνσεις πρωτοκόλλου») της πλειονότητας των ερευνητών. Πραγματικά, συμβαίνει να δεχόμαστε ως αναμφισβήτητο ένα συμβάν – λ.χ. στη γεωγραφία, στην ιστορία – ή ακόμη και έναν φυσικό νόμο, αν βρίσκουμε να αναφέρεται συχνά σε σχετικά συμφραζόμενα. Μετά, συμβαίνει απλώς να μην θέλουμε να ελέγξουμε την εγκυρότητά του από μόνοι μας. Συνεπώς, συναινούμε με εκείνο που είναι καθολικά αποδεκτό. Αλλά ο λόγος για τον οποίο συναινούμε είναι ότι γνωρίζουμε επακριβώς τις περιστάσεις υπό τις οποίες διατυπώνονται συνήθως τέτοιες δηλώσεις, και έτσι ενισχύεται η εμπιστοσύνη μας σε αυτές και όχι επειδή αντιστοιχούν στη γνώμη της πλειονότητας. Αντίθετα, αν γίνονται καθολικά αποδεκτές, είναι επειδή κάθε άτομο χωριστά αισθάνεται την ίδια εμπιστοσύνη. Το αν δεχόμαστε και σε ποιον βαθμό μια δήλωση ως ανασκευάσιμη ή απορριπτέα εξαρτάται ολοκληρωτικά από την προέλευσή της, και (πέρα από εντελώς ξεχωριστές περιπτώσεις) κατά κανένα τρόπο από το εάν η διατήρησή της θα απαιτούσε διόρθωση πολλών άλλων δηλώσεων και ίσως μάλιστα αναδιάρθρωση ολόκληρου του συστήματος της γνώσης.

Προτού εφαρμόσουμε την αρχή της οικονομίας, οφείλουμε να γνωρίζουμε σε ποιες αποφάνσεις θα πρέπει να εφαρμοστεί. Και εάν η αρχή αυτή επρόκειτο να είναι ο *μόνος* αποφασιστικός κανόνας, τότε η απάντηση θα έπρεπε να είναι: *σε όλες* τις αποφάνσεις που πρόκειται να διατυπωθούν, ή έχουν ποτέ διατυπωθεί, με αξιώσεις εγκυρότητας. Ουσιαστικά, η έκφραση «με αξιώσεις εγκυ-

ρότητας» θα έπρεπε να παραλειφθεί, διότι πώς θα διακρίνουμε αυτές τις αποφάνσεις από εκείνες που έχουν διατυπωθεί εντελώς αυθαίρετα, από εκείνες που έχουν διατυπωθεί ως αστειό ή προκειμένου να μας οδηγήσουν σε πλάνη; Αυτή η διάκριση δεν μπορεί καν να γίνει χωρίς να λάβουμε υπ' όψιν μας την προέλευσή τους. Έτσι βρισκόμαστε και πάλι αντιμέτωποι με το ερώτημα της πηγής τους. Στον βαθμό που δεν έχουμε ταξινομήσει τις δηλώσεις σύμφωνα με την προέλευσή τους, οποιαδήποτε εφαρμογή της οικονομικής αρχής της συμβατότητας θα ήταν τελειώς παραλογισμός. Αλλά μόλις ερευνήσουμε το ερώτημα της προέλευσης των αποφάνσεων, διαπιστώνουμε αμέσως ότι, ενεργώντας με τον τρόπο αυτό, τις ταξινομούμε ταυτόχρονα από την προοπτική της εγκυρότητας, ότι —πέρα από ορισμένες ειδικές περιπτώσεις σε υπό ανάπτυξη περιοχές της επιστήμης— δεν υπάρχει καθόλου χώρος για εφαρμογή της αρχής του οικονομίας, και ότι η ταξινόμηση από την προοπτική της εγκυρότητας δείχνει τον δρόμο προς το θεμέλιο που αναζητούμε.

V

Σε αυτό το σημείο απαιτείται πράγματι πάρα πολύ μεγάλη προσοχή. Διότι εδώ βρισκόμαστε στο ίδιο μονοπάτι που, από αμνημονεύτων χρόνων, ακολουθούν όλοι όσοι θέλησαν να βρουν τα έσχατα θεμέλια της αλήθειας. Και ο σκοπός μέχρι τώρα δεν έχει επιτευχθεί. Διότι όταν διατάσσουμε τις αποφάνσεις σύμφωνα με την προέλευσή τους, πράγμα που επιχειρήσαμε προκειμένου να κρίνουμε την βεβαιότητά τους, οι αποφάνσεις που προβάλλονται από μας τους ίδιους καταλαμβάνουν αυτομάτως ξεχωριστή θέση. Και από αυτές, δευτερεύουσα θέση καταλαμβάνεται από εκείνες που βρίσκονται στο παρελθόν, διότι πιστεύουμε ότι η βεβαιότητά τους δυσχεραίνεται εξαιτίας τού ότι η μνήμη μας μπορεί να μας εξαπατήσει — κατά κανόνα μάλιστα τόσο περισσότερο, όσο πιο πίσω στον χρόνο πηγαίνουμε. Ενώ την πρώτη θέση, ως αποφάνσεις που παρουσιάζουν ανοσία στην αμφισβήτηση, κατέχουν οι αποφάνσεις εκείνες που εκφράζουν κάτι από την προσωπική μας «αντίληψη» ή «εμπειρία» (ή όπως αλλιώς το πούμε) που είναι τοποθετημένη στο παρόν. Και, μολονότι αυτό μπορεί να μας φαίνεται πολύ απλό, οι φιλόσοφοι αισθάνθηκαν εγκλωβισμένοι σε έναν αβέβαιο λαβύρινθο όταν δοκίμασαν να χρησιμοποιήσουν τις αποφάνσεις τού ανωτέρω είδους για να παράσχουν το θεμέλιο όλης της γνώσης. Μερικές αιγισματικές διέξοδοι, λ.χ., σε αυτόν τον λαβύρινθο είναι οι τύποι εκείνοι και τα επιχειρήματα που, με τη βοήθεια διαφόρων ονομάτων, π.χ. «μαρτυρία της εσωτερικής αντίληψης», «σολιψισμός», «σολιψισμός της στιγμής», «αυτοβεβαιότητα της συνείδησης» κ.λπ., βρέθηκαν στο επίκεντρο πολλών φιλοσοφικών συζητήσεων. Ο πιο γνωστός προορισμός στον οποίο οδήγησε αυτό το εγ-

χείρημα ήταν το καρτεσιανό *cogito ergo sum*^{*}, στο οποίο είχε οδηγηθεί νωρίτερα και ο Άγιος Αυγουστίνος. Και ως προς αυτό, η λογική μάς άνοιξε τα μάτια: γνωρίζουμε ότι πρόκειται απλώς για μια ψευδο-απόφανση, η οποία πάλι δεν μετατρέπεται σε γνήσια δήλωση με το να διατυπωθεί ως *cogitatio est* – «το περιεχόμενο της συνείδησης υπάρχει».⁴ Μια τέτοια απόφανση, που από μόνη της δεν λέει τίποτε, δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως θεμέλιο κανενός πράγματος, δεν αποτελεί γνώση και τίποτα δεν βασίζεται επάνω της, δεν παρέχει καμία ασφάλεια σε τίποτε απ' όσα ξέρουμε.

Υπάρχει, συνεπώς, πολύ μεγάλος κίνδυνος, ενόσω επιχειρούμε να ακολουθήσουμε τον ανωτέρω δρόμο, να φτάσουμε σε κενά περιεχομένου λεκτικά σχήματα, αντί για το θεμέλιο που αναζητούμε. Από την επιθυμία μας, άλλωστε, να καταστήσουμε σαφή αυτόν τον κίνδυνο ξεπήδησε όλη η θεωρία για τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου. Αλλά η διέξοδος που επλέχθηκε δεν ήταν δυνατόν να μας ικανοποιήσει: το *ουσιαστικό* μειονέκτημά της έγκειται στο ότι δεν μπορέσαμε να αναγνωρίσουμε τη διαφορετικότητα των αποφάνσεων, πράγμα που προκύπτει από το γεγονός ότι στο σύστημα της γνώσης που ο καθένας θα δεχόταν ως «ορθό» οι δικές του αποφάνσεις τελικά παίζουν αποφασιστικό ρόλο.

Θεωρητικά είναι δυνατόν οι δηλώσεις που κάνουν όλοι οι άλλοι για τον κόσμο να μην επιβεβαιώνονται από τις δικές μου παρατηρήσεις. Μπορεί κάλλιστα να συμβεί όλα τα βιβλία που διαβάζω και όλα αυτά που ακούω να βρίσκονται σε εξαιρετική συμφωνία μεταξύ τους, ποτέ να μην αντιφάσκουν, αλλά να μην είναι συμβατά με ένα μεγάλο μέρος των δικών μου παρατηρησιακών αποφάνσεων (σε αυτήν την περίπτωση, το πρόβλημα της εκμάθησης της γλώσσας και της χρήσης της στην επικοινωνία θα δημιουργούσε δυσκολίες, αλλά αυτές θα αντιμετωπιζόνταν με τη βοήθεια ορισμένων υποθέσεων που θα αφορούσαν τα πράγματα στα οποία θα προέκυπταν οι αντιφάσεις.) Σύμφωνα με τη θεωρία στην οποία ασκούμε κριτική, σε μια τέτοια περίπτωση θα έπρεπε απλώς να θυσιάσω τις δικές μου αποφάνσεις πρωτοκόλλου, αφού βρίσκονται εμφανώς σε αντίφαση με την μεγάλη μάζα των αποφάνσεων των άλλων (ανθρώπων), οι οποίες όμως συμβαίνει να εναρμονίζονται μεταξύ τους και τις οποίες δεν θα έπρεπε να προσδοκώ ότι θα διορθώσω επικαλούμενος την δική μου περιορισμένη και τεμαχισμένη εμπειρία.

Αλλά τί θα συνέβαινε στην περίπτωση αυτή; Εγώ, πάντως, δεν θα εγκατέλειπα τις δικές μου παρατηρησιακές αποφάνσεις σε καμία περίπτωση· μου φαίνεται ότι μόνο ένα σύστημα-γνώσης στο οποίο αυτές θα ενσωματώνονταν

* Σκέπτομαι, άρα υπάρχω.

4. Cf. *Erkenntnis* 3, p. 20.

χωρίς κανέναν ακρωτηριασμό μπορώ να υιοθετήσω. Και ένα τέτοιο σύστημα θα μπορούσα πάντοτε να το κατασκευάσω. Θα θεωρούσα απλώς ότι όλοι οι άλλοι άνθρωποι είναι τρελοί που ονειρεύονται και ότι η τρέλα τους έχει μέθοδο σε ασυνήθιστο βαθμό ή, για να το θέσω πιο συγκεκριμένα, θα υποστήριζα ότι οι άλλοι ζουν σε έναν κόσμο διαφορετικό από τον δικό μου, στον οποίο τα κοινά με τον δικό μου είναι τόσα μόνο που η επικοινωνία στην ίδια γλώσσα να μην είναι αδύνατη. Εν πάση περιπτώσει, και ανεξάρτητα από την κοσμική εικόνα που θα κατασκεύαζα, θα έλεγχα την αλήθεια αυτού του κόσμου με τη βοήθεια της δικής μου εμπειρίας. Δεν θα επέτρεπα ποτέ να μου αφαιρέσουν αυτό το στήριγμα, οι παρατηρησιακές αποφάνσεις μου θα ήταν πάντοτε το τελικό κριτήριο. Θα υποστήριζα, κατά κάποιον τρόπο, ότι «αυτό που βλέπω το βλέπω!».

VI

Υπό το φως των ανωτέρω προκαταρκτικών παρατηρήσεων, είναι σαφές προς ποια κατεύθυνση πρέπει να αναζητήσουμε τη λύση στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε: πρέπει να χρησιμοποιήσουμε ορισμένα κομμάτια του καρτεσιανού δρόμου, στο μέτρο που αυτά είναι λογικά και βατά, αλλά μετά πρέπει να μεριμνήσουμε να μη χαθούμε στο *cogito ergo sum* και σε παρόμοιες ανοησίες. Αυτό μπορούμε να το κάνουμε εάν επιτύχουμε να δώσουμε σαφήνεια στο νόημα και στον ρόλο των αποφάνσεων που εκφράζουν εκείνο που είναι «άμεσα παρατηρήσιμο».

Τί βρίσκεται πραγματικά πίσω από την δήλωση ότι τούτες είναι «απολύτως βέβαιες»; Και κατά ποια έννοια μπορεί να θεωρηθούν ότι είναι το έσχατο θεμέλιο όλης της γνώσης;

Ας εξετάσουμε πρώτα το δεύτερο ερώτημα. Εάν υποθέσουμε ότι σε μια ορισμένη στιγμή σημειώνω όλες τις παρατηρήσεις μου –δεν παίζει ρόλο, κατ' αρχήν, αν τις σημειώνω στο χαρτί ή τις κρατώ στη μνήμη μου– και από αυτές αρχίζω να κατασκευάζω την επιστήμη: θα είχα συνεπώς μπροστά μου γνήσιες «αποφάνσεις πρωτοκόλλου», αποφάνσεις που χρονικά βρίσκονται στην αρχή της γνώσης. Από αυτές κατόπιν θα αναπτύσσονταν βαθμιαία, με τη διαδικασία που ονομάζουμε «επαγωγή», όλες οι άλλες αποφάνσεις της επιστήμης: η επαγωγή έγκειται απλώς στο ότι, εάν διεγερθώ από τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου, δημιουργώ δοκιμαστικά γενικές αποφάνσεις (υποθέσεις), από τις οποίες αυτές οι πρώτες, μαζί με ένα σωρό άλλες, θα συνάγονταν λογικά. Τώρα, αν αυτές οι άλλες αποφάνσεις λένε *το ίδιο* με τις παρατηρησιακές αποφάνσεις, οι οποίες αποκτήθηκαν αμέσως κατόπιν, υπό εντελώς συγκεκριμένες συνθήκες, που πρέπει να δηλωθούν προκαταβολικά, τότε λοιπόν *οι υποθέσεις*

συνεχίζουν να θεωρούνται επιβεβαιωμένες, όσο δεν εμφανίζονται νέες παρατηρησιακές αποφάνσεις οι οποίες θα αντιφάσκουν προς τις αποφάνσεις που λογικά συνάγονται από τις υποθέσεις και, συνεπώς, προς τις ίδιες τις υποθέσεις. Στον βαθμό που αυτό δεν συμβαίνει, πιστεύουμε ότι έχουμε εικάσει σωστά έναν νόμο της φύσης. Η επαγωγή, συνεπώς, δεν είναι τίποτε άλλο από μια μεθοδικά οδηγημένη εικασία, μια ψυχολογική, βιολογική διαδικασία η οποία δεν έχει καμία σχέση με τη λογική.

Έχουμε, συνεπώς, μπροστά μας μια σχηματική περιγραφή της πραγματικής διαδικασίας της επιστήμης. Είναι σαφές ποιο ρόλο παίζουν σε αυτήν οι ισχυρισμοί για το άμεσα παρατηρήσιμο. Δεν ταυτίζονται με τις δηλώσεις που γράφονται ή που τις θυμόμαστε, δηλαδή με τις αποφάνσεις που κανονικά θα ονομάζαμε «αποφάνσεις πρωτοκόλλου», αλλά αποτελούν την *αφορμή* για να τις διατυπώσουμε. Όπως παραδεχθήκαμε ήδη, οι αποφάνσεις πρωτοκόλλου που καταγράφουμε σε ένα βιβλίο ή συγκρατούμε στη μνήμη θα έπρεπε αναμφίβολα να συγκριθούν ως προς την εγκυρότητά τους με *υποθέσεις*, διότι εάν έχουμε μπροστά μας μια τέτοια απόφαση, είναι απλώς μια υπόθεση ότι είναι αληθής, ότι συμφωνεί με τη παρατηρησιακή δήλωση που αποτέλεσε αφορμή για να την διατυπώσουμε. (Ίσως μάλιστα δεν προκλήθηκε καν παρατηρησιακή δήλωση, αλλά προέρχεται από κάποιο παιχνίδι). Αυτό που ονομάζω παρατηρησιακή δήλωση δεν μπορεί να ταυτιστεί με μια πραγματική απόφαση πρωτοκόλλου, διότι, κατά μία έννοια, δεν μπορεί καν να καταγραφεί – είναι μια θέση στην οποία θα επιστρέψω σε λίγο.

Στο σχήμα της κατασκευής της γνώσης που έχω περιγράψει, συνεπώς, ο ρόλος των παρατηρησιακών δηλώσεων έγκειται στο ότι βρίσκονται πρώτες χρονικά, στην αφετηρία της συνολικής διαδικασίας, αποτελούν την αφορμή και την θέτουν σε λειτουργία. Ποιο μέρος του περιεχομένου τους υπεισέρχεται κατόπιν στη γνώση παραμένει ουσιαστικά ανοιχτό ζήτημα. Συνεπώς, οι παρατηρησιακές δηλώσεις μπορεί δίκαια να θεωρηθούν ως απώτερη προέλευση όλης της γνώσης θα έπρεπε όμως να θεωρηθούν ως θεμέλιό τους, ως το τελικό βέβαιο θεμέλιο; Μετά βίας θα καταλήγαμε σε κάτι τέτοιο, διότι αυτή η «προέλευση» συνδέεται με το συνολικό οικοδόμημα της γνώσης κατά τρόπο υπερβολικά αμφιλεγόμενο. Επί πλέον, εξετάσαμε την πραγματική διαδικασία με τρόπο σχηματικά απλοποιημένο. Στην πραγματικότητα, εκείνο που δηλώνεται σε ένα πρωτόκολλο συνδέεται πολύ λίγο με το παρατηρήσιμο ως τέτοιο και, εν γένει, δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι γνήσιες παρατηρησιακές δηλώσεις παρεμβάλλονται ανάμεσα στην παρατήρηση και στο «πρωτόκολλο».

Τώρα όμως διαφαίνεται ότι αυτές οι αποφάνσεις, οι δηλώσεις για το άμεσα παρατηρήσιμο ή οι «διαπιστώσεις» (Konstatierungen), όπως επίσης θα μπορούσαμε να τις ονομάσουμε, έχουν ακόμη μια άλλη λειτουργία να επιτελέ-

σουν, συγκεκριμένα κατά την διαδικασία επιβεβαίωσης των υποθέσεων, κατά την επαλήθευση.

Η επιστήμη διατυπώνει προβλέψεις τις οποίες ελέγχουμε με τη βοήθεια της «εμπειρίας». Αυτή είναι ουσιαστικά η λειτουργία της. Λέει, π.χ.: «Εάν, την τάδε στιγμή, κοιτάξεις σε ένα τηλεσκόπιο που εστιάζεται με τον τάδε τρόπο, θα δεις μια κηλίδα φωτός (ένα άστρο) που συμπίπτει με μια μαύρη γραμμή». Ας υποθέσουμε ότι ακολουθώντας αυτές τις οδηγίες, το συμβάν που προβλέπεται πράγματι συμβαίνει· αυτό σημαίνει ασφαλώς ότι διαπιστώνουμε κάτι για το οποίο είχαμε προετοιμαστεί· διατυπώνουμε μια παρατηρησιακή κρίση που προσδοκούσαμε και, έτσι, έχουμε ένα αίσθημα εκπλήρωσης, μια εντελώς χαρακτηριστική ικανοποίηση· είμαστε έτσι *ικανοποιημένοι*. Τότε, είναι σωστό να πούμε ότι οι διαπιστώσεις ή οι παρατηρησιακές δηλώσεις έχουν εκπληρώσει τον πραγματικό σκοπό τους αμέσως μόλις αυτή η ιδιαίτερη ικανοποίηση έχει επιτευχθεί.

Και την αποκτούμε ακριβώς τη στιγμή που η διαπίστωση επισυμβαίνει, όταν δηλώνεται η παρατήρηση. Αυτό έχει εξαιρετική σημασία, διότι σημαίνει ότι η λειτουργία των αποφάνσεων που αναφέρονται στο *άμεσα παρόν* βρίσκεται εξίσου στο παρόν. Είδαμε πραγματικά ότι δεν έχουν καμία διάρκεια, ότι μόλις τελειώσουν, έχουμε στη διάθεσή μας απλά ίχνη τους ή αναμνήσεις τους οι οποίες μπορούν να παίξουν μόνο ρόλο υποθέσεων και, συνεπώς, στερούνται τελικής βεβαιότητας. Επάνω στις διαπιστώσεις δεν μπορούμε να ορθώσουμε ένα βάσιμο οικοδόμημα, διότι εξαφανίζονται αμέσως μόλις αρχίσει η οικοδόμηση. Εάν χρονικά βρίσκονται στην έναρξη της διαδικασίας της οικοδόμησης της γνώσης, λογικά δεν εξυπηρετούν τίποτε. Είναι εντελώς διαφορετικό όμως εάν εμφανίζονται στο τέλος· συμπληρώνουν τώρα την πράξη της επαλήθευσης (ή της διάψευσης) και κατά τη στιγμή που εμφανίζονται έχουν ήδη εκτελέσει το καθήκον τους. Τίποτε άλλο δεν μπορεί να συναχθεί λογικά από αυτές, κανένα συμπέρασμα δεν βγαίνει, είναι ένα απόλυτο τέλος.

Από ψυχολογική και βιολογική, όμως, άποψη η ικανοποίηση που παράγουν αποτελεί την αφετηρία μιας νέας διαδικασίας της γνώσης: οι υποθέσεις που επιβεβαιώνονται από αυτές θεωρούνται τελεσίδικες και επιχειρείται περαιτέρω διατύπωση νέων υποθέσεων· επίσης συνεχίζεται η αναζήτηση και η εικασία γενικών νόμων. Για αυτές τις χρονικά επακόλουθες διαδικασίες οι παρατηρησιακές δηλώσεις αποτελούν, συνεπώς, το κίνητρο και την αρχή, υπό την έννοια που περιγράψαμε προηγουμένως.

Με τη βοήθεια των ανωτέρω θεωρήσεων μου φαίνεται ότι ρίχνουμε φως στο ζήτημα του έσχατου θεμελίου της γνώσης· αποκτούμε μια σαφή εικόνα για το πώς οικοδομείται το σύστημα της γνώσης και ποιο ρόλο παίζουν οι «διαπιστώσεις» σε αυτό.

Η γνώση αρχικά είναι ένα μέσο στην υπηρεσία της ζωής. Για να μπορέσει ο άνθρωπος να ταιριάσει στο περιβάλλον του και να προσαρμόσει τη δράση του στα γεγονότα, πρέπει σε κάποιον βαθμό να μπορεί να τα προβλέπει. Για τον σκοπό αυτό χρειάζεται γενικές αποφάνσεις, γνωστικά ευρήματα που μπορεί να χρησιμοποιήσει μόνον στο μέτρο που οι προβλέψεις επαληθεύονται. Στην επιστήμη αυτός ο χαρακτήρας της γνώσης παραμένει τελείως ανέπαφος· η μόνη διαφορά είναι ότι δεν εξυπηρετεί τους σκοπούς της ζωής και δεν αποτελεί χρησιμοθηρικό στόχο. Μόλις η πρόβλεψη επαληθευθεί, ο σκοπός της επιστήμης έχει επιτευχθεί· χαρά στη γνώση είναι η χαρά της επαλήθευσης, η ικανοποίηση ότι έχουμε προβλέψει σωστά. Και αυτό είναι εκείνο που μας μεταφέρουν οι παρατηρησιακές δηλώσεις: σε αυτές η επιστήμη, ούτως ειπείν, επιτυγχάνει τον σκοπό της, και για τον λόγο αυτό υπάρχει. Το ερώτημα που κρύβεται πίσω από το πρόβλημα του απόλυτα βέβαιου θεμελίου της γνώσης είναι εκείνο που αφορά στη νομιμότητα της ικανοποίησης με την οποία μας γεμίζει η επαλήθευση. Επαληθεύονται οι προβλέψεις μας; Σε κάθε μία επαλήθευση ή διάψευση μια «διαπίστωση» απαντά χωρίς αμφιβολία με ένα «ναι» ή με ένα «όχι», με τη χαρά της ικανοποίησης ή της διάψευσης. Οι διαπιστώσεις είναι τελεσιδικές.

Το *τελεσιδικό* είναι η κατάλληλη λέξη για να περιγράψουμε τη σημασία των παρατηρησιακών δηλώσεων. Αποτελούν απόλυτο τέλος και σε αυτές το τρέχον εγχείρημα της γνώσης ικανοποιείται. Το ότι η χαρά στην οποία ολοκληρώνονται, και οι υποθέσεις που εγκαταλείπουν πίσω τους, γίνονται κατόπιν αφετηρία ενός νέου εγχειρήματος δεν ενδιαφέρει καθόλου. Η επιστήμη δεν στηρίζεται σε αυτές, αλλά οδηγεί σε αυτές· και αυτές δείχνουν ότι σωστά οδήγησε. Είναι πραγματικά τα απολύτως σταθερά σημεία· χαιρόμαστε όταν τις έχουμε, ακόμη και αν δεν μπορούμε να σταματήσουμε σε αυτές.

VII

Τί σημαίνει αυτή η σταθερότητα; Επανερχόμαστε τώρα σε ένα ερώτημα που αναβάλαμε προηγουμένως· με ποια έννοια μπορούμε να μιλούμε για «απόλυτη βεβαιότητα» των παρατηρησιακών δηλώσεων;

Θα ήθελα να το επεξηγήσω λέγοντας πρώτα κάτι για ένα τελείως διαφορετικό είδος απόφασης, δηλαδή για τις *αναλυτικές αποφάνσεις*, συγκρίνοντάς τες κατόπιν με τις «διαπιστώσεις». Στις αναλυτικές κρίσεις το ερώτημα της εγκυρότητάς τους, ως γνωστόν, δεν θέτει κανένα πρόβλημα. Είναι *έγκυρες a priori*, δεν πρέπει και δεν μπορούμε να πεισθούμε για την εγκυρότητά τους με τη βοήθεια της εμπειρίας, διότι δεν λένε τίποτε για τα αντικείμενα της εμπειρίας. Γι' αυτό και είναι απλώς τυπικές αλήθειες, δηλαδή δεν είναι αληθείς επει-

δή εκφράζουν τα γεγονότα ορθώς· η αλήθειά τους οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι διατυπώνονται με τυπική ορθότητα, δηλαδή συμφωνούν προς ορισμούς που έχουν τεθεί αυθαίρετα.

Αλλά μερικοί φιλόσοφοι συγγραφείς έχουν θέσει το ερώτημα: «Πώς γνωρίζω σε μια ορισμένη περίπτωση εάν μια απόφαση είναι πραγματικά σύμφωνη με τους ορισμούς και, συνεπώς, εάν είναι αναλυτική, οπότε και αδιαμφισβήτητη; Δεν θα έπρεπε να φέρω στον νου μου τους ορισμούς που έχουν τεθεί, το νόημα όλων των λέξεων που χρησιμοποιούνται, ενώ εκφέρω, ακούω ή διαβάζω την απόφαση; Μπορώ να είμαι βέβαιος ότι οι νοητικές ικανότητές μου ανταποκρίνονται στο ζητούμενο; Δεν είναι, λ.χ., δυνατόν, αμέσως μετά την εκφορά της απόφασης να έχω ξεχάσει την αρχή της ή να μην θυμούμαι σωστά; Πρέπει λοιπόν να αποδεχθώ ότι για ψυχολογικούς λόγους δεν είμαι ποτέ βέβαιος για την εγκυρότητα ακόμη και μιας αναλυτικής κρίσης;».

Στο ερώτημα πρέπει να απαντήσουμε ότι δεχόμαστε πως είναι δυνατόν ο νοητικός μηχανισμός μας κάποια στιγμή να δυσλειτουργεί, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να γίνουν δεκτές οι συνέπειες του ανωτέρω σκεπτικισμού.

Είναι κάλλιστα δυνατόν να συμβεί (αδυναμία της μνήμης και χίλιοι άλλοι λόγοι) να μην κατανοήσουμε μια απόφαση ή να την κατανοήσουμε εσφαλμένα (δηλαδή διαφορετικά από την πρόθεσή μας) – αλλά ποια είναι η σημασία αυτής της δυνατότητας; Αν δεν έχω κατανοήσει μια απόφαση, αυτή δεν είναι για μένα καν δήλωση, είναι απλώς μια σειρά λέξεων, ήχων ή χαρακτήρων / γραμμάτων. Σε αυτήν την περίπτωση δεν υπάρχει πρόβλημα, διότι μόνον αναφορικά με μια απόφαση μπορεί να τεθεί το ερώτημα εάν είναι αναλυτική ή συνθετική, όχι για μια ακατανόητη σειρά λέξεων. Αν όμως έχω ερμηνεύσει μια σειρά λέξεων εσφαλμένα, αλλά πάντως ως ένα είδος απόφασης, τότε γνωρίζω εάν αυτή η απόφαση είναι ή δεν είναι αναλυτική και, επομένως, έγκυρη *a priori* ή όχι. Δεν θα έπρεπε να σκεφθούμε ότι μπορεί να έχω κατανοήσει μια απόφαση ως τέτοια, αλλά να αμφιβάλω αν είναι αναλυτική, διότι εάν είναι αναλυτική, τότε μόνο την έχω κατανοήσει, όταν την έχω κατανοήσει ως αναλυτική. Διότι κατανόηση σημαίνει σαφήνεια ως προς τους κανόνες χρήσης των λέξεων που χρησιμοποιούνται στην απόφαση· αλλά ακριβώς αυτοί οι κανόνες καθιστούν την απόφαση αναλυτική. Εάν δεν γνωρίζω ότι μια σειρά λέξεων αποτελεί απόφαση, τότε αυτό σημαίνει ότι τούτη τη στιγμή δεν έχω στη διάθεσή μου κανόνες για τη χρήση των λέξεων και, συνεπώς, ότι αποτυγχάνω τελείως να κατανοήσω την απόφαση. Έτσι η κατάσταση έχει ως εξής: είτε δεν κατανοώ απολύτως τίποτε και τίποτε άλλο δεν χρειάζεται να ειπωθεί, είτε γνωρίζω αν η απόφαση που έχω κατανοήσει είναι αναλυτική ή συνθετική (πράγμα που δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι όταν συμβαίνει αυτό, έχω στο νου μου αυτές τις λέξεις, ούτε καν ότι τις ξέρω). Στην

περίπτωση της αναλυτικής απόφασης, γνωρίζω ταυτόχρονα ότι αυτή είναι έγκυρη και ότι αποτελεί τυπική αλήθεια.

Οι προηγούμενες ανησυχίες για την εγκυρότητα των αναλυτικών αποφάσεων, συνεπώς, δεν έχουν βάση. Μπορώ πράγματι να αμφιβάλλω εάν έχω κατανοήσει ορθά το νόημα ενός συμπλέγματος σημείων, ή αν ποτέ θα μπορέσω να κατανοήσω το νόημα μιας σειράς λέξεων· αλλά δεν μπορώ να αναρωτηθώ επίσης αν είμαι πράγματι ικανός να διακρίνω την ορθότητα μιας αναλυτικής απόφασης· διότι το να κατανοώ το νόημα και το να διακρίνω την *a priori* εγκυρότητα μιας αναλυτικής κρίσης είναι ένα και το αυτό πράγμα. Μια συνθετική δήλωση, αντίθετα, χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι, εάν απλώς έχω διακρίνει ποιο είναι το νόημά της, δεν έχω καμία ιδέα αν είναι αληθής ή ψευδής· η αληθείά της αποκαθίσταται μόνον διά συγκρίσεως με την εμπειρία. Η διεργασία διάκρισης του νοήματος είναι εδώ εντελώς διαφορετική από την διαδικασία της επαλήθευσης.

Υπάρχει μία μόνον εξαίρεση σε αυτό. Και εδώ επιστρέφουμε στις «διαπιστώσεις». Διότι αυτές έχουν πάντοτε την μορφή «Εδώ τώρα έτσι και έτσι», δηλαδή «Εδώ τώρα δύο μαύρες κηλίδες συμπίπτουν» ή «Εδώ τώρα το μπλε περιβάλλεται από κίτρινο» ή ακόμη, «Εδώ τώρα πόνος ...» κ.λπ. Κοινό στοιχείο σε όλες αυτές τις δηλώσεις είναι ότι περιέχουν δεικτικούς όρους που έχουν το νόημα μιας παρούσας χειρονομίας, δηλαδή οι κανόνες χρήσης τους καθορίζουν ότι δηλώνοντας εκείνο που δηλώνεται υπό τις περιστάσεις κατά τις οποίες μια εμπειρία συμβαίνει, η προσοχή μας απευθύνεται σε κάτι που παρατηρούμε. Το νόημα των λέξεων «εδώ», «τώρα», «αυτό εδώ», κ.λπ. δεν μπορεί να δηλωθεί με τη βοήθεια γενικών ορισμών με λέξεις, αλλά μόνον με τη βοήθεια λέξεων που υποβοηθούνται από καταδείξεις και χειρονομίες. «Αυτό εδώ» έχει νόημα μόνον σε συνδυασμό με μια χειρονομία. Για να κατανοήσουμε, συνεπώς, τη σημασία μιας παρατηρησιακής δήλωσης, πρέπει ταυτόχρονα να κάνουμε την χειρονομία, πρέπει να δείξουμε κατά κάποιον τρόπο την πραγματικότητα.

Με άλλα λόγια, μπορώ να κατανοήσω το νόημα μιας «διαπίστωσης» μόνον με τη βοήθεια μιας σύγκρισης με τα γεγονότα, δηλαδή με την διαδικασία που απαιτείται για να επαληθεύσω μια συνθετική απόφαση. Αλλά ενώ σε όλες τις άλλες συνθετικές δηλώσεις η αποκατάσταση του νοήματος και η αποκατάσταση της αλήθειας είναι δύο διαφορετικές, εντελώς διάκριτες διαδικασίες, στις παρατηρησιακές δηλώσεις συμπίπτουν ακριβώς όπως στις αναλυτικές κρίσεις. Οσοδήποτε διαφορετικές και αν είναι οι «διαπιστώσεις» από τις αναλυτικές αποφάνσεις, έχουν ωστόσο κοινό στοιχείο τους ότι η διεργασία κατανόησης του νοήματος είναι πανομοιότυπη με τη διαδικασία επαλήθευσης. Μαζί με το νόημά τους συλλαμβάνω την αλήθεια τους. Δεν έχει κανένα νόημα να διερωτώμαστε αν κάνω πιθανώς λάθος για την αλήθεια μιας διαπίστωσης, όπως δεν

έχει κανένα νόημα για μια ταυτολογία. Και οι δύο έχουν απόλυτη εγκυρότητα. Ταυτόχρονα, όμως, η αναλυτική ή ταυτολογική απόφαση στερείται περιεχομένου, ενώ η παρατηρησιακή δήλωση μάς δίδει την ικανοποίηση μιας γνήσιας επαφής με την πραγματικότητα.

Γίνε τώρα σαφές, ελπίζουμε, ότι τα πάντα εξαρτώνται από το χαρακτηριστικό της αμεσότητας, που είναι ιδιάζον στοιχείο των παρατηρησιακών δηλώσεων στο οποίο και οφείλουν την αξία τους, θετική και αρνητική την θετική αξία της απόλυτης εγκυρότητας, και την αρνητική αξία ότι είναι άχρηστες ως σταθερό θεμέλιο.

Στην παρανόηση αυτού του χαρακτηριστικού οφείλεται εν πολλοίς η δυσκολία που αφορά τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου, οι οποίες αποτέλεσαν το κίνητρο αυτής της έρευνας. Όταν διαπιστώνω «Εδώ τώρα μπλε», αυτό δεν είναι ταυτόσημο με την απόφαση πρωτοκόλλου «Την τάδε ημερομηνία, τον Απρίλιο 1934, στον τάδε χρόνο και τόπο ο Σλικ παρατήρησε μπλε». Διότι η απόφαση αυτή είναι μια υπόθεση καί, ως τέτοια, χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα. Είναι ταυτόσημη με τη δήλωση «(Στον τάδε χρόνο και τόπο) ο Σλικ διαπίστωσε: «Εδώ τώρα μπλε»». Και προφανώς αυτή η δήλωση δεν είναι ταυτόσημη με την διαπίστωση που εμφανίζεται σε αυτήν. Στις αποφάνσεις πρωτοκόλλου αναφερόμαστε πάντοτε σε αντιλήψεις (ή θα πρέπει αυτές να δοθούν νοητά· η προσωπική ταυτότητα του παρατηρητή-ερευνητή είναι σημαντική για ένα επιστημονικό πρωτόκολλο), ενώ στις διαπιστώσεις ποτέ δεν μνημονεύονται. Μια γνήσια διαπίστωση δεν μπορεί να καταγραφεί, διότι μόλις καταγράψω τους καταδεικτικούς όρους «εδώ» και «τώρα», χάνουν το νόημά τους. Επίσης, ούτε μπορεί να αντικατασταθούν με ενδείξεις του χρόνου και του χώρου, διότι, μόλις αυτό επιχειρηθεί, η παρατηρησιακή δήλωση αναπόφευκτα αντικαθίσταται, όπως είδαμε, από μια απόφαση πρωτοκόλλου, η οποία ως τέτοια είναι εντελώς διαφορετικής φύσεως.

VIII

Το πρόβλημα του θεμελίου της γνώσης πιστεύω ότι έχει πλέον αποσαφηνιστεί.

Εάν θεωρήσουμε την επιστήμη ως ένα σύστημα αποφάνσεων, οι λογικές συνδέσεις των οποίων είναι το μόνο πράγμα που ενδιαφέρει από τη σκοπιά της λογικής, τότε στο ερώτημα περί του θεμελίου τους, το οποίο στην περίπτωση αυτή είναι ένα λογικό ερώτημα, μπορεί να δοθεί απάντηση όπως επιθυμούμε, διότι είμαστε ελεύθεροι να ορίσουμε το θεμέλιο κατά τη βούλησή μας. Σε ένα αφηρημένο σύστημα αποφάνσεων, εν τέλει, δεν υπάρχει εγγενώς πρότερο και ύστερο. Οι πιο γενικές αποφάνσεις της επιστήμης, δηλαδή εκείνες που

πιο συχνά προσδιορίζονται ως αξιώματα, θα μπορούσε να εκληφθούν, λ.χ., ως το έσχατο θεμέλιο· αλλά ο χαρακτηρισμός αυτός θα μπορούσε επίσης να δοθεί στις πιο συγκεκριμένες αποφάνσεις, οι οποίες στην πραγματικότητα θα αντιστοιχούσαν στα πρωτόκολλα που καταγράφουμε· άλλες επίσης επιλογές είναι δυνατές. Αλλά οι αποφάνσεις της επιστήμης, όταν εξεταστούν από την προοπτική της τιμής αλήθειας ή της εγκυρότητάς τους, είναι κάθε μία χωριστά και όλες μαζί *υποθέσεις*.

Εάν τώρα στραφούμε προς τη σύνδεση της επιστήμης με την πραγματικότητα, και εκλάβουμε το σύστημα των αποφάνσεών της ως αυτό που πράγματι είναι, δηλαδή ως ένα μέσο προσανατολισμού μας στα γεγονότα, ως ένα μέσο για να φτάσουμε στη χαρά της επιβεβαίωσης, στο αίσθημα του τελειοδίκου, τότε το πρόβλημα του «θεμελίου» αυτομάτως μετασχηματίζεται σε προσδιορισμό των σταθερών σημείων επαφής της γνώσης με την πραγματικότητα. Αυτά τα απολύτως σταθερά σημεία, τις διαπιστώσεις, τα γνωρίζουμε στην ιδιαιτερότητά τους· είναι οι μοναδικές συνθετικές αποφάνσεις *που δεν είναι υποθέσεις*. Δεν βρίσκονται, βέβαια, κατά καμία έννοια στη βάση της επιστήμης, αλλά η γνώση, κατά κάποιον τρόπο, φωτίζει επάνω τους, φτάνοντας σε μία από αυτές κάθε στιγμή και αμέσως εξαφανίζεται. Και μόλις αυτή αναζωπυρωθεί και δυναμώσει, φωτίζει την επόμενη.

Αυτές οι στιγμές της εκπλήρωσης και της τελειότητας είναι ουσιαστικές. Από αυτές προκύπτει το φως της γνώσης. Και αυτό είναι το φως, την πηγή του οποίου αναζητεί πραγματικά ο φιλόσοφος, όταν αναζητεί το θεμέλιο όλης της γνώσης.

Rudolf Carnap

Εμπειρισμός, σημασιολογία, και οντολογία^{1*}

1. Το πρόβλημα των αφηρημένων οντοτήτων

Οι εμπειριστές γενικά τρέφουν υποψίες για κάθε είδος αφηρημένων οντοτήτων, όπως είναι, λ.χ., οι ιδιότητες, οι τάξεις, οι σχέσεις, οι αριθμοί, οι αποφάνσεις κ.λπ. Δείχνουν συνήθως περισσότερη συμπάθεια προς τους νομιναλιστές παρά προς τους ρεαλιστές (με την μεσαιωνική σημασία). Προσπαθούν να αποφύγουν, όσο αυτό είναι δυνατόν, οποιαδήποτε αναφορά σε αφηρημένες οντότητες και περιορίζονται σε αυτό που συχνά καλείται νομιναλιστική γλώσσα, δηλαδή μια γλώσσα που δεν περιέχει τέτοιες αναφορές. Αλλά κάτι τέτοιο, μέσα σε ορισμένα επιστημονικά πλαίσια, δεν φαίνεται ότι μπορεί να αποφευχθεί τόσο εύκολα. Στην περίπτωση των μαθηματικών, μερικοί εμπειριστές προσπαθούν να βρουν διέξοδο πραγματευόμενοι ολόκληρη τη μαθηματική περιοχή ως έναν απλό λογισμό, ένα τυπικό σύστημα για το οποίο δεν δίδεται ή δεν μπορεί να δοθεί καμία ερμηνεία. Έτσι, αυτοί λένε πως ο μαθηματικός δεν μιλάει για αριθμούς, συναρτήσεις και άπειρες τάξεις αλλά απλώς και μόνον για σύμβολα χωρίς νόημα και τύπους που διέπονται από καθορισμένους

* Η εργασία αυτή του Rudolf Carnap, της οποίας ο πρωτότυπος τίτλος είναι «Empiricism, Semantics, and Ontology», δημοσιεύθηκε στη *Revue Internationale de Philosophie* 4 (1950), 20-40, και ανατυπώθηκε έκτοτε σε βιβλία του συγγραφέα και σε πολλές συλλογές φιλοσοφικών κειμένων. Η μορφή που μεταφράζουμε απαιτείται στο βιβλίο του συγγραφέα *Meaning and Necessity* («Νόημα και αναγκαιότητα», 1947), The University of Chicago Press 1988, σ. 205-221. Η μετάφραση έγινε από τον Γιώργο Ρουσόπουλο.

1. Έκανα μερικές αλλαγές στις διατυπώσεις εδώ, με αποτέλεσμα ο όρος «πλαίσιο» να χρησιμοποιείται τώρα μόνον για το σύστημα των γλωσσικών εκφράσεων και όχι για το σύστημα των υπό συζήτηση οντοτήτων.

κανόνες. Στη φυσική είναι δυσκολότερο να αποφύγουμε τις ύποπτες οντότητες, διότι η γλώσσα της φυσικής χρησιμεύει στη μετάδοση πληροφοριών και προβλέψεων, και έτσι δεν μπορεί να ληφθεί ως απλός λογισμός. Ένας φυσικός που τρέφει υποψίες ενάντια στις αφηρημένες οντότητες ίσως προσπαθήσει να εμφανίσει ένα μέρος της φυσικής ως μη ερμηνευμένο ή ως μη ερμηνευόμενη θεωρία (uninterpreted, uninterpretable)— δηλαδή το μέρος εκείνο που εκλαμβάνει τους πραγματικούς αριθμούς ως χωρο-χρονικές συντεταγμένες ή ως τιμές των φυσικών μεγεθών, συναρτήσεων, ορίων κ.λπ. Είναι επίσης πιθανό να μιλήσει για αυτές τις οντότητες όπως όλοι μας, αλλά με ένα δυσάρεστο συναίσθημα, όπως ένας άνθρωπος ο οποίος στην καθημερινή του ζωή ανησυχεί για ένα σωρό πράγματα που δεν βρίσκονται σε συμφωνία με τις υψηλές ηθικές αρχές τις οποίες διακηρύσσει τις Κυριακές. Τελευταία, το πρόβλημα των αφηρημένων οντοτήτων επανήλθε στο προσκήνιο σε συνδυασμό με τη σημασιολογία, τη θεωρία του νοήματος και την αλήθεια. Μερικοί σημασιολόγοι λένε πως ορισμένες εκφράσεις υποδηλώνουν κάποιες οντότητες· και ανάμεσα σε αυτές περιλαμβάνονται όχι μόνον συγκεκριμένα υλικά αντικείμενα αλλά και αφηρημένες οντότητες, λ.χ. ιδιότητες που υποδηλώνονται με κατηγορήματα και αποφάνσεις που υποδηλώνονται με (γραμματικές) προτάσεις.² Άλλοι πάλι διατυπώνουν σφοδρές αντιρρήσεις σε αυτήν τη διαδικασία διότι έτσι παραβιάζονται αρχές του εμπειρισμού και με τον τρόπο αυτό οδηγούμαστε πάλι προς μια μεταφυσική οντολογία πλατωνικού τύπου.

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να αποσαφηνιστεί αυτό το αμφιλεγόμενο ζήτημα. Η φύση και οι συνέπειες της αποδοχής μιας γλώσσας που αναφέρεται σε αφηρημένες οντότητες θα εξεταστούν πρώτα με γενικό τρόπο. Θα δείξουμε ότι η χρήση μιας τέτοιας γλώσσας δεν συνεπάγεται αποδοχή μιας πλατωνικής οντολογίας, αλλά είναι εντελώς συμβατή με τον εμπειρισμό και την αυστηρή επιστημονική σκέψη. Κατόπιν, εξετάζουμε το ειδικό ερώτημα του ρόλου που παίζουν οι αφηρημένες οντότητες στη σημασιολογία. Ελπίζουμε ότι η αποσαφήνιση του ζητήματος θα είναι χρήσιμη σε όσους δέχονται τις αφηρημένες οντότητες στο έργο τους στους τομείς των μαθηματικών, της φυσικής, της σημασιολογίας ή οπουδήποτε αλλού. Ίσως μάλιστα τους βοηθήσει να ξεπεράσουν τους νομιναλιστικούς τους ενδοιασμούς.

2. Οι όροι «sentence» και «statement» χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα των δηλωτικών προτάσεων.

2. Γλωσσικά πλαίσια

Υπάρχουν ιδιότητες, τάξεις, αριθμοί, αποφάνσεις; Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη φύση αυτών και άλλων συναφών προβλημάτων, είναι αναγκαίο, πέρα από οτιδήποτε άλλο, να αναγνωρίσουμε μια θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα σε δύο είδη ερωτημάτων που αφορούν την ύπαρξη (reality) οντοτήτων. Αν κάποιος επιθυμεί να μιλήσει στη γλώσσα του για ένα νέο είδος οντοτήτων, πρέπει τότε να εισαγάγει έναν νέο τρόπο ομιλίας που διέπεται από νέους κανόνες. Θα ονομάσουμε αυτήν τη διαδικασία κατασκευή ενός γλωσσικού πλαίσιου για τις νέες οντότητες. Και τώρα πρέπει να διακρίνουμε δύο είδη ερωτημάτων που αφορούν την ύπαρξη: πρώτον, ερωτήματα υπάρξεως ορισμένων οντοτήτων νέου είδους μέσα στο πλαίσιο. Αυτά τα ερωτήματα τα ονομάζουμε εσωτερικά. Και, δεύτερον, ερωτήματα που αφορούν την ύπαρξη ή αντικειμενικότητα του ουστήματος οντοτήτων ως ολότητα και αυτά τα ονομάζουμε εξωτερικά. Τα εσωτερικά ερωτήματα και οι πιθανές απαντήσεις σε αυτά διατυπώνονται με τη βοήθεια νέων μορφών έκφρασης. Οι απαντήσεις είναι δυνατόν να βρεθούν είτε μέσω καθαρά λογικών μεθόδων είτε μέσω εμπειρικών μεθόδων, ανάλογα με το αν το πλαίσιο είναι λογικό ή εμπειρικό (factual). Τα εξωτερικά ερωτήματα είναι προβληματικού χαρακτήρα και απαιτούν προσεκτικότερη εξέταση.

Ο κόσμος των πραγμάτων. Ας εξετάσουμε ένα παράδειγμα απλούστατου τύπου οντοτήτων που μεταχειριζόμαστε στην καθημερινή γλώσσα: το χωρο-χρονικά διατεταγμένο σύστημα των παρατηρούμενων πραγμάτων και συμβάντων. Αν δεχθούμε τη γλώσσα των πραγμάτων μαζί με το πλαίσιο για αυτά, μπορούμε να διατυπώσουμε ερωτήσεις και να δώσουμε απαντήσεις: λ.χ. «Υπάρχει ένα κομμάτι άσπρο χαρτί στο γραφείο μου;» «Έζησε πραγματικά ο βασιλιάς Αρθούρος;» «Οι μονόκεροι και οι κένταυροι είναι πραγματικά ή φανταστικά όντα;», κ.ο.κ. Σε αυτά τα ερωτήματα θα δοθούν απαντήσεις με εμπειρικές έρευνες. Τα αποτελέσματα των παρατηρήσεων θα εκτιμηθούν σύμφωνα με ορισμένους κανόνες, δηλαδή ανάλογα με το αν αποτελούν μαρτυρία υπέρ ή εναντίον κάποιων απαντήσεων. (Η διαδικασία αποτίμησης αποτελεί συνήθως ζήτημα ρουτίνας, όχι σκόπιμη ορθολογική διαδικασία. Αλλά είναι δυνατόν, σε μια ορθολογική ανασυγκρότηση, να δώσουμε σαφείς κανόνες για την αποτίμηση. Αυτό θα ήταν ένα από τα κύρια εγχειρήματα μιας καθαρής γνωσιοθεωρίας – σε αντιδιαστολή προς μια ψυχολογική γνωσιοθεωρία). Η έννοια της ύπαρξης που εμφανίζεται στα εσωτερικά ερωτήματα είναι εμπειρική, επιστημονική, μη μεταφυσική έννοια. Το να αναγνωρίσουμε κάτι ως πραγματικό αντικείμενο ή συμβάν σημαίνει να μπορέσουμε να το ενσωματώσουμε στο σύστημα των πραγμάτων σε μια καθορισμένη χωρο-χρονική θέση έτσι, ώστε

να ταιριάζει με τα άλλα πράγματα που αναγνωρίζουμε ως τέτοια, σύμφωνα με τους κανόνες του πλαισίου.

Από τα ερωτήματα αυτά πρέπει να διακρίνουμε το εξωτερικό ερώτημα που αφορά την ύπαρξη (reality) του ίδιου του κόσμου των πραγμάτων. Σε αντιδιαστολή με τα εσωτερικά ερωτήματα, αυτό το ερώτημα δεν τίθεται από τον μέσο άνθρωπο ούτε από τον επιστήμονα, αλλά μόνον από τον φιλόσοφο. Οι ρεαλιστές απαντούν καταφατικά, οι υποκειμενικοί ιδεαλιστές αρνητικά και έτσι η διαμάχη συνεχίζεται για αιώνες τώρα χωρίς να επιλύεται. Και δεν μπορεί να επιλυθεί διότι διατυπώνεται λανθασμένα. Κάτι που είναι πραγματικό, με την επιστημονική έννοια, σημαίνει ότι είναι στοιχείο του συστήματος· έτσι, η έννοια αυτή δεν μπορεί να εφαρμοστεί στο ίδιο το σύστημα. Εκείνοι που θέτουν το ερώτημα της ύπαρξης του ίδιου του κόσμου των πραγμάτων έχουν ίσως στον νου τους όχι ένα θεωρητικό ερώτημα, όπως φαίνεται από τον τρόπο διατύπωσής του, αλλά μάλλον ένα πρακτικό ερώτημα που αφορά την επιλογή της δομής της γλώσσας μας. Πρέπει να επιλέξουμε αν θα δεχθούμε, και αν θα χρησιμοποιήσουμε, τις μορφές έκφρασης στο υπό συζήτηση πλαίσιο.

Στην περίπτωση αυτού του συγκεκριμένου παραδείγματος δεν υπάρχει συνήθως καμία σκόπιμη επιλογή, διότι όλοι μας έχουμε αποδεχθεί τη γλώσσα των πραγμάτων από πολύ νωρίς στη ζωή μας. Αλλά μπορούμε να το θεωρήσουμε ως ζήτημα επιλογής με την εξής σημασία: είμαστε ελεύθεροι είτε να συνεχίσουμε είτε να παύσουμε να χρησιμοποιούμε αυτήν τη γλώσσα· στη δεύτερη περίπτωση, θα περιοριζόμασταν σε μια γλώσσα των αισθητηριακών δεδομένων και άλλων «φαινομενικών» οντοτήτων ή θα κατασκευάζαμε μια άλλη γλώσσα των πραγμάτων με διαφορετική δομή ή, τελικά, θα σταματούσαμε να μιλούμε εντελώς. Αν κάποιος αποφασίσει να δεχθεί τη γλώσσα των πραγμάτων, τότε δεν υπάρχει καμία αντίρρηση εναντίον του επειδή δέχεται τον κόσμο των πραγμάτων. Αλλά αυτό δεν πρέπει να ερμηνευθεί σαν να σημαίνει ότι πιστεύει στην ύπαρξη του κόσμου των πραγμάτων· δεν υπάρχει καμία τέτοια πίστη, βεβαίωση ή υπόθεση, διότι δεν πρόκειται για θεωρητικό ερώτημα. Το να δεχθούμε τον κόσμο των πραγμάτων δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο από το να δεχθούμε μια ορισμένη μορφή γλώσσας, με άλλες λέξεις να δεχθούμε κανόνες σχηματισμού προτάσεων και κανόνες ελέγχου, αποδοχής ή απόρριψης των προτάσεων. Η αποδοχή του κόσμου των πραγμάτων οδηγεί επίσης, με βάση τις ανωτέρω παρατηρήσεις, στην αποδοχή, πίστη και βεβαίωση κάποιων προτάσεων. Αλλά η θέση για την ύπαρξη του κόσμου των πραγμάτων δεν μπορεί να διατυπωθεί στη γλώσσα των πραγμάτων ή, απ' ό,τι φαίνεται, σ' οποιαδήποτε άλλη θεωρητική γλώσσα.

Η απόφαση να δεχθούμε τη γλώσσα των πραγμάτων, μολοντί η ίδια δεν είναι γνωστικής φύσεως, θα επηρεαζόταν παρ' όλα αυτά από τη θεωρητική

γνώση, ακριβώς όπως οποιαδήποτε άλλη σκόπιμη απόφασή μας που αφορά την αποδοχή γλωσσικών ή άλλων κανόνων. Ο σκοπός για τον οποίο πρόκειται να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα, λ.χ., ο σκοπός της μετάδοσης γνώσης που αφορά τον κόσμο, θα καθορίζει ποιοι παράγοντες σχετίζονται με την απόφαση. Η αποτελεσματικότητα, γονιμότητα και απλότητα της χρήσης της γλώσσας των πραγμάτων μπορεί να είναι ένας από αυτούς τους παράγοντες. Και τα ερωτήματα που αφορούν αυτές τις ποιότητες είναι πραγματικά θεωρητικής φύσεως. Αλλά αυτά τα ερωτήματα δεν ταυτίζονται με το ερώτημα του ρεαλισμού. Δεν είναι ερωτήματα του τύπου «ναί» ή «όχι» αλλά ερωτήματα βαθμού. Η γλώσσα των πραγμάτων στη συνήθη μορφή λειτουργεί πραγματικά με υψηλό βαθμό-αποτελεσματικότητας για τους περισσότερους σκοπούς της καθημερινής ζωής. Πρόκειται για γεγονός που βασίζεται στο περιεχόμενο των εμπειριών μας. Αλλά θα ήταν λάθος να περιγράψουμε την κατάσταση αυτή λέγοντας: «Το γεγονός ότι η γλώσσα των πραγμάτων είναι αποτελεσματική αποτελεί μάρτυρία που επιβεβαιώνει την ύπαρξη του κόσμου των πραγμάτων». Θα ήταν καλύτερα να πούμε: «Αυτό το γεγονός μάς υποδεικνύει να δεχθούμε τη γλώσσα των πραγμάτων».

Το σύστημα των αριθμών. Ως παράδειγμα συστήματος λογικής μάλλον παρά εμπειρικής φύσεως ας λάβουμε το σύστημα των φυσικών αριθμών. Το πλαίσιο αυτού του συστήματος κατασκευάζεται με την εισαγωγή στη γλώσσα νέων εκφράσεων, με κατάλληλους κανόνες: εισάγουμε (1) αριθμητικά, λ.χ. «πέντε», και προτάσεις λ.χ. «υπάρχουν πέντε βιβλία στο τραπέζι»· (2) τον γενικό όρο «αριθμός» για τις νέες οντότητες, και προτάσεις, λ.χ. «το πέντε είναι αριθμός»· (3) εκφράσεις για τις ιδιότητες των αριθμών (λ.χ. «περιττός», «πρώτος»), σχέσεις (λ.χ. «μεγαλύτερος από») και συναρτήσεις (λ.χ. «και») και προτάσεις (λ.χ. «δύο και τρία κάνουν πέντε»)· (4) αριθμητικές μεταβλητές (« m », « n », κ.λπ. και ποσοδείκτες για καθολικές προτάσεις («για κάθε $n...$ ») και υπαρκτικές προτάσεις («υπάρχει n τέτοιο, ώστε...») μαζί με τους συνήθεις κανόνες παραγωγής.

Εδώ πάλι υπάρχουν εσωτερικά ερωτήματα, λ.χ. «υπάρχει πρώτος αριθμός μεγαλύτερος από το εκατό;». Εδώ, όμως, οι απαντήσεις δεν θα προκύψουν με τη βοήθεια εμπειρικών ερευνών αλλά μάλλον με τη βοήθεια λογικών αναλύσεων που βασίζονται στους κανόνες οι οποίοι αφορούν τις νέες εκφράσεις. Συνεπώς, εδώ οι απαντήσεις είναι αναλυτικές, δηλαδή λογικά αληθείς προτάσεις.

Ποια είναι τώρα η φύση του φιλοσοφικού ερωτήματος που αφορά την ύπαρξη ή την πραγματικότητα των αριθμών; Κατ' αρχάς, υπάρχει το εσωτερικό ερώτημα το οποίο, μαζί με την καταφατική απάντηση, μπορεί να διατυπωθεί με νέους όρους: «Υπάρχουν αριθμοί» ή, πιο ρητά, «Υπάρχει ένα n τέτοιο,

ώστε το n να είναι αριθμός». Αυτή η πρόταση συνάγεται από την αναλυτική πρόταση «το πέντε είναι αριθμός» και, συνεπώς, είναι και η ίδια αναλυτική. Επί πλέον είναι μάλλον τετριμμένη – σε αντιδιαστολή με την πρόταση «Υπάρχει πρώτος αριθμός μεγαλύτερος από το ένα εκατομμύριο», η οποία είναι επίσης αναλυτική αλλά κάθε άλλο παρά τετριμμένη πρόταση – διότι δεν λέει τίποτε περισσότερο από το ότι το νέο σύστημα δεν είναι κενό· τούτο όμως φαίνεται αμέσως από τον κανόνα που καθορίζει ότι λέξεις σαν το «πέντε» μπορούν να αντικαταστήσουν τις νέες μεταβλητές. Συνεπώς, κανείς από αυτούς που εννοούσε την ερώτηση «Υπάρχουν αριθμοί;» με την εσωτερική σημασία δεν θα την βεβαίωνε ή και δεν θα επιχειρούσε σοβαρά να απαντήσει αρνητικά. Είναι λοιπόν εύλογο να υποθέσουμε ότι οι φιλόσοφοι εκείνοι που χειρίζονται το ερώτημα της ύπαρξης των αριθμών ως σοβαρό φιλοσοφικό ερώτημα και καταγίνονται με μακροσκελή επιχειρήματα προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση δεν έχουν στον νου τους το εσωτερικό ερώτημα. Πραγματικά, εάν τους ρωτούσαμε: «Εννοείτε το ερώτημα αν το θεωρητικό πλαίσιο των αριθμών, αφού το δεχόμαστε, θα βρισκόταν ότι είναι κενό ή όχι;», ίσως να απαντούσαν: «Καθόλου· εννοούμε το ερώτημα που προηγείται της αποδοχής του θεωρητικού πλαισίου». Ίσως επιχειρούσαν να εξηγήσουν τί εννοούν λέγοντας πως πρόκειται για ερώτημα που αφορά το οντολογικό καθεστώς (status) των αριθμών· δηλαδή το ερώτημα είναι αν οι αριθμοί έχουν κάποιο μεταφυσικό χαρακτηριστικό που ονομάζεται ύπαρξη (reality) (αλλά ένα είδος ιδεατής ύπαρξης, διαφορετικής από την υλική ύπαρξη του κόσμου των πραγμάτων) ή ύπαρξη (subsistence) ή υπόσταση (status) «ανεξάρτητων οντοτήτων». Δυστυχώς, οι φιλόσοφοι αυτοί δεν διατύπωσαν ως τώρα το ερώτημα με τη βοήθεια της συνήθους επιστημονικής γλώσσας. Συνεπώς, η απόφασή μας πρέπει να είναι ότι δεν μπόρεσαν να δώσουν στο εξωτερικό ερώτημα και στις πιθανές απαντήσεις γνωστικό περιεχόμενο. Αν δεν δώσουν και μέχρι να να δώσουν μια σαφή γνωστική ερμηνεία, εμείς δικαιολογούμε να υποψιαζόμαστε ότι το ερώτημά τους είναι ψευδοερώτημα, δηλαδή ένα ερώτημα που συγκαλύπτει ένα θεωρητικό ερώτημα, ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι θεωρητικό· στην παρούσα περίπτωση πρόκειται για το πρακτικό πρόβλημα αν θα ενσωματώσουμε στη γλώσσα τις νέες γλωσσικές μορφές που συγκροτούν το πλαίσιο των αριθμών.

Το σύστημα των αποφάνσεων. Εισάγονται νέες μεταβλητές « p », « q », κ.λπ., σύμφωνα με τον κανόνα: κάθε (δηλωτική) γραμματική πρόταση μπορεί να αντικατασταθεί από μια τέτοια μεταβλητή· στις γραμματικές αυτές προτάσεις περιλαμβάνονται επίσης, πέρα από τις προτάσεις της γλώσσας των πραγμάτων, όλες οι γενικές προτάσεις με μεταβλητές οποιουδήποτε είδους που τυχόν εισήχθησαν στη γλώσσα. Εισάγεται επίσης ο γενικός όρος «απόφανση».

Το « $H p$ είναι απόφανση» μπορεί να οριστεί με τη βοήθεια του τύπου « p ή όχι p » (ή με τη βοήθεια οποιασδήποτε άλλης προτασιακής μορφής που παράγει αναλυτικές μόνον προτάσεις.) Συνεπώς, κάθε γραμματική πρόταση του τύπου «... είναι απόφανση» (όπου στο κενό βάζουμε οποιαδήποτε πρόταση) είναι αναλυτική. Αυτό ισχύει, λόγου χάρη, για την πρόταση:

(α) Το Σικάγο είναι μεγάλη πόλη είναι απόφανση.

(Εδώ αδιαφορούμε για το γεγονός ότι, σύμφωνα με τους κανόνες της γραμματικής, το υποκείμενο μιας άλλης πρότασης απαιτείται να είναι όχι απλώς πρόταση αλλά μια ειδική πρόταση. Συνεπώς, αντί της (α) θα έπρεπε να πούμε: «Ότι το Σικάγο είναι μεγάλη πόλη είναι απόφανση»). Εισάγονται επίσης κατηγορήματα των οποίων τα ορίσματα είναι προτάσεις: αυτά μπορεί να είναι εκτασιακά (δηλαδή οι συνήθεις συναρτήσεις αλήθειας) είτε όχι (λ.χ. τροπικά κατηγορήματα: «δυνατόν», «αναγκαίο» κ.λπ.). Με τη βοήθεια των νέων μεταβλητών σχηματίζονται νέες προτάσεις, λ.χ.:

(β) Για κάθε p , p ή όχι p ,

(γ) Υπάρχει p τέτοιο, ώστε p δεν είναι αναγκαίο και όχι p δεν είναι αναγκαίο,

(δ) Υπάρχει p τέτοιο, ώστε p είναι απόφανση.

Οι (γ), (δ) είναι εσωτερικές βεβαιώσεις υπάρξεως. Η δήλωση «υπάρχουν αποφάνσεις» μπορεί να νοηθεί με τη σημασία της (δ): στην περίπτωση αυτή είναι αναλυτική και μάλιστα τετριμμένη (αφού συνάγεται από την (α)). Εάν όμως η δήλωση νοηθεί ως εξωτερικό ερώτημα, τότε δεν έχει γνωστικό περιεχόμενο.

Έχει σημασία να προσέξουμε ότι το σύστημα των κανόνων των γλωσσικών εκφράσεων του προτασιακού πλαισίου (του οποίου σκιαγραφήσαμε εδώ μερικούς κανόνες) επαρκεί για την εισαγωγή του πλαισίου. Οποιαδήποτε περαιτέρω εξήγηση ως προς τη φύση των αποφάνσεων (δηλαδή τα στοιχεία του συστήματος, οι τιμές των μεταβλητών « p », « q », κ.λπ.) δεν είναι θεωρητικώς αναγκαία, διότι, αν είναι ορθή, συνάγεται από τους κανόνες. Λόγου χάρη, είναι οι αποφάνσεις νοητικά συμβάντα (λ.χ. στη θεωρία του Russell); Μια ματιά στους κανόνες δείχνει ότι δεν είναι, διότι ειδάλλως οι υπαρκτικές προτάσεις θα είχαν την μορφή: «Αν η νοητική κατάσταση του υπό εξέταση ατόμου ικανοποιεί τις τάδε συνθήκες, τότε υπάρχει p τέτοιο, ώστε ...». Το γεγονός ότι στις υπαρκτικές προτάσεις ((γ), (δ)) δεν υπάρχει καμία αναφορά στις νοητικές συνθήκες δείχνει ότι οι αποφάνσεις δεν είναι νοητικές οντότητες. Επί πλέον, μια πρόταση υπάρξεως γλωσσικών οντοτήτων (λ.χ. εκφράσεις, τάξεις εκφράσεων

κ.λπ.) πρέπει να περιέχει μια αναφορά σε κάποια γλώσσα. Το γεγονός ότι αυτό δεν συμβαίνει με τις υπαρκτικές προτάσεις δείχνει ότι οι αποφάνσεις δεν είναι γλωσσικές οντότητες. Το γεγονός ότι στις προτάσεις αυτές δεν υπάρχει καμία αναφορά σε ένα υποκείμενο (παρατηρητή, υποκείμενο που γνωρίζει) (κάτι του είδους «υπάρχει p που είναι αναγκαίο για τον κύριο X ») δείχνει ότι οι αποφάνσεις –και οι ιδιότητές τους, λ.χ. αναγκαιότητα κ.λπ.– δεν είναι υποκειμενικές. Μολονότι, αν μιλήσουμε αυστηρά, τέτοιοι ή παρόμοιοι χαρακτηρισμοί δεν είναι αναγκαίοι, στην πράξη μπορούν να είναι χρήσιμοι. Αν πάντως δοθούν, πρέπει να γίνουν κατανοητοί όχι ως συστατικά μέρη του συστήματος, αλλά απλώς ως περιθωριακές σημειώσεις που αποσκοπούν να δώσουν στους αναγνώστες χρήσιμες νύξεις ή βολικές εικόνες που θα τους διευκολύνουν καλύτερα από τους κανόνες του συστήματος να μάθουν τη χρήση των εκφράσεων. Μια τέτοια επεξήγηση θα ήταν παρόμοια με εξωσυστηματικές επεξηγήσεις που ο φυσικός δίνει σε έναν αρχάριο. Θα μπορούσε να του πει, λόγου χάρη, να φανταστεί τα άτομα ενός αερίου σαν μικρές μπάλες που κινούνται με πολύ μεγάλη ταχύτητα, ή να φανταστεί το ηλεκτρομαγνητικό πεδίο και τις ταλαντώσεις του σαν ελαστικές δονήσεις και πιέσεις στον αιθέρα. Στην πραγματικότητα όμως, ό,τι μπορούμε να πούμε με ακρίβεια για τα άτομα ή για το πεδίο περιέχεται έμμεσα στους φυσικούς νόμους της θεωρίας μας.³

3. Στο βιβλίο μου *Meaning and Necessity «Νόημα και Αναγκαιότητα»*, University of Chicago Press, 1947 (δεύτερη έκδοση 1988) ανέπτυξα μια σημασιολογική μέθοδο η οποία θεωρεί τις αποφάνσεις ως οντότητες που υποδηλώνονται από γραμματικές προτάσεις (πιο συγκεκριμένα, ως σημασίες των προτάσεων). Για να διευκολύνω την κατανόηση της συστηματικής ανάπτυξης, προσέθεσα μερικές άτυπες, εξωσυστηματικές εξηγήσεις για τη φύση των αποφάνσεων. Είπα ότι ο όρος «απόφαση» («proposition») «δεν χρησιμοποιείται ως γλωσσική έκφραση ούτε ως υποκειμενικό νοητικό συμβάν αλλά μάλλον ως κάτι αντικειμενικό το οποίο μπορεί να έχει παραδείγματα στη φύση... Εφαρμόζουμε τον όρο “απόφαση” σε όλες τις οντότητες ορισμένου λογικού τύπου, δηλαδή σε εκείνες που εκφράζονται με δηλωτικές προτάσεις σε μια γλώσσα» (σ. 27). Μετά από λεπτομερειακή πραγμάτευση για τη σχέση μεταξύ αποφάνσεων και πραγματικότητας, προσέθεσα: «Σκοπός των προηγούμενων επεξηγήσεων ήταν να διευκολυνθεί η κατανόηση της ιδέας που έχουμε για τις αποφάνσεις. Εάν όμως κάποιος αναγνώστης βρει αυτές τις εξηγήσεις γριφώδεις μάλλον παρά επεξηγηματικές, ή ακόμη και απαράδεκτες, μπορεί να τις παραβλέψει εντελώς» (σ. 31). (Δηλαδή, ας παραβλέψει αυτές τις εξωσυστηματικές επεξηγήσεις, όχι ολόκληρη τη θεωρία των αποφάνσεων ως σημασιών των γραμματικών προτάσεων, όπως κατάλαβε ένας κριτικός). Παρ' όλη την προειδοποίηση, φαίνεται πως μερικοί αναγνώστες που θεώρησαν τις επεξηγήσεις γριφώδεις δεν τις παρέβλεψαν, αλλά νόμισαν ότι, προβάλλοντας αντιρρήσεις εναντίον τους, θα μπορούσαν να ανασκευάσουν τη θεωρία. Αυτή η διαδικασία είναι ανάλογη με εκείνην μερικών ανθρώπων οι οποίοι, επικρίνοντας (σωστά) τη θεωρία για τον αιθέρα ή άλλες θεωρίες της

Το σύστημα των ιδιοτήτων των πραγμάτων. Η γλώσσα των πραγμάτων περιέχει λέξεις, λ.χ. «κόκκινο», «σκληρό», «πέτρα», «σπίτι», κ.λπ., λέξεις που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή της συγκρότησης των πραγμάτων. Τώρα μπορούμε να εισαγάγουμε νέες μεταβλητές, λ.χ. « f », « g » κ.λπ. που αντικαθιστούν αυτές τις λέξεις, καθώς και τον γενικό όρο «ιδιότητα». Εισάγονται νέοι κανόνες που επιτρέπουν τον σχηματισμό προτάσεων, λ.χ. «το κόκκινο είναι ιδιότητα», «το κόκκινο είναι χρώμα», «αυτά τα δύο κομμάτια χαρτί έχουν τουλάχιστον ένα χρώμα κοινό» (δηλαδή «υπάρχει ένα f που είναι χρώμα, και ...»). Η τελευταία πρόταση είναι εσωτερική βεβαίωση. Είναι εμπειρικής, πραγματικής φύσεως. Όμως η εξωτερική πρόταση, η φιλοσοφική διατύπωση της ύπαρξης των ιδιοτήτων –που είναι ειδική περίπτωση του δόγματος της υπάρξεως των καθολικών οντοτήτων– δεν έχει κανένα γνωστικό περιεχόμενο.

Το σύστημα των ακεραίων και ρητών αριθμών. Σε μια γλώσσα που περιέχει το πλαίσιο των φυσικών αριθμών μπορούμε να εισαγάγουμε πρώτα τους (θετικούς και αρνητικούς) ακεραίους ως σχέσεις μεταξύ φυσικών αριθμών και κατόπιν τους ρητούς αριθμούς ως σχέσεις μεταξύ ακεραίων. Αυτό σημαίνει ότι εισάγουμε νέους τύπους μεταβλητών, εκφράσεις που τις αντικαθιστούν, και τους γενικούς όρους «ακέραιος» και «ρητός αριθμός».

Το σύστημα των πραγματικών αριθμών. Βάσει των ρητών αριθμών εισάγονται οι πραγματικοί αριθμοί ως τάξεις ειδικού τύπου (τμήματα) ρητών αριθμών (σύμφωνα με τη μέθοδο που ανέπτυξε ο Dedekind και ο Frege). Εδώ επίσης εισάγεται νέος τύπος μεταβλητών, εκφράσεις που αντικαθιστούν αυτές τις λέξεις (λ.χ. « $\sqrt{2}$ »), και ο γενικός όρος «πραγματικός αριθμός».

Το χωρο-χρονικό σύστημα συντεταγμένων της φυσικής. Οι νέες οντότητες είναι τα χωρο-χρονικά σημεία. Το καθένα από αυτά είναι μια διατεταγμένη τετράδα τεσσάρων πραγματικών αριθμών, που ονομάζονται συντεταγμένες, με τρεις χωρικές συντεταγμένες και μία χρονική. Η φυσική κατάσταση ενός χωρο-χρονικού σημείου ή μιας περιοχής περιγράφεται με τη βοήθεια ποιοτικών κατηγορημάτων (λ.χ. «θερμός»), ή με την απόδοση αριθμών ως τιμών φυσικών μεγεθών (λ.χ. μάζας, θερμοκρασίας κ.λπ.). Το βήμα από τον κόσμο των πραγμάτων (ο οποίος δεν περιέχει χωρο-χρονικά σημεία αλλά μόνον αντικείμενα

φυσικής, νόμισαν πως την είχαν ανασκευάσει. Ίσως η πραγμάτευση στο παρόν άρθρο διαφωτίσει τον ρόλο του συστήματος των γλωσσικών κανόνων για την εισαγωγή ενός πλαισίου οντοτήτων, αφ' ενός, και των εξω-συστηματικών επεξηγήσεων για τη φύση των οντοτήτων, αφ' ετέρου.

που καταλαμβάνουν έκταση με χωρικές και χρονικές σχέσεις μεταξύ τους) στο φυσικό σύστημα συντεταγμένων είναι ζήτημα δικής μας απόφασης. Ορισμένες επιλογές μας, μολονότι δεν είναι ζήτημα θεωρητικό, υποδεικνύονται από τη θεωρητική γνώση – λογική ή εμπειρική. Παραδείγματος χάριν, η επιλογή των πραγματικών αριθμών αντί των ρητών ή των ακεραίων ως συντεταγμένων δεν καθορίζεται τόσο από τα γεγονότα της εμπειρίας όσο από την απαίτηση για μαθηματική απλότητα. Αν περιοριζόμασταν στις ρητές συντεταγμένες, τούτο δεν θα βρισκόταν σε σύγκρουση με την εμπειρική γνώση που έχουμε, διότι το αποτέλεσμα οποιασδήποτε μέτρησης είναι ρητός αριθμός. Αυτό όμως, θα εμπόδιζε τη χρησιμοποίηση της συνήθους γεωμετρίας (που λέει λ.χ. ότι η διαγώνιος τετραγώνου με πλευρά 1 είναι ίση με $\sqrt{2}$) και θα οδηγούσε σε μεγάλες περιπλοκές. Από την άλλη πλευρά, η απόφασή μας να χρησιμοποιήσουμε τρεις αντί για δύο ή τέσσερις χωρικές συντεταγμένες επιβάλλεται – αλλά όχι αναγκαστικά – από τα αποτελέσματα των συνήθων παρατηρήσεων. Αν ορισμένα γεγονότα που παρατηρήθηκαν σε πνευματιστική συγκέντρωση, λ.χ. μια μπάλα που βγαίνει έξω από ένα κλειστό κουτί, επιβεβαιώνονταν πέρα από κάθε λογική αμφιβολία, τότε θα ήταν ίσως σκόπιμο να χρησιμοποιήσουμε τέσσερις χωρικές συντεταγμένες. Τα εσωτερικά ερωτήματα εδώ είναι, εν γένει, εμπειρικά ερωτήματα στα οποία πρέπει να δοθούν απαντήσεις μέσω εμπειρικών ερευνών. Από την άλλη πλευρά, τα εξωτερικά ερωτήματα που αφορούν την πραγματικότητα του φυσικού χώρου και του φυσικού χρόνου είναι ψευδο-ερωτήματα. Ένα ερώτημα σαν το «Υπάρχουν πραγματικά χωρο-χρονικά σημεία;» είναι αμφίσημο. Μπορεί να νοηθεί ως εσωτερικό ερώτημα· οπότε η καταφατική απάντηση είναι αναλυτική και τετριμμένη. Ή μπορεί να νοηθεί ως εξωτερικό ερώτημα: «Θα εισαγάγουμε το τάδε είδος μορφών στη γλώσσα μας;»· στην περίπτωση αυτή, το ερώτημα δεν είναι θεωρητικό αλλά πρακτικό, είναι ζήτημα επιλογής μάλλον παρά βεβαίωσης, οπότε η προτεινόμενη διατύπωση θα ήταν παραπλανητική. Ή, τελικά, μπορεί να νοηθεί με την ακόλουθη σημασία: «Είναι οι εμπειρίες μας τέτοιες ώστε η χρησιμοποίηση των υπό συζήτηση γλωσσικών μορφών να είναι σκόπιμη και γόνιμη;». Αυτό είναι ένα θεωρητικό ερώτημα πραγματικής, εμπειρικής φύσεως. Αλλά είναι ζήτημα βαθμού· συνεπώς, η διατύπωση «Υπάρχουν πραγματικά χωρο-χρονικά σημεία ή όχι;» θα ήταν ανεπαρκής.

3. Τί σημαίνει η αποδοχή οντοτήτων ενός ορισμένου τύπου;

Ας ανακεφαλαιώσουμε τώρα τα ουσιώδη χαρακτηριστικά που εμφανίζονται στην περίπτωση εισαγωγής νέων οντοτήτων και τα οποία είναι κοινά στα διάφορα παραδείγματα που εκθέσαμε προηγουμένως.

Η αποδοχή νέου είδους οντοτήτων παριστάνεται στη γλώσσα με την εισαγωγή ενός πλαισίου με εκφράσεις νέων μορφών που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν σύμφωνα με νέους κανόνες. Μπορεί να εισαχθούν νέα ονόματα για τις επιμέρους οντότητες που ήδη εισήχθησαν· αλλά ίσως μερικά από τα ονόματα να εμφανίζονται ήδη στη γλώσσα, πριν από την εισαγωγή του νέου πλαισίου. (Έτσι, λόγου χάρη, η γλώσσα των πραγμάτων ασφαλώς περιέχει λέξεις του τύπου «γαλάζιος», «σπίτι», πριν ακόμη εισαχθεί το πλαίσιο των ιδιοτήτων· μπορεί επίσης να περιέχει λέξεις σαν το «δέκα» σε προτάσεις του τύπου «έχει δέκα δάκτυλα», πριν ακόμη εισαχθεί το πλαίσιο των αριθμών). Το τελευταίο γεγονός δείχνει ότι η εμφάνιση σταθερών όρων τού υπό συζήτηση τύπου –θεωρουμένων ως ονομάτων οντοτήτων νέου τύπου μετά την εισαγωγή τού νέου πλαισίου– δεν είναι ασφαλής ένδειξη της αποδοχής των νέου τύπου οντοτήτων. Συνεπώς, η εισαγωγή αυτών των σταθερών όρων δεν πρέπει να θεωρηθεί ως ουσιαστικό βήμα στην εισαγωγή του πλαισίου. Δύο ουσιαστικά βήματα είναι μάλλον τα εξής: πρώτον, η εισαγωγή ενός γενικού όρου, ενός κατηγορήματος ανωτέρας τάξεως για τις νέες οντότητες, που μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε αν μια ορισμένη οντότητα ανήκει ή όχι σε αυτόν τον τύπο (λ.χ. «το κόκκινο είναι ιδιότητα», «το πέντε είναι αριθμός»). Δεύτερον, η εισαγωγή μεταβλητών νέου τύπου. Οι νέες οντότητες είναι τιμές αυτών των μεταβλητών: οι σταθεροί όροι (και οι κλειστές σύνθετες εκφράσεις, αν υπάρχουν) αντικαθίστανται από αυτές τις μεταβλητές.⁴ Με τη βοήθεια των μεταβλητών μπορούμε να διατυπώσουμε γενικές προτάσεις που αφορούν τις νέες οντότητες.

Αφού εισαχθούν στη γλώσσα οι νέες μορφές, μπορούμε με τη βοήθειά τους, κατόπιν, να διατυπώσουμε εσωτερικά ερωτήματα και πιθανές απαντήσεις σε αυτά. Ένα τέτοιο ερώτημα μπορεί να είναι είτε εμπειρικό είτε λογικό· συνεπώς, μια αληθής απάντηση θα είναι ή εμπειρικά αληθής ή αναλυτική.

Πρέπει να διακρίνουμε σαφώς τα εσωτερικά ερωτήματα από τα εξωτερικά, που είναι φιλοσοφικά ερωτήματα και αφορούν την ύπαρξη ή την πραγματικότητα του συνολικού ουστήματος των νέων οντοτήτων. Πολλοί φιλόσοφοι θεωρούν ότι ένα τέτοιο ερώτημα είναι ερώτημα οντολογικό, το οποίο πρέπει να τεθεί και να δοθεί απάντηση σε αυτό πριν από την εισαγωγή των νέων γλωσσικών

4. Ο W.V. Quine ήταν ο πρώτος που αναγνώρισε τη σημασία της εισαγωγής μεταβλητών για να δηλώσουμε τις οντότητες που δεχόμαστε. «Η οντολογία με την οποία μας δεσμεύει η χρήση μιας γλώσσας περιέχει, απλούστατα, όλα τα αντικείμενα [...] που διατρέχουν τις τιμές των μεταβλητών». (W.V. Quine, «Notes on Existence and Necessity», *Journal of Philosophy*, 40 (1943), 113-127; 118, επίσης του ίδιου «Designation and Existence», *Journal of Philosophy*, 36 (1939), 702-709 και «On Universals», *Journal of Symbolic Logic*, 12 (1947), 74-84.

μορφών. Πιστεύουν ότι η εισαγωγή των τελευταίων είναι νόμιμη μόνον εφόσον μπορεί να απολογηθεί μέσω μιας οντολογικής διαίσθησης που θα επιτρέψει να απαντήσουμε καταφατικά στο ερώτημα αυτό. Σε αντίθεση με την άποψη αυτή, εμείς υποστηρίζουμε ότι η εισαγωγή νέων τρόπων ομιλίας δεν απαιτεί καμία θεωρητική αιτιολόγηση διότι δεν συνεπάγεται καμία βεβαίωση για την ύπαρξη. Μπορούμε επίσης να μιλούμε (και το έχουμε κάνει) για «αποδοχή νέων οντοτήτων» εφόσον αυτός ο τρόπος ομιλίας συνηθίζεται· αλλά πρέπει να προσέξουμε: αυτή η φράση δεν σημαίνει για μας τίποτε περισσότερο από την αποδοχή ενός νέου πλαισίου, δηλαδή νέων γλωσσικών μορφών. Προπάντων, η φράση αυτή δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως αναφορά σε μια αποδοχή, πεποίθηση ή βεβαίωση της «ύπαρξης οντοτήτων». Τέτοιο θέμα δεν υπάρχει! Η επιζητούμενη διατύπωση της ύπαρξης του συστήματος οντοτήτων είναι ψευδοπρόταση χωρίς κανένα γνωστικό περιεχόμενο. Ασφαλώς, στο σημείο αυτό πρέπει να αντιμετωπίσουμε ένα σοβαρό ερώτημα (είναι πρακτικό, όχι θεωρητικό ερώτημα): Πρόκειται για το αν θα αποδεχθούμε ή όχι τις νέες γλωσσικές μορφές. Η αποδοχή τους δεν μπορεί να κριθεί ως αληθής ή ψευδής, διότι δεν είναι καν βεβαίωση. Εκείνο που μπορεί να κριθεί είναι μόνον εάν η αποδοχή τους είναι περισσότερο ή λιγότερο πρόσφορη, γόνιμη και βοηθητική για τον σκοπό που εισάγεται στη γλώσσα. Κρίσεις αυτού του τύπου μάς παρέχουν κίνητρα να αποφασίσουμε αν θα αποδεχθούμε ή θα απορρίψουμε αυτό το είδος των οντοτήτων.⁵

Έτσι είναι σαφές ότι η αποδοχή ενός γλωσσικού πλαισίου δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι συνεπάγεται ένα μεταφυσικό δόγμα για την ύπαρξη των υπό συζήτηση οντοτήτων. Η παραμέληση αυτής της σοβαρής διάκρισης μού φαίνεται πως είναι ο λόγος για τον οποίο ορισμένοι σύγχρονοι νομιναλιστές ονομάζουν την αποδοχή μεταβλητών αφηρημένου τύπου «πλατωνισμό».⁶ Πρόκει-

5. Για ένα εντελώς συναφές επιχείρημα σε αυτά τα ζητήματα, βλ. τις λεπτομερειακές συζητήσεις στο Feigl H., «Existential Hypotheses», *Philosophy of Science* 17 (1950), 35-62.

6. Βλ. Bernays P., «Sur platonisme dans les mathematiques», *L'Enseignement math.* 34 (1935), 52-69, Quine 1939, 1943, 1947 στην προηγούμενη υποσημείωση, και του ίδιου «On what there is», *Review of Metaphysics* 2 (1948), 21-38. Ο Quine δεν αναγνωρίζει τη διάκριση που έκανα πιο πάνω, διότι, σύμφωνα με τη γενική του θεώρηση, δεν υπάρχουν σαφείς διαχωριστικές γραμμές/όρια μεταξύ λογικής αλήθειας και εμπειρικής αλήθειας (factual), μεταξύ ερωτημάτων που αφορούν το νόημα και ερωτημάτων που αφορούν τα πράγματα, μεταξύ αποδοχής της δομής μιας γλώσσας και αποδοχής μιας βεβαίωσης που διατυπώνεται στη γλώσσα. Αυτή η ιδέα, η οποία φαίνεται να αποκλίνει αισθητά από την τρέχουσα πρακτική, εξηγείται στο άρθρο του Quine «Semantics», *Proc. Amer. Acad. of Arts and Sciences* 80 (1951), 90-96. Όταν ο Quine εξετάζει τη δική μου αντίληψη των μαθηματικών, που είναι γνωστή ως λογικισμός και που προέρχεται από τον Frege και τον Russell, και τον «πλα-

ται, στην καλύτερη περίπτωση, για εξαιρετικά παραπλανητική ορολογία. Μας οδηγεί στο άτοπο συμπέρασμα ότι η θέση εκείνου που αποδέχεται τη γλώσσα της φυσικής, εμπλουτισμένη με μεταβλητές για τους πραγματικούς αριθμούς (ως γλώσσα επικοινωνίας, όχι απλώς ως λογισμό), θα έπρεπε να καλείται πλατωνιστική – ακόμη και αν αυτός ήταν ένας αυστηρός εμπειριστής που απορρίπτει την πλατωνική μεταφυσική.

Εδώ θα ήθελα να παρεμβάλω μια σύντομη ιστορική παρατήρηση. Το ότι τα ερωτήματα που ονομάσαμε εξωτερικά δεν έχουν γνωστικό περιεχόμενο ήταν ένα γεγονός που αναγνωρίστηκε και τονίστηκε ήδη από τον Κύκλο της Βιέννης υπό την καθοδήγηση του Moritz Schlick, την ομάδα από την οποία προέκυψε το κίνημα του λογικού εμπειρισμού. Επηρεασμένος από τις ιδέες του L. Wittgenstein, ο Κύκλος απέρριψε και τη θέση για την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου και τη θέση για την ανυπαρξία του ως ψευδοπροτάσεις.⁷ Έκανε το ίδιο πράγμα αναφορικά με τη θέση για την ύπαρξη των καθολικών οντοτήτων (universals) – των αφηρημένων οντοτήτων, σύμφωνα με την ορολογία μας – και με τη νομιναλιστική θέση ότι αυτές δεν είναι πραγματικές, και ότι τα ονόματά τους δεν είναι ονόματα κάποιων πραγμάτων παρά απλώς *flatus vocis*.^{*} (Είναι φανερό ότι η άρνηση μιας ψευδο-πρότασης δεν μπορεί παρά να είναι η ίδια ψευδοπρόταση). Συνεπώς, δεν είναι σωστό να κατατάξουμε τα μέλη του Κύκλου της Βιέννης στους νομιναλιστές – κάτι που γίνεται συχνά. Ωστόσο, αν κοιτάξουμε τον βασικό επιστημονικό, αντιμεταφυσικό προσανατολισμό των περισσότερων νομιναλιστών (και το ίδιο ισχύει για πολλούς υλιστές και ρεαλιστές με τη νεότερη σημασία), αδιαφορώντας για κάποιες κατά καιρούς ψευδο-θεωρητικές διατυπώσεις, τότε ασφαλώς είναι σωστό να πούμε ότι ο Κύκλος της Βιέννης ήταν πολύ κοντά με αυτούς εδώ τους φιλοσόφους παρά με τους αντιπάλους τους.

τωνικό ρεαλισμό» (Quine 1948, 33), με αυτό δεν εννοεί (σύμφωνα με επικοινωνία που είχα μαζί του) να μου αποδώσει συμφωνία με τον Πλάτωνα και με τα μεταφυσικά δόγματα για τα καθόλου όντα, αλλά απλώς αναφέρεται στο γεγονός ότι δέχομαι μια γλώσσα μαθηματικών που περιέχει μεταβλητές ανωτέρων επιπέδων. Όσον αφορά τη βασική μου στάση σχετικά με την επιλογή μιας γλωσσικής μορφής (μιας «οντολογίας» στην ορολογία του Quine, η οποία σε μένα φαίνεται παραπλανητική), φαίνεται να υπάρχει συμφωνία μεταξύ μας: «η προφανής συμβουλή είναι ανεκτικότητα και πειραματικό πνεύμα» (Quine 1948, 38).

7. Βλ. R. Carnap, *Scheinprobleme in der Philosophie* (1928) στο *The Logical Structure of the World*, University of California Press 1967, 301-343· και M. Schlick, *Positivismus und Realismus* (1928), *Gesammelte Aufsätze*, Wien, 1938.

* Σε ελεύθερη απόδοση: έπεια πτερόντα.

4. Αφηρημένες οντότητες στη σημασιολογία

Το πρόβλημα της νομιμότητας και του καθεστώτος των αφηρημένων οντοτήτων οδήγησε, πρόσφατα ξανά σε έντονες συζητήσεις στον χώρο της σημασιολογίας. Σε μια σημασιολογική ανάλυση του νοήματος συχνά λέγεται ότι ορισμένες εκφράσεις της γλώσσας υποσημαίνουν (ονομάζουν, δηλώνουν ή υποδηλώνουν) κάποιες εξω-γλωσσικές οντότητες.⁸ Στον βαθμό που περιοριζόμαστε σε φυσικά πράγματα και συμβάντα (το Σικάγο, ο θάνατος του Καίσαρα) ως σημαινόμενα (σημαινόμενες οντότητες), κανένα σοβαρό πρόβλημα δεν προκύπτει. Αλλά σοβαρές αντιρρήσεις έχουν διατυπωθεί από μερικούς εμπειριστές για αφηρημένες οντότητες ως σημαινόμενα, αντιρρήσεις δηλαδή εναντίον προτάσεων της σημασιολογίας του ακόλουθου τύπου:

- (1) Η λέξη «κόκκινο» υποδηλώνει μια ιδιότητα των πραγμάτων
- (2) Η λέξη «χρώμα» υποδηλώνει μια ιδιότητα των ιδιοτήτων των πραγμάτων
- (3) Η λέξη «πέντε» υποδηλώνει ένα αριθμό
- (4) Η λέξη «περιττός» υποδηλώνει μια ιδιότητα των αριθμών
- (5) Η (γραμματική) πρόταση «Το Σικάγο είναι μεγάλη πόλη» υποδηλώνει μια απόφανση.

Όσοι επιχειρούν μια κριτική αυτών των προτάσεων δεν απορρίπτουν, βέβαια, τη χρήση των εκφράσεων όπως «κόκκινο», «πέντε» κ.λπ. ούτε αρνούνται πως αυτές οι εκφράσεις έχουν νόημα. Λένε όμως ότι το να έχει κάτι νόημα δεν είναι το ίδιο πράγμα με το να έχει νόημα ως σημαινόμενη οντότητα. Απορρίπτουν την άποψη, την οποία θεωρούν ως έμμεση προϋπόθεση των ανωτέρω προτάσεων της σημασιολογίας, ότι για κάθε έκφραση του ανωτέρω τύπου (επίθετα όπως «κόκκινος», αριθμητικά όπως «πέντε» κ.λπ.) υπάρχει μια ορισμένη πραγματική οντότητα η οποία συνδέεται με αυτή μέσω της σχέσης της υποδήλωσης. Η άποψη αυτή απορρίπτεται, διότι κρίνεται ως ασύμβατη με τις βασικές αρχές του εμπειρισμού ή του επιστημονικού σκέπτεσθαι. Αποδίδουν

8. Βλ. R. Carnap, *Introduction to Semantics*, Cambridge, Mass., 1943 και Carnap 1988. Η διάκριση που έχω κάνει στο τελευταίο βιβλίο ανάμεσα στη μέθοδο τού ονομάζειν (name-relation) και τη μέθοδο της σημασίας και της έκτασης (intension and extension) δεν είναι ουσιαστική για την παρούσα συζήτηση. Ο όρος «υποδήλωση» χρησιμοποιείται στο παρόν άρθρο με ουδέτερο τρόπο· μπορεί να νοηθεί ως αναφορά στη σχέση τού ονομάζειν ή στη σχέση σημασίας ή στη σχέση έκτασης ή σε οποιοσδήποτε παρόμοιες σχέσεις άλλων σημασιολογικών μεθόδων.

μάλιστα σε αυτήν μειωτικές εκφράσεις, λ.χ. «πλατωνικός ρεαλισμός», «υποστασιοποίηση», ή «αρχή “Fido”-Fido». Αυτή η τελευταία ονομασία στην επικρινόμενη άποψη δόθηκε από τον Gilbert Ryle και, κατ’ αυτόν, ανακύπτει από έναν αφελή αναλογικό συλλογισμό: όπως ακριβώς υπάρχει μια οντότητα που την γνωρίζω πολύ καλά, δηλαδή ο σκύλος μου ο Fido που υποδηλώνεται με το όνομα “Fido”, έτσι πρέπει να υπάρχει για κάθε έκφραση με νόημα μια ορισμένη οντότητα με την οποία αυτή συνδέεται μέσω της σχέσης της ονομασίας ή της υποδήλωσης – όπως, δηλαδή, στο παράδειγμα “Fido”-Fido. Η επικρινόμενη άποψη, συνεπώς, είναι περίπτωση υποστασιοποίησης, δηλαδή περίπτωση χρήσης εκφράσεων ως ονομάτων που οι ίδιες δεν είναι ονόματα. Λένε λοιπόν πως, ενώ το “Fido” είναι όνομα, εκφράσεις όπως «κόκκινο», «πέντε» κ.λπ. δεν είναι ονόματα και δεν υποδηλώνουν τίποτε.

Η προηγούμενη πραγμάτευση για την αποδοχή των τλαισιών μάς επιτρέπει να αποσαφηνίσουμε τώρα την κατάσταση σχετικά με τις αφηρημένες οντότητες ως σημαινόμενα. Ας πάρουμε, λόγου χάριν, το παράδειγμα:

(α) Το «πέντε» υποδηλώνει έναν αριθμό.

Η διατύπωση αυτής της πρότασης προϋποθέτει πως η γλώσσα L περιέχει τις μορφές έκφρασης που ονομάσαμε πλαίσιο των αριθμών· ειδικότερα περιέχει αριθμητικές μεταβλητές και τον γενικό όρο «αριθμός». Αν η γλώσσα L περιέχει αυτές τις μορφές, τότε η ακόλουθη πρόταση είναι αναλυτική στην γλώσσα L:

(β) Το πέντε είναι αριθμός.

Επίσης, για να κάνουμε την πρόταση (α) δυνατή, η γλώσσα L πρέπει να περιέχει την έκφραση «υποδηλώνει» ή «είναι όνομα τού...» για τη σημασιολογική σχέση της υποδήλωσης. Αν διατυπωθούν για τον όρο αυτό κατάλληλοι κανόνες, τότε η ακόλουθη πρόταση είναι επίσης αναλυτική:

(γ) Το «πέντε» υποδηλώνει τον (αριθμό) πέντε.

(Εν γένει, κάθε έκφραση της μορφής «“...” υποδηλώνει ...» είναι αναλυτική πρόταση, με την προϋπόθεση ότι ο όρος “...” είναι ένας σταθερός όρος στο πλαίσιο που δεχθήκαμε. Αν η τελευταία προϋπόθεση δεν πληρούται, τότε η έκφραση δεν είναι πρόταση). Αφού η (α) συνάγεται από τη (γ) και τη (β), η (α) είναι επίσης αναλυτική πρόταση.

Έτσι είναι φανερό ότι, *εάν* δεχθούμε το πλαίσιο των αριθμών, τότε πρέπει να αναγνωρίσουμε τη (γ) και τη (β) ως αληθείς προτάσεις και, συνεπώς, και την (α). Γενικά μιλώντας, εάν δεχθούμε ένα πλαίσιο για κάποιον τύπο οντοτή-

των, τότε δεσμευόμαστε να δεχθούμε τις οντότητες αυτές ως πιθανά σημαίνόμενα. Έτσι το ερώτημα της αποδοχής των οντοτήτων ορισμένου τύπου, ή των αφηρημένων οντοτήτων γενικά, ως σημασιολογικών ισοδυναμεί με το ερώτημα της αποδοχής του γλωσσικού πλαισίου αυτών των οντοτήτων. Τόσο οι νομιναλιστές επικριτές, που αρνούνται το καθεστώς των σημασιολογικών ή των ονομάτων σε εκφράσεις σαν τις «κόκκινο», «πέντε» κ.λπ., επειδή αρνούνται την ύπαρξη αφηρημένων οντοτήτων, όσο και οι σκεπτικιστές, που εκφράζουν αμφιβολίες για την ύπαρξη και απαιτούν σχετικές μαρτυρίες, χειρίζονται το ερώτημα της ύπαρξης ως θεωρητικό ερώτημα. Δεν εννοούν, βεβαίως, το εσωτερικό ερώτημα: η καταφατική απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι αναλυτική και υπερβολικά αυτονόητη για να την αμφισβητήσει κανείς ή να την αρνηθεί, όπως είδαμε. Οι αμφιβολίες τους αφορούν μάλλον το ίδιο το σύστημα των οντοτήτων· εννοούν λοιπόν το εξωτερικό ερώτημα. Πιστεύουν ότι μόνον αφού προηγουμένως βεβαιωθούμε ότι πραγματικά υπάρχει ένα σύστημα οντοτήτων σαν αυτό που εξετάζουμε, δικαιολογούμε να δεχόμαστε το πλαίσιο ενσωματώνοντας τις γλωσσικές μορφές στη γλώσσα μας. Ωστόσο, εμείς είδαμε ότι το εξωτερικό ερώτημα δεν είναι θεωρητικό αλλά μάλλον το πρακτικό ζήτημα, αν θα δεχθούμε ή όχι αυτές τις γλωσσικές μορφές. Η αποδοχή αυτή δεν απαιτείται να αιτιολογηθεί θεωρητικά (παρά μόνον από την άποψη της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας) διότι δεν συνεπάγεται πεποίθηση ή βεβαίωση. Ο Ryle λέει πως η αρχή “Fido”-Fido είναι μια τερατώδης θεωρία. Τερατώδης ή όχι, ο Ryle πάντως σφάλει ονομάζοντάς την θεωρία. Πρόκειται μάλλον για την πρακτική απόφαση να δεχθούμε ορισμένα πλαίσια. Πιθανόν ο Ryle να έχει δίκαιο από ιστορική σκοπιά, δηλαδή σχετικά με εκείνους που αναφέρει ότι αποδέχονταν την αρχή αυτή, λ.χ. τον Mill, τον Frege και τον Russell. Αν αυτοί οι φιλόσοφοι θεώρησαν την αποδοχή ενός συστήματος οντοτήτων ως θεωρία ή βεβαίωση, τότε έπεσαν θύματα της ίδιας παλαιάς, μεταφυσικής σύγχυσης. Είναι, πάντως, σφάλμα να θεωρήσουμε τη δική μου σημασιολογική μέθοδο ως μέθοδο που δεσμεύεται με την ύπαρξη αφηρημένων οντοτήτων, αφού εγώ απορρίπτω μια τέτοια θέση ως μεταφυσική ψευδοπρόταση.

Οι επικριτές της χρήσης αφηρημένων οντοτήτων στη σημασιολογία παραβλέπουν τη θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα στην αποδοχή ενός συστήματος οντοτήτων και στην εσωτερική βεβαίωση, δηλαδή τη βεβαίωση ότι υπάρχουν ελέφαντες, ηλεκτρόνια ή πρώτοι αριθμοί μεγαλύτεροι από το ένα εκατομμύριο. Όποιος διατυπώνει μια εσωτερική βεβαίωση είναι υποχρεωμένος, φυσικά, να την αιτιολογήσει, παρέχοντας σχετικές μαρτυρίες – εμπειρικά στοιχεία στην περίπτωση των ηλεκτρονίων, λογική απόδειξη στην περίπτωση των πρώτων αριθμών. Το αίτημα για θεωρητική αιτιολόγηση, που είναι ορθό στην περίπτωση των εσωτερικών ερωτημάτων, εφαρμόζεται μερικές φορές λανθασμένα

στην αποδοχή ενός συστήματος οντοτήτων. Έτσι, λόγου χάριν, ο Nagel (1948) απαιτεί «μαρτυρίες που θα εξασφαλίζουν ότι υπάρχουν τέτοιες οντότητες, λ.χ. απειροστά ή προτάσεις». Χαρακτηρίζει τις μαρτυρίες που απαιτούνται στις περιπτώσεις αυτές –σε αντίθεση με τις εμπειρικές μαρτυρίες που απαιτούνται στην περίπτωση των ηλεκτρονίων– «λογικές και διαλεκτικές με την ευρεία έννοια». Πέραν όμως αυτού δεν κάνει κανέναν υπαινιγμό σχετικά με το ποιες μαρτυρίες μπορεί να θεωρηθούν σχετικές. Μερικοί νομιναλιστές, πιστεύοντας ότι ο κόσμος κατοικείται από φανταστικές ή τουλάχιστον διφορούμενες οντότητες, θεωρούν την αποδοχή των αφηρημένων οντοτήτων ως ένα είδος πρόληψης ή μύθο που γεμίζει τον κόσμο με πλαστές ή, τουλάχιστον, αμφίβολες οντότητες, όπως πίστη σε Κενταύρους και δαίμονες. Αυτό δείχνει και πάλι τη σύγχυση που προαναφέραμε, αφού μια πρόληψη ή ένας μύθος είναι μια ψευδής (ή διφορούμενη) εσωτερική πρόταση.

Ας πάρουμε, παραδείγματος χάριν, οντότητες όπως τους (απόλυτους) φυσικούς αριθμούς σε φραστικά πλαίσια, λ.χ. «Να τρία βιβλία». Οι γλωσσικές μορφές του πλαισίου των αριθμών, περιλαμβανομένων των μεταβλητών και του γενικού όρου «αριθμός», χρησιμοποιούνται γενικά στην καθημερινή γλώσσα: είναι εύκολο να διατυπώσουμε σαφείς κανόνες για τη χρήση τους. Έτσι, τα λογικά χαρακτηριστικά αυτού του πλαισίου είναι επαρκώς σαφή (ενώ, βέβαια, πολλά εσωτερικά ερωτήματα, δηλαδή αριθμητικά ζητήματα, παραμένουν ανοιχτά). Παρ' όλα αυτά, η διαμάχη που αφορά το εξωτερικό ζήτημα της οντολογικής ύπαρξης του συστήματος των αριθμών συνεχίζεται. Ας υποθέσουμε ότι ένας φιλόσοφος λέει: «Πιστεύω ότι υπάρχουν αριθμοί ως πραγματικές οντότητες. Αυτό μου επιτρέπει να χρησιμοποιήσω γλωσσικές μορφές του αριθμητικού πλαισίου για να διατυπώσω σημασιολογικές προτάσεις που αφορούν αριθμούς ως σημαινόμενα των αριθμητικών συμβόλων». Ο νομιναλιστής αντίπαλος απαντά: «Κάνεις λάθος: δεν υπάρχουν αριθμοί. Τα αριθμητικά σύμβολα είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν, παρ' όλα αυτά, ως εκφράσεις πλήρεις νοήματος. Αλλά δεν πρόκειται για ονόματα, δεν υπάρχουν οντότητες που υποδηλώνονται από αυτά. Συνεπώς, η λέξης “αριθμός” και οι αριθμητικές μεταβλητές δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται – εκτός και αν βρισκόταν τρόπος να τις εισαγάγουμε ως απλές συντομογραφίες και να τις μεταφράσουμε στη νομιναλιστική γλώσσα των πραγμάτων». Δεν μπορώ να σκεφθώ τί είδους μαρτυρία είναι αυτή που θα μπορούσε να θεωρηθεί από τους δύο φιλόσοφους σχετική με τη διαμάχη και η οποία, αν υπήρχε, θα έδινε λύση στη διαμάχη ή τουλάχιστον θα ενίσχυε περισσότερο τη θέση του ενός από τους δύο αντιπάλους. (Βεβαίως, το να θεωρήσουμε τους αριθμούς ως τάξεις ή ιδιότητες δευτέρου βαθμού σύμφωνα με τη μέθοδο Frege-Russell δεν επιλύει τη διαμάχη, διότι ο πρώτος φιλόσοφος θα υπερασπιζόταν την ύπαρξη του συστήματος των τάξεων ή

των ιδιοτήτων δευτέρου βαθμού, ενώ ο δεύτερος θα την απέρριπτε). Γι' αυτό αισθάνομαι αναγκασμένος να θεωρήσω το εξωτερικό ερώτημα ως ψευδο-ερώτημα, μέχρις ότου και τα δύο μέρη της διαμάχης προσφέρουν μια κοινή ερμηνεία του ζητήματος ως γνωστικού ζητήματος· αυτό θα αποτελούσε μια πρώτη ένδειξη για το τί θα έπρεπε να λάβουμε υπ' όψιν μας ως σχετική μαρτυρία, αποδεκτή και από τα δύο μέρη.

Υπάρχει ένα ιδιαίτερο είδος παρανόησης της αποδοχής αφηρημένων οντοτήτων σε διάφορες περιοχές της επιστήμης και της σημασιολογίας, που απαιτείται να αποσαφηνιστεί. Ορισμένοι πρώιμοι Βρετανοί εμπειριστές (λ.χ. ο Berkeley και ο Hume) αρνήθηκαν την ύπαρξη αφηρημένων οντοτήτων στη βάση ότι η άμεση εμπειρία μάς παρουσιάζει επιμέρους μόνον αντικείμενα, όχι καθολικά – λ.χ. αυτή η κόκκινη λωρίδα αλλά όχι το κόκκινο γενικά ή το χρώμα γενικά· αυτό το σκαληνό τρίγωνο αλλά όχι το σκαληνό τρίγωνο γενικά ή το τρίγωνο γενικά. Μόνον οντότητες που ανήκουν σε έναν τύπο, παραδείγματα του οποίου θα έπρεπε να βρεθούν στην άμεση εμπειρία, πρέπει να γίνουν δεκτές ως τελικά στοιχεία της πραγματικότητας. Έτσι, σύμφωνα με αυτόν τον τρόπο σκέψης, η ύπαρξη των αφηρημένων οντοτήτων θα έπρεπε να βεβαιωθεί μόνον εφόσον θα μπορούσε κανείς να αποδείξει είτε ότι μερικές αφηρημένες οντότητες απαντούν στην περιοχή των άμεσων δεδομένων είτε ότι οι αφηρημένες οντότητες μπορεί να οριστούν με τη βοήθεια του τύπου των οντοτήτων που μας δίδονται. Αφού οι εμπειριστές αυτοί δεν βρήκαν αφηρημένες οντότητες στην περιοχή των αισθητηριακών δεδομένων, στη συνέχεια είτε αρνήθηκαν την ύπαρξή τους είτε έκαναν μια άκαρπη προσπάθεια να ορίσουν τις καθολικές οντότητες με τη βοήθεια των επιμέρους οντοτήτων. Μερικοί σύγχρονοι φιλόσοφοι, ειδικά Άγγλοι φιλόσοφοι που ακολουθούν τον Russell, σκέπτονται ουσιαστικά με αυτούς τους όρους. Τονίζουν τη διάκριση μεταξύ των δεδομένων (αυτών που δίδονται άμεσα στη συνείδηση, δηλαδή των αισθητηριακών δεδομένων του παρόντος και του παρελθόντος) και των κατασκευών που βασίζονται στα δεδομένα. Ύπαρξη αποδίδεται μόνο στα δεδομένα· οι κατασκευές (constructs) δεν είναι πραγματικές οντότητες· οι αντίστοιχες γλωσσικές εκφράσεις είναι απλώς τρόποι ομιλίας που δεν υποδηλώνουν τίποτε στην πραγματικότητα (κάτι που θυμίζει το *flatus vocis* των νομιναλιστών). Δεν θα επικρίνουμε αυτήν τη γενικότερη θεώρηση εδώ. (Στον βαθμό που πρόκειται για μια αρχή αποδοχής κάποιων οντοτήτων αντί άλλων, αφού παραμεριστεί κάθε οντολογική, φαινομενολογική και νομιναλιστική ψευδοπρόταση, δεν μπορεί να υπάρξει καμία θεωρητική αντίρρηση). Αλλά αν η θεώρηση αυτή οδηγεί στην άποψη ότι οι άλλοι φιλόσοφοι ή επιστήμονες που δέχονται τις αφηρημένες οντότητες βεβαιώνουν ή συνάγουν την ύπαρξή τους ως άμεσων δεδομένων, τότε μια τέτοια άποψη πρέπει να απορριφθεί ως εσφαλμένη. Αναφορά σε χω-

ρο-χρονικά σημεία, στο ηλεκτρομαγνητικό πεδίο, στα ηλεκτρόνια της φυσικής, στους πραγματικούς ή μιγαδικούς αριθμούς και στις συναρτήσεις των μαθηματικών, στο δυναμικό ή στα ασύνειδα συμπλέγματα στον τομέα της ψυχολογίας, στις πληθωριστικές τάσεις στον τομέα της οικονομίας κ.λπ., δεν συνεπάγεται τη βεβαίωση ότι οι οντότητες αυτού του τύπου παρουσιάζονται ως άμεσα δεδομένα. Και το ίδιο πράγμα ισχύει όταν αναφερόμαστε σε αφηρημένες οντότητες ως σημααινόμενα στη σημασιολογία. Μερικές επικρίσεις ορισμένων Άγγλων φιλοσόφων εναντίον τέτοιων αναφορών δίνουν την εντύπωση ότι, εξαιτίας πιθανώς της παρερμηνείας που προαναφέραμε, οι φιλόσοφοι αυτοί κατηγορούν τον σημασιολόγο όχι κυρίως για κακή μεταφυσική (πράγμα που ίσως θα έκαναν κάποιοι νομιναλιστές) αλλά για κακή ψυχολογία. Το γεγονός πως θεωρούν μια σημασιολογική μέθοδο που περιέχει αφηρημένες οντότητες όχι απλώς αμφίβολη, ή και λανθασμένη, αλλά πασιφανώς άτοπη, παράλογη και υπερβολική, το ότι δείχνουν βαθύ αποτροπιασμό και αγανάκτηση αντιμετωπίζοντας τη μέθοδο αυτή, πρέπει μάλλον να ερμηνευθεί με τη βοήθεια της παρανόησης που προαναφέραμε. Στην πραγματικότητα, βεβαίως, ο σημασιολόγος καθόλου δεν βεβαιώνει ούτε συνάγει ότι οι αφηρημένες οντότητες στις οποίες αναφέρεται αποτελούν αντικείμενο της άμεσης εμπειρίας του μέσω των αισθητηριακών οργάνων ή μέσω μιας έλλογης εποπτείας. Μια τέτοια βεβαίωση θα ήταν εντελώς αμφίβολη ψυχολογία. Το ψυχολογικό ερώτημα τί είδους οντότητες εμφανίζονται ως άμεσα δεδομένα είναι εντελώς αδιάφορο για τη σημασιολογία, ακριβώς όπως είναι και για τη φυσική, τα μαθηματικά και την οικονομία κ.λπ. στα παραδείγματα που προαναφέραμε.⁹

5. Συμπέρασμα

Για εκείνους που θέλουν να αναπτύξουν ή να χρησιμοποιήσουν σημασιολογικές μεθόδους το κρίσιμο ερώτημα δεν είναι το οντολογικό ερώτημα της ύπαρξης αφηρημένων οντοτήτων αλλά μάλλον το ερώτημα αν η χρήση αφηρημένων γλωσσικών μορφών ή, με τεχνικούς όρους, η χρήση μεταβλητών πέρα από αυτές που χρησιμοποιούνται για τα αντικείμενα (ή τα δεδομένα των αισθήσεων) είναι σκόπιμη και γόνιμη για τους σκοπούς για τους οποίους γίνονται σημασιολογικές αναλύσεις – δηλαδή για την ανάλυση, ερμηνεία, αποσαφήνιση ή κατασκευή γλωσσών επικοινωνίας και, ειδικά, επιστημονικών γλωσσών. Εμείς

9. Ο Sellars (στο άρθρο του «Acquaintance and Description again», *Journal of Philosophy* 46, 1949, 496-504, 502 κ.ε.) αναλύει σαφώς τις ρίζες του λάθους κατά το οποίο «εκλαμβάνουμε τη σχέση υποδήλωσης μιας σημασιολογικής θεωρίας ως υποκατάστατο της παρουσίας κάποιου πράγματος σε μια εμπειρία».

δεν απαντήσαμε σε αυτό το ερώτημα, καλά-καλά δεν το εξετάσαμε. Αυτό δεν είναι ερώτημα στο οποίο απαντούμε με ένα *ναι* ή με ένα *όχι* – είναι ζήτημα βαθμού. Ανάμεσα σε αυτούς τους φιλοσόφους που διεξήγαγαν σημασιολογικές αναλύσεις και εξέτασαν κατάλληλα εργαλεία για το έργο αυτό, αρχίζοντας με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη και, με έναν πιο τεχνικό τρόπο στη βάση της νεότερης λογικής, με τον C.S. Peirce και τον Frege, πολλοί δέχθηκαν τις αφηρημένες οντότητες. Αυτό, βεβαίως, δεν αποτελεί απόδειξη. Άλλωστε, η σημασιολογία, με την τεχνική έννοια, βρίσκεται ακόμη στα πρώιμα στάδια ανάπτυξης· και πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι για θεμελιώδεις αλλαγές στη μέθοδο που θα ακολουθήσουμε. Ας παραδεχθούμε λοιπόν ότι οι νομιναλιστές επικριτές ίσως έχουν δίκαιο. Αλλά εάν είναι έτσι, θα πρέπει να προσφέρουν καλύτερα επιχειρήματα από αυτά που προσέφεραν ως τώρα. Το να κάνουμε έκκληση στη οντολογική μας διαίσθηση δεν θα χρησιμεύσει και πάρα πολύ. Οι επικριτές πρέπει να καταδείξουν ότι είναι δυνατόν να κατασκευάσουμε μια σημασιολογική μέθοδο που θα αποφεύγει κάθε αναφορά σε αφηρημένες οντότητες, και θα επιτυγχάνει, ουσιαστικά, με απλούστερα μέσα, τα ίδια αποτελέσματα με τις άλλες μεθόδους.

Η αποδοχή ή απόρριψη των αφηρημένων γλωσσικών μορφών, ακριβώς όπως η αποδοχή ή απόρριψη οποιωνδήποτε γλωσσικών μορφών σε οποιαδήποτε περιοχή της επιστήμης, θα κριθεί τελικά από την αποτελεσματικότητα των εργαλείων της, από τον λόγο των αποτελεσμάτων προς την ποσότητα και την συνθετικότητα των προσπαθειών που καταβλήθηκαν. Το να εκδώσουμε δογματικές απαγορεύσεις για κάποιες γλωσσικές μορφές αντί να ελέγξουμε την επιτυχία ή την αποτυχία τους στην πράξη είναι κάτι χειρότερο από απρόσφορη τακτική· είναι οπωσδήποτε επιβλαβής τακτική, διότι μπορεί να εμποδίσει την επιστημονική πρόοδο. Η ιστορία της επιστήμης προσφέρει παραδείγματα τέτοιων απαγορεύσεων που βασιζόνταν σε προλήψεις οι οποίες προκύπτουν από θρησκευτικές, μεθοδολογικές, μεταφυσικές ή άλλες παράλογες πηγές που επιβράδυναν τις εξελίξεις για λιγότερο ή περισσότερο διάστημα. Ας διδαχθούμε από την ιστορία. Ας επιτρέψουμε σε εκείνους που εργάζονται σε οποιονδήποτε τομέα της έρευνας την ελευθερία να χρησιμοποιήσουν οποιαδήποτε μορφή έκφρασης φαίνεται σε αυτούς γόνιμη· το έργο στο πεδίο αυτό θα οδηγήσει αργά ή γρήγορα στην αποπομπή των μορφών εκείνων που δεν έχουν καμία χρήσιμη λειτουργία. *Ας είμαστε προσεκτικοί όταν κάνουμε βεβαιώσεις και αυστηροί όταν τις εξετάζουμε, αλλά ας είμαστε ανεκτικοί όσον αφορά τις γλωσσικές μορφές που επιτρέπουμε.*

4

W.V. Quine

Δύο δόγματα του εμπειρισμού*

Ο νεότερος εμπειρισμός διαμορφώθηκε, σε μεγάλο βαθμό, χάρη σε δύο δόγματα. Το ένα είναι η πίστη σε έναν θεμελιώδη διαχωρισμό ανάμεσα σε αλήθειες που είναι *αναλυτικές*, ή θεμελιωμένες στα νοήματα ανεξάρτητα από γεγονότα της εμπειρίας, και σε αλήθειες που είναι *συνθετικές*, ή θεμελιωμένες στην εμπειρία. Το άλλο δόγμα είναι ο *αναγωγισμός*, η πίστη ότι κάθε πρόταση με νόημα είναι ισοδύναμη με μια λογική κατασκευή όρων που παραπέμπουν στην άμεση εμπειρία. Θα υποστηρίξω ότι και τα δύο δόγματα είναι αβάσιμα. Και, όπως θα δούμε, εάν τα εγκαταλείψουμε, οδηγούμαστε στην άμβλυση του υποτιθέμενου ορίου μεταξύ μεταφυσικής και φυσικής επιστήμης. Μετατοπίζομαστε επίσης προς τον πραγματισμό.

1. Αναλυτικό υπόβαθρο

Ο διαχωρισμός που έκανε ο Καντ μεταξύ αναλυτικών και συνθετικών αληθειών είχε προαναγγελθεί ήδη με τη διάκριση που είχε κάνει ο Hume μεταξύ σχέ-

* Η εργασία αυτή του W.V. Quine, που φέρει στο πρωτότυπο τον τίτλο «Two Dogmas of Empiricism», δημοσιεύθηκε στο *The Philosophical Review* 60 (1951), 20-43, και ανατυπώθηκε στο βιβλίο του συγγραφέα *From a Logical Point of View*, Belknap Press, 1953, και στη δεύτερη, αναθεωρημένη, έκδοση το 1961, με την ακόλουθη σημείωση: «Η μορφή που εκτυπώνεται εδώ αποκλίνει από την αρχική στις υποσημειώσεις και σε ορισμένα μικρότερης σημασίας σημεία: τα κεφάλαια 1 και 6 συντομεύθηκαν εκεί όπου επικαλύπτονται από την προηγούμενη εργασία [“On what there is”, “Περί του τί υπάρχει”], και τα κεφάλαια 3-4 αναπτύχθηκαν σε ορισμένα σημεία». Μεταφράζουμε και τις δύο εκδοχές του κειμένου, επισημαίνουμε τις διαφορές τους με τις ενδείξεις «1951», «1961», και διαφοροποιούμε επίσης τις αντίστοιχες υποσημειώσεις με τις ενδείξεις «α», «β». Η μετάφραση έγινε από τον Γιώργο Ρουσόπουλο.

σεων των ιδεών (ideas) και πραγμάτων (matters of fact) του κόσμου, και με τη διάκριση που είχε κάνει ο Leibniz μεταξύ αληθειών του λόγου και αληθειών της εμπειρίας. Ο Leibniz μίλησε για τις αλήθειες του λόγου ως αληθείς προτάσεις σε όλους τους δυνατούς κόσμους. Τούτο σημαίνει, εάν αφήσουμε κατά μέρος τις γραφικές διατυπώσεις, ότι οι αλήθειες του Λόγου είναι εκείνες που δεν θα ήταν δυνατόν να είναι ψευδείς. Στον ίδιο τόνο ακούμε συχνά να ορίζονται οι αναλυτικές προτάσεις ως προτάσεις των οποίων η άρνηση είναι αντιφατική πρόταση. Αλλά ένας τέτοιος ορισμός έχει μικρή μόνον επεξηγηματική αξία, διότι η έννοια της αντιφατικότητας, στην εντελώς γενική σημασία που απαιτείται για τον ορισμό της αναλυτικότητας, απαιτεί ακριβώς τον ίδιο βαθμό αποσαφήνισης με την έννοια της αναλυτικότητας.^{1α} Αυτές οι έννοιες είναι όψεις του ίδιου κίβδηλου νομίσματος.

Ο Καντ θεώρησε ότι η αναλυτική πρόταση δεν αποδίδει στο υποκείμενο τίποτε περισσότερο από ό,τι εννοιολογικά περιέχεται ήδη σε αυτό. Η διατύπωση αυτή έχει δύο μειονεκτήματα: περιορίζεται σε προτάσεις του τύπου υποκείμενο-κατηγορήμα και επικαλείται μια έννοια του περιέχεσθαι η οποία είναι μεταφυσικής φύσεως. Αλλά η πρόθεση του Καντ, που είναι περισσότερο εμφανής από τον τρόπο με τον οποίο ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί την αναλυτικότητα παρά από τον ορισμό που της δίνει, μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: μια πρόταση είναι αναλυτική όταν αληθεύει λόγω των νοημάτων και ανεξάρτητα από την πραγματικότητα. Ας ακολουθήσουμε τώρα την κατεύθυνση αυτή προκειμένου να εξετάσουμε την έννοια του νοήματος που προϋποτίθεται.

(1951)

Ας σημειώσουμε ότι το νόημα δεν πρέπει να ταυτίζεται με το ονομάζειν (naming) ή με την αναφορά. Ας θεωρήσουμε το παράδειγμα του Frege «Αυγερινός» και «Αποσπερίτης». Εάν εξετάσουμε τον Αποσπερίτη, όχι απλώς ως επαναλαμβανόμενο βραδινό φαινόμενο, τότε πρόκειται για τον πλανήτη Αφροδίτη, και ο Αυγερινός ταυτίζεται με αυτόν. Οι δύο ατομικοί όροι ονομά-

(1961)

Ας θυμηθούμε ότι το νόημα δεν πρέπει να ταυτιστεί με το ονομάζειν.^{1β} Το παράδειγμα του Frege «Αυγερινός» και «Αποσπερίτης», καθώς και του Russell, «Σκοτ» και «συγγραφέας του Waverley», δείχνουν ότι δύο όροι μπορεί να ονομάζουν το ίδιο πράγμα αλλά να διαφέρουν ως προς το νόημα. Η διάκριση σημαίνει-ονομάζειν είναι εξίσου σημαντική, προκειμένου για

1α Βλ. M. White, «The analytic and the Synthetic: an untenable dualism», στο S. Hook (ed.), *John Dewey: Philosopher of Science and Freedom*, Dial Press, 1950, 316-330, σ. 324.

1β Βλ. Quine, «On what there is» (1948), στο Quine 1953, σ. 9.

ζουν το ίδιο πράγμα. Αλλά τα νοήματά τους πρέπει να θεωρηθούν ως διάκριτα, αφού η ταυτότητα «Αποσπερίτης = Αυγερινός» είναι μια εμπειρική δήλωση που αποκαθίσταται με τη βοήθεια της αστρονομικής παρατήρησης. Εάν το νόημα του όρου «Αποσπερίτης» ήταν ταυτόσημο με το νόημα του όρου «Αυγερινός», τότε η ταυτότητα «Αποσπερίτης = Αυγερινός» θα ήταν μια αναλυτική αλήθεια.

Υπάρχει επίσης το παράδειγμα του Russell για τον όρο «Scott» και τον όρο «συγγραφέας του Waverley». Η ανάλυση, απλώς, των νοημάτων των λέξεων δεν είναι, φυσικά, ικανή να αποκαλύψει στον Γεώργιο Δ' το γεγονός ότι αυτοί οι δύο ατομικοί όροι ονομάζουν το ίδιο πρόσωπο.

Η διάκριση σημαίνει-ονομάζειν είναι εξίσου σημαντική, προκειμένου για αφηρημένους όρους. Ο όρος «9» και ο όρος «αριθμός των πλανητών» ονομάζουν μία και την αυτή αφηρημένη οντότητα, αλλά πιθανώς πρέπει να διαχωριστούν όσον αφορά το νόημα: διότι, για να προσδιοριστεί η ταυτότητα της οντότητας για την οποία μιλούμε, χρειάστηκε η αστρονομική παρατήρηση – όχι απλώς η ανάλυση των νοημάτων.

Μέχρι τώρα εξετάσαμε τους ατομικούς όρους.

Η κατάσταση δεν είναι εντελώς διαφορετική αναφορικά με τους γενικούς όρους ή τα κατηγορήματα. Ενώ ένας ατομικός όρος υποτίθεται ότι ονομάζει μία οντότητα, αφηρημένη ή συγκεκριμένη, ο γενικός όρος *αληθεύει για* μια οντότητα, για όλες, ή για καμία τους:^{2β} η τάξη όλων των οντοτήτων για τις

αφηρημένους όρους. Ο όρος «9» και ο όρος «αριθμός των πλανητών» ονομάζουν μία και την αυτή αφηρημένη οντότητα, αλλά πιθανώς πρέπει να διαχωριστούν όσον αφορά το νόημα: διότι για να προσδιορι-σθεί η ταυτότητα της οντότητας για την οποία μιλούμε χρειάστηκε η αστρονομική παρατήρηση – όχι απλώς η ανάλυση των νοημάτων.

Τα ανωτέρω παραδείγματα αφορούν ατομικούς όρους, συγκεκριμένους ή αφηρημένους.

2α Βλ. R. Carnap, *Meaning and Necessity*, Chicago UP, 1947, 9 κ.ε. και του ίδιου, *Logical Foundations of Probability*, University of Chicago Press, 1950, σ. 70 κ.ε.

2β Quine, «On what there is», στο Quine 1953, σ. 10.

οποίες ο γενικός όρος αληθεύει λέγεται *έκταση* του όρου. Τώρα, παραλληλίζοντας την αντίθεση νοήματος ενός ατομικού όρου και ονομαζόμενης οντότητας, πρέπει να διακρίνουμε το νόημα ενός γενικού όρου από την έκτασή του. Οι γενικοί όροι «ον που έχει καρδιά» και «ον που έχει νεφρούς», λ.χ., έχουν ίσως την ίδια έκταση αλλά διαφορετικό νόημα.

Εκείνο που συνήθως συγχέουμε δεν είναι τόσο το νόημα με την έκταση, στην περίπτωση των γενικών όρων, όσο το νόημα με το ονομάζειν, στην περίπτωση των γενικών όρων. Πραγματικά, είναι κοινός τόπος στη φιλοσοφία το να αντιδιαστέλλουμε το βάθος (νόημα) προς την έκταση (πλάτος) ή, με ελαφρώς διαφορετική ορολογία, τη συνδήλωση προς την υποδήλωση.

Η αριστοτελική έννοια της ουσίας ήταν χωρίς αμφιβολία ο πρόδρομος της νεότερης έννοιας του βάθους και του νοήματος. Για τον Αριστοτέλη, είναι ουσιαστικό γνώρισμα των ανθρώπων το ότι είναι λογικά όντα, ενώ είναι τυχαίο γνώρισμα το ότι είναι δίποδα. Υπάρχει, ωστόσο, μια βασική διαφορά ανάμεσα σε αυτή τη στάση και τη θεωρία του νοήματος. Από τη σκοπιά του τελευταίου, θα μπορούσε να γίνει δεκτό (έστω, χάριν του επιχειρήματος) ότι ενώ η λογικότητα ενέχεται στο νόημα της λέξης «άνθρωπος», η διποδία δεν ενέχεται· η διποδία μπορεί θαυμάσια να θεωρηθεί ότι ενέχεται στο νόημα του όρου «δίποδο ον», όχι όμως και η λογικότητα. Έτσι, από τη σκοπιά της θεωρίας του νοήματος, δεν υπάρχει λόγος να υποστηρίξουμε ότι στα όντα εκείνα που συμβαίνει να είναι ταυτόχρονα άνθρωποι και δίποδα η λογικότητα είναι ουσιαστικό γνώρισμά τους, ενώ η διποδία τυχαίο, ή αντιστρόφως. Για τον Αριστοτέλη, τα πράγματα έχουν ουσίες, ενώ μόνον οι γλωσσικές εκφράσεις έχουν νόημα. Νόημα είναι αυτό στο οποίο καταλήγει η ουσία όταν διαζευχθεί από το αντικείμενο αναφοράς και συζευχθεί με τη λέξη.

Ένα εντελώς ξεχωριστό ερώτημα που εμφανίζεται στη θεωρία του νοήματος αφορά τη φύση των αντικειμένων της: τί είδους αντικείμενα είναι τα νοήματα;

(1951)

Η σαφής πρόθεσή μας είναι να τα εκλάβουμε ως ιδέες κάποιου είδους – νοητικές ιδέες κατά τη γνώμη ορισμένων σημασιολόγων, πλατωνικές ιδέες κατά τη γνώμη άλλων. Αλλά τα αντικείμενα αυτού του είδους είναι τόσο φευγαλέα, για να μην πω αμφιλεγόμενα, ώστε έχουμε μικρές μόνον ελπίδες να θεμελιώσουμε επάνω τους μια γόνιμη επιστήμη. Δεν είναι καν σαφές, αν υποθέσου-

με ότι υπάρχουν, τότε έχουμε δύο ιδέες και τότε έχουμε μία· δεν είναι σαφές πότε οι γλωσσικές τους μορφές πρέπει να θεωρηθούν ισοδύναμες ως προς το νόημα [συνώνυμες] και πότε όχι. Εάν πρόκειται να επιτύχουμε κάποιο κοινώς αποδεκτό μέτρο συνωνυμίας, θα πρέπει να θεωρούμε ότι η προσφυγή στα νοήματα ως οντότητες δεν θα παίξει πολύ χρήσιμο ρόλο σε αυτό το εγχείρημα.

Η ανάγκη για τα νοήματα ως οντότητες ίσως προέρχεται από μια παλαιότερη αδυναμία μας να διακρίνουμε το νόημα από την αναφορά. Μόλις όμως η θεωρία του νοήματος διαχωριστεί σαφώς από τη θεωρία της αναφοράς, μπορούμε αμέσως να αναγνωρίσουμε ότι πρωταρχικό έργο της θεωρίας του νοήματος είναι η συνωνυμία των γλωσσικών εκφράσεων και η αναλυτικότητα των προτάσεων. Τα νοήματα τότε, ως ασαφείς ενδιάμεσες οντότητες, μπορούν κάλλιστα να παραλειφθούν.^{3β}

(1951)

Η περιγραφή της αναλυτικότητας ως αλήθειας εξαιτίας των νοημάτων μάς επέτρεψε να αρχίσουμε την πραγμάτευση για την έννοια του νοήματος. Αλλά τώρα έχουμε πλέον εγκαταλείψει τη σκέψη για ένα ειδικό βασίλειο οντοτήτων που ονομάζονται νοήματα. Έτσι, ερχόμαστε αντιμέτωποι εκ νέου με το πρόβλημα της αναλυτικότητας.

(1961)

Έτσι ερχόμαστε αντιμέτωποι εκ νέου με το πρόβλημα της αναλυτικότητας.

Δεν είναι δύσκολο πραγματικά να εντοπίσουμε προτάσεις που είναι αναλυτικές. Χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Όσες ανήκουν στην πρώτη κατηγορία, και μπορεί να ονομαστούν *λογικά αληθείς*, έχουν τη μορφή:

^{3β} Quine, «On what there is», στο Quine 1953, σ. 11 και «The Problem of Meaning in Linguistics», στο Quine 1953, σ. 48.

(1) Κανένας ανύπαντρος άνδρας δεν είναι παντρεμένος.

Το ενδιαφέρον χαρακτηριστικό αυτού του παραδείγματος είναι ότι όχι μόνον αληθεύει όπως είναι, αλλά ότι εξακολουθεί να αληθεύει όπως και αν ερμηνεύσουμε, χωριστά και συνολικά, τους όρους «άνδρας» και «παντρεμένος». Αν υποθέσουμε ότι προηγουμένως έχουμε στη διάθεσή μας έναν κατάλογο *λογικών μορίων* που περιέχει ανάμεσά τους και τα μόρια «κανένας», «α-...», «μη...», «όχι», «αν», «τότε», «και» κ.λπ., τότε, γενικά, λογική αλήθεια είναι η πρόταση που είναι αληθής και παραμένει αληθής, όπως και αν ερμηνεύσουμε τα συστατικά της μέρη – εκτός των λογικών μορίων.

Υπάρχει επίσης μια δεύτερη κατηγορία αναλυτικών προτάσεων με τη μορφή:

(2) Κανένας εργένης δεν είναι παντρεμένος

Το χαρακτηριστικό αυτής της πρότασης είναι ότι μπορεί να μετασχηματιστεί σε λογική αλήθεια αντικαθιστώντας ένα συνώνυμο στη θέση ενός άλλου· έτσι η (2) μπορεί να μετασχηματιστεί στην (1) αντικαθιστώντας τον όρο «εργένης» με το συνώνυμο όρο «ανύπαντρος άνδρας». Δεν έχουμε ακόμη στην διάθεσή μας έναν ικανοποιητικό χαρακτηρισμό αυτής της δεύτερης κατηγορίας αναλυτικών προτάσεων και, συνεπώς, της αναλυτικότητας γενικά, στον βαθμό που στην παραπάνω περιγραφή απαιτήθηκε να στηριχθούμε στην έννοια της «συνωνυμίας», μια έννοια που η ίδια απαιτείται να αποσαφηνιστεί όπως ακριβώς και η αναλυτικότητα.

Ο Carnap επιχείρησε να εξηγήσει την αναλυτικότητα επικαλούμενος αυτό που ο ίδιος ονομάζει καταστατικές περιγραφές (*state descriptions*).^{2α 4β} Μια καταστατική περιγραφή είναι η εξαντλητική απόδοση τιμών αλήθειας σε ατομικές, μη σύνθετες προτάσεις της γλώσσας. Ο Carnap θεωρεί ότι όλες οι άλλες προτάσεις της γλώσσας σχηματίζονται με τη βοήθεια των συστατικών τους μερών βάσει λογικών μηχανισμών και κατά τέτοιον τρόπο, ώστε η τιμή αλήθειας μιας σύνθετης πρότασης να προσδιορίζεται συγκεκριμένα για κάθε καταστατική περιγραφή βάσει καθορισμένων λογικών νόμων. Μια πρόταση τώρα θεωρείται ως αναλυτική όταν αληθεύει για κάθε καταστατική περιγραφή. Η εξήγηση αυτή είναι παραλλαγή της ιδέας του Leibniz «αληθής σε όλους τους δυνατούς κόσμους». Αλλά ας σημειωθεί ότι αυτή η μορφή αναλυτικότητας χρησιμεύει μόνον στην περίπτωση που οι ατομικές προτάσεις της γλώσσας είναι ανεξάρτη-

2α Βλ. R. Carnap, *Meaning and Necessity*, Chicago UP, 1947, σ. 9 κ.ε.· και του ίδιου, *Logical Foundations of Probability*, University of Chicago Press, 1950, σ. 70 κ.ε.

4β Βλ. R. Carnap, *Meaning and Necessity*, Chicago UP, 1947, σ. 9 κ.ε.· και του ίδιου, *Logical Foundations of Probability*, University of Chicago Press, 1950, σ. 70 κ.ε.

τες η μία από την άλλη – πράγμα που δεν συμβαίνει με τις προτάσεις «ο Γιάννης είναι εργένης» και «ο Γιάννης είναι ανύπαντρος». Ειδικότερα, θα υπήρχε μια καταστατική περιγραφή που θα έκανε αληθείς τις προτάσεις «ο Γιάννης είναι εργένης» και «ο Γιάννης είναι παντρεμένος» και, συνεπώς, η πρόταση «κανένας εργένης δεν είναι παντρεμένος» θα προέκυπτε ως συνθετική πρόταση, σύμφωνα με το προτεινόμενο κριτήριο. Έτσι, το κριτήριο αναλυτικότητας συναρτηθεί των καταστατικών περιγραφών εξυπηρετεί μόνον τις γλώσσες εκείνες στις οποίες λείπουν τα εξωλογικά ζεύγη συνωνυμίων, λ.χ. «εργένης» και «ανύπαντρος άνδρας» – ζεύγη που παράγουν τον δεύτερο τύπο αναλυτικών προτάσεων. Το κριτήριο λοιπόν με βάση την καταστατική περιγραφή είναι, στην καλύτερη περίπτωση, ερμηνεία της λογικής αλήθειας, όχι της αναλυτικότητας.

Δεν θα ήθελα να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι αναφορικά με το ζήτημα αυτό ο Carnap τρέφει ψευδαισθήσεις. Το δικό του απλοποιημένο μοντέλο της γλώσσας με τις καταστατικές περιγραφές δεν απευθύνεται κυρίως στο γενικό πρόβλημα της αναλυτικότητας αλλά, στην επεξήγηση της πιθανότητας και της επαγωγής. Το δικό μας πρόβλημα όμως είναι η αναλυτικότητα και η σημαντικότερη δυσκολία εδώ δεν βρίσκεται στην κατηγορία των αναλυτικών προτάσεων, στις λογικές αλήθειες, αλλά στη δεύτερη κατηγορία, η οποία συνδέεται με την έννοια της συνωνυμίας.

2. Ορισμός

Υπάρχουν, βέβαια, και εκείνοι που παρηγορούνται λέγοντας ότι οι αναλυτικές προτάσεις της δεύτερης κατηγορίας ανάγονται σε προτάσεις της πρώτης, τις λογικές αλήθειες, με τη βοήθεια του *ορισμού*. Ο όρος «εργένης», λόγου χάριν, ορίζεται ως «ανύπαντρος άνδρας». Αλλά πώς γνωρίζουμε ότι ο όρος «εργένης» ορίζεται ως «ανύπαντρος άνδρας»; Ποιος το όρισε έτσι και πότε θα έπρεπε να καταφύγουμε στο λεξικό και να δεχθούμε τη διατύπωση του λεξικογράφου ως κανόνα; Προφανώς, αυτό θα σήμαινε ότι βάζουμε το κάρο μπροστά από τα άλογα. Ο λεξικογράφος είναι εμπειρικός επιστήμονας, έργο του οποίου είναι η καταγραφή πραγματικών γεγονότων και εάν αυτός αποδίδει τον όρο «εργένης» ως «ανύπαντρος άνδρας», το κάνει διότι πιστεύει ότι υπάρχει σχέση συνωνυμίας μεταξύ αυτών των δύο τύπων η οποία λανθάνει στη γενική ή ειδική χρήση των όρων που προηγείται του δικού του έργου. Η έννοια της συνωνυμίας που προϋποτίθεται εδώ πρέπει να αποσαφηνιστεί ίσως με τη βοήθεια όρων που σχετίζονται με τη γλωσσική συμπεριφορά. Ασφαλώς, ο «ορισμός», του οποίου καταγραφή αποτελεί η παρατηρούμενη συνωνυμία από την πλευρά του λεξικογράφου, δεν μπορεί να ληφθεί ως βάση της συνωνυμίας.

Πραγματικά, ο ορισμός δεν είναι αποκλειστική δραστηριότητα των φιλο-

λόγων. Οι φιλόσοφοι και οι επιστήμονες καταφεύγουν συχνά στον «ορισμό» ενός ασαφούς όρου, παραφράζοντάς τον στα πλαίσια ενός πιο οικείου λεξιλογίου. Αλλά συνήθως ένας τέτοιος ορισμός, όπως και στην περίπτωση του φιλόλογου, είναι καθαρά ζήτημα λεξικογραφίας που απλώς επιβεβαιώνει μια σχέση συνωνυμίας η οποία προηγείται της καταγραφής.

Ωστόσο, δεν είναι καθόλου σαφές τί σημαίνει να επιβεβαιώσουμε μια συνωνυμία, να καθορίσουμε τις σχέσεις εκείνες που είναι επαρκείς και αναγκαίες, ώστε δύο γλωσσικές εκφράσεις να θεωρηθούν ορθά ως συνώνυμες. Αλλά, όποιες και αν είναι αυτές οι σχέσεις πρέπει να βασίζονται στη χρήση. Τότε, οι ορισμοί που απλώς καταγράφουν συγκεκριμένες περιπτώσεις συνωνυμίας είναι ισοδύναμοι με την καταγραφή της χρήσης.

Υπάρχει όμως ακόμη ένας διαφορετικός τύπος ορισμού που δεν περιορίζεται στην καταγραφή προηγούμενων συνωνυμιών. Εννοώ αυτόν που ο Carnap ονομάζει *επεξήγηση* (explication) – δραστηριότητα στην οποία επιδίδονται οι φιλόσοφοι, καθώς και οι επιστήμονες κατά τις φιλοσοφικές τους στιγμές. Με την επεξήγηση σκοπός μας δεν είναι απλώς να παραφράσουμε το οριζόμενο (definiendum) απευθείας σε ένα συνώνυμό του αλλά να το βελτιώσουμε πραγματικά, αποκαθαίροντας ή συμπληρώνοντας το νόημά του. Αλλά ακόμη και η επεξήγηση, μολονότι δεν καταγράφει απλώς μια προϋπάρχουσα συνωνυμία οριζοντος (definiens) και οριζομένου (definiendum), στηρίζεται τελικά σε άλλες προϋπάρχουσες συνωνυμίες. Το θέμα έχει ως εξής: μια λέξη που αξίζει τον κόπο να την επεξηγήσουμε έχει ορισμένα πλαίσια τα οποία, συνολικώς λαμβανόμενα, είναι σαφή και καθορισμένα, ώστε να είναι εύχρηστα. Σκοπός της επεξήγησης τότε είναι να διατηρήσει τη χρήση σε αυτά τα πλαίσια, ενώ οφείλει να αποσαφηνίσει τη χρήση σε άλλα. Έτσι, εκείνο που απαιτείται ώστε ένας δεδομένος ορισμός να είναι κατάλληλος προς επεξήγηση, δεν είναι η συνωνυμία του οριζομένου με το ορίζον στις προηγούμενες χρήσεις· απαιτείται απλώς τα προνομιούχα πλαίσια του οριζομένου, λαμβανόμενα ως ολόκληρα στην προηγούμενη χρήση του, να είναι συνώνυμα με το αντίστοιχο πλαίσιο του οριζοντος.

Δύο διαφορετικά οριζόμενα μπορεί να είναι εξίσου κατάλληλα για τους στόχους μιας δεδομένης επεξήγησης, χωρίς ωστόσο να είναι συνώνυμα· διότι, ενώ μπορεί να χρησιμοποιηθούν το ένα στη θέση του άλλου στα προνομιούχα πλαίσια, διαφέρουν έξω από αυτά. Επιλέγοντας το ένα από τα δύο, η επεξήγηση παράγει, σαν *fiat*^{*}, μια σχέση συνωνυμίας οριζομένου-οριζοντος που δεν ίσχυε προηγουμένως. Ωστόσο, όπως είδαμε, ένας τέτοιος ορισμός οφείλει τη διασαφηντική λειτουργία του σε προϋπάρχουσες συνωνυμίες.

* Αυθαίρετη εντολή.

Αλλά υπάρχει ακόμη μια ακραία περίπτωση ορισμού ο οποίος δεν στηρίζεται σε προηγούμενες συνωνυμίες : πρόκειται για τη ρητή κατά σύμβαση εισαγωγή νέων συμβόλων που στοχεύουν απλώς σε συντομεύσεις. Εδώ, το οριζόμενο γίνεται συνώνυμο με το ορίζον, διότι ακριβώς το τελευταίο έχει κατασκευασθεί για τον συγκεκριμένο σκοπό, να είναι δηλαδή συνώνυμο με το οριζόμενο. Έχουμε λοιπόν μια εντελώς διαφανή περίπτωση συνωνυμίας που δημιουργείται από τον ορισμό· μακάρι να ήταν όλα τα είδη συνωνυμίας τόσο κατανοητά! Αλλά για τα άλλα είδη ο ορισμός στηρίζεται στη συνωνυμία, αντί να την εξηγεί.

Η λέξη «ορισμός» κατάντησε να έχει ένα επικίνδυνα καθησυχαστικό χαρακτήρα, ο οποίος, αναμφίβολα, οφείλεται στη συχνή χρήση του στη λογική και στα μαθηματικά. Θα ήταν λοιπόν σκόπιμο να εξετάσουμε εν συντομία τον ρόλο των ορισμών στις τυπικές επιστήμες.

Στα λογικά και στα μαθηματικά συστήματα επιδιώκουμε έναν από τους εξής δύο ανταγωνιστικούς τύπους οικονομίας, καθένας από τους οποίους έχει πρακτική χρησιμότητα. Στον ένα τύπο επιζητούμε οικονομία στις πρακτικές εκφράσεις – ευκολία και συντομία κατά την έκθεση περίπλοκων σχέσεων. Αυτός ο τύπος οικονομίας απαιτεί συνήθως κομψό και ακριβή συμβολισμό κατά τη διατύπωση εννοιών. Από το άλλο μέρος, και αντίθετα από τον πρώτο τύπο, στον άλλο τύπο επιζητούμε οικονομία στη γραμματική και στο λεξιλόγιο, αναζητούμε τον ελάχιστο αριθμό βασικών συμβόλων. Αυτός ο δεύτερος τύπος οικονομίας δεν είναι πρακτικός κατά το ότι οι τυχόν ελλείψεις στο βασικό ιδίωμα επιμηκύνουν κατ' ανάγκην τον σχετικό θεωρητικό λόγο. Είναι όμως πρακτικός από μια άλλη σκοπιά: απλοποιεί σε μεγάλο βαθμό τον θεωρητικό λόγο για τη γλώσσα, ελαχιστοποιώντας το πλήθος των όρων και των τύπων των γλωσσικών κατασκευών.

Και οι δύο τύποι οικονομίας, παρ' όλο που εκ πρώτης όψεως φαίνονται ασυμβίβαστοι μεταξύ τους, προσφέρουν πολύτιμες υπηρεσίες. Συχνά, συνδυάζουμε τους δύο τύπους οικονομίας κατασκευάζοντας ουσιαστικά δύο γλώσσες, η μία από τις οποίες είναι μέρος της άλλης. Η ευρύτερη γλώσσα, μολονότι πλεονάζει σε γραμματική και λεξιλόγιο, είναι πιο οικονομική ως προς το μήκος των μηνυμάτων, ενώ η περιορισμένη γλώσσα, που ονομάζεται πρωταρχικός συμβολισμός, είναι πιο οικονομική στη γραμματική και το λεξιλόγιο. Όλον και μέρος συνδέονται βάσει κανόνων μετάφρασης με βάση τους οποίους κάθε ιδίωμα που δεν είναι εκφρασμένο στον πρωταρχικό συμβολισμό εξισώνεται με μια σύνθετη έκφραση που κατασκευάζεται βάσει του πρωταρχικού συμβολισμού. Οι μεταφραστικοί αυτοί κανόνες, στα τυπικά συστήματα, ονομάζονται ορισμοί. Μπορούμε να τους θεωρήσουμε όχι ως πρόσθετα στοιχεία μίας γλώσσας, αλλά καλύτερα σαν συσχετισμούς μεταξύ δύο γλωσσών, η μία από τις οποίες είναι μέρος της άλλης.

Αλλά αυτοί οι συσχετισμοί δεν είναι αυθαίρετοι. Ο ρόλος τους είναι να δεί-

ξουν πώς ο πρωταρχικός συμβολισμός μπορεί να εκπληρώσει όλους τους στόχους της ευρύτερης γλώσσας, πέρα από συντομία και ευκολία. Έτσι, το οριζόμενο και το ορίζον θα πρέπει να θεωρείται ότι συνδέονται μεταξύ τους με έναν από τους τρεις τύπους που αναφέραμε. Το ορίζον μπορεί να είναι πιστή παράφραση του οριζομένου σε συντομότερο συμβολισμό, διατηρώντας έτσι μια άμεση συνωνυμία^{5β} που βασίζεται στην προηγούμενη χρήση. Ή το ορίζον μπορεί, σύμφωνα με το πνεύμα της επεξήγησης, να βελτιώνει τις προηγούμενες χρήσεις του οριζομένου. Τελικά, το ορίζον μπορεί να είναι ένας εντελώς νέος συμβολισμός με νόημα που τού δίδεται εδώ και τώρα.

Είδαμε ότι ο ορισμός, πέρα από τις ακραίες περιπτώσεις όπου εισάγουμε κατά σύμβαση νέους συμβολισμούς, στηρίζεται σε προηγούμενες σχέσεις συνωνυμίας. Αφού λοιπόν διαπιστώσαμε ότι η έννοια της φράσης του ορισμού δεν κρατάει το κλειδί για την κατανόηση της συνωνυμίας και της αναλυτικότητας, ως προχωρήσουμε ερευνώντας τη συνωνυμία, αφήνοντας πίσω μας τον ορισμό.

3. Αντικατάσταση

Μια εύλογη υπόδειξη που απαιτεί προσεκτικότερη εξέταση είναι η άποψη ότι η συνωνυμία δύο γλωσσικών εκφράσεων συνίσταται στο γεγονός ότι απλώς η μία από αυτές μπορεί να αντικαταστήσει την άλλη σε όλα τα πλαίσια και χωρίς να αλλάξει η τιμή αλήθειας – δυνατότητα αντικατάστασης με την έννοια του Leibniz, *salva veritate*.^{6β} Να σημειωθεί ότι στην εκδοχή αυτή δεν πειράζει καθόλου αν τα συνώνυμα είναι κάπως ασαφή, στον βαθμό που οι ασάφειες ταιριάζουν.

Αλλά δεν είναι εντελώς αληθές ότι τα συνώνυμα «εργένης» (bachelor) και «ανύπαντρος άνδρας» (μπορούν να αντικαταστήσουν το ένα το άλλο παντού *salva veritate*). Μπορούμε εύκολα να κατασκευάσουμε αληθείς προτάσεις, χρησιμοποιώντας τις εκφράσεις, λ.χ., «bachelor of arts, «bachelor's buttons» ή και, με τη βοήθεια των εισαγωγικών, προτάσεις σαν την:

Η λέξη «εργένης» έχει λιγότερα από δέκα γράμματα.

Αυτά τα αντιπαράδειγματα όμως μπορούμε να τα αγνοήσουμε αν θεωρή-

5β Σύμφωνα με μια σημαντική αλλά διαφορετική σημασία του όρου «ορισμός», η διατηρούμενη σχέση μπορεί να είναι και η πιο ασθενής σχέση της απλής συμφωνίας κατά την αναφορά. Βλ. Quine, «Notes on the theory of reference», στο Quine 1953, σ. 132. Αλλά αυτή η σημασία του ορισμού καλύτερα να αγνοηθεί στην παρούσα περίπτωση διότι είναι άσχετη με το ζήτημα της συνωνυμίας.

6β Βλ. C.I. Lewis, *A Survey of Symbolic Logic*, Berkeley, 1918, σ. 373.

* Λατιν. φράση: με διαφύλαξη της αλήθειας.

σουμε καθεμία από τις εκφράσεις «bachelor of arts» και «bachelor's buttons» και την παραπομπή «εργένης» ως ενιαία και αδιαίρετη λέξη και κατόπιν συμφωνήσουμε ότι η δυνατότητα αντικατάστασης *salva veritate*, που θα αποτελεί τη βάση της συνωνυμίας, δεν θα πρέπει να εφαρμόζεται τμηματικά στο εσωτερικό μιας λέξης. Αυτή η ερμηνεία της συνωνυμίας, εάν υποθεθεί ότι είναι αποδεκτή από άλλες απόψεις, έχει πράγματι το μειονέκτημα ότι στηρίζεται σε προηγούμενη κατανόηση της «λέξης», που μπορεί να θεωρηθεί ότι δημιουργεί με τη σειρά της κι αυτή προβλήματα διατύπωσης. Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι έχουμε κάνει πρόοδο, στον βαθμό που έχουμε αναγάγει το πρόβλημα της συνωνυμίας στο πρόβλημα τού τί είναι λέξη. Ας συνεχίσουμε προς αυτή την κατεύθυνση λοιπόν παίρνοντας ως δεδομένο τον όρο «λέξη».

Το ερώτημα που μένει είναι αν η δυνατότητα αντικατάστασης *salva veritate* είναι αρκετά ισχυρή συνθήκη για να έχουμε συνωνυμία, ή αν, αντίθετα, μερικές μη συνώνυμες εκφράσεις μπορούν παρ' όλα αυτά να αντικαθιστούν η μία την άλλη. Τώρα, ας αποσαφηνίσουμε ότι εδώ δεν ενδιαφερόμαστε για συνωνυμία με τη σημασία της πλήρους ταυτότητας σε ψυχολογικά συμφραζόμενα ή σε ποιητικές εκδοχές. Πραγματικά, με τη σημασία αυτή, οποιεσδήποτε δύο εκφράσεις δεν είναι συνώνυμες. Ενδιαφερόμαστε μόνον για αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί *γνωστική συνωνυμία* (*cognitive synonymy*). Αλλά δεν μπορούμε να πούμε τί είναι η γνωστική συνωνυμία αν δεν τελειώσουμε με επιτυχία το παρόν δοκίμιο. Γνωρίζουμε, ωστόσο, κάτι σχετικά με αυτήν από τον τρόπο με τον οποίο εμφανίστηκε όταν εξετάζαμε την αναλυτικότητα στην §1. Το είδος της συνωνυμίας που απαιτήθηκε εκεί ήταν το είδος που προκύπτει όταν μια αναλυτική πρόταση μετασχηματίζεται σε λογική αλήθεια αντικαθιστώντας έναν όρο με το συνώνυμό του. Αντιστρέφοντας τώρα τη διαδικασία, και δεχόμενοι την αναλυτικότητα, θα μπορούσαμε πράγματι να ερμηνεύσουμε τη γνωστική συνωνυμία των όρων, με βάση το οικείο παράδειγμα, ως εξής: το να πούμε ότι οι όροι «εργένης» και «ανύπαντρος» είναι γνωστικώς συνώνυμοι ισοδυναμεί με το να πούμε απλώς και μόνον ότι η πρόταση:

(3) Όλοι, οι εργένηδες, και μόνον αυτοί, είναι ανύπαντροι

είναι αναλυτική πρόταση.^{3a 7β}

3a Αυτή είναι η γνωστική συνωνυμία σε μια πρώτη, ευρεία σημασία. Ο Carnap (*Meaning and Necessity*, Chicago UP, 1947, σ. 56 κ.ε.) και ο Lewis (*An Analysis of Knowledge and Valuation*, Open Court 1946, 83 κ.ε.) έχουν υποστηρίξει πώς μπορούμε, έχοντας στη διάθεσή μας μια τέτοια έννοια, να συναγάγουμε μια στενότερη σημασία της γνωστικής συνωνυμίας, η οποία είναι προτιμότερη για ορισμένους σκοπούς. Αλλά αυτή η ειδική διακλάδωση κατά την κατασκευή εννοιών βρίσκεται

Εκείνο που χρειαζόμαστε είναι να ερμηνεύσουμε τη γνωστική συνωνυμία χωρίς να προϋποθέσουμε την αναλυτικότητα – εάν θέλουμε να ερμηνεύσουμε την αναλυτικότητα με τη βοήθεια της γνωστικής συνωνυμίας, όπως κάναμε στην §1. Και, πράγματι, μια τέτοια ανεξάρτητη εξήγηση της γνωστικής συνωνυμίας είναι εκείνο που μας απασχολεί τώρα εδώ, δηλαδή η δυνατότητα αντικατάστασης *salva veritate* παντού, εκτός από το εσωτερικό των λέξεων. Το ερώτημα, λοιπόν, για να επιστρέψουμε επιτέλους σε αυτό, είναι κατά πόσον η δυνατότητα αντικατάστασης αρκεί ως συνθήκη για να έχουμε γνωστική συνωνυμία. Και το ότι αρκεί μπορούμε να το δούμε με παραδείγματα σαν τα παρακάτω. Η πρόταση:

(4) Κατ' ανάγκην όλοι, και μόνον, οι εργένηδες είναι εργένηδες

είναι προφανώς αληθής, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι ο όρος «κατ' ανάγκην», νοείται τόσο στενά ώστε να είναι εφαρμόσιμος μόνον σε αναλυτικές προτάσεις. Τότε, αν οι όροι «εργένης» και «ανύπαντρος» μπορούν να αντικαταστήσουν ο ένας τον άλλο *salva veritate*, το αποτέλεσμα:

(5) Κατ' ανάγκην όλοι, και μόνον, οι εργένηδες είναι ανύπαντροι,

όπου έχουμε αντικαταστήσει τον όρο «εργένης» με τον όρο «ανύπαντρος» στην (4), πρέπει να είναι αληθής πρόταση, όπως και η (4). Αλλά το να πούμε ότι η (5) είναι αληθής ισοδυναμεί με το να πούμε ότι η (3) είναι αναλυτική και, συνεπώς, ότι οι όροι «εργένης» και «ανύπαντρος» είναι γνωστικά συνώνυμοι.

Ας εξετάσουμε τώρα γιατί το ανωτέρω επιχείρημα έχει κάτι το ταχυδακτυλουργικό. Η συνθήκη της δυνατότητας αντικατάστασης *salva veritate* ποικίλλει σε ισχύ ανάλογα με τον πλούτο της γλώσσας που εξετάζουμε. Στο ανωτέρω επιχείρημα προϋποθέτουμε ότι εργαζόμαστε με μια γλώσσα που είναι αρκετά πλούσια για να περιέχει το επίρρημα «κατ' ανάγκην» και όπου το επίρρημα αυτό ερμηνεύεται κατά πρώτον ώστε να παρέχει αληθείς προτάσεις εφαρμόζόμενο σε αναλυτικές προτάσεις. Θα έπρεπε όμως να δεχθούμε μια γλώσσα

έξω από τους σκοπούς του παρόντος κειμένου και δεν πρέπει να δημιουργηθεί σύγχυση με το ευρύτερο είδος γλωσσικής συνωνυμίας που μας ενδιαφέρει εδώ.

7β Αυτή είναι η γνωστική συνωνυμία σε μια πρώτη, ευρεία σημασία. Ο Carnap (*Meaning and Necessity*, Chicago UP, 1947, σ. 56 κ.ε.) και ο Lewis (*An Analysis of Knowledge and Valuation*, Open Court 1946, 83 κ.ε.) έχουν υποστηρίξει πώς μπορούμε, έχοντας στη διάθεσή μας μια τέτοια έννοια, να συναγάγουμε μια στενότερη σημασία της γνωστικής συνωνυμίας, η οποία είναι προτιμότερη για ορισμένους σκοπούς. Αλλά αυτή η ειδική διακλάδωση κατά την κατασκευή εννοιών βρίσκεται έξω από τους σκοπούς του παρόντος κειμένου και δεν πρέπει να δημιουργηθεί σύγχυση με το ευρύτερο είδος γλωσσικής συνωνυμίας που μας ενδιαφέρει εδώ.

που περιέχει αυτό το επίρρημα; Έχει νόημα αυτό το επίρρημα; Αν υποθέσουμε ότι έχει, τούτο θα σήμαινε ότι έχουμε ήδη αποσαφηνίσει τη σημασία τού όρου «αναλυτικός». Τότε, προς τί όλη η φασαρία;

Το επιχείρημά μας δεν είναι ακριβώς κυκλικό, αλλά κάτι που μοιάζει με κυκλικό. Δηλαδή, αν μιλήσουμε μεταφορικά, μοιάζει με κλειστή καμπύλη στον χώρο.

Η δυνατότητα αντικατάστασης *salva veritate* δεν έχει κανένα νόημα αν προηγουμένως δεν προσδιορίσουμε την ευρύτητα της γλώσσας.

Ας υποθέσουμε τώρα ότι θεωρούμε μια γλώσσα που περιέχει τα ανωτέρω υλικά.

(1951)

Έχουμε έναν απεριόριστα μεγάλο αριθμό κατηγορημάτων μίας θέσης και πολλών θέσεων, τα οποία εν πολλοίς σχετίζονται με εξω-λογικά περιεχόμενα.

(1961)

Έχουμε έναν απεριόριστα μεγάλο αριθμό κατηγορημάτων (λ.χ., «*F*», όπου «*Fx*» σημαίνει ότι το *x* είναι άνθρωπος), και κατηγορήματα πολλών θέσεων (λ.χ., «*G*», όπου «*Gxy*» σημαίνει ότι το *x* αγαπά το *y*), τα οποία εν πολλοίς σχετίζονται με εξω-λογικά περιεχόμενα.

Η υπόλοιπη γλώσσα είναι γλώσσα λογικής. Οι ατομικές προτάσεις αποτελούνται η καθεμιά τους από ένα κατηγορήμα ακολουθούμενο από μία ή δύο μεταβλητές «*x*», «*y*» κ.λπ., και οι σύνθετες προτάσεις κατασκευάζονται από ατομικές βάσει των συναρτήσεων αλήθειας («και», «ή» κ.λπ.) και της ποσοικοποίησης.^{8β} Κανονικά, μια τέτοια γλώσσα έχει το πλεονέκτημα ότι έχει περιγραφεί με ενικούς όρους γενικά, και αυτοί οι τελευταίοι: ορίζονται στο πλαίσιο των συμφραζομένων με τους γνωστούς τρόπους.^{4α 9β}

(1951)

(1961)

Ακόμη και οι αφηρημένοι ενικοί όροι που ονομάζουν τάξεις, τάξεις τάξεων κ.λπ., ορίζονται στο πλαίσιο των συμφραζομένων, εφόσον διαθέτουμε κατηγορήματα δύο θέσεων (λ.χ. το κατηγορήμα τού ανήκειν μεταξύ τάξεων).^{10β}

8β Βλ. Quine, «New Foundations for Mathematical Logic», στο Quine, 1953, σ. 81 κ.ε., όπου περιγράφεται μια τέτοια γλώσσα – εκτός τού ότι αυτή περιέχει ακριβώς ένα κατηγορήμα, το κατηγορήμα δύο θέσεων «ανήκειν».

4α Βλ., λ.χ., W.V. Quine, *Mathematical Logic*, Belknap Press 1947, sec. 24, 26, 27· ή, W.V. Quine, *Methods of Logic*, New York 1950, sec. 37 κ.ε.

9β Βλ. Quine, 1953, σ. 5-8, 85, 166.

10β Βλ. Quine, «New Foundations for Mathematical Logic», στο Quine 1953, σ. 87.

(1951)

Μια τέτοια γλώσσα είναι επαρκής για τα κλασικά μαθηματικά, ακόμη και για τον επιστημονικό λόγο γενικά, εκτός από τις περιπτώσεις όπου αυτός περιλαμβάνει αμφιλεγόμενους μηχανισμούς, λ.χ. τροπικά επιρρήματα και απραγματοποίητους υποθετικούς λόγους.

(1961)

Μια τέτοια γλώσσα είναι επαρκής για τα κλασικά μαθηματικά, ακόμη και για τον επιστημονικό λόγο γενικά, εκτός από τις περιπτώσεις όπου αυτός περιλαμβάνει αμφιλεγόμενους μηχανισμούς, λ.χ. απραγματοποίητους υποθετικούς λόγους, τροπικά επιρρήματα («κατ' ανάγκην») κ.λπ.^{11β}

Τώρα, μια γλώσσα αυτού του τύπου είναι εκτασιακή, με την έννοια ότι δύο οποιαδήποτε κατηγορήματα που συμφωνούν στην έκταση, δηλαδή αληθεύουν για τα ίδια ακριβώς αντικείμενα, μπορούν να αντικαταστήσουν το ένα το άλλο *salva veritate*.^{12β}

Συνεπώς, σε μια εκτασιακή γλώσσα η δυνατότητα αντικατάστασης *salva veritate* δεν παρέχει καμία εγγύηση γνωστικής συνωνυμίας του είδους που επιθυμούμε. Το γεγονός ότι ο όρος «εργένης» μπορεί να αντικατασταθεί από τον όρο «ανύπαντρος» *salva veritate* σε μια εκτασιακή γλώσσα μάς εξασφαλίζει μόνον το ότι η πρόταση (3) είναι αληθής. Δεν υπάρχει καμία εγγύηση ότι η συμφωνία ως προς την έκταση των όρων «εργένης» και «ανύπαντρος» στηρίζεται στο νόημα και όχι σε συμπτωματικά συμβάντα, όπως άλλωστε συμβαίνει και με την εκτασιακή συμφωνία της έκφρασης «ον που έχει καρδιά» με την έκφραση «ον που έχει νεφρούς».

Για τους περισσότερους σκοπούς, η εκτασιακή συμφωνία αποτελεί την καλύτερη προσέγγιση του προβλήματος της συνωνυμίας που θα έπρεπε να μας απασχολήσει. Αλλά παραμένει το γεγονός ότι η εκτασιακή συμφωνία υπολείπεται της γνωστικής συνωνυμίας που απαιτείται, όπως είδαμε στην §1, για την εξήγηση της αναλυτικότητας. Εκεί απαιτείται ένας τύπος γνωστικής συνωνυμίας που να εξισώσει τη συνωνυμία του όρου «εργένης» και «ανύπαντρος» με την αναλυτικότητα της (3), όχι απλώς με την αλήθεια της (3).

Έτσι πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η δυνατότητα αντικατάστασης *salva veritate*, αν νοηθεί στα πλαίσια μιας εκτασιακής γλώσσας, δεν επαρκεί ως συνθήκη γνωστικής συνωνυμίας, υπό την έννοια που απαιτείται για τη συναγωγή της αναλυτικότητας κατά τον τρόπο της §1. Εάν μια γλώσσα περιέχει ένα σημασιακό επίρρημα (λ.χ. «κατ' ανάγκην») ή άλλα μόρια που λειτουργούν με

11β Βλ. Quine, «Reference and Modality», στο Quine 1953, 139-159.

12β Αυτή είναι η ουσία της σελ. 121 στο βιβλίο μου *Mathematical Logic*, Harvard UP, 1951.

τον ίδιο τρόπο, τότε η δυνατότητα αντικατάστασης *salva veritate* σε μια τέτοια γλώσσα είναι κατανοητή μόνο στον βαθμό που η έννοια της αναλυτικότητας είναι προκαταβολικά σαφής.

Η προσπάθεια εξήγησης της γνωστικής συνωνυμίας, πρώτα, προκειμένου να μπορέσουμε κατόπιν να συναγάγουμε την αναλυτικότητα από αυτήν, όπως στην §1, είναι μάλλον λανθασμένη προσέγγιση. Αντίθετα, θα έπρεπε να επιχειρήσουμε να εξηγήσουμε την αναλυτικότητα χωρίς να καταφύγουμε στη γνωστική συνωνυμία. Κατόπιν, αν το επιθυμούσαμε, θα μπορούσαμε να συναγάγουμε τη γνωστική συνωνυμία από την αναλυτικότητα. Είδαμε ότι η γνωστική συνωνυμία των όρων «εργένης» και «ανύπαντρος» μπορεί να εξηγηθεί ως αναλυτικότητα τής (3). Η ίδια εξήγηση ισχύει, βεβαίως, για κάθε ζεύγος κατηγορημάτων μιας θέσης, και είναι δυνατόν να επεκταθεί με εύλογο τρόπο σε κατηγορήματα πολλών θέσεων. Επίσης, με παρόμοιο τρόπο μπορούμε να εξομαλύνουμε άλλες συντακτικές κατηγορίες. Οι ατομικοί όροι μπορεί να θεωρηθούν γνωστικά συνώνυμοι όταν η ταυτοτική πρόταση που σχηματίζεται εάν τίθεται το «=» ανάμεσά τους είναι αναλυτική. Οι προτάσεις μπορεί να θεωρηθούν γνωστικά συνώνυμες όταν οι σχηματιζόμενες προτάσεις με την παρεμβολή του «αν και μόνον αν» μεταξύ τους είναι αναλυτικές.^{5α 13β} Και αν θέλουμε να περιλάβουμε όλες τις κατηγορίες σε μια μοναδική διατύπωση, προϋποθέτοντας βέβαια την έννοια της «λέξης», τότε μπορούμε να περιγράψουμε δύο οποιεσδήποτε γνωστικές εκφράσεις ως γνωστικά συνώνυμες όταν η μία από αυτές μπορεί να αντικαταστήσει την άλλη – πέρα από εμφανίσεις στο εσωτερικό των «λέξεων» *salva* (όχι *veritate* πλέον, αλλά) *analyticitate*.^{*} Τότε προκύπτουν, βεβαίως, ορισμένα τεχνικά προβλήματα στις περιπτώσεις ασάφειας και ομωνυμίας. Αλλ' αυτές τις προσπεράσουμε, διότι βρισκόμαστε ήδη έξω από τον δρόμο μας· και ας αφήσουμε πίσω μας το πρόβλημα της συνωνυμίας, προκειμένου να εξετάσουμε εκ νέου το πρόβλημα της αναλυτικότητας.

4. Σημασιολογικοί κανόνες

Η αναλυτικότητα αρχικά φάνηκε ότι θα μπορούσε να οριστεί εντελώς εύλογα με βάση το νόημα. Ύστερα από προσεκτικότερη εξέταση, από το νόημα περάσαμε στη συνωνυμία και στον ορισμό. Αλλά ο ορισμός αποδείχθηκε ασύλ-

5α Το «αν και μόνον αν» νοείται με την αληθο-συναρτησιακή του σημασία. Βλ. Carnap, *Meaning and Necessity*, Chicago UP, 1947, σ. 14.

13β Το «αν και μόνον αν» νοείται με την αληθο-συναρτησιακή του σημασία. Βλ. Carnap, *Meaning and Necessity*, Chicago UP, 1947, σ. 14.

* Με διαφύλαξη της αναλυτικότητας.

ληπτη χίμαιρα, και η συνωνυμία θα μπορούσε να αποσαφηνιστεί μόνον, αφού προηγουμένως επικαλούμασταν την ίδια την αναλυτικότητα. Έτσι βρισκόμαστε πάλι μπροστά στο πρόβλημα της αναλυτικότητας.

Δεν γνωρίζω αν η πρόταση «κάθε πράσινο έχει έκταση» είναι αναλυτική. Ο δισταγμός μου σε αυτό το παράδειγμα προδίδει ότι δεν κατανοώ πλήρως, ότι δεν συλλαμβάνω ικανοποιητικά τα «νοήματα» των όρων «πράσινος» και «έκταση»; Δεν νομίζω. Το πρόβλημα δεν είναι οι όροι «πράσινος» και «έκταση» αλλά ο όρος «αναλυτικότητα».

Συχνά επισημαίνεται ότι η δυσκολία να διαχωρίσουμε τις αναλυτικές προτάσεις από τις συνθετικές στη γλώσσα οφείλεται στο γεγονός ότι η συνήθης γλώσσα είναι ασαφής, και ότι η διάκριση αυτή είναι σαφής όταν έχουμε στη διάθεσή μας μια ακριβολόγο τεχνητή γλώσσα με σαφείς «σημασιολογικούς κανόνες». Τούτο όμως, όπως θα προσπαθήσω να καταδείξω, υποδηλώνει σύγχυση.

Η έννοια της αναλυτικότητας είναι σχέση μεταξύ προτάσεων και γλωσσών: λέμε ότι μια πρόταση S είναι *αναλυτική* σε μια γλώσσα L , και το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε είναι να κατανοήσουμε αυτήν τη σχέση γενικά, όταν μεταβάλλονται τα « S » και « L ». Η βαρύτητα του προβλήματος δεν μετριάζεται όταν περιοριστούμε μόνον στις τεχνητές γλώσσες. Το πρόβλημα να κατανοήσουμε το ιδίωμα «η πρόταση S είναι αναλυτική στην γλώσσα L » με μεταβλητές « S », « L » παραμένει δύσκολο ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι η μεταβλητή « L » ισχύει σε τεχνητές μόνον γλώσσες. Θα προσπαθήσω τώρα να κάνω σαφές αυτό το σημείο.

Προκειμένου να μιλήσουμε για τεχνητές γλώσσες και σημασιολογικούς κανόνες, στρεφόμαστε στα γραπτά του Carnap κυρίως. Οι σημασιολογικοί κανόνες εκεί λαμβάνουν διάφορες μορφές και, για να προχωρήσω στην εξέτασή τους, θα χρειαστεί να αναφερθώ σε μερικούς από αυτούς. Ας υποθέσουμε ότι έχουμε μια τεχνητή γλώσσα L_0 , οι σημασιολογικοί κανόνες της οποίας καθορίζουν σαφώς, με αναδρομικό ή άλλον τρόπο, όλες τις αναλυτικές προτάσεις της L_0 . Οι κανόνες μάς λένε ότι αυτές εδώ οι προτάσεις, και μόνον αυτές, είναι αναλυτικές στην L_0 . Εδώ λοιπόν, αμέσως, η δυσκολία είναι ότι οι κανόνες περιέχουν ήδη τη λέξη «αναλυτικός», την οποία δεν κατανοούμε. Κατανοούμε, βέβαια, ποιες εκφράσεις είναι αναλυτικές σύμφωνα με τους κανόνες, αλλά δεν κατανοούμε ακριβώς τί αποδίδουν αυτοί οι κανόνες σε αυτές τις εκφράσεις. Δηλαδή, πριν καλά-καλά κατανοήσουμε έναν κανόνα που αρχίζει με τα λόγια «Μια πρόταση S είναι αναλυτική στη γλώσσα L_0 αν και μόνο αν, ...», πρέπει να κατανοήσουμε τον γενικό όρο «αναλυτικός»: πρέπει να κατανοήσουμε την έκφραση «η πρόταση S στη γλώσσα L », όπου « S » και « L » είναι μεταβλητές ποσότητες.

Αντί για αυτό μπορούμε να θεωρήσουμε τον ανωτέρω κανόνα ως κατά συνθήκην ορισμό ενός νέου απλού συμβόλου — «αναλυτικός στην γλώσσα L_0 », το

οποίο θα κάναμε καλά αν το γράφαμε απλώς « K », για να μη φανεί ότι έτσι επεξηγούμε την λέξη «αναλυτικός» για την οποία ενδιαφερόμαστε. Προφανώς, καθεμία από τις τάξεις K, M, N, \dots προτάσεων της L_0 μπορεί να εξηγη-
 ρητήσει ποικίλους σκοπούς ή κανέναν σκοπό. Τί σημαίνει λοιπόν το να πούμε
 ότι η τάξη K , σε αντίθεση με την M, N , κ.λπ., είναι η τάξη των «αναλυτικών»
 προτάσεων της L_0 ;

Καθορίζοντας ποιες προτάσεις είναι αναλυτικές στην L_0 , επεξηγούμε τον
 όρο «αναλυτικός στην L_0 », όχι όμως τον όρο «αναλυτικός», ή «αναλυτικός
 στην». Δεν επεξηγούμε καθόλου την έκφραση «η πρόταση S είναι αναλυτική
 στην γλώσσα L_0 », όπου τα « S » και « L » είναι μεταβλητές, ακόμη και όταν πε-
 ριορίζουμε την έκταση του « L » στις τεχνητές μόνον γλώσσες.

Στην πραγματικότητα, γνωρίζουμε αρκετά για την βαρύτητα του όρου
 «αναλυτικός» ώστε να γνωρίζουμε ότι οι αναλυτικές προτάσεις υποτίθεται
 ότι είναι αληθείς. Γι' αυτό, ας στραφούμε τώρα προς τον δεύτερο τύπο σημα-
 σιολογικών κανόνων, στους κανόνες που δεν καθορίζουν ποιες προτάσεις εί-
 ναι αναλυτικές αλλά απλώς ότι αυτές εδώ οι προτάσεις περιλαμβάνονται στις
 αληθείς. Ένας τέτοιος κανόνας δεν υπόκειται στην κριτική ότι περιέχει την μη
 κατανοητή λέξη «αναλυτικός» και μπορούμε να δεχθούμε, χάριν του επιχειρή-
 ματος, ότι δεν υπάρχει καμία δυσκολία με τον ευρύτερο όρο «αληθής». Ένας
 σημασιολογικός κανόνας αυτού του δεύτερου τύπου, ένας κανόνας αλήθειας,
 δεν πρέπει να καθορίζει όλες τις αληθείς προτάσεις της γλώσσας· απλώς κα-
 νονίζει, με αναδρομικό ή με άλλον τρόπο, μια τάξη προτάσεων οι οποίες, μα-
 ζί με άλλες που δεν καθορίζονται, πρόκειται να ληφθούν ως αληθείς. Ένας τέ-
 τοιος κανόνας μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι είναι εντελώς σαφής. Κατόπιν,
 και λόγω αυτού του κανόνα, η αναλυτικότητα μπορεί να χαρακτηριστεί με τον
 ακόλουθο τρόπο: μια πρόταση είναι αναλυτική αν είναι (όχι απλώς αληθής, αλ-
 λά) αληθής σύμφωνα με αυτόν το σημασιολογικό κανόνα.

Ωστόσο, δεν έχουμε κάνει ακόμη πραγματική πρόοδο. Αντί να επικαλε-
 στούμε τη λέξη «αναλυτικός», που δεν την εξηγήσαμε, επικαλούμαστε τώρα
 την έκφραση «σημασιολογικός κανόνας», την οποία επίσης δεν εξηγήσαμε.
 Μια οποιαδήποτε αληθής πρόταση που λέει ότι οι προτάσεις μιας ορισμένης
 ομάδας είναι αληθείς δεν μπορεί να λογιστεί ως σημασιολογικός κανόνας. Ει-
 δάλλως, όλες οι αληθείς προτάσεις θα ήταν «αναλυτικές» με την έννοια ότι εί-
 ναι αληθείς σύμφωνα με τους σημασιολογικούς κανόνες. Φαινομενικά, οι ση-
 μασιολογικοί κανόνες διακρίνονται μόνον από το γεγονός ότι εμφανίζονται
 στη σελίδα ενός βιβλίου με τίτλο «Σημασιολογικοί κανόνες», οπότε αυτός ο
 ίδιος ο τίτλος δεν έχει νόημα.

Μπορούμε πράγματι να πούμε ότι μια πρόταση είναι *αναλυτική στην L_0* αν
 και μόνον αν είναι αληθής σύμφωνα με αυτούς εδώ τους καθορισμένους ση-

μασιολογικούς κανόνες· αλλά, τότε, βρισκόμαστε πάλι μπροστά στην δυσκολία που εξετάζαμε προηγουμένως: «η S είναι αναλυτική στην L_0 αν και μόνον αν ...». Εφόσον ζητούμε να επεξηγήσουμε την έκφραση «η S είναι αναλυτική στην L » γενικά, όπου το « L » μεταβάλλεται –ακόμη και αν επιτρέψουμε το « L » να είναι μόνον τεχνητή γλώσσα– την επεξήγηση «αληθής σύμφωνα με τους σημασιολογικούς κανόνες της L » δεν μπορούμε να την επικαλεστούμε. Διότι ο σχετικός όρος «σημασιολογικός κανόνας της ...» πρέπει ο ίδιος να επεξηγηθεί, όπως άλλωστε και ο όρος «αναλυτικός στην ...».

(1961)

Από μια άποψη, ίσως θα ήταν σκόπιμο να συγκρίνουμε την έννοια του σημασιολογικού κανόνα με την έννοια του αξιώματος (postulate). Είναι εύκολο να πούμε τί είναι ένα αξίωμα ως προς ένα δοθέν σύνολο αξιωμάτων: είναι ένα στοιχείο αυτού του συνόλου. Είναι επίσης εξίσου εύκολο να πούμε τί είναι ένας σημασιολογικός κανόνας σε ένα δοθέν σύνολο σημασιολογικών κανόνων. Αλλά ως προς έναν δοθέντα συμβολισμό, μαθηματικό ή άλλον, τον οποίο μάλιστα αν θέλετε τον κατανοούμε πλήρως όσον αφορά τις μεταφράσεις ή τις συνθήκες αλήθειας των προτάσεών του, ποιός μπορεί να πει ποιες από τις αληθείς προτάσεις είναι αξιώματα; Προφανώς, το ερώτημα δεν έχει νόημα - ακριβώς όπως, και όταν ρωτούμε ποια σημεία του Οχάιου είναι η αρχή του. Κάθε πεπερασμένη (ή άπειρη αλλά αποτελεσματικά καθορισμένη) επιλογή προτάσεων (κατά προτίμηση αληθών προτάσεων, ίσως) είναι ένα σύνολο αξιωμάτων όσο οποιαδήποτε άλλη. Η λέξη «αξίωμα» είναι ιδιαζόντως σημαντική μόνον ως προς μια πράξη διερεύνησης: εφαρμόζουμε τη λέξη σε ένα σύνολο προτάσεων μόνον στο βαθμό που συμβαίνει μια ορισμένη στιγμή να σκεπτόμαστε αυτές τις προτάσεις σε σχέση με όσες μπορού-

με να συναγάγουμε από αυτές με τη βοήθεια μετασχηματισμών τους οποίους θεωρούμε κατάλληλους για να μας κατευθύνουν. Τώρα η έννοια του σημασιολογικού κανόνα, αν εκληφθεί στα πλαίσια ενός σχετικού πνεύματος, σχετικού αυτήν τη φορά με κάποιο εγχείρημα εκπαίδευσης, λόγου χάρη, αμόρφωτων ανθρώπων στις αναγκαίες συνθήκες αλήθειας των προτάσεων μιας φυσικής ή τεχνητής γλώσσας L , είναι τόσο πλήρης νοήματος όσο και η έννοια του αξιώματος. Αλλά από τη σκοπιά αυτή, καμία ιδιαίτερη σηματοδότηση μιας υποκλάσης των αληθειών της L δεν είναι εγγενώς πιο πολύ σημασιολογικός κανόνας από μια άλλη· και εάν «αναλυτικός» σημαίνει «αληθής σύμφωνα με τους σημασιολογικούς κανόνες», τότε καμία αληθής πρόταση της L δεν είναι αποκλειστικά και μόνον αυτή αναλυτική.^{14β}

Σε αυτά θα μπορούσε ίσως να διατυπώσει κανείς την αντίρρηση ότι μια τεχνητή γλώσσα L (αντίθετα από μια φυσική) είναι γλώσσα με τη συνήθη σημασία *μαζί επιπροσθέτως με* ένα σύνολο ρητώς διατυπωμένων σημασιολογικών κανόνων – ας πούμε ότι τα δύο μαζί συγκροτούν ένα διατεταγμένο ζεύγος· και ότι οι σημασιολογικοί κανόνες της L καθορίζονται απλώς ως δεύτερη συνιστώσα του ζεύγους. Αλλά, με την ίδια λογική, μπορούμε να κατασκευάσουμε μια τεχνητή γλώσσα L από την αρχή ακόμη ως διατεταγμένο ζεύγος, του οποίου δεύτερη συνιστώσα είναι η τάξη των αναλυτικών προτάσεων· οπότε οι αναλυτικές προτάσεις της L είναι δυνατόν να καθοριστούν απλώς ως προτάσεις της δεύτερης συνιστώσας της L . Ή, ακόμη καλύτερα, ας σταματήσουμε εντελώς να περδικλωνόμαστε με τα κορδόνια των παπουτσιών μας.

Στις ανωτέρω προσεγγίσεις δεν καλύψαμε όλες τις προσπάθειες εξήγησης της αναλυτικότητας που γνωρίζουν ο Carnap και οι αναγνώστες του, αλλά εύκολα θα μπορούσε κανείς να τις επεκτείνει και σε άλλες. Ωστόσο, θα έπρεπε να αναφερθούμε σε έναν ακόμη παράγοντα που υπεισέρχεται στις προσεγγί-

14β Η προηγούμενη παράγραφος δεν ήταν μέρος του αρχικού δοκιμίου. Προέκυψε ύστερα από κριτική του R.M. Martin, «On analytic», *Phil. Studies* 3 (1952), 42-47

σεις μας: μερικές φορές οι σημασιολογικοί κανόνες είναι ουσιαστικά κανόνες μετάφρασης από την τεχνητή στη φυσική γλώσσα, οπότε οι αναλυτικές προτάσεις της τεχνητής γλώσσας αναγνωρίζονται ως τέτοιες εξαιτίας κυρίως της αναλυτικότητας των προτάσεων που τις μεταφράζουν στη φυσική γλώσσα. Εδώ ασφαλώς δεν πρέπει να γίνεται καμία σκέψη να φωτίσουμε το πρόβλημα της αναλυτικότητας από την κατεύθυνση της τεχνητής γλώσσας.

Η έννοια της τεχνητής γλώσσας με σημασιολογικούς κανόνες, από την άποψη του προβλήματος της αναλυτικότητας, είναι ένα *feu follet par excellence*.^{*} Οι σημασιολογικοί κανόνες που προσδιορίζουν τις αναλυτικές προτάσεις μιας τεχνητής γλώσσας μάς ενδιαφέρουν μόνον στον βαθμό που ήδη κατανοούμε την έννοια της αναλυτικότητας: από μόνοι τους δεν προσφέρουν καμία βοήθεια.

Θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε υποθετικές τεχνητές γλώσσες απλού τύπου, προκειμένου να βοηθήσουμε στην αποσαφήνιση της αναλυτικότητας, εάν οι νοητικοί, συμπεριφορικοί ή πολιτισμικοί παράγοντες που σχετίζονται με την αναλυτικότητα —όποιοι και αν είναι— σκιαγραφούνται κατά κάποιον τρόπο στο απλοποιημένο μοντέλο. Αλλά ένα μοντέλο που θεωρεί την αναλυτικότητα ως απλώς μη αναγώγιμο παράγοντα είναι απίθανο να φωτίσει το πρόβλημα της αναλυτικότητας.

Είναι φανερό ότι η αλήθεια γενικά εξαρτάται από τη γλώσσα και από την εξω-γλωσσική πραγματικότητα. Η πρόταση «Ο Βρούτος σκότωσε τον Καίσαρα» θα ήταν ψευδής αν ο κόσμος ήταν κάπως διαφορετικός: θα ήταν επίσης ψευδής στην περίπτωση που η λέξη «σκότωσε» συνέβαινε να σημαίνει «γέννησε». Έτσι, όλοι μας τείνουμε να πιστεύουμε ότι, γενικά, η αλήθεια της πρότασης αναλύεται σε δύο συνιστώσες, μία που συνδέεται με τη γλώσσα και μια άλλη που συνδέεται με την πραγματικότητα. Με βάση την υπόθεση αυτή, είναι εύλογο να δεχθούμε ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, η συνιστώσα που συνδέεται με την πραγματικότητα θα ήταν μηδενική — αυτές είναι οι αναλυτικές προτάσεις. Αλλά, παρ' όλη την *a priori* ευλογοφάνειά του, ένα διαχωριστικό όριο μεταξύ αναλυτικών και συνθετικών προτάσεων απλώς δεν έχει χαραχθεί. Ότι υπάρχει μια τέτοια διάκριση που οφείλουμε να την κάνουμε είναι ένα μη εμπειρικό δόγμα των εμπειριστών, είναι ένα μεταφυσικό δόγμα.

5. Η θεωρία της επαλήθευσης και αναγωγισμός

Με τις προηγούμενες σκέψεις μας αμφισβητήσαμε πρώτα την έννοια του νοήματος, την έννοια της γνωστικής συνωνυμίας και, τελικά, την έννοια της αναλυ-

* Κάτι το λαμπερό αλλά πρόσκαιρο και χωρίς χρησιμότητα.

τικότητας. Αλλά θα ρωτήσει κανείς: τί γίνεται με την επαληθευτική θεωρία του νοήματος; Αυτή η φράση θεωρείται σήμα κατατεθέν του εμπειρισμού, ώστε θα ήταν εντελώς αντιεπιστημονικό αν δεν την εξετάζαμε για να βρούμε εκεί ίσως το πιθανό κλειδί στο πρόβλημα του νοήματος και στα σχετικά ζητήματα.

Η επαληθευτική θεωρία του νοήματος, που εμφανίζεται στη σχετική βιβλιογραφία από την εποχή του Peirce και εφεξής, είναι ότι νόημα μιας πρότασης είναι η μέθοδος της εμπειρικής επαλήθευσης ή διάψευσής της. Μια αναλυτική πρόταση είναι η οριακή εκείνη περίπτωση που επαληθεύεται ανεξάρτητα από οτιδήποτε μπορεί να συμβεί.

Μπορούμε κάλλιστα να προσπεράσουμε, όπως υποδείξαμε στην §1, το ερώτημα των νοημάτων ως οντοτήτων και να προχωρήσουμε κατευθείαν στην ταυτότητα (sameness) του νοήματος ή στη συνωνυμία. Τότε, αυτό που λέει η θεωρία της επαλήθευσης είναι ότι οι προτάσεις είναι συνώνυμες αν και μόνον αν είναι όμοιες από την άποψη της μεθόδου εμπειρικής επαλήθευσης ή διάψευσης.

Αυτή είναι μια ερμηνεία της γνωστικής συνωνυμίας, όχι των γλωσσικών τύπων γενικά, αλλά των προτάσεων ειδικά.^{6α 15β} Ωστόσο, σκεπτόμενοι περίπου με τον τρόπο που υποδηλώθηκε στο τέλος της §3, θα συναγάγαμε από την έννοια της συνωνυμίας των προτάσεων την έννοια της συνωνυμίας και για άλλους γλωσσικούς τύπους. Υποθέτοντας λ.χ. την έννοια της «λέξης», θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε δύο οποιουδήποτε τύπους ως συνώνυμους, όταν η αντικατάσταση του ενός εκεί όπου εμφανίζεται ο άλλος (πέρα από εμφανίσεις σε «λέξεις») παρέχει μια συνώνυμη πρόταση. Τελικά, θεωρώντας δεδομένη την έννοια της συνωνυμίας γενικά για γλωσσικούς τύπους, θα μπορούσαμε να ορίσουμε την αναλυτικότητα με τη βοήθεια της συνωνυμίας και της λογικής αλήθειας – όπως στην §1. Αλλά, τότε, θα ορίζαμε την αναλυτικότητα απλούστερα με τη βοήθεια της συνωνυμίας των προτάσεων και της λογικής αλήθειας.

6α Το δόγμα μπορεί πραγματικά να διατυπωθεί με τη βοήθεια όρων μάλλον παρά δηλώσεων, ως μονάδων των δηλώσεων. Ο C.I. Lewis, λ.χ., περιγράφει το νόημα ενός όρου ως «ένα κριτήριο, στο οποίο αναφερόμενοι μπορούμε να επιλέξουμε να εφαρμόσουμε ή όχι την έκφραση που μας ενδιαφέρει στην περίπτωση παρόντων πραγμάτων, φανταστικών πραγμάτων ή καταστάσεων» (Carnap, *Meaning and Necessity*, Chicago UP, 1947, 133).

15β Το δόγμα μπορεί πραγματικά να διατυπωθεί με τη βοήθεια όρων μάλλον παρά δηλώσεων, ως μονάδων των δηλώσεων. Ο C.I. Lewis, λ.χ., περιγράφει το νόημα ενός όρου ως «ένα κριτήριο, στο οποίο αναφερόμενοι μπορούμε να επιλέξουμε να εφαρμόσουμε ή όχι την έκφραση που μας ενδιαφέρει στην περίπτωση παρόντων πραγμάτων, φανταστικών πραγμάτων ή καταστάσεων» (Carnap, *Meaning and Necessity*, 1947, 133).

ας· δεν είναι αναγκαίο να επικαλεστούμε τη συνωνυμία των γλωσσικών τύπων πέραν των προτάσεων. Διότι, μια πρόταση μπορεί να περιγραφεί ως αναλυτική απλώς όταν είναι συνώνυμη με μια λογικά αληθή πρόταση.

Έτσι, αν δεχθούμε ότι η επαληθευτική θεωρία είναι επαρκής εξήγηση της προτασιακής συνωνυμίας, τότε σώζουμε την έννοια της αναλυτικότητας. Αλλά ας σκεφθούμε προσεκτικότερα. Η συνωνυμία προτάσεων είναι, όπως είπαμε, ταυτότητα μεθόδων εμπειρικής επαλήθευσης ή διάψευσης. Ποιες είναι λοιπόν αυτές οι μέθοδοι που πρόκειται να ελεγχθούν ως προς την ταυτότητά τους; Με άλλα λόγια, ποια είναι η φύση της σχέσης μεταξύ μιας πρότασης και των εμπειριών που συνεισφέρουν στην επαλήθευση ή στη διάψυσή της;

Η πιο απλοϊκή θεώρηση της σχέσης τους είναι ότι πρόκειται για άμεση αναφορά. Αυτό είναι *ριζικός αναγωγισμός*. Κάθε πρόταση με πλήρες νόημα θεωρείται ότι μπορεί να μεταφραστεί σε μια πρόταση (αληθή ή ψευδή) που αναφέρεται στην άμεση εμπειρία μας. Ο ριζικός αναγωγισμός, στη μία ή στην άλλη μορφή, προηγείται χρονικά της επαληθευτικής θεωρίας του νοήματος. Έτσι ο Locke και ο Hume, λ.χ., υποστήριξαν ότι κάθε ιδέα προέρχεται απευθείας από την αισθητηριακή εμπειρία ή είναι σύνθεση τέτοιων ιδεών· και, ακολουθώντας τον Tooke,^{7a} ίσως θα μπορούσαμε να παραφράσουμε αυτό το δόγμα στη σημασιολογική διάλεκτο, λέγοντας ότι ένας όρος για να έχει νόημα πρέπει να είναι όνομα αισθητηριακού δεδομένου, σύνθεση τέτοιων ονομάτων ή συντόμηση μιας τέτοιας σύνθεσης. Έτσι διατυπωμένο, το δόγμα εξακολουθεί να είναι ασαφές, αφού δεν διευκρινίζεται αν τα αισθητηριακά δεδομένα είναι αισθητηριακά συμβάντα ή αισθητηριακές ποιότητες· είναι επίσης ασαφές όσον αφορά τους αποδεκτούς τρόπους σύνθεσης. Επί πλέον το δόγμα είναι υπερβολικά, και απαράδεκτα, περιοριστικό επειδή επιβάλλει μια κριτική όλων των στοιχείων του. Θα ήταν λογικότερο, και δεν θα ξεπερνούσαμε άλλωστε τα όρια αυτού που ονόμασα ριζικό αναγωγισμό, αν δεχόμασταν τις πλήρεις προτάσεις ως μονάδες σημασίας – απαιτώντας έτσι από τις προτάσεις μας, θεωρούμενες ως ολότητες, να είναι μεταφράσιμες στη γλώσσα των αισθητηριακών δεδομένων αλλά όχι μεταφράσιμες όρο προς όρο.

(1951)

Αυτή η διόρθωση θα ήταν εντελώς αποδεκτή από τους Locke, Hume, και Tooke, αλλά από ιστορική άποψη χρειάστηκαν δύο ενδιαμέσες εξελίξεις. Η πρώτη ήταν η αυξανόμενη πρόσδοση βαρύτη-

(1961)

Αυτή η διόρθωση θα ήταν εντελώς αποδεκτή από τους Locke, Hume και Tooke, αλλά από ιστορική άποψη χρειάστηκε να γίνει ένας σημαντικός αναπροσανατολισμός της σημασιολογίας – ο αναπρο-

7a John Horne Tooke, *The Diversions of Purely*, 1776, I, ch. ii.

τας στην επαληθευσιμότητα ή στην επιβεβαίωση, που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της επαληθευτικής θεωρίας του νοήματος. Εφόσον αντικείμενα της επαληθευσιμότητας ή της επιβεβαίωσης είναι οι δηλώσεις, δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στη δήλωση ως προς τη λέξη ή ως προς τον όρο ως μονάδα σημαντικού λόγου. Η δεύτερη εξέλιξη, που ήλθε ως επακόλουθο της πρώτης, ήταν η ανακάλυψη από τον Russell της έννοιας των μη πλήρων συμβόλων που ορίζονται μέσω της χρήσης.

σανατολισμός που μας οδήγησε τελικά να εκλάβουμε ως πρωταρχική μονάδα νοήματος όχι τον όρο αλλά την πρόταση. Αυτός ο νέος αναπροσανατολισμός, που είναι εμφανής στον Bentham και στον Frege, χαρακτηρίζει και την έννοια των μη πλήρων συμβόλων του Russell.^{16β} Είναι επίσης έμμεσα εμφανής στην επαληθευτική θεωρία του νοήματος εφόσον εδώ τα αντικείμενα επαληθευσης είναι προτάσεις.

Ο ριζικός αναγωγισμός, όπου τώρα μονάδες νοήματος είναι οι προτάσεις, ανέθεσε στον εαυτό του το εγχείρημα να προσδιορίσει μια γλώσσα αισθητηριακών δεδομένων και να δείξει πώς θα μεταφράσουμε τον υπόλοιπο θεωρητικό λόγο σε αυτήν, πρόταση προς πρόταση. Ο Carnap επιχείρησε ένα τέτοιο πρόγραμμα στο *Aufbau*.^{8α}

Η γλώσσα που υιοθέτησε ο Carnap ως σημείο αφετηρίας δεν ήταν η γλώσσα των αισθητηριακών δεδομένων με τη στενότερη δυνατή έννοια – διότι περιείχε ταυτόχρονα τον λογικό συμβολισμό, μέχρι και συνολοθεωρία. Έτσι περιείχε όλη τη γλώσσα των καθαρών μαθηματικών. Η οντολογία της (δηλαδή το πεδίο τιμών των μεταβλητών της) περιείχε όχι μόνον αισθητηριακά συμβάντα αλλά και τάξεις, τάξεις τάξεων κ.λπ. Υπάρχουν, βέβαια, εμπειριστές που δυσφορούν για μια τέτοια αφθονία. Η αφετηρία του Carnap όμως είναι πολύ φειδωλή στο εξω-λογικό ή αισθητηριακό μέρος. Σε μια σειρά κατασκευών, στις οποίες εκμεταλλεύεται τις δυνατότητες της νεότερης λογικής με τρόπο ευφυή, ο Carnap κατορθώνει να ορίσει μια ευρεία σειρά αξιολογών, πρόσθετων αισθητηριακών εννοιών για τις οποίες κανείς δεν τολμούσε να σκεφθεί ότι θα μπορούσαν να οριστούν σε μια τόσο φτωχική βάση. Ο Carnap ήταν ο πρώτος εμπειριστής που, επειδή δεν ήταν ικανοποιημένος με την αναγωγή της επιστήμης σε όρους άμεσης εμπειρίας, έκανε σοβαρά βήματα για την πραγματοποίηση της αναγωγής.

Μπορεί η αφετηρία του Carnap να ήταν ικανοποιητική, αλλά οι κατασκευές του –όπως και ο ίδιος τόνισε– δεν ήταν παρά μέρος μόνον του ολικού προγράμματος. Η κατασκευή ακόμη και των απλούστερων προτάσεων του φυ-

16β Βλ. Quine, «On what there is», στο Quine 1953, 6.

8α R. Carnap, *Der logische Aufbau der Welt*, 1928.

σικού κόσμου έμεινε λοιπόν σε μια πρώτη αδρή μορφή. Οι υποδείξεις του Carnap σε αυτό το ζήτημα ήταν, παρ' όλη την αδρότητά τους, πολύ τολμηρές. Ερμήνευσε τα χωρο-χρονικά σημεία σύμφωνα με ορισμένους κανόνες. Το πρόγραμμά του, σκιαγραφημένο με δυο λόγια, ήταν ότι οι ποιότητες θα έπρεπε να αποδοθούν σε χωρο-χρονικά σημεία και κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να συγκροτήσουν τον κόσμο ως τον πιο αργόσχολο αλλά συμβατό με την εμπειρία μας κόσμο. Η αρχή της ελάχιστης δράσης θα έπρεπε να είναι οδηγός μας στην κατασκευή ενός εμπειρικού κόσμου.

Ο Carnap όμως δεν φάνηκε να αναγνωρίζει ότι ο τρόπος με τον οποίο πραγματεύθηκε τα φυσικά αντικείμενα υπολείπεται της αναγωγής, όχι μόνο εξαιτίας της αδρομερούς σκιαγράφησης αλλά και κατ' αρχήν. Οι προτάσεις του τύπου «Η ποιότητα q είναι στο σημείο (x, y, z, t) » έπρεπε, σύμφωνα με τους κανόνες του, να λάβουν τιμές αλήθειας κατά τρόπο ώστε να ελαχιστοποιούν και να μεγιστοποιούν ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά· επίσης, καθώς αυξάνεται η εμπειρία μας, οι τιμές αλήθειας θα έπρεπε και αυτές να αλλάζουν κατά το ίδιο πνεύμα. Νομίζω πως αυτή η διατύπωση είναι μια καλή σχηματοποίηση, εσκεμμένα υπεραπλοποιημένη, βέβαια, της επιστημονικής διαδικασίας· δεν παρέχει όμως καμία ένδειξη, ούτε την πιο ασθενή, πώς μια πρόταση της μορφής «η ποιότητα q είναι στο (x, y, z, t) » θα μπορούσε ποτέ να μεταφραστεί στην αρχική γλώσσα των αισθητηριακών δεδομένων και της λογικής του Carnap. Το συνδετικό μόριο «είναι στο» εξακολουθεί ακόμη να είναι ένα συνδετικό μόριο που δεν έχει οριστεί· οι κανόνες που έχουμε μας δείχνουν πώς να το χρησιμοποιήσουμε, όχι όμως πώς να απαλλαγούμε από αυτό.

Αργότερα φάνηκε ότι ο Carnap έλαβε υπ' όψιν του αυτές τις δυσκολίες· στα γραπτά που ακολούθησαν, εγκατέλειψε εντελώς κάθε έννοια μεταφρασσιμότητας των προτάσεων του φυσικού κόσμου σε προτάσεις της άμεσης εμπειρίας. Ο αναγωγισμός λοιπόν στην ακραία του μορφή έπαυσε από καιρό να εμφανίζεται στη φιλοσοφία του Carnap.

Το δόγμα όμως του αναγωγισμού εξακολούθησε, αν και με πιο λεπτή και δυσδιάκριτη μορφή, να επηρεάζει τη σκέψη των εμπειριστών. Εξακολουθεί να επικρατεί η άποψη ότι κάθε πρόταση, κάθε συνθετική πρόταση, συνδέεται με ένα μοναδικό πεδίο πιθανών αισθητηριακών συμβάντων έτσι, ώστε η πραγματοποίησή τους θα συνέβαλλε κάπως στην πιθανότητα να γίνει η πρόταση αληθής· επίσης, ότι συνδέεται με ένα άλλο μοναδικό πεδίο πιθανών αισθητηριακών δεδομένων, η πραγματοποίηση των οποίων δεν θα συνέβαλλε σε αυτήν την πιθανότητα. Η άποψη αυτή ασφαλώς υπονοείται και στην επαληθευτική θεωρία του νοήματος.

Το δόγμα του αναγωγισμού εξακολουθεί να επιβιώνει στην υπόθεση ότι κάθε πρόταση, θεωρούμενη από μόνη της, μπορεί παρ' όλα αυτά να επαληθευ-

θεί ή να διαψευσθεί. Αντίθετα, η άποψή μου, που προκύπτει ουσιαστικά από το δόγμα του Carnap για τον φυσικό κόσμο στο *Aufbau*, είναι ότι οι προτάσεις μας για τον εξωτερικό κόσμο αντιμετωπίζουν το δικαστήριο της αισθητηριακής εμπειρίας όχι ατομικά αλλά συνολικά.^{17β}

Το δόγμα του αναγωγισμού, ακόμη και σε αυτήν την εξασθενημένη μορφή, συνδέεται πλέον στενά με το άλλο δόγμα – ότι το συνθετικό μπορεί να διαχωριστεί από το αναλυτικό. Οδηγηθήκαμε από το τελευταίο πρόβλημα στο προηγούμενο μέσω της επαληθευτικής θεωρίας του νοήματος. Πιο συγκεκριμένα, το ένα δόγμα στηρίζεται εμφανώς στο άλλο με τον ακόλουθο τρόπο: στον βαθμό που γενικά θεωρείται σημαντικό να μιλήσουμε για επαλήθευση και διάψευση μιας πρότασης, φαίνεται εξίσου σημαντικό να μιλήσουμε επίσης για ένα οριακό είδος πρότασης το οποίο επαληθεύεται κατά κενό τρόπο, *ipso facto*, ό,τι και αν συμβεί· και μια τέτοια πρόταση είναι αναλυτική.

Τα δύο δόγματα είναι στην ουσία ταυτόσημα. Λίγο πριν διαπιστώσαμε ότι, γενικά, η αλήθεια των προτάσεων, εξαρτάται προφανώς, από τη γλώσσα και από την εξω-γλωσσική πραγματικότητα· σημειώσαμε επίσης ότι αυτή η προφανής κατάσταση οδηγεί, όχι λογικά αλλά πολύ εύλογα, στην αίσθηση ότι η αλήθεια μιας πρότασης αναλύεται κατά κάποιον τρόπο σε μία γλωσσική και σε μία πραγματική συνιστώσα. Το πραγματικό μέρος, εφόσον είμαστε εμπειριστές, πρέπει να ισοδυναμεί με επαληθευτικές εμπειρίες. Στην ακραία περίπτωση όπου η γλωσσική συνιστώσα είναι το μόνο ζήτημα που ενδιαφέρει, μια αληθής πρόταση είναι αναλυτική. Αλλά ελπίζω πως έχουμε πλέον εντυπωσιαστεί από τη δυσκολία που αντιμετωπίζουμε προκειμένου να χαράξουμε απευθείας ένα όριο ανάμεσα στο αναλυτικό και στο συνθετικό. Και εγώ έχω εντυπωσιαστεί επίσης, πέρα από τα προκατασκευασμένα παραδείγματα μαύρων και λευκών σφαιριδίων σε μια κάλπη, από τη δυσκολία που αντιμετωπίζουμε κάθε φορά που θέλουμε να διατυπώσουμε μια σαφή θεωρία της εμπειρικής επαλήθευσης μιας συνθετικής πρότασης. Πιστεύω ότι το να μιλούμε για μια γλωσσική και για μια πραγματική συνιστώσα στην αλήθεια μιας πρότασης είναι εντελώς ανόητο και αποτελεί αφετηρία πολλών ανοησιών. Η επιστήμη, θεωρούμενη συνολικά, εξαρτάται και από τη γλώσσα και από την εμπειρία· αλλά αυτή η διπλή εξάρτηση δεν διαπιστώνεται εύκολα στις προτάσεις της επιστήμης, όταν αυτές λαμβάνονται μία προς μία.

17β Το δόγμα αυτό υποστηρίχθηκε από τον Duhem, στο βιβλίο του *La Theorie Physique: son object et sa structure*, Paris 1906, σ. 303-328· ή βλ. Lowinger, A., *The Methodology of Pierre Duhem*, Columbia UP, 1947.

* Εξ αυτού τούτου του γεγονότος.

(1951)

Η έννοια του ορισμού ενός συμβόλου μέσω της χρήσης του Russell ήταν, όπως επιώθηκε, μια σημαντική πρόοδος ως προς τον [αδύνατο να υποστηριχθεί] εμπειρισμό των Locke και Hume. Η δήλωση μάλλον, και όχι ο όρος, αναγνωρίστηκε μαζί με τον Russell ως μονάδα που είναι υπόλογη στην εμπειρική κριτική.

(1961)

Η ιδέα να καθορίσουμε ένα σύμβολο μέσω της χρήσης του, όπως ήδη παρατηρήσαμε, αποτέλεσε πρόοδο ως προς τον εμπειρισμό του Locke και του Hume. Ο Bentham αναγνώρισε πως η πρόταση, και όχι ο όρος, είναι η μονάδα που είναι υπόλογη στην εμπειρική κριτική.

Αλλά εκείνο που θα ήθελα να υποστηρίξω τώρα είναι ότι, ακόμη και αν λάβουμε την πρόταση ως μονάδα, ο ιστός που έχουμε πλέξει είναι πολύ σφιχτός. Μονάδα εμπειρικής σημασίας είναι ολόκληρη η επιστήμη.

6. Ο εμπειρισμός χωρίς τα δόγματα

Η ολότητα αυτού που συχνά καλούμε γνώση ή πεποιθήσεις, από τα απλά ζητήματα της γεωγραφίας και της ιστορίας ως τους βαθύτερους νόμους της ατομικής φυσικής, των καθαρών μαθηματικών και της λογικής, είναι μια ανθρώπινη κατασκευή η οποία έρχεται αντιμέτωπη με την εμπειρία μόνον στα άκρα. Ή, αλλάζοντας λίγο την εικόνα, συνολικά η επιστήμη είναι σαν ένα πεδίο δύναμης, οριακές συνθήκες του οποίου είναι η εμπειρία. Μια σύγκρουση με την εμπειρία στην περιφέρεια προκαλεί ανακατατάξεις στο εσωτερικό του πεδίου. Τότε, οι τιμές αλήθειας ορισμένων προτάσεων ανακατανέμονται. Η επανεκτίμηση ορισμένων προτάσεων σηματοδοτεί –εξαιτίας των λογικών διασυνδέσεων– την επανεκτίμηση και άλλων προτάσεων· και οι ίδιοι οι λογικοί νόμοι δεν είναι παρά απλώς κάποιες προτάσεις του συστήματος, στοιχεία του ίδιου πεδίου. Έχοντας επανεξετάσει μια πρόταση, οφείλουμε κατόπιν να επανεξετάσουμε και άλλες προτάσεις που μπορεί να συνδέονται λογικά με τις προηγούμενες ή μπορεί να είναι οι προτάσεις που εκφράζουν αυτές τις λογικές διασυνδέσεις. Αλλά το ολικό πεδίο είναι τόσο ριζικά υποκαθορισμένο (underdetermined) από τις οριακές συνθήκες, από την εμπειρία, ώστε υπάρχουν μεγάλα περιθώρια εκλογής σχετικά με το ποιες προτάσεις θα επιλέξουμε για αναθεώρηση υπό το φως μιας ορισμένης αντίθετης εμπειρίας. Καμία συγκεκριμένη εμπειρία δεν συνδέεται με μια ορισμένη πρόταση στο εσωτερικό του πεδίου, παρά μόνον έμμεσα, διά μέσου συνθηκών ισορροπίας που επηρεάζουν το πεδίο ως ολότητα.

Αν η άποψη αυτή είναι ορθή, είναι εντελώς λάθος να μιλούμε για το εμπειρικό περιεχόμενο μιας ατομικής πρότασης, ιδίως όταν πρόκειται για πρόταση

που είναι εντελώς απομακρυσμένη από την εμπειρική περιφέρεια του πεδίου. Είναι επίσης αστείο να ζητούμε να χαράξουμε όρια ανάμεσα σε συνθετικές προτάσεις, που ισχύουν εξαρτώμενες από τη εμπειρία, και σε αναλυτικές προτάσεις, που ισχύουν ανεξαρτήτως την εμπειρίας. Οποιαδήποτε πρόταση μπορεί να θεωρηθεί αληθής ανεξαρτήτως της εμπειρίας, εφόσον κάνουμε ορισμένες δραστικές ανακατατάξεις κάπου αλλού στο σύστημά μας. Ακόμη και μια πρόταση που βρίσκεται πολύ κοντά στην περιφέρεια του συστήματος μπορεί να θεωρηθεί αληθής εν όψει μιας στρυφνής εμπειρίας, αν επικαλεστούμε παραισθήσεις ή αν διορθώσουμε τους λογικούς νόμους. Αντίστροφα, με την ίδια λογική, καμία πρόταση δεν εξαιρείται από αναθεώρηση. Αναθεώρηση ακόμη και του λογικού νόμου του αποκλειόμενου τρίτου έχει προταθεί ως μέσο για την απλοποίηση της κβαντομηχανικής· άλλωστε, τί διαφορά υπάρχει, κατ' αρχήν, ανάμεσα σε μια τέτοια αναθεώρηση και στην αναθεώρηση που προκαλεί η υπέρβαση του Πτολεμαίου από τον Καίπλερ ή του Νεύτωνα από τον Αϊνστάιν ή του Αριστοτέλη από τον Δαρβίνο;

Προηγούμενως μίλησα μεταφορικά κάπως για μεταβαλλόμενες αποστάσεις από μια αισθητηριακή περιφέρεια. Ας επιχειρήσω τώρα, χωρίς τη χρήση μεταφορών, να αποσαφηνίσω αυτήν την άποψη. Μερικές προτάσεις, μολονότι αναφέρονται σε φυσικά αντικείμενα και όχι σε αισθητηριακές εμπειρίες, φαίνονται εξαιρετικά ευαίσθητες στις αισθητηριακές εμπειρίες – και μάλιστα επιλεκτικά: μια ορισμένη πρόταση σε μια ορισμένη εμπειρία. Αυτές τις προτάσεις που είναι ευαίσθητες σε συγκεκριμένες εμπειρίες τις τοποθετώ προς την περιφέρεια. Αλλά με αυτήν τη σχέση «ευαισθησίας» δεν εννοώ τίποτε περισσότερο από μια χαλαρή σύνδεση που αντανακλά στην πράξη την πιθανότητα να επιλέξουμε αυτήν εδώ την πρόταση για αναθεώρηση αντί για μια άλλη, εν όψει μιας στρυφνής εμπειρίας. Π.χ., μπορούμε να φανταστούμε στρυφνές εμπειρίες προς τις οποίες ασφαλώς θα θέλαμε να προσαρμόσουμε το σύστημά μας, αναθεωρώντας απλώς την πρόταση ότι υπάρχουν σπίτια από τούβλα στην Elm Street, μαζί με ορισμένες άλλες σχετικές προτάσεις. Μπορούμε επίσης να φανταστούμε άλλες στρυφνές εμπειρίες προς τις οποίες θα αναπροσαρμόζαμε το σύστημά μας, αναθεωρώντας απλώς την πρόταση ότι δεν υπάρχουν Κένταυροι, μαζί με άλλες σχετικές. Υποστήριξα ότι οι στρυφνές εμπειρίες είναι δυνατόν να ενσωματωθούν στο σύστημά μας με οποιονδήποτε από τους ποικίλους τρόπους αναθεώρησης των διαφόρων περιοχών του συνολικού συστήματος; αλλά, στις περιπτώσεις που εξετάζουμε τώρα εδώ, η φυσική προδιάθεση να διαταράξουμε το συνολικό σύστημα όσο το δυνατόν λιγότερο μας οδηγεί να συγκεντρώσουμε την αναθεώρησή μας στις συγκεκριμένες αυτές προτάσεις που αναφέρονται στα σπίτια από τούβλο και στους Κενταύρους. Διότι αισθανόμαστε ότι αυτές οι προτάσεις αναφέρονται στην εμπειρία μας πιο άμεσα από τις προτάσεις της θεωρητικής φυσικής, της λο-

γικής ή της οντολογίας. Αυτές οι τελευταίες μπορεί να θεωρηθεί ότι βρίσκονται κάπως στο κέντρο του ολικού δικτύου, εάν εννοούμε με αυτό απλώς ότι έχουν ελάχιστη σχέση με οποιαδήποτε αισθητηριακά δεδομένα.

Ως εμπειριστής εξακολουθώ να θεωρώ το εννοιολογικό σχήμα της επιστήμης ως εργαλείο, σε τελευταία ανάλυση, για την πρόβλεψη μελλοντικών εμπειριών υπό το φως των προηγούμενων εμπειριών. Τα φυσικά αντικείμενα εισάγονται εννοιολογικά ως πρόσφορες διαμεσολαβήσεις – όχι μέσω ορισμών με τη βοήθεια της εμπειρίας, αλλά απλώς ως μη αναγώγιμες υποθέσεις (posits)^{18β} που, από γνωσιοθεωρητική άποψη, μπορεί να συγκριθούν με τους θεούς του Ομήρου. Προσωπικά πάντως, ως απλός φυσικός, πιστεύω στα φυσικά αντικείμενα και όχι στους θεούς του Ομήρου· και θεωρώ επιστημονικό σφάλμα το να πιστεύει κανείς το αντίθετο. Αλλά, από γνωσιοθεωρητική άποψη, τα φυσικά αντικείμενα και οι θεοί διαφέρουν μόνον κατά τον βαθμό και όχι κατά το είδος. Και τα δύο είδη οντοτήτων υπεισέρχονται στην εννοιολογική μας σύλληψη απλώς και μόνον ως πολιτισμικές υποθέσεις (posits). Ο μύθος των φυσικών αντικειμένων είναι επιστημολογικά ανώτερος από πολλούς άλλους κατά το ότι αποδείχθηκε πιο αποτελεσματικός από εκείνους ως εργαλείο με το οποίο μπορούμε να επιβάλουμε μια κατάλληλη δομή στη ροή της εμπειρίας.

(1951)

Φανταστείτε, κατ' αναλογίαν, ότι έχουμε στη διάθεσή μας τους ρητούς αριθμούς. Αναπτύσσουμε για αυτούς μια αλγεβρική θεωρία αλλά την θεωρούμε ιδιαίτερα περίπλοκη διότι μερικές συναρτήσεις, λ.χ., η τετραγωνική ρίζα, δεν παίρνουν τιμές για ορισμένες τιμές των μεταβλητών. Κατόπιν ανακαλύπτουμε ότι οι κανόνες της άλγεβρας που αναπτύξαμε είναι δυνατόν να απλοποιηθούν σε σημαντικό βαθμό, εάν διευρυνθεί η οντολογία μας με ορισμένες μυθικές οντότητες που ονομάζονται άρρητοι αριθμοί. Εξακολουθούμε να ενδιαφερόμαστε ουσιαστικά και αποκλειστικά για τους ρητούς αριθμούς. Αλλά ανακαλύπτουμε ότι μπορούμε απλώς να μεταβαίνουμε από έναν νόμο για τους ρητούς σε έναν άλλο πολύ γρηγορότερα

18β Βλ. Quine 1953, σ. 17.

και απλούστερα, υποκρινόμενοι ότι οι άρρητοι αριθμοί είναι επίσης εκεί.

Νομίζω ότι τα ανωτέρω είναι μια εύλογη ερμηνεία της εισαγωγής των άρρητων αριθμών, καθώς και άλλων επεκτάσεων του αριθμητικού συστήματος. Το γεγονός ότι το μυθικό καθεστώς των άρρητων αριθμών σιγά σιγά παραχώρησε τη θέση του στην μορφή που τους έδωσαν οι Dedekind και Russell ως άπειρες τάξεις ορισμένου είδους δεν έχει σημασία για την αναλογία που έκανα. Αυτή η μορφή, άλλωστε, είναι αδύνατη στον βαθμό που η πραγματικότητα περιορίζεται στους ρητούς αριθμούς και δεν επεκτείνεται στις κλάσεις [τάξεις] τους.

Υποστηρίζω λοιπόν ότι η εμπειρία είναι ανάλογη προς τους ρητούς αριθμούς, και τα φυσικά αντικείμενα, κατ' αναλογίαν προς τους άρρητους αριθμούς, είναι υποθέσεις που χρησιμεύουν απλώς για να απλοποιήσουν τον χειρισμό της εμπειρίας. Τα φυσικά αντικείμενα δεν ανάγονται στην εμπειρία, όπως βέβαια οι άρρητοι αριθμοί δεν ανάγονται στους ρητούς αριθμούς, αλλά η ενσωμάτωσή τους στη θεωρία μάς επιτρέπει να μεταβαίνουμε ευκολότερα από μια εμπειρική πρόταση σε μια άλλη.

Οι κεντρικές διαφορές στην υπόθεση των φυσικών αντικειμένων σε σχέση με τους άρρητους αριθμούς νομίζω είναι οι ακόλουθες δύο. Πρώτον, ο παράγοντας της απλοποίησης είναι πολύ ισχυρότερος στην περίπτωση των φυσικών αντικειμένων από ό,τι στην περίπτωση των αριθμών. Και, δεύτερον, η υπόθεση των φυσικών αντικειμένων είναι πολύ παλαιά, ουσιαστικά αρχίζει υποθέτω μαζί με την ίδια τη γλώσσα. Διότι η γλώσσα είναι κοινωνική και, συνεπώς, η εξέλιξή της εξαρτάται από την δι-υποκειμενική αναφορά.

Η αποδοχή υποθέσεων (positing) δεν περιορίζεται μόνον στα μακροσκοπικά φυσικά αντικείμενα. Τα αντικείμενα στο επίπεδο της ατομικής φυσικής λαμβάνονται ως υπόθεση για να κάνουμε τους νόμους των μακροσκοπικών αντικειμένων, και τελικά, τους νόμους της εμπειρίας, απλούστερους και πιο εύχρηστους· και δεν χρειάζεται να προσδοκούμε ή να απαιτούμε πλήρεις ορισμούς των ατομικών και των υπο-ατομικών οντοτήτων με τη βοήθεια των μακροσκοπικών αντικειμένων, όπως ακριβώς δεν απαιτούμε τον ορισμό των μακροσκοπικών αντικειμένων με τη βοήθεια των αισθητηριακών δεδομένων. Η επιστήμη είναι συνέχιση / επέκταση της κοινής λογικής (common sense), που καταφεύγει μάλιστα στο κοινότοπο τέχνασμα μιας διογκωμένης οντολογίας προκειμένου να απλοποιήσει τη θεωρία.

Τα φυσικά αντικείμενα, μικρά και μεγάλα, δεν είναι οι μόνες υποθέσεις (posits). Οι δυνάμεις είναι άλλο ένα παράδειγμα, και πραγματικά σήμερα μας λένε ότι τα σύνορα ανάμεσα στην ενέργεια και στην ύλη έχουν πια καταργηθεί. Επί πλέον, τα αφηρημένα αντικείμενα, τα οποία είναι η ουσία των μαθηματικών –τελικά τάξεις, τάξεις τάξεων κ.ο.κ.– είναι ένα ακόμη παράδειγμα υποθέσεων προς την ίδια κατεύθυνση. Από γνωσιοθεωρητική άποψη πρόκειται για μύθους της ίδιας βαρύτητας με τα φυσικά αντικείμενα και τους θεούς, ούτε καλύτερους ούτε χειρότερους πέρα από διαφορές στον βαθμό που μας βοηθούν στις επαφές μας με την αισθητηριακή εμπειρία.

Η γενική άλγεβρα των ρητών και άρρητων αριθμών υποκαθορίζεται από την άλγεβρα των ρητών αριθμών, αλλά είναι πιο κομψή και πιο βολική· και περιλαμβάνει την άλγεβρα των ρητών αριθμών ως επινοημένο τμήμα της.^{19β} Η επιστήμη, συνολικά –μαθηματικά, φυσική και επιστήμες του ανθρώπου, ομοίως, αλλά σε πιο ακραίο βαθμό– υποκαθορίζεται από την εμπειρία. Η περιφέρεια του συστήματος πρέπει να συμφωνεί με την εμπειρία· το υπόλοιπο μέρος, με όλους τους κομψούς μύθους και τις ιστορίες, στοχεύει στην απλότητα των νόμων.

Από την άποψη αυτή, τα ζητήματα της οντολογίας έχουν την ίδια βαρύτητα με τα ζητήματα της φυσικής επιστήμης.^{20β} Ας σκεφθούμε, λ.χ., αν πρέπει να θεωρήσουμε τις τάξεις (στα μαθηματικά) ως οντότητες. Αυτό το ερώτημα, όπως έχω ήδη υποστηρίζει αλλού,^{9α 21β} ισοδυναμεί με το ερώτημα αν, κατά την ποσοπκοποίηση οι μεταβλητές πρέπει να παίρνουν ως τιμές τους τάξεις. Τώ-

19β Οπ.π., σ. 18.

20β «L' ontologie fait corps avec la science elle-meme et ne peut en etre separee», E. Meyerson, *Identite et realite*, Paris σ. 1908.

9α Βλ., λ.χ., «Notes on Existence and Necessity», *Journal of Philosophy* 11 (1943), 113-27.

21β Βλ. Quine 1953, σ. 12 και σ. 102.

ρα ο Carnap υποστήριξε^{10α} (Carnap 1950) ότι αυτό είναι θέμα που δεν εξαρτάται από την αντικειμενική πραγματικότητα (matters of fact) αλλά από την επιλογή κατάλληλης γλώσσας, κατάλληλου εννοιολογικού σχήματος ή πλαισίου της επιστήμης. Συμφωνώ, αλλά μόνον με την προϋπόθεση ότι θα δεχθούμε το ίδιο πράγμα και για τις επιστημονικές υποθέσεις γενικά. Ο Carnap αναγνωρίζει^{11α} ότι χρησιμοποιεί διαφορετικά μέτρα και σταθμά για τα οντολογικά ζητήματα και για τις επιστημονικές υποθέσεις μόνον διότι δέχεται τον απόλυτο διαχωρισμό αναλυτικού-συνθετικού· και δεν χρειάζεται να επαναλάβω ότι εγώ τον απορρίπτω.^{22β}

(1951)

Παραδέχομαι ότι ορισμένα ζητήματα εμφανίζονται ως ερωτήματα που αφορούν την εξυπηρέτηση του εννοιολογικού σχήματος, ενώ άλλα ως ερωτήματα που αφορούν άμεσα την ωμή εμπειρία.

Το ζήτημα της ύπαρξης τάξεων φαίνεται περισσότερο ως ζήτημα επιλογής κατάλληλου εννοιολογικού σχήματος· ενώ το ζήτημα της ύπαρξης Κενταύρων ή σπιτιών από τούβλα στην Elm Street φαίνεται περισσότερο ως ζήτημα αντικειμενικής πραγματικότητας. Αλλά έχω ήδη υποστηρίξει ότι η διαφορά αυτή είναι ζήτημα βαθμού και μόνον, και ότι συνδέεται με την ασαφή πραγματιστική (pragmatic) προδιάθεσή μας να τακτοποιήσουμε αυτήν την πτυχή της επιστήμης αντί για κάποια άλλη, προκειμένου να προσαρμόσουμε σε αυτή μια στρυφνή εμπειρία. Ο συντηρητισμός παίζει ρόλο σε αυτές τις επιλογές, όπως άλλωστε και το αίτημα της απλότητας.

Ο Carnap, ο Lewis και άλλοι υιοθετούν μια πραγματιστική στάση όσον αφορά ποια γλωσσική μορφή ή ποιο επιστημονικό πλαίσιο θα επιλέξουν· αλλά ο πραγματισμός τους δεν θίγει καθόλου το διαχωριστικό όριο αναλυτικού-συνθετικού. Απορρίπτοντας ένα τέτοιο διαχωριστικό όριο, υποστηρίζω έναν

10α Carnap, «Empiricism, Semantics, and Ontology», *Revue Internationale de Philosophie* 4 (1950), σ. 20-40.

11α Carnap, «Empiricism, Semantics, and Ontology», ό.π., 32.

22β Για μια αποτελεσματική διατύπωση των περαιτέρω προβλημάτων που αντιμετωπίζει αυτή η διάκριση, βλ. M. White, «The Analytic and the Synthetic: An Untenable Dualism», στο S. Hook (ed.), *John Dewey: Philosopher of Science and Freedom*, Dial Press, 1950, 316-330.

πιο πλήρη πραγματισμό. Στον καθένα μας παραδίδεται μια επιστημονική παράδοση μαζί με έναν ασταμάτητο καταϊγισμό αισθητηριακών ερεθισμάτων· και οι θεωρήσεις που μας κάνουν να αναθεωρήσουμε την επιστημονική μας παράδοση υπό το φως των νέων αισθητηριακών ερεθισμάτων είναι, στον βαθμό που είναι λογικές, πραγματολογικής φύσεως.

Ο Quine για την αναλυτικότητα*

Θα πρέπει να τονιστεί ότι η έννοια της αναλυτικότητας μπορεί να οριστεί με ακρίβεια μόνον στην περίπτωση ενός γλωσσικού συστήματος, δηλαδή ενός συστήματος σημασιολογικών κανόνων, και όχι στην περίπτωση της καθημερινής γλώσσας, διότι στην τελευταία περίπτωση οι λέξεις δεν έχουν σαφώς καθορισμένο νόημα. Ο Quine υποστηρίζει τη θέση ότι η δυσκολία βρίσκεται στην ίδια την έννοια της αναλυτικότητας, και όχι στην ασάφεια των λέξεων της καθημερινής γλώσσας. Συγκεκριμένα, λέγει:

«Δεν γνωρίζω αν η πρόταση “καθετί το πράσινο έχει έκταση” είναι αναλυτική. Προδίδει ο δισταγμός μου σε αυτό το παράδειγμα ότι δεν κατανοώ πλήρως, ότι δεν συλλαμβάνω ικανοποιητικά τα “νοήματα” των όρων “πράσινος” και “έκταση”; Δεν νομίζω. Το πρόβλημα δεν είναι οι όροι “πράσινος” και “έκταση” αλλά ο όρος “αναλυτικότητα”».¹

Ωστόσο, εμένα μου φαίνεται τελείως σαφές πως η δυσκολία βρίσκεται στην ασάφεια της λέξης “πράσινο”, δηλαδή στην αμφιβολία για το αν κάποιος πρέπει να χρησιμοποιεί τη λέξη για κάτι μη εκτατό, π.χ. για ένα ατομικό χωρο-χρονοτικό σημείο. Στην καθημερινή ζωή ποτέ δεν χρησιμοποιείται έτσι, και σπάνια

* Μετάφραση από τα αγγλικά του αρχείου [102-62-04], με ημερομηνία 3 Φεβρουαρίου 1952· καταχωρισμένο στη Συλλογή Rudolf Carnap του University of Pittsburg, όπως καταγράφεται από τον R. Creath στο βιβλίο *Dear Carnap – Dear Van. The Quine - Carnap Correspondence and Related Work*, Richard Creath (ed.), University of California Press, 1990, 427-432. Η μετάφραση έγινε από τον Γιώργο Ρουσόπουλο.

1. W.V. Quine, «Two Dogmas of Empiricism», *Phil. Review.* 60 (1951), 20-43, p. 31.

κανείς μιλά για χωρο-χρονικά σημεία. Για τον λόγο αυτό, η ιδιαίτερη αυτή ασάφεια έχει τόσο μικρή σημασία όσο και η ασάφεια για το εάν ο όρος “ποντίκι” θα πρέπει επίσης να χρησιμοποιείται για ζώα τα οποία, πέρα από το ότι είναι πράσινα, είναι τελείως όμοια με ποντίκια αλλά είναι τόσο μεγάλα όσο και οι γάτες. Επειδή τέτοια ζώα δεν υπάρχουν, φυσιολογικά, κανείς δεν σκέπτεται ποτέ αν πρέπει να χρησιμοποιήσουμε αυτό τον όρο. Παρόλα αυτά, τούτο δηλώνει κάποια ασάφεια στο νόημα του όρου “πράσινος”. αυτή όμως η ασάφεια δεν παίζει σημαντικό ρόλο στην καθημερινή γλώσσα.

Φυσικά, κατά την κατασκευή ενός γλωσσικού συστήματος, τούτο δεν μπορεί να γίνει δεκτό. Αν κάποιος θεωρήσει τις χωρο-χρονικές περιοχές ως ατομικές οντότητες του συστήματος (έτσι ώστε κάθε οντότητα να αντιστοιχεί σε μια μη κενή τάξη χωρο-χρονικών σημείων), θα θέλαμε να αφήσουμε ανοιχτό το ενδεχόμενο είτε κάθε τέτοια τάξη να αντιστοιχεί σε μια ατομική οντότητα ή να απαιτήσουμε περαιτέρω περιορισμούς αναφορικά με τη σχέση και τη συνέχεια. Αυτό είναι ζήτημα αξιωμάτων. Ποια αξιώματα θα επιλεγούν μάς είναι αδιάφορο για την παρούσα πραγμάτευση. Ας υποθέσουμε ότι κάποιος επιλέγει το «G» ως ένα κατηγορημα μιας θέσης και δηλώνει πως αυτό θα έχει την ίδια σημασία με την λέξη «πράσινο» στην καθημερινή χρήση. Δεν θα μπορούσαμε να είμαστε ικανοποιημένοι με αυτό· θα πρέπει να θέσει πιο ακριβή αξιώματα. Εδώ, το αξίωμα για τα όρια τού «G» στο σύστημα των χρωμάτων δεν χρειάζεται να ληφθεί υπ’ όψιν, διότι αυτό δεν σχετίζεται με την παρούσα πραγμάτευση. Ρωτούμε το άτομο που κατασκευάζει το γλωσσικό σύστημα ποιες είναι οι προθέσεις του όσον αφορά την εφαρμογή τού «G» σε ατομικά χωρο-χρονικά σημεία. Ας υποθέσουμε ότι χρησιμοποιούμε το κατηγορημα «E» με την σημασία του εκτατού και, συγκεκριμένα, με την σημασία «περιλαμβάνει πιο πολλά από ένα χωρο-χρονικά σημεία» (ή, ακόμα και με την πιο αυστηρή σημασία, «περιλαμβάνει τουλάχιστον μια διδιάστατη περιοχή η οποία έχει θετική έκταση»). (Με την ευκαιρία αυτή θα πρέπει να σημειωθεί ότι το «E» δεν είναι περιγραφικό, αλλά λογικό κατηγορημα· δηλώνει όχι ποιοτική ιδιότητα αλλά θεσιακή ιδιότητα: (βλ. *Meaning and Necessity*· αλλά αυτό δεν χρειάζεται να μας απασχολήσει τώρα εδώ). Ας υποθέσουμε επίσης ότι ο αρχιτέκτονας του γλωσσικού συστήματος μάς λέει ότι το «G» δεν εφαρμόζεται σε ατομικά χωρο-χρονικά σημεία διότι θεωρεί αληθή την πρόταση «(x) (Gx ⊃ Ex)», από την οποία προκύπτει ότι «(x) (Ux ⊃ ~ Gx)», όπου το «U» υποδηλώνει το «μη εκτατό» με την σημασία «περιοχή που αποτελείται από ένα μόνον χωρο-χρονικό σημείο» (ίσως οριζόμενο ως «περιοχή που δεν περιλαμβάνει ως τμήμα της καμιά άλλη περιοχή»), αλλά αυτό δεν μας ικανοποιεί. Απαιτούμε από αυτόν να αποφασίσει αν η τελευταία έκφραση έχει την ίδια σημασία με την πρόταση «όλα τα ποντίκια είναι μη πράσινα». Με άλλα λόγια, μπορεί να κατανοεί το «G»

έτσι που η ανακάλυψη μιας οντότητας U (δηλαδή, ενός χωρο-χρονικού σημείου) που είναι G να είναι ένα δυνατό, αλλά απρόσμενο συμβάν, επειδή πιστεύει ότι τούτο δεν θα συντελεσθεί. Η εμφάνισή του θα θεωρηθεί έκπληξη. Εναλλακτικά, μπορεί ο ίδιος να κρίνει ότι η περίπτωση αυτή είναι αδύνατη. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να κατανοεί το « G » έτσι ώστε να μην εφαρμόζεται σε ένα χωρο-χρονικό σημείο. Μπορεί να φτάσει σε αυτό το συμπέρασμα με την μία ή την άλλη μέθοδο· είναι ελεύθερος να επιλέξει. (Το ερώτημα ποιο από τα δύο συμπεράσματα, όσον αφορά το « G », δίνει πιο συχνά το νόημα ενός κατηγορήματος της κοινής λέξης «πράσινο» είναι εμπειρικο-γλωσσικό ερώτημα, που δεν σχετίζεται με την τρέχουσα πραγματέυσή μας· μου φαίνεται πάντως πως ο ίδιος συσχετίζω τη λέξη «πράσινο» με ένα νόημα που αποκλείει την εφαρμογή της σε ένα ατομικό σημείο· αλλά αυτό μπορεί να διαφέρει σε άλλους ανθρώπους). Εν πάση περιπτώσει, ένα πράγμα είναι φανερό: εφόσον ο αρχιτέκτονας του γλωσσικού συστήματος δεν αποφασίζει για το ζήτημα αυτό, το « G » δεν έχει σαφώς ορισμένο νόημα· μόλις όμως αποφασίσει, στο ερώτημα του Quine έχει δοθεί κατηγορηματική απάντηση. Αν κάνει τη δεύτερη επιλογή, τότε η πρόταση « $(x) (Ux \supset \sim Gx)$ » είναι αναλυτική· ένας εμφανής τρόπος επικύρωσης αυτής της απόφασης μέσω ενός κανόνα είναι να θέσει την πρόταση αυτή ως αξίωμα. Οπότε, η πρόταση « $(x) (Gx \supset Ex)$ » είναι επίσης αναλυτική. Τούτη είναι η πρόταση που εξέταζε ο Quine ή, καλύτερα, η πρόταση του γλωσσικού συστήματος που είναι μια κοινή μετάφραση της πρότασης από την καθημερινή γλώσσα που εξετάζει ο Quine. Εξαιτίας της ασάφειας της τελευταίας πρότασης, δεν μπορούμε καλά καλά να θέσουμε το ερώτημα αν είναι αναλυτική.

Σε σχέση με το υπό συζήτηση ερώτημα, ο Quine προβάλλει το ακόλουθο επιχείρημα, με σκοπό να καταδείξει ότι το πρόβλημα της αναλυτικότητας δεν μπορεί να επιλυθεί με προσφυγή στους κανόνες σημασιολογίας ενός τεχνητού γλωσσικού συστήματος (όπ.π., σ. 32). Ας υποθέσουμε ότι οι σημασιολογικοί κανόνες ενός γλωσσικού συστήματος L_0 καθορίζουν μια συγκεκριμένη τάξη προτάσεων ως αναλυτικές στο L_0 . Τώρα ο Quine ξεχωρίζει δύο περιπτώσεις σε σχέση με το ερώτημα πώς αυτοί οι κανόνες θα πρέπει να γίνουν κατανοητοί: (1) θα μπορούσαν να νοηθούν ως ισχυρισμοί ή ως πληροφορία ότι αυτές και αυτές οι προτάσεις είναι αναλυτικές στο L_0 . Κάτι τέτοιο όμως δεν μας βοηθάει καθόλου, λέει ο Quine, διότι δεν κατανοούμε τη λέξη «αναλυτικός». (2) Οι κανόνες νοούνται απλώς ως συμβάσεις, ως ορισμοί μιας νέας, πιθανότατα μη κατανοητής προηγουμένως, έκφρασης «αναλυτικότητα στο L_0 ». Στην περίπτωση αυτή, όπως λέει, θα ήταν καλύτερο, λιγότερο παραπλανητικό, να μην εισαγάγουμε μια έκφραση που ήδη βρίσκεται σε τρέχουσα χρήση, αλλά μάλλον ένα νέο σύμβολο, έστω το « K », «ώστε να μην θεωρηθεί ότι επεξηγούμε τη λέξη “αναλυτικότητα” για την οποία εμείς ενδιαφερόμαστε». Οι κανόνες μας

όμως δεν νοούνται ούτε με την πρώτη ούτε με τη δεύτερη σημασία· ούτε ως ισχυρισμοί ούτε απλώς ως ορισμοί που λειτουργούν ως συντομογραφία. Σκοπός τους είναι η επεξήγηση (explication) μιας μη ακριβούς έννοιας που ήδη χρησιμοποιείται. Οι κανόνες σηματοδοτούν μια συγκεκριμένη τάξη (ή, όπως θα προτιμούσα να πω, μια ιδιότητα) των προτάσεων του L_0 . Αλλά αυτός ο ορισμός δεν είναι αυθαίρετος· υποστηρίζουμε την άποψη ότι η οριζόμενη έννοια («αναλυτικότητα») περιλαμβάνει εκείνο που εννοούν οι φιλόσοφοι, διαισθητικά αλλά όχι ακριβώς, όταν μιλούν για «αναλυτικές προτάσεις» ή πιο συγκεκριμένα για «προτάσεις των οποίων η τιμή αληθείας εξαρτάται μόνον από το νόημά τους και, επομένως, είναι ανεξάρτητη από τα γεγονότα».

Η πραγμάτευση του Quine στο σημείο αυτό είναι κάπως ασαφής, αφού δεν αποσαφηνίζει εάν ζητά διευκρινίσεις της επεξηγούμενης λέξης (explicandum), «αναλυτικότητα», ή μιας επεξήγησής της. Εάν εννοεί το δεύτερο, οι διευκρινίσεις αυτές δίδονται μέσω των κανόνων ενός σημασιολογικού συστήματος. (Σε ένα σύστημα με ανεξάρτητα πρωταρχικά κατηγορήματα (primitive predicates) καθορίζονται από τους κανόνες που σε προηγούμενα άρθρα μου θεώρησα ως L-αληθείς· για συστήματα με αμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στα πρωταρχικά κατηγορήματα δίδονται από τα αξιώματα νοήματος (meaning postulates), όπως εξήγησα σε άλλη εργασία μου²). Είναι φανερό πως τουλάχιστον μερικοί από αυτούς τους κανόνες πρέπει να διατυπώνονται σε κάθε ξεχωριστό γλωσσικό σύστημα· αυτό ισχύει για κάθε σημασιολογική και συντακτική έννοια.

Στην περίπτωση που οι παρατηρήσεις του Quine εννοούνται ως το αίτημα να δοθεί ένας ορισμός που να εφαρμόζεται σε όλα τα συστήματα, τότε μια τέτοια αξίωση προφανώς δεν είναι λογική· ασφαλώς, δεν έχει ικανοποιηθεί ούτε είναι δυνατόν να ικανοποιηθεί για τις σημασιολογικές και τις συντακτικές έννοιες, όπως το γνωρίζει ο Quine.³ Υποθέτω ότι ο Quine εννοεί το πρώτο, ζητάει μια επεξήγηση του όρου «αναλυτικότητα». Φυσικά, μια τέτοια επεξήγηση μπορεί να δοθεί μόνον με τη βοήθεια όρων που οι ίδιοι δεν είναι ακριβείς.⁴ Σε αυτήν την περίπτωση, η απάντηση στο ερώτημα του Quine δίδεται από τη διατύπωση που υπάρχει στο τέλος της προηγούμενης παραγράφου, από τον διαχωρισμό που κάναμε νωρίτερα ανάμεσα σε μια απρόσμενη περίπτωση η οποία προκαλεί έκπληξη και σε μια αδύνατη εξαιτίας της σημασίας της περίπτωση, καθώς και από τα ποικίλα παραδείγματα, συμπεριλαμβανομένων εκείνων μέ-

2. Βλ. «Meaning Postulates», *Phil. Studies*, 3 (1952), 65-73.

3. Αυτό έχει τονιστεί με έμφαση από τον R. Martin στο άρθρο του «On "Analytic"», *Philosophical Studies* 3 (1952), 42-47.

4. Βλ. R. Carnap, *Logical Foundation of Probability*, Chicago UP, 1950, §2 «On the clarification of an explication», σ. 3-5.

σω των οποίων ο Quine παρουσίασε το πρόβλημα (των οποίων την εγκυρότητα, ασφαλώς, αμφισβήτησε).

Παρακάτω ο Quine λέγει: «Οι σημασιολογικοί κανόνες που προσδιορίζουν τις αναλυτικές προτάσεις μιας τεχνητής γλώσσας μάς ενδιαφέρουν μόνον στο βαθμό που ήδη κατανοούμε την έννοια της αναλυτικότητας· δεν προσφέρουν καμία βοήθεια για να οδηγηθούμε σε αυτήν την κατανόηση» (όπ.π., σ. 34). Πρόκειται και πάλι για την ίδια ασάφεια. Και η απάντηση είναι ίδια: κατανοούμε την έννοια της αναλυτικότητας αρκετά καθαρά στην πράξη για να την εφαρμόσουμε σε πολλές περιπτώσεις, αλλά όχι με ικανοποιητική ακρίβεια για άλλες περιπτώσεις ή για θεωρητικούς σκοπούς. Οι σημασιολογικοί κανόνες μάς δίνουν μια ακριβή έννοια: τη δεχόμαστε ως επεξήγηση (*explicatum*), εάν, συγκρίνοντάς την με τον επεξηγούμενο όρο (*explicandum*), βρίσκουμε ότι εναρμονίζεται επαρκώς με αυτόν. Πιστεύω πως η αξίωση αυτή έχει ικανοποιηθεί για τις δύο υπό εξέταση έννοιες και σε σχέση με τα απλά, περιορισμένα γλωσσικά συστήματα που επεξεργαστήκαμε ως εδώ: (1) για την έννοια της L-αλήθειας ως επεξήγησης της λογικής αλήθειας με την περιορισμένη σημασία· και (2) για την έννοια των L-αληθειών (που βασίζονται στα αξιώματα του νοήματος) ως επεξήγησης της αναλυτικότητας, της αλήθειας λόγω νοήματος (με την ευρύτερη σημασία).

Ο Quine τόνισε ότι κατά την αναθεώρηση του όλου συστήματος της επιστήμης καμία πρόταση και κανένας κανόνας δεν είναι απρόσβλητα και απαράβατα. Αναθεωρούμε εύκολα τους εμπειρικούς νόμους σε σχέση με τη γλώσσα παρατήρησης· αναθεωρούμε τις αρχές της θεωρητικής φυσικής με μεγαλύτερη επιφύλαξη· ακόμη πιο σπάνια και επιφυλακτικά κάνουμε αλλαγές στη λογική και στα μαθηματικά. Αλλά υπό ορισμένες συνθήκες, αλλαγές θα γίνουν ή θα προταθούν ή, τουλάχιστον, θα τεθούν προς συζήτηση. Μέχρις εδώ συμφωνώ με τον Quine. Μπορεί να σκεφθεί κανείς να αντικαταστήσει τη συνήθη μορφή της λογικής με μια ιντουισιονιστική λογική ή με μια λογική τριών τιμών αλήθειας ή οτιδήποτε άλλο. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορώ να συμφωνήσω με τον Quine όταν συμπεραίνει ότι δεν υπάρχει σαφές διαχωριστικό όριο ανάμεσα στη φυσική και στη λογική. Κατά τη γνώμη μου, δεν είναι ένα χαρακτηριστικό της επεξηγούμενης έννοιας («αναλυτικότητα») ότι αυτές οι προτάσεις είναι ιερές και απαράβατες, ότι δεν πρέπει ή δεν είναι δυνατόν να υποβληθούν σε αναθεώρηση κατά την αναθεώρηση της επιστήμης. Η διαφορά ανάμεσα στην αναλυτικότητα και στη συνθετικότητα είναι εσωτερική διαφορά ανάμεσα σε δύο είδη προτάσεων που εκφέρονται μέσα σε μια δεδομένη γλωσσική δομή· δεν έχει καμία σχέση με τη μετάβαση από μία γλώσσα σε άλλη. «Αναλυτικότητα» σημαίνει αλήθεια λόγω νοήματος. Επειδή κατά την αλλαγή της λογικής δομής μιας γλώσσας καθετί μπορεί να υποστεί αλλαγή, ακόμη και η σημασία

που δίδεται στο λογικό σημείο «-», φυσικά, η ίδια πρόταση (δηλαδή η ίδια σειρά λέξεων ή συμβόλων) μπορεί να είναι αναλυτική σε ένα σύστημα και συνθετική σε ένα άλλο που αντικαθιστά το πρώτο. Αφού η αλήθεια μιας αναλυτικής πρότασης εξαρτάται από το νόημα, και προσδιορίζεται από τους γλωσσικούς κανόνες και όχι από τα δεδομένα που έχουν παρατηρηθεί, τότε μια αναλυτική πρόταση είναι πράγματι μη «αναθεωρήσιμη», με μια άλλη έννοια: παραμένει αληθής και αναλυτική τόσο όσο οι γλωσσικοί κανόνες δεν αλλάζουν. Η απόδοση τιμών αλήθειας στις συνθετικές προτάσεις (sentences) αλλάζει συνεχώς εξαιτίας νέων παρατηρήσεων, ακόμη και κατά τη διάρκεια μιας περιόδου κατά την οποία η λογική δομή της γλώσσας μένει αμετάβλητη. Μια τέτοιου είδους αναθεώρηση δεν είναι δυνατή για τις αναλυτικές προτάσεις.

Από την διευκρίνιση αυτή συνάγεται ότι η διάκριση αναλυτικότητας-συνθετικότητας μπορεί να γίνεται πάντοτε και μόνον σε σχέση με ένα γλωσσικό σύστημα, δηλαδή με μια γλώσσα που οργανώνεται σύμφωνα με σαφώς καθορισμένους κανόνες και όχι σε σχέση με μια ιστορικά προσδιορισμένη φυσική γλώσσα. Η γλώσσα της επιστήμης βρίσκεται ανάμεσα σε αυτές τις δύο. Συχνά, συγκεκριμένοι ορισμοί, κανόνες και βασικές προϋποθέσεις («αξιωματική μέθοδος») κατασκευάζονται για αυτήν: αλλά πιθανώς, ακόμη και σήμερα πολλοί κανόνες είναι έμμεσοι (implicit), τρόπον τινά βασισμένοι σε μια σιωπηρή συμφωνία των εργαζομένων σε έναν ειδικό επιστημονικό κλάδο. Μια επεξήγηση της «αναλυτικότητας», όπως και όλων των άλλων εννοιών της λογικής ανάλυσης, μπορεί να δοθεί με ακρίβεια, φυσικά, μόνον για ένα σύστημα κανόνων, επομένως, ως προς τη γλώσσα της επιστήμης, μόνον στο μέτρο και στον βαθμό ακριβείας που ανταποκρίνεται στον τρέχοντα βαθμό σαφήνειας των κανόνων της γλώσσας. (Σήμερα, στην πρακτική του πιο ακριβολόγου κλάδου της εμπειρικής επιστήμης, δηλαδή της φυσικής, αυτός ο βαθμός σαφήνειας είναι ακόμη πολύ μικρός· αλλά, βεβαίως, η ανάπτυξή της είναι σχετικά σύγχρονη. Αναμφίβολα, οι επιστήμονες ακόμη και στο άμεσο μέλλον, και ιδίως στις θετικές επιστήμες, θα σταθεροποιήσουν και θα κωδικοποιήσουν όλο και περισσότερους κανόνες της λογικής δομής της γλώσσας, οι οποίοι σήμερα σιωπηρά μόνον προϋποτίθενται).

6

Donald Davidson

Για την ιδέα ενός καθαυτό εννοιολογικού σχήματος*

Φιλόσοφοι διαφόρων πεποιθήσεων έχουν την τάση να μιλούν για εννοιολογικά σχήματα. Τα εννοιολογικά σχήματα, λένε, είναι τρόποι οργάνωσης της εμπειρίας· είναι συστήματα κατηγοριών που μορφοποιούν τα δεδομένα της εμπειρίας· είναι σημεία αναφοράς από την προοπτική των οποίων οι άνθρωποι, οι πολιτισμοί ή οι περίοδοι επισκοπούν το φευγαλέο τοπίο. Η μετάφραση από ένα σχήμα σε ένα άλλο ενδέχεται να μην είναι δυνατή, στην οποία περίπτωση οι πεποιθήσεις, οι επιθυμίες, οι ελπίδες, η γνώση που χαρακτηρίζει έναν άνθρωπο δεν αντιστοιχούν πραγματικά στη γνώση ενός ανθρώπου που αποδέχεται ένα άλλο σχήμα. Η ίδια η πραγματικότητα είναι σχετική προς ένα σχήμα· αυτό που θεωρείται πραγματικό σε ένα σύστημα μπορεί να μη θεωρείται πραγματικό σε ένα άλλο.

Ακόμη και εκείνοι οι στοχαστές που είναι βέβαιοι ότι υπάρχει ένα μόνον εννοιολογικό σχήμα βρίσκονται υπό την επίδραση της έννοιας του σχήματος· ακόμη και οι μονοθεϊστές έχουν θρησκεία. Και όταν κάποιος επιχειρήσει να περιγράψει «το δικό μας εννοιολογικό σχήμα», το εγχείρημά του προϋποθέτει, αν το εκλάβουμε κυριολεκτικά, ότι θα μπορούσαν να υπάρχουν αντίπαλα εννοιολογικά σχήματα.

Ο εννοιολογικός σχετικισμός είναι ένα μεθυστικό και εξωτικό δόγμα, ή θα ήταν τέτοιο, εάν μπορούσαμε να το καταστήσουμε λογικό. Το πρόβλημα είναι, όπως συμβαίνει τόσο συχνά άλλωστε στη φιλοσοφία, ότι είναι δύσκολο να βελτιώσουμε τη λογικότητά του διατηρώντας τον ενθουσιασμό. Αυτό θα υποστηρίξω εγώ εν πάση περιπτώσει.

* Η εργασία αυτή, που στο πρωτότυπο φέρει τον τίτλο «On the Very Idea of a Conceptual Science», υπάρχει στο *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 47 (1974), και ανατυπώθηκε στο Donald Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation*, Clarendon Press, 1984, 183-198. Η μετάφρασή της έγινε από τον Γιώργο Ρουσόπουλο.

Μας ενθαρρύνουν να φανταστούμε ότι κατανοούμε μαζικές εννοιολογικές αλλαγές ή βαθιές αντιθέσεις με τη βοήθεια κατάλληλων παραδειγμάτων που μας είναι οικεία. Μερικές φορές, μια ιδέα, λ.χ. η ιδέα του ταυτόχρονου, όπως την ορίζει η θεωρία της σχετικότητας, είναι τόσο σημαντική, ώστε, με την προσθήκη της, ένα ολόκληρο επιστημονικό πεδίο λαμβάνει νέα όψη. Άλλοτε πάλι, ορισμένες αναθεωρήσεις στον κατάλογο των προτάσεων που εκλαμβάνονται ως αληθείς σε έναν θεωρητικό κλάδο είναι τόσο κεντρικές, ώστε μπορεί να αισθανθούμε ότι οι χρησιμοποιούμενοι όροι έχουν αλλάξει νόημα. Γλώσσες που έχουν αναπτυχθεί σε απόμακρες περιοχές ή σε απόμακρους τόπους είναι δυνατόν να διαφέρουν σημαντικά ως προς τα αποθέματα που διαθέτουν προκειμένου να αντιμετωπίσουν την μία ή την άλλη περιοχή φαινομένων. Εκείνο που προκύπτει εύκολα σε μια γλώσσα μπορεί να προκύψει δύσκολα σε μια άλλη και η διαφορά αυτή μπορεί να αιχμεί σημαντικές ανομοιότητες στο ύφος και στην αξία.

Παραδείγματα σαν τα προηγούμενα, παρ' όλο που ενίοτε είναι εντυπωσιακά, δεν είναι τόσο ακραία ώστε οι αλλαγές και οι αντιθέσεις να μην μπορούν να εξηγηθούν και να περιγραφούν με τη χρήση απλώς και μόνον τού εξοπλισμού μιας μοναδικής γλώσσας. Ο Whorf, επιδιώκοντας να δείξει ότι η γλώσσα των Hopi ενσωματώνει μια μεταφυσική τόσο ξένη προς την δική μας ώστε αυτή [η γλώσσα Hopi] και η αγγλική δεν μπορούν, όπως λέει χαρακτηριστικά, «να αντιστοιχιστούν», καταφεύγει στην αγγλική, προκειμένου να μεταδώσει τα περιεχόμενα αντιπροσωπευτικών προτάσεων της γλώσσας Hopi.¹ Ο Kuhn εκθέτει λαμπρά πώς ήταν τα πράγματα πριν από την επανάσταση, χρησιμοποιώντας –τί άλλο– το μετεπαναστατικό μας ιδίωμα.² Ο Quine, μάς δίνει μια αίσθηση «της προεξατομικευτικής φάσης στην ανάπτυξη του εννοιολογικού μας σχήματος»³, ενώ ο Bergson μάς λέει πού μπορούμε να πάμε για να έχουμε τη θέα ενός βουνού που δεν παραμορφώνεται από την μία ή την άλλη τοπική προοπτική.

Η δεσπόζουσα μεταφορά του εννοιολογικού σχετικισμού, δηλαδή η μεταφορά των διαφορετικών προοπτικών, φαίνεται να αποκαλύπτει ένα βαθύτερο παράδοξο. Οι διαφορετικές απόψεις είναι λογικές, αλλά μόνον εάν υπάρχει

-
1. B.L. Whorf, «The Punctual and Segmentative Aspects of Verbs in Hopi», in *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, ed. J.B. Caroll, The MIT University Press, 1956.
 2. T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press 1962.
 3. W.V. Quine, «Speaking of Objects», in *Ontological Relativity*, Columbia UP, 1969, 24.

Μπορούμε να ταυτίσουμε, συνεπώς, τα εννοιολογικά σχήματα με τις γλώσσες ή, καλύτερα, αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο περισσότερες από μία γλώσσες να μπορούν να εκφράσουν το ίδιο σχήμα, με σύνολα αμοιβαίως μεταφράσιμων γλωσσών. Τις γλώσσες δεν θα τις νοήσουμε ως κάτι χωριστό από τις ψυχές· το να μιλούμε μια γλώσσα δεν είναι χαρακτηριστικό που ένας άνθρωπος μπορεί να χάσει, ενώ διατηρεί τη δύναμη να σκέπτεται. Έτσι, δεν υπάρχει περίπτωση να μπορέσουμε να συγκρίνουμε, από μια πλεονεκτική θέση, άλλα εννοιολογικά σχήματα αποβάλλοντας [έστω προσωρινά] το δικό μας εννοιολογικό σχήμα. Μπορούμε τότε να πούμε ότι δύο άνθρωποι, εάν μιλούν διαφορετικές γλώσσες που δεν μεταφράζονται αμοιβαία η μία στην άλλη, έχουν διαφορετικά εννοιολογικά σχήματα;

Παρακάτω, θα εξετάσω δύο είδη περιπτώσεων που θα περιμέναμε να προκύψουν: πλήρεις, και μερικές, αποτυχίες μεταφρασσιμότητας. Θα έχουμε πλήρη αποτυχία, εάν κανένα μεγάλο τμήμα προτάσεων της μιας γλώσσας δεν μπορεί να μεταφραστεί στην άλλη· θα έχουμε μερική αποτυχία, εάν ένα κάποιο τμήμα της μιας γλώσσας μπορεί να μεταφραστεί στην άλλη, ενώ ένα άλλο τμήμα της δεν μπορεί (θα αγνοήσω ενδεχόμενες ασυμμετρίες). Η στρατηγική μου θα είναι να υποστηρίξω ότι η ολοκληρωτική αποτυχία στερείται λογικότητας, και έπειτα θα εξετάσω πιο σύντομα ορισμένες περιπτώσεις μερικής αποτυχίας.

Ας εξετάσουμε πρώτα λοιπόν τις προβαλλόμενες ως περιπτώσεις πλήρους αποτυχίας. Είναι πράγματι δελεαστικό να ακολουθήσουμε τον εύκολο δρόμο: μπορεί κάποιος να πει, λ.χ., ότι τίποτε δεν μπορεί να εκληφθεί ως μαρτυρία ότι μια μορφή δραστηριότητας δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί στη γλώσσα μας το οποίο να μην αποτελεί, την ίδια στιγμή, μαρτυρία ότι αυτή η μορφή δραστηριότητας δεν είναι γλωσσική συμπεριφορά. Εάν αυτό ήταν σωστό, θα έπρεπε πιθανώς να υποστηρίξουμε ότι μια μορφή δραστηριότητας που δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως γλώσσα στη δική μας γλώσσα δεν είναι γλωσσική συμπεριφορά. Εντούτοις, δεν πρέπει να θέσουμε τα ζητήματα κατ' αυτόν τον τρόπο, διότι τούτο θα σήμαινε ότι εκλαμβάνουμε ως κριτήριο γλωσσικότητας την μεταφρασσιμότητα σε μια οικεία γλώσσα. Ως δόγμα, η θέση στερείται της προφάνειας του αυταπόδεικτου· εάν όμως είναι μια αλήθεια, όπως εγώ πιστεύω, τούτο θα πρέπει να προκύψει ως συμπέρασμα ενός επιχειρήματος.

Η αξιοπιστία της θέσης ενισχύεται εάν στοχαστούμε γύρω από τις στενές σχέσεις ανάμεσα στη γλώσσα και στην απόδοση στάσεων, λ.χ. πεποίθησης, επιθυμίας και πρόθεσης. Αφ' ενός, είναι σαφές ότι η ομιλία απαιτεί ένα πλήθος από λεπτές διάκριτες προθέσεις και πεποιθήσεις. Ένα πρόσωπο που ισχυρίζεται ότι η καρτερικότητα λαμπρύνει την αξιοπρέπεια, πρέπει, π.χ., να σκέφτεται τον εαυτό του ως κάποιον που πιστεύει πως η καρτερικότητα λαμπρύνει την αξιοπρέπεια· και πρέπει να έχει την πρόθεση να σκεφτεί τον εαυτό του

ως κάποιον που το πιστεύει. Αφ' ετέρου, φαίνεται απίθανο ότι θα μπορούσαμε να αποδώσουμε λογικά στάσεις τόσο πολύπλοκες όσο αυτές σε έναν ομιλητή, εκτός και αν μπορούσαμε να μεταφράσουμε τα λόγια του στα δικά μας. Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι η σχέση ανάμεσα στο να είσαι ικανός να μεταφράσεις τις στάσεις κάποιου και στο να είσαι ικανός να τις περιγράψεις είναι πολύ στενή. Αλλά, έως ότου μπορέσουμε να πούμε περισσότερα σχετικά με *αυτήν* τη σχέση, η υπόθεση εναντίον των μη μεταφράσιμων γλωσσών παραμένει ασαφής.

Μερικές φορές θεωρείται ότι η μεταφρασιμότητα σε μια οικεία γλώσσα, ας πούμε την αγγλική, δεν μπορεί να αποτελεί κριτήριο γλωσσικότητας για τον λόγο ότι η σχέση μεταφρασιμότητας δεν είναι μεταβατική. Το σκεπτικό είναι ότι μια γλώσσα, ας πούμε η κρόνεια, μπορεί να είναι μεταφράσιμη στην αγγλική και μια άλλη απόμακρη γλώσσα, λ.χ. η πλουτώνεια, μπορεί επίσης να είναι μεταφράσιμη στην κρόνεια, ενώ η πλουτώνεια δεν είναι μεταφράσιμη στην αγγλική. Αρκετές μεταφράσιμες διαφορές μπορεί να καταλήξουν σε μια μη μεταφράσιμη. Εάν φανταστούμε μια σειρά γλωσσών, όπου η καθεμία είναι αρκετά κοντινή στην προηγούμενή της, ώστε να μπορεί με αποδεκτό τρόπο να μεταφράζεται σε αυτήν, μπορούμε να φανταστούμε στη συνέχεια μια γλώσσα τόσο διαφορετική από την αγγλική ώστε αυτή να αντιστέκεται ολότελα στην μετάφρασή της στην αγγλική. Σε αυτήν την απόμακρη γλώσσα θα αντιστοιχούσε ένα σύστημα εννοιών εντελώς ξένο σε εμάς.

Αυτή η άσκηση δεν εισάγει, νομίζω, κανένα νέο στοιχείο στη συζήτηση. Διότι, θα έπρεπε να αναρωτηθούμε πώς αναγνωρίσαμε ότι ο Κρόνειος *μετέφρασε* την πλουτώνεια (ή οποιαδήποτε άλλη). Ο ομιλητής της κρόνειας θα μπορούσε να μας πει ότι αυτό έκανε ή, μάλλον, θα μπορούσαμε προς στιγμήν να υποθέσουμε ότι αυτό μάς έλεγε. Αλλά τότε αυτό θα μας έκανε να αναρωτηθούμε εάν οι δικές μας μεταφράσεις της κρόνειας ήταν σωστές.

Σύμφωνα με τον Kuhn, επιστήμονες που εργάζονται υπό συνθήκες διαφορετικών επιστημονικών παραδόσεων (μέσα σε διαφορετικά «παραδείγματα») «ζουν σε διαφορετικούς κόσμους». ⁴ Ο Strawson, στο βιβλίο του *The Bounds of Sense*, αρχίζει με την παρατήρηση ότι «είναι δυνατόν να φανταστούμε πολύ διαφορετικά είδη κόσμων από τον κόσμο όπως τον γνωρίζουμε». ⁵ Από τη στιγμή που υπάρχει το πολύ ένας κόσμος, αυτές οι πολλαπλότητες είναι μεταφορικές ή απλώς φανταστικές. Οι μεταφορές, όμως, δεν είναι καθόλου ίδιες. Ο Strawson μάς προσκαλεί να φανταστούμε, ως δυνατούς, μη πραγματικούς

4. T.S. Kuhn, *The Structure*, op. cit., 134.

5. P.F. Strawson, *The Bounds of Sense*, Methuen, 1966, 15.

κόσμους, κόσμους τους οποίους θα μπορούσαμε να περιγράψουμε χρησιμοποιώντας την παρούσα γλώσσα μας, διά επανακατανομής των τιμών αλήθειας στις προτάσεις με ποικίλους συστηματικούς τρόπους. Η ευκρίνεια της αντιδιαστολής μεταξύ κόσμων σε αυτήν την περίπτωση εξαρτάται από το αν θα υποθέσουμε ότι το δικό μας εννοιολογικό σχήμα, τα περιγραφικά αποθέματα που αυτό διαθέτει παραμένουν σταθερά. Ο Kuhn, από την άλλη πλευρά, μας ζητά να σκεφθούμε διαφορετικούς παρατηρητές του ίδιου κόσμου οι οποίοι τον αντιμετωπίζουν με τη βοήθεια ασύμμετρων συστημάτων εννοιών. Τους ποικίλους φανταστικούς κόσμους του Strawson τους βλέπει κανείς, τους ακούει ή τους περιγράφει από την ίδια οπτική γωνία. Τον έναν και μόνο κόσμο του Kuhn τον βλέπει από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Είναι η δεύτερη μεταφορά που μας ενδιαφέρει να μελετήσουμε.

Η πρώτη μεταφορά απαιτεί μια διάκριση εντός της γλώσσας μεταξύ έννοι-ας και περιεχομένου: χρησιμοποιώντας ένα καθορισμένο σύστημα εννοιών (λέξεις με καθορισμένα νοήματα) περιγράφουμε εναλλακτικά σύμπαντα. Ορισμένες προτάσεις θα είναι αληθείς απλώς λόγω των χρησιμοποιούμενων εννοιών ή νοημάτων, άλλες λόγω του τρόπου που υπάρχει ο κόσμος. Κατά την περιγραφή των δυνατών κόσμων, παίζουμε με προτάσεις του δεύτερου μόνον είδους.

Με τη δεύτερη μεταφορά προτείνεται αντ' αυτού ένας δυισμός εντελώς διαφορετικού είδους, ένας δυισμός μεταξύ συνολικού σχήματος (ή γλώσσας) και μη ερμηνευμένου περιεχομένου. Η προσχώρηση στον δεύτερο δυισμό, ενώ δεν είναι ασυμβίβαστος με την προσχώρηση κατά του πρώτου, μπορεί να ενισχυθεί από επιθέσεις στον πρώτο. Ιδού πώς μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο.

Το να εγκαταλείψουμε τη διάκριση αναλυτικού-συνθετικού ως βασική για την κατανόηση της γλώσσας σημαίνει να εγκαταλείψουμε την ιδέα ότι μπορούμε να διακρίνουμε με σαφήνεια τη θεωρία από τη γλώσσα. Το νόημα, όπως θα μπορούσαμε χαλαρά να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη, μολύνεται από τη θεωρία, από αυτό που θεωρείται ότι είναι αληθές. Ο Feyerabend το διατυπώνει ως εξής:

«Το επιχείρημά μας εναντίον της σταθερότητας του νοήματος είναι απλό και σαφές. Απορρέει από το γεγονός ότι, συνήθως, μερικές από τις αρχές που εφαρμόζονται για τον καθορισμό των νοημάτων των παλαιότερων θεωριών ή απόψεων είναι ασυνεπείς προς τις νέες θεωρίες. Επισημαίνει ότι είναι φυσικό να λύσουμε την ασυνέπεια αυτή με την εξάλειψη των προβληματικών παλαιότερων αρχών, και με την αντικατάστασή τους με αρχές ή θεωρήματα μιας νέας θεωρίας. Και καταλήγει καταδεικνύοντας ότι μια τέτοια διαδικασία θα οδηγήσει επίσης στην εξάλειψη των παλαιών νοημάτων».⁶

6. P. Feyerabend, «Explanation, Reduction, and Empiricism», in *Scientific Explana-*

Μπορεί τώρα να φανεί ότι έχουμε έναν τύπο για την παραγωγή διάκριτων εννοιολογικών σχημάτων. Αποκτούμε ένα νέο σχήμα από ένα παλαιό, όταν οι ομιλητές της γλώσσας καταλήξουν να αποδεχθούν ως αληθές ένα μεγάλο φάσμα προτάσεων τις οποίες προηγουμένως εξελάμβαναν ως ψευδείς (και, φυσικά, το αντίστροφο). Δεν πρέπει να περιγράψουμε την αλλαγή αυτή απλώς ως μια περίπτωση κατά την οποία οι ομιλητές καταλήγουν να βλέπουν τα παλαιά ψεύδη ως αλήθειες, διότι μια αλήθεια είναι απόφαση, και εκείνο που οι ομιλητές καταλήγουν να αποδεχθούν, όταν το αποδεχθούν, δεν είναι το ίδιο πράγμα με εκείνο που απέρριπταν όταν προηγουμένως θεωρούσαν την πρόταση ψευδή. Το νόημα της πρότασης έχει τώρα αλλάξει διότι η πρόταση ανήκει σε μια νέα γλώσσα.

Αυτή η εικόνα, σύμφωνα με την οποία νέα (και καλύτερα ίσως) σχήματα προκύπτουν από μια νέα και καλύτερη επιστήμη, είναι σε μεγάλο βαθμό η εικόνα που έχουν σκιαγραφήσει φιλόσοφοι της επιστήμης, λ.χ. ο Putnam και ο Feysabend, και ιστορικοί της επιστήμης, λ.χ. ο Kuhn. Μια ανάλογη ιδέα προκύπτει από την άποψη μερικών άλλων φιλοσόφων, σύμφωνα με τους οποίους θα βελτιώναμε τα εννοιολογικά μας πράγματα εάν συντονίζαμε τη γλώσσα μας με μια βελτιωμένη επιστήμη. Έτσι, τόσο ο Quine όσο και ο Smart, με διαφορετικούς κάπως τρόπους ο καθένας τους, παραδέχονται με λύπη τους ότι οι σημερινοί τρόποι ομιλίας καθιστούν αδύνατη μια σοβαρή επιστήμη της συμπεριφοράς. (Ο Wittgenstein και ο Ryle έχουν πει ανάλογα πράγματα χωρίς καμία λύπη). Ο Quine και ο Smart πιστεύουν ότι η θεραπεία βρίσκεται στην αλλαγή του τρόπου με τον οποίο μιλούμε. Ο Smart υποστηρίζει (και προβλέπει) αυτήν την αλλαγή, προκειμένου να μας βάλει στον επιστημονικά ίσιο δρόμο του υλισμού· ο Quine ενδιαφέρεται περισσότερο να ανοίξει τον δρόμο προς μια αμιγώς εκτασιακή γλώσσα. (Ίσως θα έπρεπε να προσθέσω ότι, προσωπικά, πιστεύω πως ο καλύτερος τρόπος να κατανοήσουμε το τρέχον σχήμα και την τρέχουσα γλώσσα μας είναι εκτασιακός και υλιστικός).

Εάν ακολουθούσαμε τη συμβουλή αυτή, δεν νομίζω ότι θα προαγόταν η επιστήμη ή η κατανόηση – μολονότι αυτό θα μπορούσε να συμβεί στα ήθη. Αλλά το παρόν ερώτημα αφορά μόνον κατά πόσον, εάν συνέβαιναν τέτοιες αλλαγές, θα είχαμε δίκαιο να τις αποκαλέσουμε αλλαγές του βασικού εννοιολογικού μηχανισμού. Είναι πάντως εύκολο να κατανοήσουμε τη δυσκολία που θα προέκυπτε εάν τις αποκαλούσαμε έτσι. Ας υποθέσουμε ότι επιθυμώ ως Υπουργός Επιστημονικής Γλώσσας να σταματήσουν οι νέοι να χρησιμοποιούν

tion, Space and Time, Minnesota Studies in the Philosophy of Science, 3, The University of Minnesota Press, 1962, 82.

λέξεις που αναφέρονται, ας πούμε, σε συγκινήσεις, συναισθήματα, σκέψεις και προτάσεις, και να μιλούνε αντ' αυτών για καταστάσεις και γεγονότα της φυσιολογίας του σώματος που υποτίθεται ότι είναι λίγο-πολύ ταυτόσημα με τον συρφετό των νοητικών (mental) κατηγορημάτων. Πώς μπορώ να γνωρίζω κατά πόσον η συμβουλή μου έχει ακολουθηθεί από τους νέους που μιλούν τη νέα γλώσσα; Από όσο μπορώ να γνωρίζω, οι φανταχτερές νέες φράσεις, μολονότι κλεμμένες από την παλαιά γλώσσα όπου αναφέρονταν σε ερεθισμούς της φυσιολογίας του σώματος, μπορούν τώρα να πάρουν τον ρόλο που είχαν παλαιότερα οι μπερδεμένες νοητικές έννοιες.

Η φράση-κλειδί είναι «από όσο μπορώ να γνωρίζω». Αυτό που είναι σαφές είναι ότι η διατήρηση μέρους ή ολόκληρου του παλαιού λεξιλογίου δεν παρέχει από μόνη της καμία βάση για να κρίνουμε ότι το νέο σχήμα είναι το ίδιο με το παλιό ή άλλο. Έτσι, εκείνο που στην αρχή φάνηκε ως συναρπαστική ανακάλυψη —ότι η αλήθεια είναι σχετική προς ένα εννοιολογικό σχήμα— δεν έχει αποδειχθεί προς το παρόν ότι είναι κάτι περισσότερο από το κοινότοπο και γνώριμο γεγονός ότι η αλήθεια μιας πρότασης είναι σχετική (ανάμεσα σε άλλα πράγματα) με τη γλώσσα στην οποία ανήκει. Οι επιστήμονες του Kuhn δεν ζουν σε διαφορετικούς κόσμους, ίσως διαφέρουν όμως μεταξύ τους, όπως διαφέρουν εκείνοι που χρειάζονται λεξικό, μόνον ως προς το λεξιλόγιο.

Η εγκατάλειψη της διάκρισης μεταξύ αναλυτικού-συνθετικού δεν βοήθησε και πολύ στο να γίνει πιο κατανοητός ο εννοιολογικός σχετικισμός. Η διάκριση αναλυτικού-συνθετικού εξηγείται ωστόσο με τη βοήθεια μιας ιδέας η οποία μπορεί να χρησιμεύσει για να υποστηριχθεί ο εννοιολογικός σχετικισμός, δηλαδή της ιδέας του εμπειρικού περιεχομένου. Ο δυισμός λοιπόν αναλυτικό-συνθετικό είναι ένας δυισμός που αναφέρεται σε προτάσεις εκ των οποίων μερικές είναι αληθείς (ή ψευδείς) και λόγω του νοήματός τους και λόγω του εμπειρικού περιεχομένου τους, ενώ άλλες είναι αληθείς (ή ψευδείς) εξαιτίας του νοήματός τους και μόνον, μη έχοντας καθόλου εμπειρικό περιεχόμενο. Εάν εγκαταλείψουμε τον δυισμό, εγκαταλείπουμε και την αντίληψη του νοήματος που συμβαδίζει με αυτόν, δεν χρειάζεται όμως να εγκαταλείψουμε την ιδέα του εμπειρικού περιεχομένου: μπορούμε να εξακολουθήσουμε να υποστηρίζουμε, αν θέλουμε, ότι όλες οι προτάσεις έχουν εμπειρικό περιεχόμενο. Συνεπώς, το εμπειρικό περιεχόμενο εξηγείται διά αναφοράς στα γεγονότα, στον κόσμο, στην εμπειρία, στις εντυπώσεις, στην ολότητα των αισθητηριακών ερεθισμάτων ή σε κάτι τέτοιο: τα νοήματα μάς επέτρεψαν να μιλούμε για κατηγορίες, για την οργανωτική δομή της γλώσσας και ούτω καθεξής· αλλά είναι δυνατόν, όπως είδαμε, να εγκαταλείψουμε τα νοήματα και την αναλυτικότητα διατηρώντας την ιδέα της γλώσσας που ενσωματώνει ένα εννοιολογικό σχήμα. Έτσι, στη θέση του δυισμού αναλυτικό-συνθετικό έχουμε τώρα τον δυισμό εννοιολο-

γικό σχήμα-εμπειρικό περιεχόμενο. Ο νέος δυισμός αποτελεί το θεμέλιο ενός εμπειρισμού που είναι απογυμνωμένος από τα αστήρικτα δόγματα της διάκρισης μεταξύ αναλυτικού-συνθετικού και του αναγωγισμού, δηλαδή είναι απογυμνωμένος από την ανεφάρμοστη ιδέα ότι μπορούμε κατά μοναδικό τρόπο να αποδίδουμε εμπειρικό περιεχόμενο στις προτάσεις μία προς μία.

Θέλω να υποστηρίξω ότι αυτός ο δεύτερος δυισμός σχήματος και περιεχομένου, συστήματος οργάνωσης και εκείνου που περιμένει να οργανωθεί, δεν μπορεί να υποστηριχθεί. Είναι, αυτός καθ' εαυτόν, ένα δόγμα του εμπειρισμού, το τρίτο δόγμα. Το τρίτο και ίσως το τελευταίο, διότι εάν το εγκαταλείψουμε, δεν είναι σαφές ότι μένει τίποτα ιδιαίτερο το οποίο θα ονομάζαμε εμπειρισμό.

Ο δυισμός σχήματος-περιεχομένου έχει διατυπωθεί με πολλούς τρόπους. Ιδού μερικά παραδείγματα: το πρώτο προέρχεται από τον Whorf, που αναπτύσσει ένα θέμα του Sapir. Ο Whorf δηλώνει ότι:

«... Η γλώσσα παράγει μια οργάνωση της εμπειρίας. Έχουμε την τάση να θεωρούμε τη γλώσσα απλώς ως τεχνική έκφρασης, και να μην αντιλαμβανόμαστε ότι η γλώσσα, πριν από όλα, είναι ταξινόμηση και διευθέτηση του χειμάρρου της αισθητηριακής εμπειρίας που καταλήγει σε μια ορισμένη καθολική τάξη. [...] Με άλλα λόγια, η γλώσσα κάνει με έναν λιγότερο επεξεργασμένο αλλά με ευρύτερο και πιο πολύπλευρο επίσης τρόπο το ίδιο πράγμα με εκείνο που κάνει η επιστήμη. [...] Φτάνουμε έτσι σε μια νέα αρχή της σχετικότητας, σύμφωνα με την οποία παρατηρητές αντιμέτωποι με την ίδια φυσική μαρτυρία δεν οδηγούνται στην ίδια εικόνα του σύμπαντος, εκτός εάν τα γλωσσικά τους υπόβαθρα είναι παρόμοια ή κατά κάποιον τρόπο είναι δυνατόν να αντιστοιχιστούν».⁷

Εδώ έχουμε όλα τα απαιτούμενα στοιχεία: τη γλώσσα ως οργανωτική δύναμη, που δεν μπορεί να διακριθεί από την επιστήμη· αυτό που οργανώνεται, και στο οποίο αναφερόμαστε με ποικίλους τρόπους ως εμπειρία, ως «χείμαρρο της αισθητηριακής εμπειρίας» και ως «φυσική μαρτυρία», και, τέλος, την αδυνατότητα αμοιβαίας μεταφρασιμότητας («αντιστοιχίσης»). Η αδυνατότητα αμοιβαίας μεταφρασιμότητας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαφορά μεταξύ εννοιολογικών σχημάτων· η κοινή σχέση με την εμπειρία ή τη μαρτυρία είναι εκείνο που υποτίθεται ότι μας βοηθάει να κατανοήσουμε τον ισχυρισμό ότι αυτό που εξετάζεται όταν η μετάφραση είναι ανέφικτη είναι γλώσσες ή σχήματα. Σε αυτή την ιδέα είναι ουσιώδες ότι πρέπει να υπάρχει ένα ουδέτερο και κοινό στοιχείο που βρίσκεται έξω από όλα τα σχήματα. Αυτό το κοινό στοιχείο δεν μπορεί, φυσικά, να είναι το *περιεχόμενο* αντιτιθέμενων γλωσσών, ειδάλως η μετάφραση θα ήταν δυνατή. Έτσι ο Kuhn έγραψε πρόσφατα:

7. B.L. Whorf, op.cit., 55.

«Οι φιλόσοφοι έχουν τώρα εγκαταλείψει την ελπίδα να βρουν μια αμιγή γλώσσα αισθητηριακών δεδομένων [...], πολλοί όμως από αυτούς εξακολουθούν ακόμη να υποθέτουν ότι μπορούμε να συγκρίνουμε θεωρίες προσφεύγοντας σε ένα βασικό λεξιλόγιο που συγκροτείται εξ ολοκλήρου από λέξεις οι οποίες συνδέονται με τη φύση, με τρόπους που δεν είναι προβληματικοί και οι οποίοι, στον βαθμό που είναι απαραίτητα, είναι ανεξάρτητοι από τη θεωρία. [...] Ο Feyerabend και εγώ έχουμε υποστηρίξει επί μακρόν ότι τέτοιο λεξιλόγιο δεν υφίσταται. Κατά τη μετάβαση από μια θεωρία σε μια άλλη, οι λέξεις αλλάζουν νόημα ή συνθήκες εφαρμοσιμότητας με τρόπους περίπλοκους. Παρ' όλο που τα περισσότερα από τα κοινά σημεία χρησιμοποιούνται πριν και μετά από μια επανάσταση –π.χ. δύναμη, μάζα, στοιχείο, ένωση, κύτταροι– οι τρόποι με τους οποίους ορισμένα από αυτά συνδέονται με τη φύση έχουν, ούτως ή άλλως, αλλάξει. Συνεπώς, υποστηρίζουμε ότι οι διάδοχες θεωρίες είναι ασύμμετρες».⁸

«Ασύμμετρο» είναι, βεβαίως, λέξη του Kuhn και του Feyerabend για το «αμοιβαία μη μεταφράσιμο». Το ουδέτερο περιεχόμενο που περιμένει να οργανωθεί το παρέχει η φύση.

Ο ίδιος ο Feyerabend προβάλλει την άποψη ότι μπορούμε να συγκρίνουμε αντιτιθέμενα σχήματα «επιλέγοντας ένα σημείο αναφοράς (point of view) έξω από το σύστημα ή τη γλώσσα». Αυτό, ελπίζει, μπορούμε να το κάνουμε διότι υπάρχει ακόμη «ανθρώπινη εμπειρία ως πραγματική διαδικασία»⁹ – ανεξάρτητη από όλα τα σχήματα.

Ο Quine εκφράζει ίδιες ή παρόμοιες σκέψεις σε πολλά αποσπάσματα: «Η ολότητα της αποκαλούμενης γνώσης μας ή των πεποιθήσεών μας είναι μια ανθρώπινη κατασκευή που έρχεται σε επαφή με την εμπειρία μόνο στα άκρα ...»¹⁰, «η συνολική επιστήμη είναι σαν ένα πεδίο δύναμης του οποίου οι οριακές συνθήκες είναι η εμπειρία».¹¹ «Ως εμπειριστής θεωρώ το εννοιολογικό σχήμα της επιστήμης ως εργαλείο ... για την πρόβλεψη της μελλοντικής εμπειρίας υπό το φως της παρελθούσας εμπειρίας».¹² Και ξανά:

8. T.S. Kuhn, «Reflections on my Critics», in *Criticism and the Growth of Knowledge*, ed. I. Lakatos, A. Musgrave, Cambridge UP, 1970, 266, 267.

9. P. Feyerabend, «Problems of Empiricism», in *Beyond the Edge of Certainty*, ed. R.G. Colodny, Prentice-Hall, 1965, in *From a Logical Point of View*, Second Edition, Harvard UP, 1961, 214.

10. W.V. Quine, «Two Dogmas of Empiricism» (1951), in *From a logical point of view*, Second edition, Harvard UP, 1961, 42.

11. Ibid.

12. Ibid., 44.

«Επιμένουμε να κατακερματίζουμε την πραγματικότητα με τον ένα ή άλλο τρόπο σε μια πολλαπλότητα προσδιορισμών και διάκριτων αντικειμένων. [...] Μιλούμε τόσο μανιωδώς για αντικείμενα, ώστε το να λέμε ότι κάνουμε αυτό το πράγμα δεν σημαίνει σχεδόν τίποτε· διότι, πώς αλλιώς μπορούμε να μιλήσουμε; Είναι δύσκολο να πούμε πώς αλλιώς μπορούμε να μιλήσουμε, όχι επειδή το σχέδιο με βάση το οποίο εξατομικεύουμε τα αντικείμενα είναι σταθερό γνώρισμα της ανθρώπινης φύσης αλλά διότι είμαστε υποχρεωμένοι να προσαρμόζουμε το κάθε ξένο σχέδιο στο δικό μας κατά τη διάρκεια της διαδικασίας κατανόησης ή μετάφρασης των ξένων προτάσεων».¹³

Ελέγχουμε την διαφορά μέσω της αποτυχίας ή της δυσκολίας μετάφρασης: «το να μιλούμε για το τάδε ξένο [γλωσσικό] μέσο ως ριζικά διαφορετικό από το δικό μας ισοδυναμεί με το να λέμε ότι οι μεταφράσεις δεν προκύπτουν ομαλά».¹⁴ Αλλά η ανωμαλία μπορεί να είναι τόσο μεγάλη, ώστε ο ξένος να έχει στη διάθεσή του «ένα μέχρι τώρα ασύλληπτο για τη δική μας φαντασία σχέδιο που είναι εντελώς διαφορετικό από την εξατομίκευση».¹⁵

Η ιδέα λοιπόν είναι ότι κάτι αποτελεί γλώσσα, και συσχετίζεται προς ένα εννοιολογικό σχήμα, είτε μπορούμε είτε δεν μπορούμε να την μεταφράσουμε, εάν βρίσκεται σε μια ορισμένη σχέση (προβλέπει, οργανώνει, αντιμετωπίζει, ή προσαρμόζεται) με την εμπειρία (φύση, πραγματικότητα, αισθητηριακά ερεθίσματα). Το ζητούμενο, συνεπώς, είναι να προσδιορίσουμε τη σχέση και να καταστήσουμε σαφή την ταυτότητα των σχετιζόμενων οντοτήτων.

Οι εικόνες και οι μεταφορές διαιρούνται σε δύο κύριες ομάδες: τα εννοιολογικά σχήματα (γλώσσες) είτε *οργανώνουν* κάτι είτε *προσαρμόζονται* σε αυτό (όπως, λ.χ., όταν ο Quine λέει ότι ο επιστήμονας «διαστρεβλώνει την επιστημονική κληρονομιά του για να την προσαρμόσει στα ... αισθητηριακά του ερεθίσματα»¹⁶). Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει επίσης τα *συστηματοποιώ, ταξινομώ* (τον χείμαρρο της εμπειρίας)· επιπρόσθετα παραδείγματα της πρώτης ομάδας είναι: *προβλέπω, εξηγώ, έρχομαι αντιμετώπος με* (το δικαστήριο της εμπειρίας). Όσον αφορά τις οντότητες που οργανώνονται, ή προς τις οποίες προσαρμόζεται το σχήμα, νομίζω ότι μπορούμε και πάλι να διακρίνουμε δύο κύριες ιδέες: την πραγματικότητα (σύμπαν, κόσμος, φύση) ή την εμπειρία (φευγαλέες εντυπώσεις, επιφανειακούς ερεθισμούς, αισθητηριακά ερεθίσματα, δεδομένα της αίσθησης, δεδομένα).

13. W.V. Quine, «Speaking of Objects», in *Ontological Relativity and other essays*, Columbia UP, 1969, 1.

14. Ibid., 25.

15. Ibid., 24.

16. W.V. Quine, «Two Dogmas of Empiricism», op.cit., 46.

Δεν μπορούμε να προσδώσουμε σαφές νόημα στην έννοια της οργάνωσης ενός αυτόνομου αντικειμένου (όπως είναι, λ.χ., ο κόσμος, η φύση, κ.λπ.), εκτός εάν αυτό θεωρηθεί ότι περιέχει άλλα αντικείμενα ή ότι αποτελείται από αυτά. Όταν αρχίζουμε με σκοπό να οργανώσουμε μια ντουλάπα, τακτοποιούμε τα πράγματα που βρίσκονται μέσα της. Εάν μας πουν να μην οργανώσουμε τα παπούτσια και τα πουκάμισα αλλά την ίδια την ντουλάπα, θα περιερχόμαστε σε αμηχανία. Πώς θα οργανώναμε τον Ειρηνικό Ωκεανό; Ίσως θα ευθυγραμμίζαμε τις ακτές του ή θα μεταφέραμε αλλού τα νησιά του ή θα καταστρέφαμε τα ψάρια του.

Μια γλώσσα μπορεί να περιέχει απλά κατηγορήματα οι εκτάσεις (extensions) των οποίων δεν ταιριάζουν με κανένα άλλο απλό κατηγορήμα ή και με οποιαδήποτε κατηγορήματα μιας άλλης γλώσσας. Εκείνο που μας επιτρέπει να κάνουμε αυτήν τη διαπίστωση σε συγκεκριμένες περιστάσεις είναι η ύπαρξη μιας κοινής οντολογίας στις δύο γλώσσες, με έννοιες που εξατομικεύουν τα ίδια αντικείμενα. Μπορούμε να έχουμε σαφή εικόνα των αποτυχιών κατά την μετάφραση, όταν αυτές είναι αρκετά τοπικές, διότι το υπόβαθρο μιας γενικώς επιτυχούς μετάφρασης εξασφαλίζει εκείνο που χρειαζόμαστε ώστε να κατανοηθούν οι αποτυχίες. Επιδιώκαμε, όμως, έναν ευρύτερο στόχο: θέλαμε να εξετάσουμε αν είναι δυνατόν να έχουμε μια γλώσσα την οποία αδυνατούμε παντελώς να μεταφράσουμε. Ή, για να θέσουμε το ζήτημα διαφορετικά, αναζητούσαμε ένα κριτήριο γλωσσικότητας που θα ήταν ανεξάρτητο από, ή δεν θα συνεπαγόταν, τη δυνατότητα μετάφρασης σε ένα οικείο γλωσσικό ιδίωμα. Υποστήριξα ότι η εικόνα σύμφωνα με την οποία το εννοιολογικό σχήμα αποτελεί έναν τρόπο οργάνωσης της φύσης δεν παρέχει ένα τέτοιο κριτήριο.

Τί συμβαίνει με το άλλο είδος αντικειμένου, την εμπειρία; Μπορούμε να φανταστούμε μια γλώσσα που την οργανώνει; Πολλές από τις ίδιες δυσκολίες εμφανίζονται και πάλι. Η έννοια της οργάνωσης αναφέρεται μόνον σε πολλαπλότητες. Αλλά οποιουδήποτε είδους πολλαπλότητα και αν θεωρήσουμε ότι αποτελεί η εμπειρία –γεγονότα, όπως είναι, λ.χ., το χάσιμο ενός κουμπιού, το χτύπημα ενός δακτύλου, το να έχουμε το αίσθημα της θερμότητας, το να ακούμε ένα όμπρε που παίζει– θα πρέπει να την εξατομικεύσουμε σύμφωνα με οικείες αρχές. Μια γλώσσα που οργανώνει τέτοιες οντότητες πρέπει να είναι γλώσσα πολύ όμοια με τη δική μας.

Αλλά η εμπειρία (και τα όμοιά της, λ.χ. οι σωματικοί επιφανειακοί ερεθισμοί, οι εντυπώσεις, τα δεδομένα των αισθήσεων) δημιουργεί μια πρόσθετη και πιο φανερά ακόμη δυσκολία για την ιδέα της οργάνωσης: πώς θα μπορούσε κάτι να θεωρηθεί ως γλώσσα στον βαθμό που οργανώνει μόνον εμπειρίες, εντυπώσεις, επιφανειακούς ερεθισμούς ή δεδομένα των αισθήσεων; Ασφαλώς,

τα μαχαίρια και τα προύνια, οι σιδηρόδρομοι και τα βουνά, τα λάχανα και τα βασιλεια – όλα αυτά χρειάζονται επίσης οργάνωση.

Βεβαίως, η τελευταία αυτή παρατήρηση θα φανεί ακατάλληλη ως απάντηση στον ισχυρισμό ότι ένα εννοιολογικό σχήμα είναι ένας τρόπος να διαχειριζόμαστε την αισθητηριακή εμπειρία· και συμφωνώ ότι έτσι είναι. Αλλά εξετάζαμε την ιδέα της *οργάνωσης* της εμπειρίας – όχι την ιδέα του να διαχειριζόμαστε την εμπειρία (ή να προσαρμοζόμαστε σε αυτήν ή να την αντιμετωπίζουμε). Η απάντηση αφορούσε την πρώτη έννοια, όχι την δεύτερη. Ας δούμε λοιπόν τώρα αν θα τα καταφέρουμε καλύτερα με αυτήν.

Όταν περνούμε από την ιδέα της οργάνωσης στην ιδέα της προσαρμογής, στρέφουμε την προσοχή μας από τον αναφορικό μηχανισμό της γλώσσας –κατηγορήματα, ποσοδείκτες, μεταβλητές και ατομικούς όρους– προς ολόκληρες προτάσεις. Με τη βοήθεια των προτάσεων κάνουμε προβλέψεις, αντιμετωπίζουμε τα πράγματα ή ασχολούμαστε με αυτά· οι προτάσεις προσαρμόζονται στα αισθητηριακά μας ερεθίσματα, συγκρίνονται ή αντιπαρατίθενται με την μαρτυρία. Επίσης, οι προτάσεις έρχονται αντιμέτωπες με το δικαστήριο της εμπειρίας, μολοντί, βεβαίως, πρέπει να το αντιμετωπίζουν όλες μαζί.

Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό δεν υποστηρίζεται ότι οι εμπειρίες, τα δεδομένα των αισθήσεων, οι επιφανειακοί ερεθισμοί ή τα αισθητηριακά ερεθίσματα είναι το μοναδικό περιεχόμενο της γλώσσας. Είναι αλήθεια ότι υπάρχει η θεωρία σύμφωνα με την οποία το να μιλούμε για τα σπίτια από τούβλο στην Elm Street ισοδυναμεί, σε τελευταία ανάλυση, με το να μιλούμε για τα δεδομένα των αισθήσεων ή για τις αντιλήψεις· αλλά τέτοιες αναγωγιστικές απόψεις είναι απλώς ακραίες και μη πειστικές εκδοχές της γενικής θέσης που εξετάζουμε. Η γενική θέση είναι ότι η αισθητηριακή εμπειρία παρέχει όλες τις *μαρτυρίες* για την αποδοχή των προτάσεων (όπου οι προτάσεις μπορεί να περιλαμβάνουν και ολόκληρες θεωρίες). Μια πρόταση ή θεωρία προσαρμόζεται στα αισθητηριακά ερεθίσματα, αντιμετωπίζει επιτυχώς το δικαστήριο της εμπειρίας, προβλέπει την μελλοντική εμπειρία ή αντεπεξέρχεται στους αισθητηριακούς ερεθισμούς μας, υπό τον όρο ότι επικυρώνεται από την μαρτυρία.

Στη συνήθη πορεία των γεγονότων, μια θεωρία μπορεί να επικυρώνεται από τη διαθέσιμη μαρτυρία, αλλά να είναι ψευδής. Αυτό, όμως, που λαμβάνεται εδώ υπ' όψιν δεν είναι απλώς η πραγματικά διαθέσιμη μαρτυρία, αλλά η ολότητα της δυνατής αισθητηριακής μαρτυρίας, παρελθούσας, παρούσας και μελλοντικής. Είναι εύκολο να δούμε τί θα μπορούσε να σημαίνει αυτό. Το θέμα για μια θεωρία είναι ότι να προσαρμόζεται ή να αντιμετωπίζει την ολότητα της αισθητηριακής μαρτυρίας σημαίνει ότι αυτή η θεωρία είναι αληθής. Εάν μια θεωρία ποσοτικοποιεί επί των φυσικών αντικειμένων, συνόλων ή αριθμών,

εκείνο που λέει για τις οντότητες αυτές είναι αληθές υπό τον όρο ότι η θεωρία ως όλον προσαρμόζεται στην αισθητηριακή μαρτυρία. Μπορεί κανείς να δει πώς από αυτή την οπτική γωνία τέτοιες οντότητες θα μπορούσε να ονομαστούν θέσεις / υποθέσεις (posits). Είναι λογικό να αποκαλέσουμε κάτι θέση ή υπόθεση, εάν αυτό μπορεί να αντιδιασταλεί προς κάτι που δεν είναι θέση. Εδώ αυτό το κάτι που δεν είναι θέση είναι η αισθητηριακή εμπειρία – τουλάχιστον αυτή είναι η ιδέα.

Το πρόβλημα είναι ότι η έννοια της προσαρμογής στην ολότητα της εμπειρίας, όπως και η έννοια της προσαρμογής στα γεγονότα ή του να είναι κάτι αληθές προς τα γεγονότα δεν προσθέτει τίποτε περισσότερο στην απλή έννοια της αλήθειας. Το να μιλούμε για την αισθητηριακή εμπειρία μάλλον παρά για την μαρτυρία, ή απλώς για τα γεγονότα, εκφράζει μια άποψη για την πηγή ή για τη φύση της μαρτυρίας, αλλά δεν προσθέτει καμία καινούργια οντότητα στο σύμπαν ως προς την οποία ελέγχουμε τα εννοιολογικά σχήματα. Η ολότητα της αισθητηριακής μαρτυρίας είναι αυτό που θέλουμε, υπό τον όρο ότι είναι όλη η μαρτυρία που υπάρχει· και όλη η μαρτυρία που υπάρχει είναι εκείνο ακριβώς που χρειάζεται για να κάνει αληθείς τις προτάσεις ή τις θεωρίες μας. Τίποτε, ωστόσο, κανένα *πράγμα* δεν κάνει τις προτάσεις και τις θεωρίες αληθείς: ούτε η εμπειρία, ούτε οι επιφανειακοί ερεθισμοί, ούτε ο κόσμος μπορούν να κάνουν μια πρόταση αληθή. Το ότι η εμπειρία ακολουθεί μια συγκεκριμένη πορεία, ότι το δέρμα μας είναι θερμό ή σκασμένο, ότι το σύμπαν είναι πεπερασμένο, αυτά τα γεγονότα, εάν θέλουμε να μιλήσουμε έτσι, κάνουν αληθείς τις προτάσεις και τις θεωρίες. Αλλά αυτό το ζήτημα τίθεται καλύτερα χωρίς μνεία των γεγονότων. Η πρόταση «το δέρμα μου είναι θερμό» είναι αληθής εάν, και μόνον εάν, το δέρμα μου είναι θερμό. Εδώ δεν υπάρχει καμία αναφορά σε γεγονότα, εμπειρία ή μαρτυρία.¹⁷

Η προσπάθεια να χαρακτηρίσουμε τις γλώσσες ή τα εννοιολογικά σχήματα με βάση την ιδέα της προσαρμογής τους σε κάποια οντότητα συνοψίζεται λοιπόν στην απλή σκέψη ότι κάτι αποτελεί ένα αποδεκτό εννοιολογικό σχήμα ή μια θεωρία εάν αυτό είναι αληθές. Ίσως θα ήταν καλύτερα να πούμε *σε μεγάλο βαθμό* αληθές, για να επιτρέψουμε στα μέλη κάποιου σχήματος να διαφέρουν στις λεπτομέρειες. Και το κριτήριο πότε ένα εννοιολογικό σχήμα είναι διαφορετικό από το δικό μας τώρα διατυπώνεται: *σε μεγάλο βαθμό* αληθές αλλά όχι μεταφράσιμο. Το ερώτημα εάν αυτό είναι χρήσιμο κριτήριο ισοδυναμεί απλώς με το ερώτημα εάν κατανοούμε την έννοια της αλήθειας, όπως εφαρμόζεται

17. Βλ. Donald Davidson, «True to the Facts», in *Journal of Philosophy* 66 (1969), 748-764.

στη γλώσσα, ανεξάρτητα από την έννοια της μετάφρασης. Η απάντηση είναι νομίζω πως δεν την κατανοούμε καθόλου ανεξάρτητα από αυτήν.

Αναγνωρίζουμε ότι προτάσεις σαν την πρόταση «το χιόνι είναι λευκό' είναι αληθές εάν, και μόνον εάν, το χιόνι είναι λευκό» είναι τετριμμένα αληθείς. Αλλά η ολότητα τέτοιων προτάσεων καθορίζει μοναδικώς την έκταση της έννοιας της αλήθειας για την αγγλική. Ο Tarski γενίκευσε την παρατήρηση αυτή και την έκανε κριτήριο των θεωριών της αλήθειας: σύμφωνα με τη σύμβαση T του Tarski, μια ικανοποιητική θεωρία αλήθειας για μια γλώσσα L πρέπει να συνεπάγεται, για κάθε πρόταση s τής L, ένα θεώρημα της μορφής «η s είναι αληθής εάν, και μόνο εάν, p », όπου η « s » αντικαθίσταται από μια περιγραφή της s και η p από τη ίδια την s , εάν η L είναι η αγγλική, και από μια μετάφραση της s στην αγγλική, εάν η L δεν είναι η αγγλική.¹⁸ Αυτό, βεβαίως, δεν είναι ορισμός της αλήθειας ούτε υπαινίσσεται ότι υπάρχει ένας μοναδικός ορισμός ή μια μοναδική θεωρία που να ισχύει για όλες τις γλώσσες γενικώς. Ωστόσο, η σύμβαση T υποδηλώνει έμμεσα, μολονότι δεν το δηλώνει ρητά, ένα σπουδαίο χαρακτηριστικό που είναι κοινό σε όλες τις εξειδικευμένες έννοιες της αλήθειας. Τούτο επιτυγχάνεται με το να χρησιμοποιεί κατά ουσιαστικό τρόπο την έννοια της μετάφρασης σε μια γλώσσα που γνωρίζουμε. Από τη στιγμή που η σύμβαση T ενσωματώνει την καλύτερη διαίσθησή μας ως προς το πώς χρησιμοποιείται η έννοια της αλήθειας, δεν φαίνεται να υπάρχει ελπίδα να ελέγξουμε αν κάποιο εννοιολογικό σχήμα είναι ριζικά διαφορετικό από το δικό μας, εάν, βέβαια, αυτός ο έλεγχος εξαρτάται από την προϋπόθεση ότι μπορούμε να διαχωρίσουμε την έννοια της αλήθειας από την έννοια της μετάφρασης.

Ούτε ένα καθορισμένο απόθεμα νοημάτων ούτε μια ανεξάρτητη από τη θεωρία πραγματικότητα μπορούν να παράσχουν, επομένως, μια βάση για τη σύγκριση εννοιολογικών σχημάτων. Θα ήταν λάθος να ψάξουμε περισσότερο για μια τέτοια βάση, εάν με αυτήν εννοούμε κάτι κοινό σε ασύμμετρα σχήματα. Εγκαταλείποντας αυτήν την έρευνα, εγκαταλείπουμε την προσπάθεια να κατανοήσουμε την μεταφορά σύμφωνα με την οποία υπάρχει ένας αυτόνομος χώρος μέσα στον οποίο κάθε σχήμα έχει μια θέση και παρέχει ένα σημείο αναφοράς.

Στρέφομαι τώρα στην μετριοπαθέστερη προσέγγιση: την ιδέα της μερικής μάλλον παρά της πλήρους αποτυχίας της μετάφρασης. Αυτή εισάγει τη δυνατότητα να κάνουμε κατανοητές τις αλλαγές και τις αντιθέσεις μεταξύ εννοιολογικών σχημάτων διά της αναφοράς στο κοινό μέρος. Εκείνο που χρειαζό-

18. A. Tarski, «The Concept of Truth in Formalized Languages», in *Logic, Semantics and Metamathematics*, Clarendon Press, 1956, 152-278.

μαστε είναι μια θεωρία της μετάφρασης ή της ερμηνείας που δεν προϋποθέτει κοινά νοήματα, κοινές έννοιες ή πεποιθήσεις.

Η αλληλεξάρτηση πεποίθησης και νοήματος πηγάζει από την αλληλεξάρτηση δύο πλευρών της ερμηνείας της γλωσσικής συμπεριφοράς: την απόδοση πεποιθήσεων και την ερμηνεία προτάσεων. Επισημάναμε ήδη ότι έχουμε τη δυνατότητα να συσχετίσουμε εννοιολογικά σχήματα με γλώσσες λόγω αυτών των εξαρτήσεων. Τώρα μπορούμε να θέσουμε το ζήτημα με κάπως ευκρινέστερο τρόπο. Ας υποθέσουμε ότι η ομιλία ενός ανθρώπου δεν μπορεί να ερμηνευθεί χωρίς να γνωρίζουμε ένα σημαντικό μέρος των πεποιθήσεων (και των προθέσεων, και των επιθυμιών του) και ότι οι λεπτές διακρίσεις ανάμεσα στις πεποιθήσεις του είναι αδύνατες χωρίς την κατανόηση της ομιλίας του· πώς θα μπορέσουμε λοιπόν να ερμηνεύσουμε την ομιλία του ή λογικά να του αποδώσουμε πεποιθήσεις και άλλες στάσεις; Προφανώς, πρέπει να έχουμε στη διάθεσή μας μια θεωρία που ταυτοχρόνως να εξηγεί τις στάσεις και να ερμηνεύει την ομιλία – αλλά χωρίς να προϋποθέτει κανένα από τα δυο.

Ακολουθώντας τον Quine, νομίζω ότι μπορούμε, χωρίς κυκλικότητα ή αδικαιολόγητες υποθέσεις, να αποδεχθούμε ορισμένες πολύ γενικές στάσεις απέναντι στις προτάσεις ως βασική μαρτυρία η οποία θα μας επιτρέψει να διατυπώσουμε μια θεωρία της ριζοσπαστικής ερμηνείας. Χάριν της παρούσας πραγμάτευσης τουλάχιστον, η κρίσιμη στάση στην οποία μπορούμε να βασιστούμε είναι το να αποδεχόμαστε μια πρόταση ως αληθή. (Μια πιο πλήρης θεωρία θα έδινε προσοχή και σε άλλες στάσεις απέναντι σε προτάσεις, λ.χ. το να επιθυμούμε κάτι ως αληθές, να διερωτώμαστε αν κάτι είναι αληθές, να έχουμε την πρόθεση να το κάνουμε αληθές). Η συζήτηση εδώ συνδέεται πράγματι με τις στάσεις, αλλά το γεγονός ότι, όσον αφορά το βασικό ζήτημα, δεν υποπίπτουμε στο σφάλμα της λήψης του ζητουμένου φαίνεται από το εξής: εάν απλώς γνωρίζουμε ότι κάποιος θεωρεί ότι μια ορισμένη πρόταση είναι αληθής, τότε δεν γνωρίζουμε ούτε τί εννοεί με την πρόταση ούτε σε ποια πεποίθηση αντιστοιχεί ότι την θεωρεί αληθή. Συνεπώς, το ότι θεωρεί την πρόταση αληθή είναι συνισταμένη δύο δυνάμεων: το πρόβλημα της ερμηνείας συνίσταται στο να εξαχθεί από τη μαρτυρία μια λειτουργική θεωρία του νοήματος και μια αποδεκτή θεωρία της πεποίθησης.

Ο τρόπος που αυτό το πρόβλημα επιλύεται διαφαίνεται καλύτερα με τη βοήθεια εντελώς καθημερινών παραδειγμάτων. Εάν δεις μια μπρατσέρα να ταξιιδεύει και ο φίλος σου πει «Κοίτα αυτήν την ωραία σκούνα!», έρχεσαι ίσως αντιμέτωπος με ένα πρόβλημα ερμηνείας. Μια εύλογη δυνατότητα είναι ο φίλος σου να εξέλαβε, κατά λάθος, την μπρατσέρα για σκούνα και να έχει σηματούσει μια ψευδή πεποίθηση. Αλλά εάν η όρασή του είναι καλή και η ορατότητα ευνοϊκή, είναι ακόμα πιο εύλογο [να υποθέσουμε] ότι ο φίλος σου δεν

χρησιμοποιεί τη λέξη «σκούνα» ακριβώς σαν εσένα, και ότι δεν έχει κάνει κανένα λάθος σχετικά με τη θέση του μικρού ιστίου στο διερχόμενο ισοπόφορο. Κάνουμε συνεχώς αυτό το είδος της πρόχειρης ερμηνείας προκρίνοντας μια νέα ερμηνεία των λέξεων προκειμένου να διατηρήσουμε κάποια λογική θεωρία της πεποιθήσης. Ως φιλόσοφοι είμαστε ιδιαζόντως ανεκτικοί στη συστηματική ακυριολεξία (malapropism) και εξασκημένοι στην ερμηνεία του αποτελέσματος. Πρόκειται για τη διαδικασία κατασκευής μιας βιώσιμης θεωρίας της πεποίθησης και του νοήματος από προτάσεις που θεωρούνται αληθείς.

Τέτοια παραδείγματα τονίζουν ιδιαίτέρως τη σημασία ανώμαλων λεπτομερειών υπό το φως κάποιου υποβάθρου κοινών πεποιθήσεων και μιας διαθέσιμης μεθόδου μετάφρασης. Αλλά οι χρησιμοποιούμενες αρχές πρέπει να είναι ίδιες και σε λιγότερο τετριμμένες περιπτώσεις. Εκείνο που έχει σημασία είναι το εξής: εάν αυτό που ξέρουμε είναι ποιες προτάσεις συνολικά θεωρεί αληθείς ένας ομιλητής, και δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι γλώσσα του είναι η δική μας, τότε δεν μπορούμε να κάνουμε ούτε ένα πρώτο βήμα προς την ερμηνεία χωρίς να γνωρίζουμε ή να υποθέτουμε πάρα πολλά σχετικά με τις πεποιθήσεις του ομιλητή. Από τη στιγμή που η γνώση των πεποιθήσεων συμβαδίζει με την ικανότητα να ερμηνεύουμε λέξεις, η μόνη δυνατότητα είναι να υποθέσουμε γενική συμφωνία στις πεποιθήσεις. Αποκτούμε έτσι μια πρώτη προσέγγιση μιας ολοκληρωμένης θεωρίας με το να συνδέουμε τις προτάσεις ενός ομιλητή με τις συνθήκες αλήθειας που πραγματικά ισχύουν (κατά την άποψή μας), όταν ακριβώς ο ομιλητής αποδέχεται ως αληθείς αυτές τις προτάσεις. Οδηγός μας είναι το να ακολουθούμε την τακτική αυτή όσο το δυνατόν περισσότερο, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις αντιλήψεις περί απλότητας, τις διαισθήσεις για τις επιδράσεις του κοινωνικού εθισμού και, φυσικά, την καθημερινή ή την επιστημονική γνώση περί εξηγήσιμης πλάνης.

Η μέθοδος δεν επιδιώκει να εξαλείψει τη διαφωνία – ούτε μπορεί άλλωστε· στόχος της είναι να καταστήσει δυνατή την κατανοητή διαφωνία· και αυτό εξαρτάται εξ ολοκλήρου από μια θεμελίωση –*κάποια* θεμελίωση–, δηλαδή μια θεμελίωση ως προς τη συμφωνία. Η συμφωνία μπορεί να πάρει την μορφή ευρείας αποδοχής κοινών προτάσεων που θεωρούνται αληθείς από τους ομιλητές «της ίδιας γλώσσας», ή διευρυμένης συμφωνίας που διαμεσολαβείται από μια θεωρία αλήθειας η οποία έχει επινοηθεί από έναν διερμηνέα για τους ομιλητές μιας άλλης γλώσσας.

Από τη στιγμή που η επιείκεια δεν είναι επιλογή αλλά συνθήκη ύπαρξης μιας λειτουργικής θεωρίας, δεν έχει νόημα να υποστηρίζουμε ότι, υιοθετώντας την, θα μπορούσαμε να υποπέσουμε σε τεράστια πλάνη. Μέχρις ότου καθιερώσουμε επιτυχώς μια συστηματική συσχέτιση προτάσεων που θεωρούνται αληθείς με άλλες προτάσεις που θεωρούνται αληθείς, δεν υπάρχουν λάθη στα

αναγγεΐλουμε τα λαμπρά νέα ότι όλη η ανθρωπότητα –όλοι οι ομιλητές μιας γλώσσας τουλάχιστον– χρησιμοποιούν ένα κοινό σχήμα και μια κοινή οντολογία. Διότι, εάν δεν μπορούμε να πούμε λογικά ότι όλα τα σχήματα είναι διαφορετικά, τότε εξίσου δεν μπορούμε να πούμε λογικά ότι αυτά είναι ένα και το αυτό.

Εγκαταλείποντας την εξάρτηση από την έννοια μιας μη ερμηνευμένης πραγματικότητας, ενός πράγματος που βρίσκεται έξω από όλα τα σχήματα και από την επιστήμη, δεν εγκαταλείπουμε την έννοια της αντικειμενικής αλήθειας – ακριβώς το αντίθετο. Εάν θεωρήσουμε δεδομένο το δόγμα του δυισμού σχήματος και πραγματικότητας, τότε προκύπτει εννοιολογική σχετικότητα και αλήθεια σχετική προς μια γλώσσα. Εάν απορρίψουμε αυτό το δόγμα, αυτό το είδος της σχετικότητας εκλείπει. Βεβαίως, η αλήθεια των προτάσεων παραμένει σχετική προς τη γλώσσα, αλλά αυτό είναι όσο αντικειμενικό γίνεται. Εγκαταλείποντας τον δυισμό σχήματος και κόσμου, δεν εγκαταλείπουμε τον κόσμο αλλά εγκαθιδρύουμε εκ νέου την αδιαμεσολάβητη επαφή με τα οικεία αντικείμενα, τα καμώματα των οποίων καθιστούν τις προτάσεις και τις γνώμες μας αληθείς ή ψευδείς.

Για την ιδέα καθαυτό του τρίτου δόγματος*

Η αλήθεια, το νόημα και η πεποίθηση είναι δύστροπες έννοιες. Και πηγαίνουν μαζί. Βέβαια, το ότι το νόημα και η αλήθεια ήταν στενά συνδεδεμένες είχε καταστεί φανερό και πριν από το βιβλίο *Μια έρευνα για το νόημα και την αλήθεια* (An inquiry into meaning and truth, 1950) του Russell και μετά, αλλά ο Davidson ήταν εκείνος που αναγνώρισε ότι η θεωρία αλήθειας του Tarski αποτελούσε την στέρα υποδομή μιας θεωρίας του νοήματος. Αυτή η διαπίστωση αποτέλεσε σημαντική πρόοδο στη σημασιολογία. Είναι αλήθεια ότι ο Tarski θεώρησε την θεωρία της αλήθειας που ο ίδιος ανέπτυξε ως σημασιολογική μελέτη, αλλά είναι απαραίτητο να σημειώσει κανείς ότι επρόκειτο για κάτι τέτοιο υπό μία κατ' εξοχήν διευρυμένη σημασία, δηλαδή ανήκε μάλλον στη θεωρία της αναφοράς παρά στη θεωρία του νοήματος. Αυτός ο περιορισμός τώρα υπερβαίνεται.

Η σύζευξη νοήματος και πεποίθησης είναι ένα άλλο σημείο που τόνισε και πάλι ο Davidson. Είναι δυνατόν να χωριστούν, όπως τα σιαμαία δίδυμα, μόνον με τεχνητά μέσα. Εάν επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε μια ξένη, άγνωστη σε εμάς, γλώσσα, μπορούμε να υποθέσουμε, στην καλύτερη περίπτωση, ότι οι καταγραφόμενες γλωσσικές εκφορές περιγράφουν την δοθείσα κατάσταση όπως την πιστεύουν οι ομιλητές της και όχι εμείς. Συνεπώς, το νόημα της εκφοράς εκλαμβάνεται ως εξαρτώμενο από τις αποδιδόμενες στον ομιλητή πεποιθήσεις, και αντίστροφα. Η γλωσσική εκφορά και η κατάσταση είναι τα τελικά σημεία μιας διαγωνίου, η ανάλυση της οποίας σε ορθογώνιες συνιστώσες, στο νόημα και στην πεποίθηση, εξαρτάται από το πώς κοιτάζουμε το ορθογώνιο πλαίσιο.

* Η εργασία «On the Very Idea of a Third Dogma», βρίσκεται στο βιβλίο του W.V. Quine, *Theories and Things*, Harvard University Press, 1981, 38-42. Η μετάφραση έγινε από τον Γιώργο Ρουσόπουλο.

Αλλά πρόκειται για το τρίτο ζεύγος των εννοιών, δηλαδή, την αλήθεια και την πεποίθηση, που μου φαίνεται ότι «κόλλησε». Θα υποστηρίξω ότι ο Davidson εγκαταλείπει τη θέση που ονομάζει τρίτο δόγμα του εμπειρισμού, διότι συγχέει αυτές τις δύο έννοιες σε ένα κρίσιμο σημείο, εγκαταλείποντας έτσι την τελευταία άγκυρα του εμπειρισμού. Γράφει ότι «αυτός ο δυισμός σχήματος και περιεχομένου, του συστήματος που οργανώνει και αυτού που περιμένει να οργανωθεί, δεν μπορεί να υποστηριχθεί. Πρόκειται, αυτό καθ' εαυτό, για ένα δόγμα του εμπειρισμού, το τρίτο δόγμα. Το τρίτο, και ίσως το τελευταίο, διότι εάν το εγκαταλείψουμε, τότε δεν είναι σαφές ότι μένει τίποτε ιδιαίτερο το οποίο θα ονομάζαμε εμπειρισμό».¹ Εναντίον αυτού του υποτιθέμενου δόγματος υποστηρίζει ότι «η έννοια της προσαρμογής προς την ολότητα της εμπειρίας, όπως ακριβώς και η προσαρμογή προς τα γεγονότα, ή η αλήθεια προς τα γεγονότα, δεν προσθέτει τίποτε κατανοητό στην απλή έννοια της αλήθειας [...]. Τίποτε, [...] κανένα πράγμα, δεν καθιστά τις προτάσεις και τις θεωρίες αληθείς: ούτε η εμπειρία ούτε οι επιφανειακοί ερεθισμοί ούτε ο κόσμος».²

Έχει κάθε δίκαιο να διαμαρτύρεται σε αυτές τις σελίδες και αλλού ότι δεν έχει καμία σημασία να λέμε ότι οι αληθείς προτάσεις είναι εκείνες που προσαρμόζονται προς τα γεγονότα ή προς τον κόσμο· είναι επίσης επικίνδυνο, διότι δημιουργούν την απατηλή εντύπωση μιας εξήγησης. Δεν υπάρχει τίποτε που μπορούμε να προσθέσουμε στην ανάλυση της έννοιας της αλήθειας όπως την ανέδειξε ο Tarski, επιμένει ορθά ο Davidson. Αισθάνομαι όμως ότι υπάρχει μια σύγχυση μεταξύ αλήθειας και πεποίθησης, όταν αναφέρεται στην «ολότητα της εμπειρίας» και στους «επιφανειακούς ερεθισμούς» ως ισοδύναμα πράγματα προς «τα γεγονότα» και «τον κόσμο». Ο κατάλληλος ρόλος της εμπειρίας και των επιφανειακών ερεθισμών αποτελεί βάση όχι για την αλήθεια, αλλά για την εγγυημένη πεποίθηση.

Εάν ο εμπειρισμός νοηθεί ως θεωρία της αλήθειας, τότε το δόγμα που ο Davidson καταλογίζει σε αυτόν ως τρίτο δόγμα σωστά καταλογίζεται και σωστά απορρίπτεται. Ο εμπειρισμός, συνεπώς, ως θεωρία της αλήθειας εγκαταλείπεται, και καλώς μάλιστα. Ως θεωρία όμως της μαρτυρίας, ο εμπειρισμός παραμένει μαζί μας – χωρίς βεβαίως τα δύο γνωστά δόγματα. Το φερόμενο ως τρίτο δόγμα, νοούμενο τώρα ως σχετικό όχι με την αλήθεια αλλά με την εγγυημένη πεποίθηση, παραμένει ακέραιο. Ο εμπειρισμός έχει μάλιστα συγχρόνως τόσο μια κανονιστική όσο και μια περιγραφική πλευρά και δεν τον θεωρώ δογματικό σε καμία από αυτές τις δύο πλευρές. Αυτό καθιστά την επιστημονική

1. Davidson, «Για την ιδέα ενός καθαυτό εννοιολογικού σχήματος», 11.

2. Ibid., 16.

μέθοδο εμπειρική σε κάποιον βαθμό, παρά κάτι που αναζητεί απλώς εσωτερική συνοχή. Σε αυτό το μέτρο τού χρειάζεται κάποιο ξεκαθάρισμα, και στην πραγματικότητα αυτό ήδη έγινε.

Πολλοί συγγραφείς με διαφορετική στάση παραπέμπουν, και ο Davidson δεν αποτελεί εξαίρεση, στην τελευταία παράγραφο των «Δύο δογμάτων του εμπειρισμού».³ Εδώ παρουσίασα «την ολική επιστήμη ως ανθρώπινη κατασκευή που έρχεται σε επαφή με την εμπειρία μόνον στα άκρα. Ή, αλλάζοντας κάπως την εικόνα, [...] ως ένα πεδίο δύναμης του οποίου οι οριακές συνθήκες είναι η εμπειρία». Επρόκειτο για μια προσωρινή απλώς ένδειξη μιας στάσης, μιας στάσης που εξακολουθώ να υποστηρίζω. Η χαλαρή δέσμευσή μου στον όρο «εμπειρία» απαιτούσε τη διατύπωση μιας θεωρίας.

Μέσα στο διάστημα των τεσσάρων χρόνων που ακολούθησε αναφερόμουν στους επιφανειακούς ερεθισμούς πιο δεσμευτικά. Υποστήριξα την γραμμή αυτή προκειμένου να αποθαρρύνω κάποιους από μια φαινομεναλιστική ανάγνωση. Οι συνήθεις προτάσεις είναι προτάσεις που αναφέρονται σε σώματα και ουσίες του εξωτερικού κόσμου, που υποθέτουμε ότι υπάρχουν ή γίνονται γνωστά σε ποικίλο βαθμό. Συνήθως, επίσης, δεν αναφέρονται σε αισθητηριακά δεδομένα ή σε εμπειρίες ούτε, βέβαια, σε επιφανειακούς ερεθισμούς. Αλλά ορισμένες από αυτές τις προτάσεις προκύπτουν από την παρέμβαση επιφανειακών ερεθισμών, ενώ άλλες σχετίζονται προς αυτούς με λιγότερο άμεσους και περισσότερο δυσδιάκριτους τρόπους.

Εάν παρέμενε ακόμη ένας αθέλητος υπερτονισμός των αισθητηριακών ποιότητων κατά την αναφορά μου στους επιφανειακούς ερεθισμούς, τούτο απομακρύνθηκε εντελώς όταν έγραψα το *Λέξη και Αντικείμενο* (Word and Object, 1960): διότι εκεί αναφέρθηκα ρητά στη διέγερση των αισθητηριακών υποδοχέων. Κανείς πλέον δεν μπορούσε να υποθέσει ότι εγώ υπέθετα ότι οι άνθρωποι εν γένει μιλούν ή σκέπτονται για την διέγερση που υφίστανται οι νευρικές τους απολήξεις· λίγοι άνθρωποι, μιλώντας στατιστικά, γνωρίζουν, για τις νευρικές τους απολήξεις.

Θέτοντας λοιπόν το ζήτημα από τη σκοπιά της φυσιολογίας, εναρμονίζομαι με τον νατουραλισμό, δηλαδή με την απόρριψη μιας πρώτης φιλοσοφίας που υπόκειται της επιστήμης. Ο εμπειρισμός δεν χάνεται όμως εξ αυτού. Η κατασκευή που υμνολογείται στη σχετική γνωστή μας παράγραφο παραμένει μαζί μας. Όπως προηγουμένως, πρόκειται για ένα δίκτυο προτάσεων τις οποίες δεχόμαστε στην επιστήμη, έστω και προσωρινά, ως αληθείς. Οι προτάσεις στην περιφέρεια είναι τώρα περιστασιακές προτάσεις (occasion sentences). Εξ

3. Στο Quine, *From a logical point of view*, 1961.

άλλον, πρόκειται για προτάσεις ενός ορισμένου είδους, δηλαδή προτάσεις που η αποδοχή τους ως αληθών σε οποιαδήποτε περίσταση προκαλείται από τη διέγερση κατάλληλων αντίστοιχων σε αυτήν την περίσταση ομάδων αισθητήρων. Το δικαστήριο, για να επανέλθουμε σε μια άλλη από τις μεταφορές που εισήγαγα, αποτελείται ακριβώς από την διέγερση των υποδοχέων.

Δεν προϋποθέτω κάποια επίγνωση του ερεθισμού ή μια ενδιάμεση θεώρηση των αισθητηριακών δεδομένων. Μιλώ για ερέθισμα και απόκριση. Η απόκριση συνίσταται στην βεβαίωση της περιστασιακής πρότασης ή στην συναίνεση με αυτήν. Η πρόταση κατά κανόνα αναφέρεται σε εξωτερικά αντικείμενα και δεν στερείται θεωρητικών όρων. Ο σύνδεσμος μεταξύ ερεθισμού και απόκρισης διαμορφώνεται σε ορισμένες περιπτώσεις μέσω απλού εθισμού ή κατονομασίας, ενώ σε άλλες περιπτώσεις μέσω αναλογιών ή λεκτικών επεξηγήσεων, αλλά, αφού διαμορφωθεί, είναι μια άμεση και χωρίς διαμεσολάβηση σύνδεση.

Ο εμπειρισμός τώρα υπεισέρχεται εν μέρει στη σχετική σταθερότητα του συνδέσμου που αναπτύσσεται μεταξύ ενός σημαντικού μέρους περιστασιακών προτάσεων και ταυτόχρονων ερεθισματικών καταστάσεων, και εν μέρει στον υψηλό βαθμό εξάρτησης των προτάσεων που βρίσκονται στο εσωτερικό της κατασκευής από τις περιστασιακές προτάσεις. Είναι ζήτημα βαθμού απόκρισης, ζήτημα περισσότερο ή λιγότερο υπεύθυνης επιστήμης, καλύτερου ή χειρότερου.

Το φερόμενο ως τρίτο δόγμα συνδέεται από τον Davidson, από ό,τι φαίνεται, με μια αινιγματική χρήση του όρου ή της φράσης «εννοιολογικό σχήμα» που εγώ έκανα. Ο δυισμός «σχήματος-περιεχομένου», που απέρριψα κατά την πρώτη μου παραπομπή στον Davidson, φέρει επάνω του το ίχνος αυτό, όπως άλλωστε και ο τίτλος του δοκιμίου του. Συμπερασματικά λοιπόν επιτρέψτε μου να αποσαφηνίσω το καθεστώς της φράσης. Κληρονόμησα τη φράση αυτή σαράντα πέντε περίπου χρόνια πριν από τον Pareto μέσω του L.J. Henderson και σκεπτόμουν να την χρησιμοποιήσω ως κοινή γλώσσα, χωρίς προϋποθέσεις τεχνικού χαρακτήρα. Δεν πρόκειται, όπως χαρακτηριστικά λένε οι αρχιτέκτονες, για δομικό στοιχείο. Μια τριάδα –εννοιολογικό σχήμα, γλώσσα, και κόσμος– δεν είναι κάτι προς το οποίο εγώ προσβλέπω. Μάλλον, όπως και ο Davidson, σκέπτομαι και εγώ με όρους απλώς γλώσσας και κόσμου. Αποτάσσομαι το *tertium quid** ως μύθο ενός μουσείου ιδεών που φέρουν αυτοκόλλητες επικέτες. Εκεί που μίλησα για ένα εντελώς ξένο εννοιολογικό σχήμα θα ήμουν ικανοποιημένος εάν μιλούσα, και ο Davidson θα χαρεί να το ακούσει, για μια γλώσσα που είναι στρυφνή και δύσκολη στην μετάφραση.

* *Tertium quid* (λατιν.): τρίτον τι.

Αναφέρθηκα προηγουμένως σε ένα μακρινό εννοιολογικό σχήμα, αλλά και αυτό θα μπορούσε καλύτερα να το χειριστεί κανείς με τη βοήθεια της εννοιολογικής απόστασης μεταξύ γλωσσών. Ο ορισμός στηρίζεται στις αλλαγές που κάνουμε στο μήκος των προτάσεων τις οποίες μεταφράζουμε. Όταν μας δώσουν ένα ζεύγος προτάσεων από τις δύο γλώσσες, προτάσεις που αποτελούν αποδεκτές μεταφράσεις η μία της άλλης, επιλέγουμε για την καθεμία τη συντομότερη σε μήκος που είναι ισοδύναμη με αυτές μέσα στη γλώσσα στην οποία ανήκει. Ας συγκρίνουμε τώρα τις δύο πιο σύντομες ως προς το μήκος ισοδύναμες προτάσεις και ας υπολογίσουμε τον λόγο τους. Αφού προβούμε στη διαδικασία αυτή για κάθε ζεύγος προτάσεων που αποτελούν αποδεκτές μεταφράσεις η μία της άλλης στις δύο γλώσσες, υπολογίζουμε τον μέσο όρο όλων αυτών των λόγων. Αυτός θα είναι ένα μέτρο της εννοιολογικής απόστασης μεταξύ των δύο γλωσσών.

Υπάρχουν, βέβαια, άπειρες σε πλήθος προτάσεις, διότι δεν υπάρχει όριο στο μήκος τους· και το ίδιο συμβαίνει αναφορικά με τα ζεύγη των προτάσεων. Συνεπώς, ο υπολογισμός του μέσου όρου των λόγων δεν προκύπτει ως απλή διαίρεση· πρέπει να λάβουμε όρια άπειρων σειρών. Επί πλέον, χρειάζεται να λάβουμε υπ' όψιν την απροσδιοριστία της μετάφρασης, αλλά αυτό αντιμετωπίζεται εάν επιλέξουμε το εγχειρίδιο της μετάφρασης από μια πολλαπλότητα εμπειρικά ορθών εγχειριδίων κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να ελαχιστοποιήσουμε τον μέσο όρο των μηκών των προτάσεων που μας ενδιαφέρουν.

Δεν χρειάζεται, βέβαια, να υπενθυμίσω ότι τα ανωτέρω δεν αποτελούν ικανοποιητική διαδικασία. Αλλά μάς δίνουν τη δυνατότητα να σχηματίσουμε έναν κάποιο ορισμό, τέτοιο μάλιστα που δεν είναι ασαφέστερος από την έννοια της αποδεκτής μετάφρασης πάνω στην οποία, άλλωστε, στηρίζεται.

Η ασάφεια της μετάφρασης, είναι αλήθεια, δεν είναι μια μη υπολογίσιμη έννοια. Εάν εγείρεται ένα ερώτημα που αφορά στο κατά πόσον μια γλώσσα μπορεί να είναι τόσο απόμακρη ώστε στην πράξη να είναι μη μεταφράσιμη, και συνεπώς να μην προσεγγίζεται από την πλευρά ενός ορισμού της απόστασης που έδωσα προηγουμένως, αυτό το ερώτημα εγείρεται εξαιτίας της ασάφειας της ίδιας της έννοιας της μετάφρασης. Είμαστε, στο κάτω κάτω, συνηθισμένοι στην προσέγγιση και στην στρογγυλοποίηση κατά την καθημερινή ρουτίνα της μετάφρασης. Η μεταφρασιμότητα είναι ιδιαίζοντως ευπαθής έννοια, που δεν είναι κατάλληλη να φέρει το βάρος της πολιτιστικής ασυμμετρίας, στην οποία ο Davidson δίκαια και αποτελεσματικά ασκεί κριτική.

Εμπειρικό περιεχόμενο*

Το προηγούμενο δοκίμιο αφορούσε την εμπειρική σημασία που έχει η υπόθεση ότι υπάρχουν αντικείμενα. Το παρόν δοκίμιο αφορά, σε ένα πιο αφηρημένο επίπεδο, την εμπειρική σημασία ως τέτοια: την σχέση της επιστημονικής θεωρίας με την αισθητηριακή μαρτυρία. Όπως και πριν, η θέση μου είναι νατουραλιστική. Με αισθητηριακή μαρτυρία εννοώ τον ερεθισμό των αισθητηριακών υποδοχέων. Δέχομαι την επικρατούσα φυσική θεωρία και ταυτόχρονα τη φυσιολογία των υποδοχέων, οπότε προχωρώ κατόπιν στο να εξετάσω πώς αυτή η αισθητηριακή εισροή υποστηρίζει τη φυσική θεωρία που δέχομαι. Δεν ισχυρίζομαι, ως εκ τούτου, ότι έτσι αποδεικνύεται η φυσική θεωρία, οπότε δεν υπάρχει κανένας φαύλος κύκλος.

Τί είναι μια επιστημονική θεωρία; Είναι μια ιδέα, πιθανώς, θα μπορούσαμε να πούμε φυσιολογικά, ή ένα σύμπλεγμα ιδεών. Αλλά ο πιο πρακτικός τρόπος να ασχοληθούμε με τις ιδέες, συνήθως και ο μόνος τρόπος, είναι με τη βοήθεια των λέξεων που τις εκφράζουν. Αυτό, συνεπώς, που χρειάζεται να εξετάσουμε στις θεωρίες είναι οι προτάσεις που τις εκφράζουν. Δεν υπάρχει ανάγκη να αποφασίσουμε τί είναι μια θεωρία ή πότε δύο σύνολα προτάσεων θεωρούνται ως διατυπώσεις της ίδιας θεωρίας· είναι αρκετό να μιλήσουμε απλώς για τις διατυπώσεις της θεωρίας ως τέτοιες.

Η σχέση που απαιτείται να αναλύσουμε, τότε, είναι η σχέση ανάμεσα στους αισθητηριακούς ερεθισμούς και στις διατυπώσεις της επιστημονικής θεωρίας: η σχέση ανάμεσα στις προτάσεις του φυσικού, αφ' ενός, που πραγματεύονται την βαρύτητα, τα ηλεκτρόνια και τα παρόμοια, και στον ερεθισμό των αισθητηριακών του υποδοχέων, αφ' ετέρου.

* Η εργασία αυτή, που φέρει στο αγγλικό πρωτότυπο τον τίτλο «Empirical Content», περιέχεται στο βιβλίο του W.V. Quine, *Theories and Things*, Harvard University Press, 1981, σελ. 24-30. Η μετάφραση έγινε από την Μαγδαληνή Αρβανιτίδου.

Ας αρχίσουμε εξετάζοντας τις προτάσεις που είναι περισσότερο άμεσα συνδεδεμένες με τον αισθητηριακό ερεθισμό. Οι προτάσεις αυτές είναι ειδικού τύπου περιστασιακές προτάσεις (occasion sentences), που τις ονομάζω παρατηρησιακές προτάσεις (observation sentences). Με αυτό δεν σκέπτομαι να υποσπρίξω ότι αυτές αφορούν στην παρατήρηση ή στα αισθητηριακά δεδομένα ή στον ερεθισμό. Παραδείγματα τέτοιων προτάσεων είναι: «Βρέχει», «Αυτό είναι γάλα», όπως και πριν. Παρατηρησιακή πρόταση είναι μια περιστασιακή πρόταση κατά την οποία ο ομιλητής συναινεί κατά τρόπο συνεπή σε αυτήν, όταν οι αισθητηριακοί του υποδοχείς διεγείρονται με συγκεκριμένους τρόπους, και δεν συναινεί όταν διεγείρονται με συγκεκριμένους άλλους τρόπους. Εάν κατά την εξέταση η πρόταση αποσπά συναίνεση από τον ομιλητή σε μια περίπτωση, τότε θα αποσπά συναίνεση και σε κάθε άλλη περίπτωση, όταν ολόκληρη η ίδια ομάδα υποδοχέων διεγείρεται. Το ίδιο ισχύει για τη μη συναίνεση. Αυτό, και μόνον αυτό, είναι εκείνο που εξασφαλίζει τις παρατηρησιακές προτάσεις για τον συγκεκριμένο ομιλητή· και αυτή είναι η έννοια σύμφωνα με την οποία αυτές είναι προτάσεις πιο άμεσα σχετιζόμενες με τον αισθητηριακό ερεθισμό.

Φυσικά, η ίδια ακριβώς συνολική οικογένεια αισθητηριακών υποδοχέων είναι απίθανο να διεγερθεί δύο φορές. Όσο περισσότερο συμβαίνει αυτό, ωστόσο, τόσο πιο πιθανή είναι η συναίνεση ή η μη συναίνεση. Επί πλέον, πολλοί από τους υποδοχείς θα είναι άσχετοι για μια συγκεκριμένη πρόταση. Αλλά αυτή η υπερβολή είναι αβλαβής, διότι η μία αναιρεί την άλλη. Μόνον οι σχετικοί υποδοχείς θα διεγερθούν *σε όλες* τις περιστάσεις που σχετίζονται με την πρόταση.

Η έννοια της παρατηρησιακής πρότασης μπορεί να βελτιωθεί περαιτέρω, με τη διάκριση βαθμών παρατηρησιμότητας. Εάν υπάρχουν κάποιοι δισταγμοί, τότε αυτοί μπορεί να ληφθούν υπ' όψιν. Αλλά είναι ήδη φανερό από όσα έχω πει, ότι εδώ έχουμε μπροστά μας μια ουσιαστική έννοια της παρατηρησιακής πρότασης, παρά τον σκεπτικισμό που μπορεί να αναπτυχθεί αργότερα για το θέμα αυτό.

Το πρόβλημα της σχέσης της θεωρίας με τον αισθητηριακό ερεθισμό μπορεί τώρα να διατυπωθεί λιγότερο απαγορευτικά ως πρόβλημα της σχέσης των διατυπώσεων της θεωρίας με τις παρατηρησιακές προτάσεις. Σε αυτό έχουμε ένα πλεονέκτημα εκκίνησης καθώς αναγνωρίζουμε τις παρατηρησιακές προτάσεις διότι είναι «φορτισμένες» με θεωρία. Αυτό σημαίνει ότι οι όροι που εμφανίζονται στις παρατηρησιακές προτάσεις επαναλαμβάνονται στις διατυπώσεις της θεωρίας. Εκείνο που εξασφαλίζει μια πρόταση ως παρατηρησιακή δεν είναι η έλλειψη τέτοιων όρων, αλλά μόνον ότι η πρόταση λαμβάνεται ως αδιαιρέτο όλον που αποσπά τη συναίνεση κατά τρόπο συνεπή ή που δεν αποσπά συναίνεση, όταν ο ίδιος συνολικά αισθητηριακός ερεθισμός επαναλαμβάνεται.

Από την άλλη πλευρά, εκείνο που συνδέει την παρατηρησιακή πρόταση με τη θεωρία είναι το ότι και οι δύο εκφράζονται με τη βοήθεια κοινών όρων.

Όταν όμως αρχίσουμε να αναζητούμε συνεπαγωγικές συσχετίσεις μεταξύ των παρατηρησιακών προτάσεων και των διατυπώσεων της θεωρίας, ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια σειρά προβλημάτων. Πρώτο πρόβλημα: Οι παρατηρησιακές προτάσεις είναι περιστασιακές προτάσεις, ενώ η θεωρία είναι διατυπωμένη σε *αιώνιες* (eternal) προτάσεις, αληθείς ή ψευδείς, μια για πάντα. Τι λογική σύνδεση μπορεί να υπάρξει ανάμεσα στις δύο; Προφανώς, χρειάζεται πρώτα να κάνουμε την παρατηρησιακή πρόταση αιώνια. Έτσι, μια έκφραση του τύπου «Βρέχει» μπορεί να γίνει αιώνια και να τη διαβάσουμε «Βρέχει στους 42° Βόρειου πλάτους και 71° Δυτικού μήκους στις 9 Μαρτίου 1981, ώρα 05:00». Έτσι ερχόμαστε αντιμέτωποι με το δεύτερο πρόβλημα: το πρόβλημα να καθορίσουμε χώρους και χρόνους επάνω σε παρατηρησιακή βάση. Ακόμη και αν αναβάλλαμε την περιπλοκότητα του γεωγραφικού πλάτους και μήκους αρχίζοντας μάλλον με τα ονόματα των χώρων, θα έπρεπε να εξηγήσουμε παρ' όλα αυτά πώς καθορίζουμε με κάποιο όνομα τον τόπο όπου βρισκόμαστε τη συγκεκριμένη στιγμή και, βέβαια, πώς καθορίζουμε την ημερομηνία και την ώρα της ημέρας.

Ωστόσο, ας υποθέσουμε προς στιγμήν πως το δεύτερο πρόβλημα λύθηκε. Ας υποθέσουμε, δηλαδή, ότι έχουμε στη διάθεσή μας αιώνιες παρατηρησιακές προτάσεις. Μολαταύτα, δεν μπορούμε να περιμένουμε από την επιστημονική θεωρία να συνεπάγεται άμεσα τέτοιες προτάσεις. Η επιστήμη προλέγει κανονικά παρατηρήσεις μόνον με την προϋπόθεση των αρχικών συνθηκών. Εμείς διευθετούμε μια παρατηρούμενη κατάσταση και μετά, εάν η επιστημονική μας θεωρία είναι σωστή, ακολουθεί μια περαιτέρω προβλέψιμη παρατήρηση. Εκείνο λοιπόν που μπορούμε να συναγάγουμε από μια επιστημονική θεωρία δεν είναι μια αιώνια παρατηρησιακή πρόταση, αλλά περισσότερο μια συνεπαγωγική πρόταση, αυτό που έχω ονομάσει *παρατηρησιακή συνεπαγωγή*. Είναι μια πρόταση που έχει τη μορφή [εάν φ τότε ψ], όπου ψ είναι μια αιώνια παρατηρησιακή πρόταση και φ δηλώνει τις αρχικές συνθήκες. Αφού οι αρχικές συνθήκες πρόκειται να είναι επίσης παρατηρήσιμες, φ θα είναι επίσης μια αιώνια παρατηρησιακή πρόταση, ή ίσως μια σύζευξη πολλών τέτοιων προτάσεων, αφού μπορεί και να διαφέρουν η μία από την άλλη σε σχέση με τους τόπους και τους χρόνους.

Αυτό μας φέρνει στο τρίτο πρόβλημα. Οι αρχικές συνθήκες που εκφράζονται διά της φ αναφέρονται σε χρόνους και χώρους που μπορεί να είναι διαφορετικοί από εκείνους που αναφέρονται στην ψ . Εάν επιτρέψουμε κάτι τέτοιο, σταματούμε διότι πλέον μας λείπουν τα στοιχειώδη. Επιτρέπουμε ένα κάποιο ποσοστό θεωρίας που δεν έχει ελεγχθεί ακόμη να περάσει το δίχτυ. Στον χω-

ρο-χρόνο όπου αναφέρεται η προβλέψιμη παρατήρηση, πώς ο πειραματιστής γνωρίζει ότι οι υποτιθέμενες αρχικές συνθήκες εκπληρώθηκαν πριν από λίγο καιρό και σε κάποια απόσταση από εδώ; Μπορεί να έχει στη διάθεσή του μόνον έμμεση μαρτυρία για αυτό: τις αναμνήσεις του, τις σημειώσεις του, τη μαρτυρία άλλων. Αυτά είναι μετα-αποτελέσματα (*after-effects*), από τα οποία συνάγονται εκείνες οι παρελθούσες διευθετήσεις. Η συναγωγή είναι ήδη ένα μέρος της επιστημονικής θεωρίας, όσο και αν είναι υπονοούμενο και ασυνείδητο. Υπό αυστηρούς όρους, όλη η μαρτυρία στην οποία μπορεί να στηριχθεί ο πειραματιστής είναι οι παρούσες παρατηρήσεις. Αυτές συνδέονται μεταξύ τους: είναι η άμεση παρατήρηση των αρχικών συνθηκών, που μπορεί να είναι η παρούσα μαρτυρία ποικίλων παρελθουσών αρχικών συνθηκών, όπως συνήθως ονομάζονται, και η άλλη είναι η προβλεπόμενη παρατήρηση.

Προφανώς, τότε, οι συνθήκες παρατήρησης δεν ήταν αρκετά αυστηρές. Θα έπρεπε να εστιάσουμε την προσοχή μας στις συνεπαγωγικές προτάσεις [*εάν φ τότε ψ*], όπου *φ* και *ψ* εκφράζουν αιώνιες παρατηρησιακές προτάσεις που αναφέρονται στον ένα και τον ίδιο χωρο-χρόνο.

Έχοντας με αυτόν τον τρόπο ξεπεράσει το τρίτο πρόβλημα, ας επιστρέψουμε στο δεύτερο πρόβλημα: το πρόβλημα να προσδιορίσουμε και να καθορίσουμε λεπτομερώς τους χώρους και τους χρόνους σε παρατηρησιακή βάση. Υπάρχει ένα εύκολο βήμα που παρακάμπτει αυτό το πρόβλημα, τώρα που έχουμε αξιώσει από την παρατηρησιακή συνεπαγωγή να αναφέρεται στον ίδιο χωρο-χρόνο σε αμφότερες τις δύο προτάσεις. Δηλαδή, μπορούμε τώρα να κάνουμε χωρίς τη συγκεκριμενοποίηση του χωρο-χρόνου και να απαιτήσουμε, αντί γι' αυτό, γενικότητα. Μπορούμε να επιστρέψουμε σε εκείνο που ονομάζω *παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις*, λ.χ.: «Όπου υπάρχει καπνός, υπάρχει και φωτιά», «Όταν βρέχει ο τόπος πλημμυρίζει» ή «Όταν πέφτει η νύχτα, τα φώτα ανάβουν». Οι προτάσεις αυτές έχουν γενικότητα πέρα από χώρους και χρόνους, αλλά δεν χρειάζεται να διαβαστούν σαν να υποθέτουμε μια προηγούμενη οντολογία χώρων και χρόνων ή μια έμμεσα υπονοούμενη καθολική ποσοτικοποίησή τους. Η κατασκευή αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως κάτι απλό, που το μαθαίνουμε νωρίς. Ένα παιδί μπορεί να μάθει τις παρατηρησιακές προτάσεις «Εδώ υπάρχει καπνός» και «Εδώ υπάρχει φωτιά» με κατάδειξη, και μετά τις συνθέτει σε μια αιώνια πρόταση, η οποία εκφράζει το γεγονός ότι έχει συνηθίσει να τις συνδέει μεταξύ τους.

Με τον τρόπο αυτό έχουμε παρακάμψει το δεύτερο πρόβλημα, το πρόβλημα των χώρων και των χρόνων. Λεπτομερείς αναφορές στον χωρο-χρόνο είναι ακόμη απολύτως απαραίτητες στην επιστήμη, αλλά τις έχουμε εξωθήσει προς τα επάνω: τις έχουμε μεταθέσει στο δίκτυο των θεωρητικών εννοιών, όπου και ανήκουν κανονικά, σε ασφαλή απόσταση από την παρατήρηση.

Εδώ, τότε, έχουμε περαιτέρω πρόοδο στη σχέση επιστημονικής θεωρίας με την αισθητηριακή της μαρτυρία. Η σχέση συνίσταται στην συναγωγή αληθών παρατηρησιακών κατηγορικών προτάσεων από τη διατύπωση της θεωρίας. Και πώς γνωρίζουμε πότε μια παρατηρησιακή κατηγορική πρόταση είναι αληθής; Ποτέ δεν το γνωρίζουμε τελεσίδικα από την παρατήρηση, διότι καθεμιά τους είναι γενική. Αλλά η παρατήρηση μπορεί να καταστήσει ψευδή μια παρατηρησιακή κατηγορική πρόταση. Μπορεί να παρατηρήσουμε τη νύχτα να πέφτει και τα φώτα να μην ανάβουν. Μπορεί να παρατηρήσουμε καπνό και να μη βρούμε φωτιά.

Αυτός ο χαρακτηρισμός ταιριάζει με το δόγμα του Popper ότι οι επιστημονικές θεωρίες μπορούν μόνο να αναιρεθούν, ποτέ να επιβεβαιωθούν. Αλλά αφήνουμε κάποιο περιθώριο για διαισθητική υποστήριξη των θεωριών. Μια παρατηρησιακή κατηγορική πρόταση κερδίζει την εμπιστοσύνη μας όλο και περισσότερο, καθώς οι παρατηρήσεις μας εξακολουθούν να συμμορφώνονται με αυτήν χωρίς εξαίρεση. Αυτή είναι η δύναμη της συνήθειας ή της εξάρτησης. Μια διατύπωση της θεωρίας, με τη σειρά της, κερδίζει την εμπιστοσύνη μας καθώς οι παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις που συνάγονται από αυτήν έχουν την εμπιστοσύνη μας.

Οι παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις που συνάγονται από μια διατύπωση θεωρίας απαρτίζουν, μπορούμε να πούμε, το εμπειρικό της περιεχόμενο. Διότι μόνον οι παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις συνδέουν τη θεωρία με την παρατήρηση. Εάν από δύο διατυπώσεις της θεωρίας συνάγονται ακριβώς ίδιες παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις, τότε αυτές είναι εμπειρικά ισοδύναμες.

Μια διατύπωση θεωρίας, απλώς, συνεπάγεται παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις αλλά δεν συνάγεται από αυτές, εκτός εάν είναι τετριμμένη (trivial). Δύο διατυπώσεις θεωρίας μπορούν κατ' αυτόν τον τρόπο να συνεπάγονται ακριβώς ίδιες παρατηρησιακές συνεπαγωγές, δίχως να συνεπάγεται η μία την άλλη. Μπορεί να είναι εμπειρικά ισοδύναμες, χωρίς να είναι λογικά ισοδύναμες.

Πράγματι, αυτές μπορεί να είναι εμπειρικά ισοδύναμες και επίσης λογικά αντιφατικές, ασύμβατες μεταξύ τους. Μπορούμε να δούμε ένα τετριμμένο παράδειγμα αυτής της κατάστασης αλλάζοντας απλώς θέση σε δύο λέξεις που δεν εμφανίζονται σε καμία παρατηρησιακή πρόταση – όπως είναι, λ.χ., οι λέξεις «μόριο» και «ηλεκτρόνιο». Κατ' αυτόν τον τρόπο ας φανταστούμε μια εξαντλητική εγκυκλοπαιδική διατύπωση της συνολικής μας επιστημονικής κοσμοθεωρίας. Ας φανταστούμε επίσης και μια άλλη, ακριβώς όμοια με αυτήν, εκτός του ότι οι λέξεις «μόριο» και «ηλεκτρόνιο» έχουν αλλάξει θέσεις. Οι διατυπώσεις είναι εμπειρικά ισοδύναμες: όλες οι συνεπαγωγικές συνδέσεις με-

ταξύ των παρατηρησιακών κατηγορικών προτάσεων και των προτάσεων που περιέχουν τη λέξη «μόριο» ή «ηλεκτρόνιο» στη διατύπωση της μιας θεωρίας ταιριάζουν με τις ίδιες συνδέσεις εκ συνεπαγωγής στην άλλη θεωρία καθώς οι δύο λέξεις αντικαθιστούν η μία την άλλη. Οι παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις παραμένουν ταυτόσημες, διότι οι δυο λέξεις δεν εμφανίζονται πουθενά. Επί πλέον, οι δύο διατυπώσεις της θεωρίας είναι λογικά ασύμβατες, διότι, ενώ η μια αποδίδει ιδιότητες στα μόρια, η άλλη τις αρνείται και τις αποδίδει στα ηλεκτρόνια. (Οφείλω αυτή την παρατήρηση στον Humphries).

Η εύλογη απάντηση σε αυτό το τετριμμένο παράδειγμα είναι ότι οι δύο διατυπώσεις είναι πραγματικά διατυπώσεις της ίδιας θεωρίας, με ελαφρά διαφορετικές λέξεις και έτσι η μία μπορεί να μεταφραστεί στην άλλη εάν αντικαταστήσουμε τις δύο λέξεις μεταξύ τους. Γενικότερα, όποτε βρίσκουμε όρους που δεν εμφανίζονται στις παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις και οι οποίοι είναι δυνατόν να ερμηνευθούν εκ νέου, από αρχής μέχρι τέλους, σε μια άλλη διατύπωση της θεωρίας έτσι ώστε αυτές να εναρμονίζονται μεταξύ τους, και χωρίς να διαταράσσεται το εμπειρικό περιεχόμενο, θεωρούμε τη σύγκρουση επιφανειακή και μη ενδιαφέρουσα.

Ας υποθέσουμε, ωστόσο, ότι έχουμε δύο εμπειρικά ισοδύναμες διατυπώσεις μιας θεωρίας για τις οποίες δεν βλέπουμε κανέναν τρόπο εναρμόνισής τους με τη βοήθεια μιας τέτοιας νέας ερμηνείας των όρων. Πιθανώς δεν θα ξέρουμε ότι αυτές είναι ισοδύναμες, διότι ο συνήθης τρόπος με βάση τον οποίο εξακριβώνουμε κάτι τέτοιο θα ήταν να «πέσουμε» επάνω σε μια τέτοια νέα ερμηνεία. Επίσης, μπορεί να επιτύχουμε με κάποιον τρόπο να πείσουμε τους εαυτούς μας για την εμπειρική ισοδυναμία των δύο διατυπώσεων παρ' ότι δεν έχει βρεθεί κανένας τρόπος αμοιβαίας μετάφρασης. Τότε θα έπρεπε πράγματι να αναγνωρίσουμε τις δύο διατυπώσεις ως εξίσου καλά εγγυημένες. Μπορεί ακόμη να ταλαντευόμαστε μεταξύ τους, προκειμένου να επιτύχουμε μια πλουσιότερη προοπτική στη φύση. Παρ' όλα αυτά, θα έπρεπε να μην αποδώσουμε τον χαρακτηρισμό της αλήθειας στην διατύπωση της θεωρίας που συμβαίνει να δεχόμαστε την δεδομένη στιγμή, διότι δεν υπάρχει κάποιο ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς.

Υποστήριξα ότι το εμπειρικό περιεχόμενο μιας διατύπωσης της θεωρίας αποτελείται από τις παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις. Αυτός ο ορισμός είναι ελκυστικός λόγω της καθολικότητάς του. Οι παρατηρησιακές προτάσεις εμφανίζονται σε αυτόν ολοφραστικά*, χωρίς καμία φροντίδα στην εσω-

* Στο πρωτότυπο: *holophrastically*.

τερική δομή πέραν των λογικών δεσμών συνεπαγωγής μεταξύ των διατυπώσεων της θεωρίας και των παρατηρησιακών κατηγορικών προτάσεων. Η γλώσσα δεν χρειάζεται να είναι δισθενής (bivalent), δεν χρειάζεται να είναι ρεαλιστική, δεν χρειάζεται επίσης να έχει τίποτε καθαρά αναγνωρίσιμο, λ.χ. όρους ή αναφορά, ή μια αναγνωρίσιμη οντολογία. Η μόνη γραμματική δομή που χρειάζεται να αναγνωρίσουμε συγκεκριμένα είναι εκείνη που συνδυάζει ανά δύο παρατηρησιακές προτάσεις με παρατηρησιακές κατηγορικές προτάσεις. Εφόσον η παραπάνω κατασκευή έχει ως βασικό της αποτέλεσμα να μπορεί να εκφράζει τις προσδοκώμενες συνήθειες, σε κάθε γλώσσα υπάρχει αναμφίβολα κάτι που εξυπηρετεί αυτόν τον σκοπό, όσο εξωτική και αν είναι η γλώσσα αυτή.

Εμπειρικό περιεχόμενο*

Η διαμάχη μεταξύ του Schlick και του Neurath σχετικά με τα θεμέλια της εμπειρικής γνώσης δείχνει τις δυσκολίες που συναντούμε στην προσπάθεια να εξαγάγουμε γνωσιολογικά συμπεράσματα από μια επαληθευτική θεωρία του νοήματος. Επίσης, δείχνει γιατί, εάν αποδεχθούμε τη γενική ορθότητα της επιστήμης, δεν αποφεύγουμε αυτόματα ή δεν παρέχουμε μια εύκολη απάντηση στον σκεπτικισμό. Ενώ όμως ούτε ο Schlick ούτε ο Neurath έφτασαν σε μια ικανοποιητική αντίληψη της εμπειρικής γνώσης, υπάρχουν αξιολογες νύξεις στα έργα τους για να φτάσουμε σε μια καλύτερη θεωρία. Λαμβάνοντας υπ' όψιν αυτούς τους υπαινιγμούς, καθώς και τις ιδέες του Hempel, του Carnap και ειδικότερα του Quine, προτείνω την κατεύθυνση που πρέπει να ακολουθηθεί μια νατουραλιστική γνωσιοθεωρία.

Οι λογικο-θετικιστές συμφώνησαν ότι το εμπειρικό περιεχόμενο μιας ερμηνευμένης πρότασης προκύπτει από τις σχέσεις της με ένα υποσύστημα προτάσεων που αναφέρονται ή βασίζονται στην παρατήρηση ή στην εμπειρία. Εδώ έγιναν φανερές αμέσως δύο πηγές δυσκολίας και διαμάχης. Η πρώτη ήταν το ερώτημα πώς να χαρακτηρίσουμε τις σχέσεις μεταξύ των προτάσεων πρωτοκόλλου και των άλλων προτάσεων. Ο Carl Hempel έχει καταγράψει την ιστορία των εξελίξεων και των αλλαγών στις απόψεις των λογικο-θετικιστών και των οπαδών τους σχετικά με αυτό το πρόβλημα και έχει συμβάλει καθοριστικά στην κατανόησή τους.¹ Αλλά αυτό δεν είναι τώρα το θέμα μου.

* Η εργασία «Empirical Content», περιέχεται στο LePore, Ernest (ed.), *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*, Oxford: Basil Blackwell, 1986, 320-332. Η μετάφραση έγινε από την Αλεξάνδρα Καρπέτα.

1. Βλ. εργασία, της οποίας ο πρωτότυπος τίτλος είναι «Empiricist Criteria of Cognitive Significance: Problems and Changes», στο *Aspects of Scientific Explanation*, The Free Press, New York, 1965.

Το δεύτερο ερώτημα ήταν πώς πρέπει να διατυπώνονται οι προτάσεις πρωτοκόλλου και ποια είναι η σχέση τους με την εμπειρία ή την παρατήρηση. Αυτό είναι το θέμα το οποίο θέλω να πραγματευθώ τώρα και στο οποίο ο Schlick και ο Neurath διαφωνούσαν, καθώς ο Schlick υποστήριζε μια θεμελιοκρατική γνωσιοθεωρία και ο Neurath μια συνεκτική θεωρία. Η διαφορά εκφράστηκε με πολύ έντονους όρους. Ο Neurath περιγράφει την θεμελιοκρατική αυτή θέση ως «σχετιζόμενη με την δέσμευση στις άμεσες εμπειρίες, η οποία είναι συχνή στην παραδοσιακή φιλοσοφία» και παρατήρησε ότι ο «μεθοδολογικός σολιψισμός» (όρος του Carnap για μια άποψη σαν την άποψη του Schlick) «δεν γίνεται πιο ικανοποιητικός εξαιτίας της προσθήκης της λέξης “μεθοδολογικός”». ² Ο Schlick, με τη σειρά του, ονόμασε τη συνεκτική θεωρία του Neurath «ένα εκπληκτικό λάθος». ³

Εκπληκτικό ή όχι το λάθος, ο Carnap και ο Hempel φάνηκε μια ορισμένη στιγμή ότι συμφωνούσαν με τον Neurath. Το 1935 ο Hempel έγραφε: «Πιστεύω ότι δεν υπάρχει ουσιώδης διαφορά μεταξύ των προτάσεων πρωτοκόλλου και των άλλων προτάσεων», και συμφώνησε με τον Carnap ότι, από τη στιγμή που το ερώτημα για το ποιες προτάσεις είναι βασικές διατυπώνεται με «τυπικό τρόπο», η απάντησή του ήταν θέμα σύμβασης. «Αυτή η ιδέα», καταλήγει ο Hempel, απηχώντας τα λόγια του Carnap, «αφαιρεί από τη θεωρία της επαλήθευσης και της αλήθειας του λογικού θετικισμού ένα υπόλειμμα απολυτότητας που οφείλεται σε μεταφυσικές τάσεις». ⁴ Ο Schlick χλεύασε έναν τέτοιο συμβατισμό λέγοντας ότι έκανε την αλήθεια τόσο σχετική όσο είναι και «όλες οι ράβδοι μέτρησης της φυσικής». Και με ειρωνικό τρόπο προσέθεσε, ότι αυτή η άποψη μαζί με τις προεκτάσεις της είναι εκείνη που προτείνεται για να εξαφανιστεί το τελευταίο υπόλειμμα «“απολυτότητας” από την φιλοσοφία». ⁵

Δεν είναι εντελώς σαφές, ωστόσο, πώς έχουν τα πράγματα. Μετά από δεκαπέντε χρόνια ο Hempel υποστήριξε ότι «η θεμελιοκρατική αρχή του σύγχρονου εμπειρισμού είναι η άποψη ότι όλη η μη αναλυτική γνώση βασίζεται στην εμπειρία», και προχώρησε εξηγώντας τί σημαίνει ότι η γνώση βασίζεται στην εμπειρία: η μη αναλυτική γνώση μπορεί να εκφρασθεί από προτάσεις που επι-

2. Otto Neurath, «Protocol Sentences», *Erkenntnis* 3 (1932/3). Όλες οι παραπομπές δίνονται στην μετάφραση *Logical Positivism*, ed. A.J. Ayer, The Free Press, 1959, σ. 204, 206.

3. Moritz Schlick, «The Foundation of Knowledge», *Erkenntnis* 4 (1934). Όλες οι παραπομπές δίνονται στο *Logical Positivism*, σ. 215.

4. Carl Hempel, «On the Logical Positivist's Theory of Truth», *Analysis* 2 (1935), σ. 58, 59.

5. «The Foundation of Knowledge», σ. 213.

βεβαιώνονται (με συγκεκριμένο τρόπο) από προτάσεις παρατήρησης, οι οποίες με τη σειρά τους «εξακριβώνεται» ότι είναι αληθείς από την άμεση παρατήρηση.⁶ Αυτό θυμίζει περισσότερο Schlick και, πιο συγκεκριμένα, «την μοιραία αντιπαράθεση των προτάσεων με τα γεγονότα», την οποία ο Hempel είχε πρωτότερα απορρίψει.⁷

Σε μια σημείωση που προσέθεσε το 1959 σε ανατύπωση της μελέτης του «*Studies in the Logic of Confirmation*», ο Hempel προτείνει έναν τρόπο συμφιλίωσης των δύο αντίθετων απόψεων. Ο ίδιος και ο Carnap έχουν φτάσει στο σημείο να συνειδητοποιήσουν, υπό το φως της εργασίας του Tarski, ότι η αλήθεια είναι μια νόμιμη σημασιολογική έννοια η οποία δεν πρέπει να παρουσιάζεται ως ένα είδος συνεκτικότητας. Η επιβεβαίωση, από την άλλη πλευρά, είναι δύο ειδών: σχετική και απόλυτη. Η λογική μελέτη της επιβεβαίωσης ήταν η μελέτη του βαθμού σύμφωνα με τον οποίο ένα οποιοδήποτε σύστημα προτάσεων επιβεβαιώνει μια υπόθεση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί κανείς να πει ότι σχετικά με ένα σύστημα προτάσεων (αδιάφορο ποια είναι η έκτασή του), μια υπόθεση ή επιβεβαιώνεται ή όχι. Η απόλυτη επιβεβαίωση, από την άλλη πλευρά, εξαρτάται από μια «πραγματοστική» απόφαση να θεωρήσουμε κάποιες προτάσεις ως αληθείς. Ο Hempel υποστηρίζει ότι ο Neurath και ο Carnap είχαν στον νου τους τη σχετική επιβεβαίωση, η οποία κλίνει προς μια θεωρία συνεκτικότητας. Ο Schlick (και ο Hempel το 1950) είχαν στον νου τους μια απόλυτη επιβεβαίωση.

Η σημαντική αυτή διάκριση του Hempel είναι αποκαλυπτική, αφού φαίνεται ότι οι πρώιμες μελέτες για τις προτάσεις πρωτοκόλλου αμφιταλαντεύονταν μεταξύ της άποψης να τις πραγματευόμαστε όπως τις άλλες προτάσεις με συγκεκριμένη σύνταξη και της άποψης να τις πραγματευόμαστε ως προτάσεις που γίνονται αποδεκτές, ίσως με βάση την παρατήρηση ή την εμπειρία. Ωστόσο, η διάκριση αυτή δεν μπορεί να συμφιλιώσει όλες τις διαφορές. Οι διαφορές που παραμένουν είναι οι ακόλουθες: Ο Schlick υποστήριξε, ενώ ο Neurath διαφώνησε, ότι οι προτάσεις πρωτοκόλλου μπορούν να καθιερωθούν ως αληθείς για πάντα. Ο Schlick υποστήριξε, ενώ ο Neurath διαφώνησε, ότι μια πρόταση μπορεί να συγκριθεί με την πραγματικότητα. Υπάρχουν επίσης διαφορές σχετικά με το ερώτημα για το ποιο είναι ακριβώς το αντικείμενο των προτάσεων πρωτοκόλλου, καθώς και με το ερώτημα αν αναφέρονται σε κάτι ιδιωτικό ή σε κάτι δημόσιο. Είναι φανερό ότι τα σημεία αυτά σχετίζονται το ένα με το άλλο.

6. «The Empiricist Criterion of Meaning», *Revue Internationale de Philosophie*, 4 (1950). Οι παραπομπές είναι στις σελίδες 108-110 στο *Logical Positivism*.

7. «On the Logical Positivist's Theory of Truth», σ. 51.

Ένας τρόπος να προσεγγίσουμε το κεντρικό πρόβλημα είναι να αναρωτηθούμε ποια είναι η φύση της μαρτυρίας (evidence): αποτελείται από αντικείμενα, γεγονότα, συμβάντα, εμπειρίες, αισθήσεις, πεποιθήσεις, αποφάνσεις ή προτάσεις; Σχεδόν καθεμία από τις ανωτέρω απαντήσεις υπάρχει στα γραπτά των μελών του Κύκλου της Βιέννης.

«Παρατηρώ δύο κομμάτια πράσινο χαρτί και προσδιορίζω ότι έχουν το ίδιο χρώμα. Η απόφαση που βεβαιώνει την ταυτότητα του χρώματος επαληθεύεται, μεταξύ άλλων, από το γεγονός ότι την ίδια χρονική στιγμή έχω δύο εμπειρίες του ίδιου χρώματος. Η απόφαση “υπάρχουν δύο σημεία με το ίδιο χρώμα μπροστά μου τώρα” δεν μπορεί να αναχθεί σε άλλες. Επαληθεύεται από το γεγονός ότι περιγράφει τα δεδομένα».⁸

Ποιο στοιχείο ακριβώς κάνει την επαλήθευση; Ο Schlick ισχυρίζεται πως είναι το γεγονός ότι έχει ορισμένες εμπειρίες οι οποίες είναι αληθείς. Αλλά αν οι ίδιες εμπειρίες δεν ήταν αληθείς, θα μπορούσαν, παρ’ όλα αυτά, να επαληθεύσουν την ίδια απόφαση; Το γεγονός ότι βλέπω ένα κομμάτι χαρτί υποδηλώνει ότι υπάρχει ένα κομμάτι χαρτί, αλλά εδώ δεν κινούμαστε από την μαρτυρία στην υπόθεση με έναν ενδιαφέροντα τρόπο: συνάγουμε απλώς μια λογικά περιεχόμενη πρόταση. Κάπου αλλού, ο Schlick επιμένει ότι πρέπει να αρχίζουμε με δηλώσεις που «έχουν την προέλευσή τους» σε παρατηρησιακές προτάσεις. Και επεξηγεί αυτή την άποψη: «προκύπτουν, όπως μπορεί κανείς να πει χρησιμοποιώντας παραδοσιακούς όρους, “από την εμπειρία”».⁹ Στην ίδια πραγματεία δηλώνει ότι

«Το γεγονός είναι σαφές· και από όσα γνωρίζω δεν έχει αμφισβητηθεί από κανέναν, ότι η γνώση στη ζωή και στην έρευνα αρχίζει κατά κάποια έννοια με την αποκατάσταση των γεγονότων και ότι οι “αποφάνσεις πρωτοκόλλου”, διά μέσου των οποίων συντελείται αυτή η αποκατάσταση, βρίσκονται, κατά μία ανάλογη έννοια, στην *απαρχή* της επιστήμης».¹⁰

Σε ένα άλλο απόσπασμα τονίζει ότι τα πάντα ανάγονται σε αυτό που είναι «άμεσα παρατηρήσιμο».¹¹ Όπως το έθεσε Ayer, ορισμένες αποφάνσεις μπορούν να «παραβληθούν άμεσα με τα γεγονότα».

8. «Positivism and Realism», *Erkenntnis* 3 (1932/3). Οι παραπομπές δίνονται στην μετάφραση του *Logical Positivism*, σ. 92-93.

9. «The Foundation of Knowledge», σ. 215.

10. *Ibid.*, σ. 210.

11. *Ibid.*, σ. 220.

Επιτρέψτε μου να προσπαθήσω να φέρω στο προσκήνιο με έναν άλλο τρόπο το φαινομενικά αιγνιματικό ερώτημα του οντολογικού καθεστώτος (status) της μαρτυρίας. Λέμε ότι οι νόμοι επιβεβαιώνονται από τα θετικά παραδείγματά τους. Έτσι, υποθέτουμε ότι τα θετικά παραδείγματα αποτελούν μαρτυρία / τεκμήριο (evidence) για τους νόμους τους οποίους επιβεβαιώνουν. Ας υποθέσουμε λοιπόν, χάριν της σαφήνειας, ότι ταυτίζουμε τους νόμους με καθολικές υποθετικές προτάσεις – προτάσεις οι οποίες, πρέπει να πούμε, είναι ερμηνεύσιμες. Τί θα ήταν ένα θετικό παράδειγμα; Ας θεωρήσουμε ότι νόμος είναι η πρόταση « $(x)(Fx \rightarrow Gx)$ ». Τότε ο Hempel υποθέτει πως είναι λογικό να υποθέσουμε ότι ένα αντικείμενο που είναι F και G επιβεβαιώνει τον νόμο.¹² (Ο Goodman συχνά μιλάει επίσης με τον ίδιο τρόπο στο *Fact, Fiction, and Forecast*, 1965). Κατόπιν, ο Hempel εξηγεί ότι, αντί να θεωρήσουμε την επιβεβαίωση ως «μια σχέση μεταξύ ενός αντικειμένου ή ενός διατεταγμένου συστήματος αντικειμένων που αντιστοιχεί στην μαρτυρία, και μιας πρότασης που αντιστοιχεί στην υπόθεση», πρέπει να την εκλάβουμε ως σχέση μεταξύ μιας πρότασης που περιγράφει την μαρτυρία και της υπόθεσης. Έτσι,

«Η μαρτυρία που προσήχθη για την υποστήριξη ή την κριτική μιας επιστημονικής υπόθεσης εκφράζεται πάντοτε με προτάσεις, που συχνά έχουν τον χαρακτηριστήρα παρατηρησιακών αναφορών [...]. Η μαρτυρία [...] συνίσταται, τελικά, σε δεδομένα, η πρόσβαση στα οποία εξασφαλίζεται με ό,τι, χαλαρά μιλώντας, καλούμε άμεση παρατήρηση και αυτά τα δεδομένα εκφράζονται υπό τη μορφή “παρατηρησιακών αναφορών”».¹³

Η παρατήρηση μάς επιτρέπει πρόσβαση σε αντικείμενα και συμβάντα. Αυτά δεν είναι το ίδιο πράγμα με τα γεγονότα, ούτε, φυσικά, με τις προτάσεις. Οι προτάσεις μπορούν, κατά μία έννοια, να εκφράσουν γεγονότα (λ.χ. αληθείς αποφάνσεις), και να περιγράψουν αντικείμενα. Τίποτε από όσα είπα δεν εννοείται ως κριτική της παραδειγματικής συμβολής του Hempel στην επιβεβαίωση ως σχέση μεταξύ προτάσεων. Χρησιμοποιώ την διάκριση μεταξύ ποικίλων τρόπων περιγραφής θετικών περιπτώσεων των νόμων (ή προτάσεων που ομοιάζουν με νόμους) για να τονίσω με πόσο διαφορετικούς τρόπους είναι φυσικό να μιλήσει κανείς για τη μαρτυρία.

Τωσς δεν είναι παράξενο να αποκαλέσουμε ένα μαύρο κοράκι –ένα ορισμένο πουλί–, μια *περίπτωση* (instance) ενός νόμου, αλλά φαίνεται παράξενο ασφαλώς να πούμε ότι το πουλί αποτελεί μαρτυρία για τον νόμο. Στην κα-

12. Hempel, «Studies in the Logic of Confirmation», *Aspects of Scientific Explanation*, σ. 14.

13. *Ibid.*, σ. 21-22.

$$F(a) \rightarrow G(a) \quad 195$$

$$F(a) \wedge G(a)$$

λύτερη περίπτωση, πρόκειται για μια συντομογραφία τού να πούμε ότι είναι το γεγονός πως αυτό το πουλί είναι ένα μαύρο κοράκι το οποίο αποτελεί την μαρτυρία. Ή μπορούμε να μιλήσουμε για την αλήθεια μιας απόφασης ή μιας κατάλληλης πρότασης. Ως εδώ, ωστόσο, δεν έχουμε αγγίξει το γνωσιολογικό πρόβλημα, το ερώτημα τί σημαίνει για κάποιον να έχει έναν λόγο να δεχθεί τον νόμο, να έχει μαρτυρία. Ούτε η ύπαρξη του μαύρου κορακιού ούτε η αλήθεια της πρότασης που λέει ότι υπάρχει το μαύρο κοράκι παρέχει σε κάποιον έναν λόγο να πιστέψει ότι υπάρχει ένα μαύρο κοράκι, πολύ λιγότερο έναν λόγο να πιστέψει ότι όλα τα κοράκια είναι μαύρα. Διότι έχει κάποιος έναν λόγο να πιστέψει ότι όλα τα κοράκια είναι μαύρα, υπό την προϋπόθεση ότι πιστεύει, παραδείγματος χάριν, ότι μπροστά μας τώρα βρίσκεται ένα μαύρο κοράκι.

Έχουμε πάρει πλέον έναν γνωστό δρόμο. Ασφαλώς, δεν είναι επαρκές απλώς να πιστέψουμε ότι μπροστά μας τώρα βρίσκεται ένα μαύρο κοράκι, ούτε καν επαρκές ότι η πεποίθησή μας αυτή πρέπει να είναι αληθής. Διότι και οι δύο αυτές προϋποθέσεις, μαζί λαμβανόμενες, δεν αποτελούν μαρτυρία, εκτός και αν το υποκείμενο έχει έναν επαρκή λόγο για να έχει αυτή την πεποίθηση. Εάν ο λόγος πρέπει να είναι μια άλλη πεποίθηση, τότε αντιμετωπίζουμε μια εις άπειρον αναγωγή (infinite regress) ή έναν κύκλο (circle). Η πρώτη θα καθιστούσε τη γνώση αδύνατη, ενώ ο κύκλος θα οδηγούσε στις δυσκολίες μιας καθαρής συνεκτικής θεωρίας της γνώσης. Θα επανέλθω στο τελευταίο ζήτημα λίγο πιο κάτω.

Έτσι, φτάνουμε σε κλασικές προσπάθειες –τουλάχιστον από τον καιρό του Hume και μετά– να αναζητήσουμε νοητικές καταστάσεις που γεφυρώνουν ή καταργούν το κενό μεταξύ της αίσθησης, όπου δεν μπορεί να τίθεται θέμα αλήθειας, και της κρίσης, η οποία, πιθανόν, είναι μια πηγή μαρτυρίας. Οι οιονεί προτάσεις (quasi-sentences), λ.χ. «Μαύρο εδώ τώρα» υποτίθεται ότι εκφράζουν τέτοιες νοητικές καταστάσεις. Και ίσως θα μπορούσαμε να πεισθούμε ότι υπάρχουν τέτοιες νοητικές καταστάσεις, εάν παραβλέπαμε το γεγονός ότι το ρήμα έχει παραλειφθεί (αφού, εάν το βάλουμε, ωθούμε τα πράγματα προς την κατεύθυνση της κρίσης) και ότι οι λέξεις σαν τις «εδώ» και «τώρα» δεν είναι δυνατόν να κατανοηθούν, εκτός εάν τις συσχετίσουμε με ένα υποκείμενο. Εν πάση περιπτώσει, η προσπάθεια να στηρίξουμε την επιστήμη σε τέτοιες νοητικές καταστάσεις είναι καταδικασμένη, αφού κανένας δεν έχει κατορθώσει να καταδείξει πώς η γνώση ενός αντικειμενικού, κοινού κόσμου θα στηριχτεί σε μια τέτοια «μαρτυρία». Ακόμα και ο Schlick, που κατά κάποιον τρόπο έλπιζε να υποστηρίξει τις προτάσεις πρωτοκόλλου του τύπου «το υποκείμενο A βιώνει το μαύρο σε χρόνο t » με τη βοήθεια εκφράσεων σαν την «Μαύρο εδώ τώρα» ως κάτι που ειπώθηκε από τον A ή ως κάτι που ο A σκέφθηκε κατά τον χρόνο t , δεν πίστευε σε μια κατασκευή της επιστήμης ή ενός δημόσιου κόσμου όπου η κατασκευή βασίζεται στις «άμεσες εμπειρίες».

Πρέπει να είναι σαφές ότι δεν μπορούμε να επικαλεστούμε την αντίληψη, προκειμένου να αποσαφηνισθεί το ερώτημα της έσοχτης πηγής της μαρτυρίας ενός υποκειμένου. Διότι αν δεχθούμε ότι η αντίληψη συνίσταται σε μια αίσθηση που προκαλείται από ένα συμβάν στον κόσμο (ή στο σώμα του υποκειμένου), το γεγονός της αιτιότητας δεν μπορεί να δοθεί ξέχωρα από την αίσθηση και η αίσθηση δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μαρτυρία, εκτός και αν προκαλεί μια πεποίθηση. Αλλά πώς γνωρίζει κάποιος ότι η πεποίθηση προκλήθηκε από την αίσθηση; Μόνον περαιτέρω πεποιθήσεις μπορούν να βοηθήσουν. Εάν η αντίληψη εκφράζεται με εκφράσεις της μορφής «Το υποκείμενο Α αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει ένα μαύρο κοράκι», τότε αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μαρτυρία. Ωστόσο το πρόβλημα δεν έχει λυθεί, αλλά έχει κατά κάποιον τρόπο μετατοπιστεί στην έννοια της αντίληψης, από τη στιγμή που το να αντιληφθούμε πως υπάρχει ένα μαύρο κοράκι σημαίνει ότι ένα μαύρο κοράκι είναι το αίτιο που προκάλεσε –και με τον σωστό τρόπο– την πεποίθηση ότι υπάρχει ένα μαύρο κοράκι.

Εκπλήσσεται κανείς, διαβάζοντας τα πρώιμα γραπτά των μελών του Κύκλου της Βιέννης, από τον συγκεχυμένο τρόπο με τον οποίο αναφέρονται στην εμπειρία, στο άμεσα δεδομένο, στο άμεσα παρατηρήσιμο. Έτσι, ο Schlick τονίζει ότι το νόημα ανάγεται στις δεικτικές καταστάσεις, «και αυτό σημαίνει, με μια πρόδηλη έννοια, αναφορά στην “εμπειρία” ή στην “δυνατότητα επαλήθευσης”». ¹⁴ Στην εργασία του «Η στροφή της φιλοσοφίας» (*The Turning Point in Philosophy*) υποστηρίζει ότι «η πράξη της επαλήθευσης, στην οποία καταλήγει το μονοπάτι της λύσης, είναι πάντα η ίδια: η ύπαρξη ενός συγκεκριμένου γεγονότος που επιβεβαιώνεται από την παρατήρηση, από την άμεση εμπειρία», ¹⁵ αλλά στην εργασία του «Θετικισμός και ρεαλισμός» (*Positivism and Realism*) εκφράζει σοβαρές αμφιβολίες για τέτοιους όρους όπως είναι «το δεδομένο» (*das Gegebene*), και ανησυχεί ότι, αν χρησιμοποιήσουμε τη λέξη «εμπειρία», «προϋποθέτουμε μια διάκριση μεταξύ [του υποκειμένου που] έχει εμπειρία και αυτού του οποίου [το υποκείμενο] έχει εμπειρία». ¹⁶

Υπάρχει, λοιπόν, ένας πολύ καλός λόγος ώστε να καταλήξουμε ότι δεν υπάρχει ένα σαφές νόημα στην ιδέα να συγκρίνουμε τις πεποιθήσεις μας με την πραγματικότητα ή να αντιπαραθέσουμε τις υποθέσεις μας με τις παρατηρήσεις μας. Αυτό δεν σημαίνει, φυσικά, ότι θα αρνηθούμε πως υπάρχει ένας συνηθισμένος τρόπος σύμφωνα με τον οποίο κάνουμε πειράματα και κατα-

14. «Meaning and Verification», *The Philosophical Review*, 4 (1936), σ. 148.

15. «The Turning point in philosophy», *Erkenntnis* 1 (1930/1). Οι παραπομπές δίνονται στο *Logical Positivism*, σ. 56.

16. «Positivism and Realism», σ. 84.

γράφουμε τα αποτελέσματα, ή ανακαλύπτουμε στις καθημερινές μας ασχολίες ότι κάποιες από τις πεποιθήσεις μας είναι αληθείς και άλλες ψευδείς. Εκείνο που πρέπει να αρνηθούμε είναι ότι αυτά τα καθημερινά συμβάντα πρέπει να αναλυθούν με τη βοήθεια μιας έννοιας της μαρτυρίας η οποία δεν είναι προτασιακή ως προς τον χαρακτήρα – μιας μαρτυρίας που δεν είναι κάποιο είδος πεποίθησης. Δεν είναι, συνεπώς, έκπληξη ότι ο Neurath και ο Carnap έλκονται από την ιδέα της θεωρίας της συνεκτικότητας!

Τούτο δεν σημαίνει ότι μια θεωρία της συνεκτικότητας της γνώσης δεν αντιμετωπίζει δυσκολίες· και αυτές, όπως είδαμε προηγουμένως, ο ίδιος ο Schlick τις επισήμανε. Ας σημειώσω εν προκειμένω τη διάκριση μεταξύ μιας θεωρίας της συνεκτικότητας της γνώσης και μιας θεωρίας της συνεκτικότητας της αλήθειας. Στην εργασία του «On the Logical Positivist's Theory of Truth» (1935), ο Hempel είχε μετά βίας κάνει διάκριση μεταξύ των δύο. Και αυτό είναι καταννητό, από τη στιγμή που δεν γνώριζε τη μέθοδο του Tarski για τον σημασιολογικό ορισμό της αλήθειας. Συνεπώς, ο Hempel εκείνη τη χρονική στιγμή σκεπτόταν ότι το μόνο νόημα που μπορούμε να βγάλουμε από την έκφραση «Η πρόταση S είναι αληθής» είναι ότι «H S είναι σε υψηλό βαθμό επιβεβαιωμένη από τις αποδεκτές παρατηρησιακές αναφορές». ¹⁷ Αλλά η έννοια τού σε υψηλό βαθμό επιβεβαιωμένου από τις αποδεκτές παρατηρησιακές αναφορές ανήκει στην γνωσιολογία: και όταν συνδυαστεί με την ιδέα ότι οι προτάσεις πρωτοκόλλου «μπορούν απλώς να χαρακτηρισθούν από το ιστορικό γεγονός» ότι έχουν γίνει αποδεκτές (δηλαδή θεωρούνται ως αληθείς), μάς οδηγεί κατευθείαν σε μια θεωρία της συνεκτικότητας της γνώσης. Αυτή είναι η θεωρία στην οποία αντιτάχθηκε έντονα ο Schlick.

Ο Schlick συμφώνησε με τον Neurath ότι οι προτάσεις πρωτοκόλλου ανήκουν, κατά έναν γενικό τρόπο, στις υποθέσεις της επιστήμης. Είναι αντικειμενικές και, συνεπώς, διΰποκειμενικά κατανοητές και ελέγξιμες. Αφορούν παρατηρήσεις ή εμπειρίες αλλά δεν προσπαθούν να τις εκφράσουν. Εκφράζονται, χαλαρά τουλάχιστον, με τη μορφή προτάσεων τού τύπου «Το υποκείμενο A είδε ένα μαύρο κοράκι σε χρόνο t ». Είναι σαφές ότι δεν μπορεί να είναι βέβαιος κανείς για την αλήθεια τέτοιων προτάσεων – ούτε καν το υποκείμενο A σε χρόνο t μπορεί να είναι βέβαιο ότι βλέπει ένα μαύρο κοράκι. Ή, αν αγνοήσουμε το ερώτημα της βεβαιότητας, είναι σαφές ότι όποιος κρίνει μια τέτοια πρόταση ως αληθή μπορεί να κάνει λάθος. Απαιτείται πάντοτε περαιτέρω μαρτυρία, και η οποία μπορεί να υπερिशύσει της μαρτυρίας της εκάστοτε στιγμής. Εκεί όπου ο Schlick διαφώνησε με τον Neurath είναι στο ζήτημα κατά πόσον

17. «Studies in the Logic of Confirmation», σ. 42.

υπάρχουν αδιαμφισβήτητοι λόγοι (grounds) με βάση τους οποίους κρίνουμε ότι οι προτάσεις πρωτοκόλλου είναι αληθείς.¹⁸

Η αντίρρηση στη θεωρία της συνεκτικότητας του Neurath ήταν η συνήθης αντίρρηση σε όλες αυτές τις θεωρίες: η λογική συνέπεια (consistency) είναι ανεπαρκής, αφού δεν μάς επιτρέπει να στηριχθούμε επάνω της ώστε να επιλέξουμε μεταξύ ποικίλων και αντικρουόμενων λογικά συνεπών θεωριών. Ίσως μια θεωρία τέτοιου είδους να απομακρύνει το τελευταίο υπόλειμμα απολυτότητας από την φιλοσοφία, όπως είπε ο Schlick για τις απόψεις του Neurath, αλλά δεν μας επιτρέπει να διακρίνουμε την αλήθεια. Ο Schlick επέμενε ότι πρέπει να έχουμε, και έχουμε, αδιαμφισβήτητους λόγους με βάση τους οποίους θα επιλέξουμε κάποιες προτάσεις αντί άλλες ως αληθείς. Υπάρχουν προτάσεις που δεν είναι προτάσεις πρωτοκόλλου και «εκφράζουν γεγονότα της “αντίληψης” κάποιου υποκειμένου» («ή όπως αλλιώς θέλετε να τα ονομάσετε», προσθέτει).¹⁹ Ο Schlick κατόπιν παραδέχεται ότι «παρά το γεγονός ότι αυτές οι προτάσεις φαίνονται τόσο απλές και ξεκάθαρες, οι φιλόσοφοι βρίσκονται εγκλωβισμένοι σε ένα σκοτεινό λαβύρινθο από τη στιγμή που θα τις χρησιμοποιήσουν ως θεμέλιο όλης της γνώσης μας». Ωστόσο, πιστεύει ότι μπορούμε να αποφύγουμε τις οικείες δυσκολίες αν θυμηθούμε ότι «μόνον οι προτάσεις κάποιου υποκειμένου, τελικά, παίζουν αποφασιστικό ρόλο».²⁰

Πρέπει να παραδεχθούμε ότι η προσπάθεια του Schlick να εξηγήσει την άποψή του καταλήγει σε σύγχυση. Οι παρατηρησιακές «προτάσεις» («sentences») που αποτελούν «το τελικό κριτήριο» όλης της γνώσης μας δεν είναι πραγματικά προτάσεις, αφού έχουν πάντα τη μορφή «Εδώ τώρα έτσι και έτσι».²¹ Τέτοιες προτάσεις δεν μπορεί να καταγραφούν (αφού χάνουν την βεβαιότητά τους σε ένα λεπτό),²² εκφράζουν «ένα συναίσθημα “πληρότητας”, μια εντελώς χαρακτηριστική ικανοποίηση: είμαστε *ικανοποιημένοι*».²³ «Δεν μπορούμε να δημιουργήσουμε μια λογικά στέρα κατασκευή επάνω σε τέτοιες διαπιστώσεις, διότι αυτές εξαφανίζονται τη στιγμή που αρχίζει κανείς να την κατασκευάζει».²⁴ Τελικά, «η ευκαιρία για να κατανοήσει κανείς [τις παρατηρησιακές προτάσεις] συμπίπτει με τη στιγμή που τις επαληθεύει: κατανοώ τη σημα-

18. «The Foundation of Knowledge», σ. 213.

19. Ibid., σ. 218.

20. Ibid., σ. 219.

21. Ibid., σ. 225.

22. Ibid., σ. 222.

23. Ibid.

24. Ibid.

οία τους την ίδια στιγμή που κατανοώ και την αλήθεια τους».²⁵ Μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον Neurath όταν απορρίπτει αυτό το τελευταίο βήμα. Αλλά τότε περνούμε σε μια θεωρία της συνεκτικότητας.

Ο Hempel ονομάζει τη θέση των Carnap και Neurath «μετριοπαθή θεωρία της συνεκτικότητας».²⁶ Ο λόγος είναι, σαφώς, ότι ο Neurath και ο Carnap μάς παρέχουν ένα κριτήριο για να επιλέξουμε μία επιστημονική θεωρία μεταξύ άλλων λογικά συνεπών θεωριών. Το κριτήριο είναι ότι είναι εκείνη η λογικά συνεπής θεωρία που μεγιστοποιεί τη συμφωνία με τις προτάσεις που ιστορικά θεωρούνται αληθείς από την «ανθρωπότητα και ειδικότερα από τους επιστήμονες του πολιτισμού μας».²⁷ Στο τέλος, οι προτάσεις πρωτοκόλλου δεν έχουν εξέχουσα θέση. Μπορούμε να τις εγκαταλείψουμε, καθώς και όποιες άλλες, στον βαθμό που συγκρούονται με ένα μεγάλο μέρος άλλων που τις θεωρούμε αληθείς.

Έτσι, προκύπτει τελικά κατά τρόπο εκπληκτικό ότι τόσο ο Schlick όσο και ο Neurath υποστήριξαν απόψεις που μπορεί να θεωρηθούν «συγκρατημένες» θεωρίες συνεκτικότητας. Συμφωνούσαν ότι καθετί μέσα στο σώμα της επιστήμης, συμπεριλαμβανομένων και των προτάσεων πρωτοκόλλου, πρέπει να θεωρηθεί ως προσωρινά καθιερωμένο σε οποιαδήποτε φάση ανάπτυξης της επιστήμης και ότι όλες οι προτάσεις παραμένουν ανοιχτές σε αναθεώρηση υπό το φως νέας μαρτυρίας. Ομοίως, συμφωνούσαν ότι, όταν κρίνεται αναγκαία η αναθεώρηση, δεν υπάρχουν αυστηροί κανόνες για να αποφασίσουμε πού πρέπει να γίνει αναθεώρηση. Είναι θέμα «απόφασης». Η μία και μοναδική διαφορά των Schlick και Neurath αφορούσε το ερώτημα πώς το σώμα των προτάσεων που αποδεχόμαστε μπορεί να συνδεθεί, στην τρέχουσα φάση της επιστήμης, με την εμπειρία, με την παρατήρηση ή με τον πραγματικό κόσμο. Και σε αυτό το σημείο οι απαντήσεις τους, όπως υποστήριξα, δεν ήταν διόλου σαφείς και ικανοποιητικές.

Η απάντηση του Schlick δεν ήταν ικανοποιητική διότι κατέληξε σε κάτι τόσο ιδιωτικό, ώστε ακόμη και το νόημά του μπορούσε να δοθεί μόνον για μια στιγμή για ένα υποκείμενο. Πώς μια τέτοια βάση θα μπορούσε να εξασφαλίσει τη δέσμευσή μας σε έναν κοινό αντικειμενικό κόσμο δεν ήταν δυνατόν να εξηγηθεί. Ο Neurath απέρριψε την ιδέα ότι μια πεποίθηση για τον κόσμο αντιπαράθεται στον ίδιο τον κόσμο, όπως και την ιδέα μιας [αδιόρθωτα] υποκειμενικής βάσης για την επιστημονική γνώση. Αλλά η υπόδειξή του για το πώς να «περιορίσουμε» μια θεωρία συνεκτικότητας δεν λειτουργεί. Υποδεικνύει να

25. Ibid., σ. 225.

26. «The Logical Positivist's Theory of Truth», σ. 49, 57n.

27. Ibid., σ. 57.

αρχίσουμε με πρωτόκολλα του τύπου «Ο Α βλέπει ένα μαύρο κοράκι σε χρόνο t » και ξεχνάει κατόπιν την ιδέα ότι τέτοιες προτάσεις πρωτοκόλλου είναι η βάση της γνώσης του Α, αλλά όχι [η βάση γνώσης] του Β [!]. Αυτό εξασφαλίζει τόσο την διυποκειμενική αντιληψη της γλώσσας της επιστήμης όσο και τα πρωτόκολλα (από τη στιγμή που, όπως είπε ο Neurath, «κάθε γλώσσα, *αυτή καθ' εαυτήν*, είναι διυποκειμενική»²⁸ – σαφώς ένα πλήγμα κατά του Schlick και των παρατηρησιακών προτάσεων, των οποίων το νόημα αποκαλύπτεται σε ένα μόνον υποκειμένο και για μια στιγμή μόνον). Ο Neurath φαντάζεται ότι όλες οι προτάσεις πρωτοκόλλου ρίχνονται σε μια μεγάλη μηχανή. Ένα καμπανάκι χτυπάει όταν εμφανιστεί μια αντίφαση. Τότε κάτι πρέπει να πεταχθεί έξω, μία ή περισσότερες προτάσεις πρωτοκόλλου ή ίσως ένας νόμος ή μια θεωρητική δήλωση. Αλλά «δεν έχει καμία σημασία ποιος ξαναφτιάχνει τη μηχανή, ή *τίνος* οι προτάσεις πρωτοκόλλου ρίχνονται μέσα στη μηχανή».²⁹

Υπάρχει μια φανερή δυσκολία εδώ. Εάν οι προτάσεις πρωτοκόλλου είναι γνωστές μόνον από τον τύπο τους, το να τις ρίζουμε *όλες* στη μηχανή θα σημαίνει ότι κάθε πρόταση *και* κάθε άρνησή της θα ρίχνονταν μέσα, λ.χ. «ο Α βλέπει ένα μαύρο κοράκι στη θέση s σε χρόνο t » και «ο Β βλέπει ένα μη μαύρο κοράκι στη θέση s σε χρόνο t ». Έτσι, δεν μπορεί να υπάρξει βάση για την επιστήμη – μόνον ατελείωτα συνεπή συστήματα. Εάν, από την άλλη πλευρά, οι προτάσεις πρωτοκόλλου περιορίζονται μόνον σε προτάσεις που εκφράζουν πεποιθήσεις, τότε μας ενδιαφέρει ποιος κατασκευάζει τη μηχανή και τίνος οι προτάσεις πρωτοκόλλου ρίχνονται μέσα. Διότι κάθε άτομο θα κρίνει τις προτάσεις που δέχεται (πρωτόκολλα ή όχι) σε συμφωνία με την ισχύ των πεποιθήσεών του – τούτο είναι το νόημα ότι αυτές είναι *οι δικές του* πεποιθήσεις. Θα δίνει βάρος στα πρωτόκολλα άλλων ανθρώπων στον βαθμό που πιστεύει ότι αληθεύουν, ακριβώς όπως υποστήριξε και ο Schlick.

Δεν θα μακρηγορούσα σχετικά με αυτά τα οικεία γνωσιοθεωρητικά προβλήματα που καταπόνησαν τον Schlick και τον Neurath και τους υποστηρικτές τους αν σκεπτόμουν ότι η φιλοσοφία τα έχει τώρα απορρίψει ή τα έχει λύσει. Αντίθετα, σκέπτομαι ότι τα μέλη του Κύκλου της Βιέννης και οι φίλοι τους τόνισαν με ιδιαίτερα χρήσιμο τρόπο, κάποτε αντίθετα μάλιστα από τις εκφρασμένες δηλώσεις τους, ένα κεντρικό και άλυτο γνωσιοθεωρητικό πρόβλημα. Και σκέπτομαι ότι μπορούμε να βρούμε ορισμένες ιδέες και ενοράσεις τους στα κείμενά τους που έχω εξετάσει και τα οποία μάς κατευθύνουν προς μια νέα θεώρηση του παλαιού αυτού προβλήματος.

28. «Protocol Sentences», σ. 205.

29. Ibid., σ. 207.

Το κεντρικό πρόβλημα μπορεί να διατυπωθεί ως ένα δίλημμα στη θεωρία της γνώσης. Κάθε υποκείμενο έχει ένα σύνθετο πλέγμα πεποιθήσεων. Η γνώση απαιτεί τουλάχιστον δύο πράγματα: ότι κάποιες από αυτές τις πεποιθήσεις είναι αληθείς για τον δημόσιο αντικειμενικό κόσμο και ότι κάθε υποκείμενο έχει επαρκείς λόγους για να έχει αυτές τις πεποιθήσεις. Αποδέχομαι πρόθυμα ότι η πρώτη συνθήκη ικανοποιείται· η δεύτερη δημιουργεί το δυσχερές πρόβλημα τού πώς σχετίζεται το σύστημα των πεποιθήσεων με τον κόσμο όχι μόνον σημασιολογικά αλλά και γνωσιοθεωρητικά. Το δίλημμα ανακλύπτει διότι, αν εκλάβουμε τον σύνδεσμο ως κάτι που αυτοεπιβεβαιώνεται (όπως είναι, λ.χ., οι παρατηρησιακές προτάσεις ή τα συμβάντα του Schlick), αυτός είναι τόσο ιδιωτικός, ώστε δεν μπορεί να συνδεθεί με τις προτάσεις της κοινής γλώσσας, οι οποίες είναι οι μόνες ικανές να εκφράσουν επιστημονικές ή ακόμη και αντικειμενικές βεβαιώσεις. Αλλά αν αρχίσουμε με προτάσεις ή πεποιθήσεις οι οποίες ανήκουν ήδη στην κοινή γλώσσα (ή κάτι που μπορεί να εκφραστεί μέσω αυτών), δεν μπορούμε να βρούμε κανέναν λογικό τρόπο για να βασιστούμε σε κάτι που αυτοεπιβεβαιώνεται (το πρόβλημα του Neurath). Με λίγα λόγια, τα θεμέλια της γνώσης πρέπει να είναι υποκειμενικά και αντικειμενικά ταυτοχρόνως, βέβαια, και, ωστόσο, δεκτικά αναθεώρησης.

Τα προβλήματα στα οποία αναφέρομαι ανήκουν, όπως όλοι γνωρίζουμε, στα θεμέλια της γνωσιολογίας και, με την μία ή την άλλη μορφή, είναι παλαιά. Οι λογικο-θετικιστές, το αισθάνεται κανείς από τα πρώτα κιόλας έργα τους, είναι ανυπόμονοι με τέτοια προβλήματα: τούς φάνηκε ότι είναι σχεδόν ανούσια ή ότι είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν με απλές «συμβάσεις» ή «αποφάσεις». Αυτή η στάση φαίνεται σε εμάς τώρα, όταν ξαναδιαβάζουμε αυτούς τους κλασικούς τολμηρούς φιλοσόφους, αυθάδης. Αλλά, η ανόητη πεποίθηση ότι μια σαφής και ορθή κατεύθυνση θα ανοιγόταν κατά κάποιον τρόπο υπό το φως όλου αυτού του ενθουσιασμού και της πνευματικής δύναμης, είμαι πεπεισμένος, παρήγαγε μερικές βαθιά νέες και πολύτιμες νύξεις. Αυτά που τώρα επιφανειακώς μπορεί να φαίνονται αφελείς και αποτυχημένες προσπάθειες περιέχουν πολύ δελεαστικές ενοράσεις ριζοσπαστικά νέων ιδεών.

Δεδομένου ότι οι θετικιστές έχουν την τάση να παραμένουν μέσα στα πλαίσια ενός λεξιλογίου διυποκειμενικότητας των ιδεών και των υποθέσεων, οι προσεγγίσεις τών Neurath και Schlick, καθώς επίσης του Hempel και του Carnap, προς κάποιας μορφής γνωσιοθεωρητική θεωρία συνεκτικότητας δεν μας προκαλούν έκπληξη. Εντούτοις, το μεγαλύτερο πρόβλημα των θεωριών συνεκτικότητας είναι ότι απέτυχαν να διακρίνουν τις θεωρίες συνεκτικότητας της αλήθειας από τις θεωρίες συνεκτικότητας της γνώσης. Αυτό είναι φυσικό διότι, αν η γνώση, που σχετίζεται με την αλήθεια, δεν απαιτεί τίποτε παρά συνεκτικότητα της πεποίθησης, πώς μπορεί η αλήθεια να απαιτεί κάτι πε-

ρισσότερο από ένα σύστημα συνεκτικών προτάσεων; Έτσι, καλούμαστε –όχι επαρκώς λογικά– να εγκαταλείψουμε τη διαφορά μεταξύ της συνεκτικότητας των πεποιθήσεων και της συνεκτικότητας των προτάσεων (ή των δηλώσεων ή των αποφάνσεων) για να ελέγξουμε τη γνώση και την αλήθεια. Αλλά, ενώ βρίσκουμε τη σύγχυση αυτή στα γραπτά του Neurath και του Schlick, βρίσκουμε επίσης και σημεία όπου αυτή η διάκριση γίνεται. Ο Neurath, όπως θυμούμαστε, έλπιζε να καταστρέψει αυτήν την αύρα της υποκειμενικότητας των προτάσεων πρωτοκόλλου ισχυριζόμενος επίμονα ότι, παρ' όλο που μπορεί να είναι ένα «ιστορικό ατύχημα» ότι ο Α έχει την τάση να αποδεχθεί τις δικές του προτάσεις πρωτοκόλλου παρά του Β, στην πραγματικότητα πρέπει να αποδεχθούμε τις προτάσεις πρωτοκόλλου και των δύο.³⁰ Αυτό οδηγεί τον Neurath στην εικόνα της «απρόσωπης μηχανής διαλογής», μέσα στην οποία ρίχνονται οι προτάσεις πρωτοκόλλου. Σε αυτό το απόσπασμα δεν υπάρχει ούτε ένας υπαινιγμός ότι μόνον οι προτάσεις που θεωρούνται *αληθείς* λαμβάνονται υπ' όψιν. Αυτό το γεγονός είναι εκείνο που προκάλεσε το ξέσπασμα του Schlick: «Το εκπληκτικό λάθος της “θεωρίας της συνεκτικότητας” μπορεί να εξηγηθεί μόνον αν λάβουμε υπ' όψιν μας ότι οι υπερασπιστές της θεωρούσαν “πως οι προτάσεις τις οποίες εξέταζαν ήταν αυτές που απαντούν στην επιστήμη”». ³¹ Και εδώ ο Schlick εννοεί τις προτάσεις που προκύπτουν *ως βεβαιώσεις* (assertions). Αλλά, παρ' όλα όσα βρίσκουμε στην εργασία του Neurath για τις προτάσεις πρωτοκόλλου, μπορεί ο Neurath πραγματικά να κατηγορηθεί ότι λησμόνησε τη διαφορά μεταξύ της συνεκτικότητας μιας αυθαίρετης ομάδας προτάσεων και της συνεκτικότητας μιας ομάδας προτάσεων που θεωρούνται αληθείς; Η περίφημη μεταφορά του καραβιού το οποίο πρέπει να επισκευαστεί εν πλω κομμάτι με κομμάτι αποδεικνύει ότι γνώριζε πως ενδιαφέρουν οι πεποιθήσεις, όχι οι απλές προτάσεις.³² Διότι, εάν ενδιέφερε μια αυθαίρετη ομάδα προτάσεων, τίποτε δεν θα μας σταματούσε από το να τις πετάξουμε αμέσως όλες σε μια ξέρα! Και ο Hempel, όπως έχω αναφέρει προηγουμένως, κάνει την διάκριση αυτή σαφή.

Από τη στιγμή που οι συνήθειες αντιρρήσεις προς τις θεωρίες συνεκτικότητας της γνώσης παραλληλίζονται με τυπικές αντιρρήσεις προς τις θεωρίες συνεκτικότητας της αλήθειας, δεν είναι αμέσως εμφανές γιατί είναι τόσο σημαντικό να τις διακρίνουμε μεταξύ τους. Αλλά, φυσικά, οι πεποιθήσεις δεν είναι ιστορικά ή αιτιακά αυθαίρετες. Ακόμη και αν οι λόγοι για τους οποίους έχουμε τις πε-

30. Ibid., σ. 206.

31. «The Foundation of Knowledge», σ. 215.

32. «Protocol Sentences», σ. 201.

ποιθήσεις μας είναι πάντοτε άλλες πεποιθήσεις, οι αιτίες βρίσκονται ενίοτε αλλού. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η ανάδειξη της σημασίας αυτής της διάκρισης, όπως θα δούμε, οφείλεται σε ορισμένο βαθμό στους λογικο-θετικιστές.

Οι λογικο-θετικιστές προτιμούσαν να μιλούν για προτάσεις (*sentences*) ή «δηλώσεις» («*statements*»), παρά για πεποιθήσεις· και μπορούμε πολύ εύκολα να αλλάξουμε τον τρόπο που μιλούμε αν σκεφθούμε ότι οι προτάσεις που αντιστοιχούν στις πεποιθήσεις είναι (1) προτάσεις που εκλαμβάνονται ως αληθείς και (2) προτάσεις που έχουν μια ερμηνεία. Κάποιος άλλος μπορεί να γνωρίζει τί πιστεύω, αν γνωρίζει ποιες προτάσεις υποστηρίζω ως αληθείς και τί σημαίνουν αυτές οι προτάσεις. Ας ξαναδούμε μερικές απόψεις των λογικο-θετικιστών υπό το φως αυτών των απλών σκέψεων.

Ο Schlick έχει την ιδέα ότι οι παρατηρησιακές προτάσεις είναι δυνατόν να κατανοηθούν κατά την σύλληψη της αλήθειας τους. Αυτό μπορεί να φαίνεται ακραίο ή και δυσνόητο. Αλλά σχετίζεται με το ορθό δόγμα ότι ένας ερμηνευτής είναι αναγκασμένος να θεωρήσει το πρώτο πρόσωπο και τις αποδόσεις της συμπεριφοράς του σε ενεστώτα χρόνο ως υποθετικά αληθείς. Τέτοιες προτάσεις (στα αγγλικά) σαν την «*I believe that now I see a black raven*»,* εάν θεωρούνται αληθείς από τον ομιλητή, απαιτούν από έναν ερμηνευτή να απονέμει μια πολύ μεγάλη *a priori* βεβαιότητα για την αλήθεια τους. Αυτό σημαίνει: να μεταφράξεις τέτοιες προτάσεις έτσι, ώστε να τις κάνεις να φαίνονται αληθείς όταν αυτό είναι δυνατό.

Ο Hempel σχολιάζει το γεγονός ότι οι προτάσεις πρωτοκόλλου που «παράγονται» από διαφορετικούς ανθρώπους είναι δυνατόν να μην συμβάλλουν στην κατασκευή ενός μοναδικού συστήματος των επιστημονικών δηλώσεων. Και συνεχίζει λέγοντας:

«Αλλά ευτυχώς αυτή η δυνατότητα δεν έχει πραγματοποιηθεί: πράγματι, το μεγαλύτερο μέρος των επιστημόνων, αργά ή γρήγορα, θα φτάσουν σε συμφωνία και, έτσι, θα προκύψει από τις προτάσεις πρωτοκόλλου τους, ως εμπειρικό γεγονός, ένα διαρκώς αυξανόμενο και εκτεινόμενο σύστημα συνεκτικών προτάσεων και θεωριών».³³

Για άλλη μια φορά, πρέπει να δεχθούμε ότι οι προτάσεις πρωτοκόλλου δεν είναι απλώς προτάσεις που καταγράφονται ή εκφέρονται. Είναι προτάσεις για τις οποίες οι ομιλητές πρέπει να πιστεύουν ότι είναι αληθείς ή τουλάχιστον ότι αυτός που τις ακούει πιστεύει ότι ο ομιλητής τις υποστηρίζει ως αληθείς.

* «Πιστεύω ότι τώρα βλέπω ένα μαύρο κοράκι».

33. «*On the Logical Positivist's Theory of Truth*», σ. 57.

Ωστόσο, είναι οπωσδήποτε παράδοξο να θεωρούμε ως «τύχη» ότι υπάρχει ένας μεγάλος βαθμός συγκατάθεσης: και *γιατί* πρέπει να προσδοκούμε ότι η συμφωνία θα αυξάνεται με την πάροδο του χρόνου;

Ο Schlick κάνει άλλη μία εκπληκτική προσέγγιση σχετικά με την πιθανότητα ότι κάποιος μπορεί να ανακαλύψει πως όλες οι δικές του παρατηρήσεις δεν επιβεβαιώνονται με κανέναν τρόπο από τους ισχυρισμούς που έχουν γίνει από άλλους ανθρώπους για τον κόσμο. Τονίζει ότι υπό τις συνθήκες αυτές δεν μπορεί κάποιος, όπως μπορεί η μηχανή των πρωτοκόλλων του Neurath, να θυσιάσει τις δικές του προτάσεις πρωτοκόλλου. Αντί για αυτό, μπορεί κανείς να είναι προσκολλημένος σε ένα

«σύστημα γνώσης στο οποίο προσιδιάζουν οι δικές του παρατηρήσεις, χωρίς να ακρωτηριάζονται. Και μπορώ πάντοτε να κατασκευάσω ένα τέτοιο σύστημα. Χρειάζεται μόνον να δω τους άλλους ως ηλιθίους που ονειρεύονται και των οποίων η τρέλα περιέχει μια αξιοπρόσεκτη μέθοδο ή –να το εκφράσω πιο αντικειμενικά– θα έλεγα ότι οι άλλοι ζουν σε έναν διαφορετικό κόσμο από τον δικό μου. [...] Σε κάθε περίπτωση, χωρίς να έχει σημασία ποια εικόνα του κόσμου θα κατασκευάσω, θα εξετάζω την αλήθεια της πάντοτε από τη σκοπιά της δικής μου εμπειρίας».³⁴

Πρόκειται για μια σημαντική παραδοχή από κάποιον που είχε αντίρρηση ότι μια συνεκτική θεωρία μάς κληροδοτεί έναν απαράδεκτο σχετικισμό.

Κάπου αλλού, όμως, στον Schlick βρίσκουμε έναν διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης της δυνατότητας μαζικής διαφωνίας. Ο ίδιος σημειώνει μια βασική αντίθεση μεταξύ μιας διαφωνίας εάν δύο κομμάτια χαρτί είναι ίδια ως προς το χρώμα, και μιας διαφωνίας ως προς το χρώμα τους. Ως προς την πρώτη λέει ότι «προς χάριν της γλωσσικής χρήσης, η πρόταση εκφράζει απλώς την εμπειρία», δηλαδή την εμπειρία της ομοιότητας. Αλλά στην περίπτωση του χρώματος, δεν υπάρχει αντικειμενικός τρόπος –αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει τρόπος– να προσδιορίσουμε εάν εσύ και εγώ έχουμε την εμπειρία του ίδιου χρώματος. Ακόμη και αν όλες οι κρίσεις σου (γράφει ο Schlick) σχετικά με το χρώμα συμφωνούν πλήρως με τις δικές μου, δεν μπορώ να συμπεράνω από αυτό ότι έχουμε την ίδια εμπειρία σχετικά με την ποιότητα. Θα είναι ... για πάντα απίθανο να ανακαλύψουμε αυτές τις διαφορές μεταξύ της δικής σου και της δικής μου εμπειρίας. Αν η εσωτερική τάξη των δικών σου εμπειριών συμφωνεί με τη δική μου, τότε πρέπει πάντοτε να καταλαβαίνουμε ο ένας τον άλλο τέλεια και να μην έχουμε διαφορετικές απόψεις σε σχέση με το περιβάλλον μας.

34. «The Foundation of Knowledge», σ. 219.

Δεν παίζει ρόλο η ποιότητα, αλλά μόνον το ερώτημα της διευθέτησης σε όμοια σχήματα.³⁵

Ο Schlick φαίνεται στο τέλος να απορρίπτει την άποψη ότι οι εμπειρίες μπορεί να είναι διαφορετικές χωρίς αυτό να ανιχνεύεται: «... η δήλωση ότι διαφορετικά άτομα έχουν την ίδια εμπειρία έχει ένα μοναδικό και επαληθεύσιμο νόημα στο γεγονός ότι όλοι οι ισχυρισμοί τους ... εκθέτουν συγκεκριμένες συμφωνίες ... η δήλωση δεν σημαίνει τίποτε εκτός από αυτό».³⁶ Δεν είναι εύκολο να αποφανθούμε από αυτό το απόσπασμα εάν ο Schlick θεωρεί ότι οι εμπειρίες μπορεί να είναι ποιοτικά διαφορετικές, καθώς δεν μπορούμε καθ' αρχήν να διακρίνουμε, ή να ισχυριστούμε κάτι τέτοιο, ή εάν θεωρεί ότι μια τέτοια περίπτωση δεν μπορεί να ανακύψει. Η ριζοσπαστική υπόδειξη, που δεν είναι αδύνατον να αναγνώσει κανείς στην επίθεση του Schlick κατά της συνεκτικής θεωρίας, είναι ότι αυτή η διαπροσωπική συμφωνία και, συνεπώς, η αντικειμενικότητα, δημιουργούνται έτσι ώστε να προσδιορίζονται τα νοήματα των εκφράσεων άλλων ανθρώπων και, επομένως, τα περιεχόμενα των πεποιθήσεών τους.

Ανέφερα προηγουμένως την παρατήρηση του Hempel ότι «ευτυχώς» οι προτάσεις πρωτοκόλλου διαφορετικών ανθρώπων επιτρέπουν την κατασκευή ενός μοναδικού συστήματος της επιστήμης. Ο ίδιος προσθέτει ότι ο Carnap έχει «ίσως παράσχει σε εμάς μια δυνατότητα να εξηγήσουμε αυτό το ευτυχές γεγονός».³⁷ Η πιθανή εξήγηση έγκειται στο γεγονός ότι «οι νέοι επιστήμονες είναι εθισμένοι» να παράγουν «αληθείς» προτάσεις πρωτοκόλλου και προσθέτει: «Ίσως το γεγονός του γενικού και κάπως αρμονικού εθισμού των επιστημόνων μπορεί να εξηγήσει σε κάποιον βαθμό το γεγονός ενός μοναδικού συστήματος της επιστήμης».³⁸

Θα ήταν μυστηριώδες εάν οι άνθρωποι είχαν διδαχθεί πρώτα τί σημαίνουν οι διάφορες προτάσεις, και μετά εθίζονταν να «παράγουν» αληθείς προτάσεις. Αυτό θα ισοδυναμούσε με το να τους διδάσκουμε, από τη μία πλευρά, πώς να είναι καλύτεροι παρατηρητές και, από την άλλη πλευρά, πώς να είναι ειλικρινείς. Αλλά η κατάσταση θα μπορούσε να φανεί κάπως ως εθισμός, πράγμα που ως άνθρωποι κάνουμε ασφαλώς: υποστηρίζουμε κάποιες προτάσεις ως αληθείς υπό το φως δημόσια παρατηρήσιμων συνθηκών και σταθεροποιούμε

35. Οι περιεχόμενες στο δεύτερο ήμισυ της παραγράφου παραπομπές είναι από τις σελίδες 92-93 της εργασίας «Positivism and Realism» με μικρές παραλείψεις και ελαφρές αλλαγές.

36. Ibid., σ. 93.

37. «On the Logical Positivist's Theory of Truth», σ. 57.

38. Ibid., σ. 58.

την ερμηνεία των προτάσεων σε συμφωνία με την επιτυχία του εθισμού. Αυτό θα εξηγούσε μια διαπροσωπική συμφωνία πάνω στα κύρια χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος κατά φυσικό τρόπο.

Ο Carnap, σε ένα σημείο, φαίνεται να ακολουθεί σαφώς αυτήν τη γραμμή. Στην εργασία του «Psychology in Physical Language» (1932) απορρίπτει την ιδέα του Neurath ότι πρέπει ή μπορώ να χειριστώ τις δικές σου προτάσεις πρωτοκόλλου ισότιμα με τις δικές μου.

«Γενικότερα, οι προτάσεις πρωτοκόλλου τις οποίες ένας ψυχολόγος έχει εκφράσει διά του προφορικού λόγου, διά της γραφής ή διά τού τύπου, όταν είναι βασισμένες σε αυτό που καλούμε ενδοσκόπηση, πρέπει να ερμηνεύονται από τον αναγνώστη, και έτσι να υπολογίζονται στην διυποκειμενική επιστήμη, όχι κυρίως ως επιστημονικές προτάσεις, αλλά ως επιστημονικά γεγονότα. Η γνωσιολογική σύγχυση των σύγχρονων ψυχολογικών ρευμάτων απορρέει, σε μεγάλο βαθμό, από αυτήν τη σύγχυση των γεγονότων υπό την μορφή προτάσεων όπου οι προτάσεις, αυτές καθ' εαυτές, θεωρούνται ως μέρος της επιστήμης».³⁹

Τα συμπεράσματα που μας επιτρέπεται να εξαγάγουμε από το γεγονός ότι ένας άλλος εξέφερε μια πρόταση δεν είναι οι λογικές συνέπειες που προκύπτουν από την πρόταση όπως αυτή ερμηνεύεται αλλά το είδος του συμπεράσματος το οποίο μπορούμε να εξαγάγουμε από την παρατήρηση των κινήσεων ενός βολτομέτρου ή από τις κινήσεις σταγόνων της βροχής. Το αμφιλεγόμενο σημείο δεν είναι ότι οι άλλοι δεν εννοούν κάτι από τις προτάσεις που εκφέρουν αλλά ότι δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι ξέρουμε προκαταβολικά τί εννοούν· οπότε, η ερμηνεία ή απαιτείται ρητά ή προϋποτίθεται σιωπηρά.

Πιστεύω ότι ακολουθώντας αυτή τη γραμμή, παράλληλα με πολλές άλλες υποδείξεις που προέκυψαν από τα κείμενα που σχολίασα, μπορούμε να ανακαλύψουμε τα κύρια σημεία μιας ορθής άποψης για τα θεμέλια της εμπειρικής γνώσης, μιας άποψης που συμφιλιώνει τη θεωρία συνεκτικότητας του Neurath με την επιμονή του Schlick για μια βασική σύνδεση της εμπειρίας με την παρατήρηση.

Από εδώ και στο εξής, μολονότι στηρίζομαι στις ιδέες των Schlick, Neurath, Hempel και Carnap, παραθέτω τη δική μου θέση. Πρόκειται για μια θέση που είναι βαθιά επηρεασμένη από τον Quine, παρόλο που δεν είναι η θέση του.

39. «Psychology in Physical Language», *Erkenntnis* 3 (1932/3). Οι παραπομπές από το *Logical Positivism*, σ. 195.

Ο Neurath έχει δίκαιο όταν απορρίπτει ως στερούμενη λογικότητας την σύγκριση προτάσεων ή πεποιθήσεων και πραγματικότητας. Κάνουμε πειράματα και παρατηρήσεις αλλά αυτό δεν αποτελεί «σύγκριση» παρά με μεταφορική σημασία, διότι τα πειράματα αυτά δεν φέρουν κανένα επιστημολογικό αποτέλεσμα, εκτός από το να *αποτελούν το αίτιο* ώστε να επαυξάνουμε τις πεποιθήσεις μας, να προσκολλώμαστε σε αυτές ή να τις εγκαταλείπουμε. Αυτή η απακή σχέση δεν μπορεί να είναι σχέση *επιβεβαίωσης ή μη*, από τη στιγμή που η αιτία δεν είναι μια απόφαση ή πεποίθηση, αλλά απλώς ένα συμβάν στον κόσμο ή στο αντιληπτικό σύστημα. Ούτε τέτοια συμβάντα μπορούν από μόνα τους να θεωρηθούν μαρτυρία, εκτός και αν, βεβαίως, μάς προξενούν κάτι. Αλλά, τότε, καλύτερα να ονομάσουμε μαρτυρία όχι το γεγονός, αλλά την πεποίθηση.

Ο Neurath είχε επίσης δίκαιο όταν υποστήριζε ότι, δεδομένης αυτής της κατάστασης, μπορούμε κάλλιστα να δεχθούμε ότι οι προτάσεις πρωτοκόλλου, όπως όλων των ειδών οι προτάσεις της επιστήμης ή της κοινής λογικής, μπορεί να σφάλουν. Είμαστε έτοιμοι να αλλάξουμε εκεί όπου αυτό κάνει καλό. Όπως παρατήρησε ο Hempel, στις προτάσεις πρωτοκόλλου δεν έχει απομείνει καμία γνωσιοθεωρητική προτεραιότητα – είναι όπως οι λοιπές προτάσεις. Όλα αυτά, ωστόσο, είναι η γραμμή που ο Quine αργότερα επρόκειτο να εκμεταλλευθεί τόσο επιτυχώς όταν επιχειρηματολόγούσε κατά της διάκρισης αναλυτικού-συνθετικού.

Έτσι, φτάνουμε στο σημείο, όπως ισχυρίζεται ο Neurath, όπου η μόνη μαρτυρία για μια πεποίθηση είναι άλλες πεποιθήσεις. Αυτό δεν είναι απλώς *λογική* κατάσταση αλλά *πραγματική* κατάσταση. Και από τη στιγμή που καμία πεποίθηση δεν αυτοβεβαιώνεται, καμία δεν μπορεί να παρέχει βεβαιότητα για τις άλλες. Πώς λοιπόν θα μπορέσουμε να ξεφύγουμε από την αντίρρηση του Schlick ότι αυτό κάνει «τις αυθαίρετες παραμυθένιες ιστορίες τόσο αληθινές όσο και μια ιστορική αναφορά ...»; Και καταλήγει: «έτσι η συνεκτική θεωρία φαίνεται να είναι λογικά αδύνατη ... διότι μέσω αυτής μπορώ να φτάσω σε έναν οποιοδήποτε αριθμό συνεπών συστημάτων δηλώσεων όπου το ένα είναι ασυμβίβαστο με το άλλο». ⁴⁰ Δεν είναι σαφές τί σημαίνει μπορώ να «φτάσω» σε ποικίλα συστήματα, από τη στιγμή που δεν εφευρίσκω τις πεποιθήσεις μου. Οι περισσότερες από αυτές δεν είναι εθελούσιες. Παρ' όλα αυτά, το σημείο της κριτικής φαίνεται να παραμένει υπό την μορφή πρόκλησης που μας ζητά να πούμε ποιος είναι ο λόγος να θεωρήσω ότι το σώμα των πεποιθήσεών μου είναι αληθές.

40. «The Foundation of Knowledge», σ. 216.

Το κλειδί για την απάντηση έγκειται, γενικεύοντας τις δυο προτάσεις του Carnap, στο ότι είμαστε εθισμένοι (conditioned) να παράγουμε (να υιοθετούμε ως αληθείς) συγκεκριμένες προτάσεις υπό συγκεκριμένες συνθήκες και ότι δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις δηλώσεις άλλων ανθρώπων ως μαρτυρία έως ότου τις ερμηνεύσουμε. Ο Carnap το είπε αυτό μόνον σχετικά με τις προτάσεις πρωτοκόλλου, αλλά το ίδιο πρέπει να ειπωθεί για όλη τη γλώσσα.

Η γλώσσα από τη φύση της, όπως ισχυρίζεται ο Neurath, είναι διυποκειμενική. Τί σημαίνουν τα λόγια κάποιου σε κάποια περίπτωση είναι πάντοτε κάτι που μπορούμε κατ' αρχήν να το μάθουμε από τα κοινώς γνωστά στοιχεία. Ας σκεφθούμε πώς ανακαλύπτουμε τί σημαίνει μια απλή πρόταση, λ.χ., «Υπάρχει ένα τραπέζι» ή «Νά ένα πράσινο κομμάτι χαρτί». Η πιο βασική μας μαρτυρία είναι ότι ο ομιλητής προκαλείται να συναινέσει (όχι μόνον σε αυτήν την περίπτωση, αλλά γενικά) με αυτές τις προτάσεις εξαιτίας της παρουσίας τραπεζιών ή πράσινων κομματιών χαρτιού, ενώ η απουσία αυτών των αντικειμένων τον κάνει (γενικά) να διαφωγεί με τις ίδιες προτάσεις. Δεν θεωρώ την συναίνεση και τη διαφωνία ως εμφανή ομιλιακά ενεργήματα αλλά ως στάσεις έναντι προτάσεων που μερικές φορές αποκαλύπτονται κατά την ομιλία ή και με άλλους τρόπους. Η κύρια θέση μου είναι ότι η βασική μεθοδολογία μας για την ερμηνεία των λεγομένων των άλλων δημιουργεί κατ' ανάγκη το ζήτημα ότι τις περισσότερες φορές οι πιο απλές προτάσεις που οι ομιλητές υιοθετούν ως αληθείς είναι αληθείς. Δεν είναι ο ομιλητής εκείνος ο οποίος πρέπει να επιτελέσει το αδύνατο εγχείρημα της σύγκρισης της πεποίθησης με την πραγματικότητα. Ο ερμηνευτής είναι εκείνος που πρέπει να λάβει υπ' όψιν του την αιτιακή αλληλεπίδραση μεταξύ κόσμου και ομιλητή, με σκοπό να βρει τι εννοεί ο ομιλητής και, ως εκ τούτου, τί πιστεύει. Κάθε ομιλητής πρέπει να καταστήσει το σύστημα των πεποιθήσεών του συνεκτικό, προσαρμόζοντάς το όσο πιο λογικά μπορεί στις νέες πεποιθήσεις. Αλλά δεν υπάρχει λόγος να φοβάται ότι αυτές οι πεποιθήσεις μπορεί να είναι απλώς ένα παραμύθι. Διότι οι προτάσεις που εκφράζουν πεποιθήσεις, και οι ίδιες οι πεποιθήσεις, έχει σωστά κατανοηθεί ότι αφορούν τα κοινώς γνωστά πράγματα και γεγονότα που τις προκαλούν, και γι' αυτό πρέπει να είναι κυρίως αληθείς. Κάθε άτομο το γνωρίζει αυτό, από τη στιγμή που γνωρίζει τη φύση της ομιλίας και της πεποίθησης. Τούτο, φυσικά, δεν τού λείει ποιες από τις πεποιθήσεις και τις προτάσεις του είναι αληθείς, αλλά τον διαβεβαιώνει ότι η συνολική εικόνα που έχει για τον κόσμο είναι ίδια με την εικόνα την οποία έχουν και οι άλλοι άνθρωποι και ότι είναι σωστή ως προς τα περισσότερα χαρακτηριστικά της.

Οι Neurath, Carnap και Hempel είχαν δίκαιο, πιστεύω, που εγκατέλειψαν την αναζήτηση ενός βασικού είδους μαρτυρίας επάνω στην οποία θα μπορούσε να θεμελιωθεί η γνώση μας για τον κόσμο. Κανένα δεν είναι πρόσφορο και

κανένα δεν είναι αναγκαίο. Εκείνο το οποίο ίσως δεν μπόρεσαν να εκτιμήσουν είναι ο λόγος *για τον οποίο* δεν είναι αναγκαίο. Δεν είναι αναγκαίο διότι οι αιτιακές σχέσεις μεταξύ πεποιθήσεων, ομιλίας και κόσμου μάς παρέχουν την ερμηνεία της γλώσσας και των πεποιθήσεών μας. Με αυτήν την ειδική σημασία, η «εμπειρία» είναι η πηγή όλης μας της γνώσης. Αλλά αυτή είναι μια έννοια η οποία δεν μας ενθαρρύνει να βρούμε μια νοητική ή συναγωγική γέφυρα (mental or inferential bridge) μεταξύ των εξωτερικών συμβάντων και των συνήθων πεποιθήσεων. Η γέφυρα είναι εκεί μια χαρά – δηλαδή είναι μια αιτιακή γέφυρα που περιλαμβάνει και τα αισθητηριακά όργανα. Το λάθος έγκειται, όπως διέβλεψε ο Neurath, στην προσπάθεια να μετατραπεί αυτή η αιτιακή γέφυρα σε επιστημολογική, όπου τα αισθητηριακά δεδομένα, τα μη ερμηνευμένα δεδομένα ή οι μη καταγράψιμες προτάσεις αποτελούν τις ανέφικτες διασυνδέσεις της.

Υπάρχουν, φυσικά, ορισμένες πεποιθήσεις που έχουν μεγάλο βαθμό βεβαιότητας, και σε μερικές περιπτώσεις το περιεχόμενό τους δημιουργεί μια ένδειξη υπέρ της αλήθειας. Αυτές είναι πεποιθήσεις σχετικές με τις δικές μας παρούσες προτασιακές μορφές στάσης. Αλλά η σχετική βεβαιότητα αυτών των πεποιθήσεων δεν τις καθιστά θεμέλιο της εμπειρικής γνώσης. Αυτό προκύπτει μάλλον από τη φύση της ερμηνείας. Ως ερμηνευτές πρέπει να αντιμετωπίσουμε ως προνομιακές τις πεποιθήσεις, αμφιβολίες και επιθυμίες που αποδίδει κανείς στον εαυτό του. Αυτό είναι ένα ουσιώδες βήμα για την ερμηνεία όλων όσων λέγει και σκέπτεται κανείς. Τα θεμέλια της ερμηνείας δεν είναι θεμέλια της γνώσης, μολονότι η ορθή αποτίμηση της φύσης της ερμηνείας μπορεί να οδηγήσει σε μια αποτίμηση της ουσιαστικά αληθινής φύσης της πεποίθησης.

Βιβλιογραφία

- Abro, A. d., *The Rise of the New Physics*, 2 volumes, Dover 1952.
- Achinstein, A. and Barker, S.F., (eds), *The Legacy of Logical Positivism*, The Johns Hopkins University Press. 1969.
- Alcoff, L. M., (ed.), *Epistemology. The Big Questions*, Blackwell, 1998.
- Αναπολιτάνος, Δ., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των μαθηματικών*, Νεφέλη, 1985.
- Aron, R., *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, πρώτος τόμος, μετφρ. Μ. Λυκούδης, Γνώση, 1984.
- Ashby, R.W., «Logical Positivism», στο D.J. O` Connor, (ed.), *A Critical History of Western Philosophy*, The Free Press, 1964.
- Ayer, A. J., Γλώσσα, *Αλήθεια και Λογική* (1934, αναθεωρημένη δεύτερη έκδοση 1952), Τροχαλία, 1994.
- Ayer, A. J., ed., *Logical Positivism*, Free Press, 1959.
- Ayer, A. J., *Russell*, Fontana, 1972.
- Αυγελής, Ν., *Η Έννοια της Μαθηματικής Αλήθειας και το Θεώρημα του Goedel*, Θεσσαλονίκη, 1972.
- Αυγελής, Ν., *Η προβληματική του δεδομένου στο νεώτερο εμπειρισμό*, Θεσσαλονίκη, 1978.
- Αυγελής, Ν., *Φιλοσοφία και Ιστορία της Επιστήμης*, Θεσσαλονίκη, 1993.
- Bar-Hillel, Y., «Remarks on Carnap's *Logical Syntax of Language*», in Schilpp, *Phil. Of Carnap*, 519-543.
- Βέϊκος, Θ., *Αναλυτική Φιλοσοφία*, Σμίλη, 1990.
- Berghel, H., Hubner, A., Koehler, E., (eds), *Wittgenstein, der Wiener Kreis und der kritische Rationalismus*, Hoelder-Pichler-Tempsky, 1979.
- Bergmann, G., «Two Criteria for an Ideal Language», (1949), in Rorty, *Ling. Turn*, 132-134.
- Bergmann, G., «Logical Positivism, Language, and the Reconstruction of Metaphysics», (1953), in Rorty, *Ling. Turn*, 63-71.
- Bergmann, G., *The metaphysics of logical positivism*, Longmans Green, 1954.
- Βιβιδάκης, Σ., «Το πρόβλημα της θεμελίωσης της γνώσης. Μια σύγχρονη προσέγγιση», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 7 (1990), 107-132.

- Βιρβιδάκης, Σ., «Εμπειρισμός και εμπειρία μετά τον Sellars», *Δευκαλίων* 21 (2003), 45-64.
- Bonjour, L., *In Defense of Pure Reason*, Cambridge University Press, 1998.
- Βορέας, Θ., *Εισαγωγή εις την Φιλοσοφίαν* (1935), ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1972.
- Βουδούρης, *Αναλυτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, 1984.
- Bouveresse, J., «Η θεωρία και η παρατήρηση μέσα στη φιλοσοφία των επιστημών του λογικού θεπκισμού», στο Chatelet, F., (επιμ.), *Η Φιλοσοφία*, (1979), 4 τόμοι, Γνώση, 1985, τέταρτος τόμος, 79-142.
- Brandom, Robert, *Making it explicit: Reasoning, representing and discursive commitment*, Harvard UP, 1994.
- Brandom, Robert, «Καμιά εμπειρία δεν είναι απαραίτητη: εμπειρισμός, εκ συναγωγής γνώση, και δευτερεύουσες ιδιότητες», *Δευκαλίων* 21 (2003), 91-112.
- Braithwaite, R.B., *Scientific Explanation*, Cambridge UP, 1953.
- Bridgman, P.W., *The Logic of Modern Physics*, (1927), Dover, 1955.
- Campbell, Norman, *Physics. The Elements*, Cambridge UP, 1920.
- Campbell, Norman, *What is Science?* (1921), Dover, 1952.
- Carnap, R., *Der Raum. Ein Beitrag zur Wissenschaftslehre*, Kant Studien Ergaenzungshefte, no. 56, 1922.
- Carnap, R., *Logical Structure of the World* (1928), translated by Rolf George, University of California Press, 1967.
- Carnap, Rudolf, «On Protocol Sentences», (1932), *Nous* 21 (1987), 457-470.
- Carnap, Rudolf, *Der logische Syntax der Sprache*, Springer, 1934.
- Carnap, Rudolf, *The Logical Syntax of Language*, Kegan Paul, 1937.
- Carnap, R., *Φιλοσοφία και Λογική Σύνταξη*, (1935), μετφρ. Ι. Γορδίου, Εγνατία, 1976.
- Carnap, R., *Foundations of Logic and Mathematics*, University of Chicago Press, 1939.
- Carnap, R., *Introduction to Semantics*, Harvard UP, 1942.
- Carnap, Rudolf, *Meaning and Necessity* (1947), The University of Chicago Press, 1988.
- Carnap, Rudolf, «Εμπειρισμός, Σημασιολογία, και Οντολογία», (1950), στο Ρουσόπουλος, *Μελ. Εμπειρ.*, 31-62.
- Carnap, R., «Meaning Postulates», *Phil. Studies*, 3 (1952), 65-73. Ανατυπωμένο στο Carnap 1988, 222-229.
- Carnap, R., «Ο Quine για την αναλυτικότητα», (1952), στο: Ρουσόπουλος, *Μελ. Εμπειρ.*, 103-111.
- Carnap, R., «Meaning and Synonymy in Natural Languages», *Phil. Studies* 7 (1955), 33-47. Ανατυπωμένο στο Carnap 1988, 233-247.
- Carnap, R., «Intellectual Autobiography», (1963), στο Schilpp, *Phil. Of Carnap*, 3-84.
- Carnap, R., «Quine on logical truth», (1952), in Schilpp, *Phil. Of Carnap*, 915-922.
- Cartwright, N., et al., *Otto Neurath: Philosophy between science and politics*, Cambridge UP, 1996.

- Cassirer, E., *The Problem of Knowledge. Philosophy, Science and History since Hegel* (1933), Yale UP, 1950.
- Cassirer, E., *Substance and Function* (1910), Dover, 1958.
- Cassirer, E., *Einstein's Theory of Relativity* (1921), Dover, 1958.
- Cassirer, E., *The Philosophy of Symbolic Forms, vol 1: Language*, Yale University Press, 1955.
- Cassirer, E., *The Philosophy of Symbolic Forms, vol 3: The Phenomenology of Knowledge*, Yale University Press, 1957.
- Church, A., «A formulation of the logic of sense and denotation», *Structure, Method, and Meaning: Essays in Honor of Henry M. Sheffer*, Henle, P., Kallen, H.M., Langer, S., eds, Liberal Art Press, 1951, 3-24.
- Church, A., «The need of abstract entities in semantic analysis», *Proceedings of American Academy of Arts and Sciences*, 80 (1951), 100-112.
- Clifford, W., *The Common Sense of the Exact Sciences* (1885), (ed.) Karl Pearson, Dover, 1955.
- Coffa, A., *The semantic tradition from Kant to Carnap*, Cambridge UP, 1992.
- Cohen, R.S. and R.J. Seeger (eds), *Ernst Mach, Physicist and Philosopher*, Dordrecht, 1970.
- Cohen, R.S. and Elkana, Y., (eds), *Hermann von Helmholtz: Epistemological Writings*, Reidel, 1977.
- Cohen, R.S., Schnelle, Th., (eds), *Cognition and Fact. Materials on Ludwik Fleck*, Reidel, 1985.
- Comte, A., *The Foundations of Sociology*, edited by K. Thompson, Nelson, 1976.
- Copleston, F., *History of Philosophy*, vol. 7, Basic Books, 1963.
- Cottingham, J., *Φιλοσοφία της Επιστήμης: Οι Ορθολογιστές*, Πολύτροπον, 2003.
- Creath, Richard, «Some Remarks on 'Protocol Sentences'», *Nous* 21 (1987), 471-475.
- Creath, R., «Every Dogma has its Day», *Erkenntnis* 35 (1991), 347-389.
- Creath, Richard (ed.), *Dear Carnap - Dear Van. The Quine - Carnap Correspondence and Related Work*, University of California Press, 1990.
- Dancy, J., *Introduction to Epistemology*, Blackwell, 1985.
- Dancy, J., Sosa, E., (eds.), *A Companion to Epistemology*, Blackwell, 1992.
- Davidson, «Donald, Αληθής προς τα γεγονότα», (1969), στο Ρουσόπουλος, *Αλήθεια*, 177-208.
- Davidson, Donald, «The very idea of a conceptual scheme», (1974), ανατυπώθηκε στο *Inquiries into Truth and Interpretation*, Clarendon Press, 1984, 183-198.
- Davidson, Donald, «A coherence theory of truth and knowledge», in Le Pore, *Truth Interp.*, 307-319.
- Davidson, Donald, «Empirical Content, in LePore», *Truth Interp.*, 320-332.
- Davidson, Donald, Intellectual Autobiography, in Hahn, *Phil. Of Davidson*, 3-70.
- Davidson, Donald, «Reply to W.V. Quine», in Hahn, *Phil. Of Davidson*, 80-86.
- Davidson, Donald, «Reply to John McDowell», in Hahn, *Phil. Of Davidson*, 105-108.

- Davidson, Donald, «Reply to Dagfinn Follesdal», in Hahn, *Phil. Of Davidson*, 729-732.
- Davidson, Donald, *Subjective, Intersubjective, Objective*, Clarendon Press, 2001.
- Dummett, M., *Truth and other Enigmas*, Harvard UP, 1978.
- Dummett, M., *Frege and Other Philosophers*, Oxford University Press, 1991.
- Dummett, M., *Origins of Analytical Philosophy*, Harvard UP, 1996.
- Feigl, H., «The Origin and Spirit of Logical Positivism» (1969), in Feigl, *Inq. Prov.*, 21-37.
- Feigl, H., «The Wiener Kreis in America», (1969), in Feigl, *Inq. Provoc.*, 57-94.
- Feigl, H., «The 'Orthodox' View of Theories: Remarks in Defense as well as Critique», in *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. IV, *Analyses of Theories and Methods of Physics and Psychology*, eds, M. Radner, S. Winokur, University of Minnesota Press, 1970, 3-16.
- Feigl, H., *Inquiries and Provocations, Selected Writings 1929-1974*, Reidel, 1981.
- Feigl, H. and Sellars, W., (eds), *Readings in Philosophical Analysis*, Appleton-Century-Croft 1949.
- Feyerabend, P., «Problems of Empiricism», in *Beyond the Edge of Certainty*, ed. R.G. Colodny, Prentice-Hall, 1965.
- Feyerabend, P., *Ενάντια στη Μέθοδο, Σύγχρονα Θέματα*, 1991.
- Fichant, M., «Η επιστημολογία στη Γαλλία», στο Chatelet, F., (επιμ.), *Η Φιλοσοφία* (1979), 4 τόμοι, Γνώση, 1985, τέταρτος τόμος, 143-190.
- Fine, A., «The Natural Ontological Attitude», in Boyd, Gasper, Trout 1991, 261-278.
- Fine, A., Forbes, M., Wessels, L., (eds), *PSA 1990*, vol. 2, Philosophy of Science Association, 1991.
- Fleck, L., *Genesis and development of a scientific fact* (1935), The University of Chicago Press, 1979.
- Flew, A., *A Dictionary of Philosophy*, St. Martin's Press, 1979.
- Fogelin, R., *Wittgenstein*, Routledge, 1978.
- Frege, Gottlob, *Begriffsschrift, a formula language, modeled upon that of arithmetic, for pure thought* (1879), van Heijenoort (ed.), *A source-book. From Frege to Goedel*, Harvard UP, 1967, 1-81.
- Frege, Gottlob, *Τα Θεμέλια της Αριθμητικής*, (1884), επιμ.-μετφρ. Ρουσόπουλος Γ., Νεφέλη, 1990.
- Frege, Gottlob, «Νόημα και Αναφορά» (1892), *Δευκαλίων* 17 (1977), 11-42.
- Frege, Gottlob, «Thoughts: a logical inquiry» (1919), *Mind* 65 (1956), 289-311.
- Friedman, M., «Critical Notice: Moritz Schlick. Philosophical Papers», in *Philosophy of Science* 50 (1983), 498-514.
- Friedman, M., «Logical Truth and Analyticity in Carnap's "Logical Syntax of Language"», in Aspray, Kitcher, *History Phil. Math.*, 82-94.
- Friedman, M., «Carnap's *Aufbau* Reconsidered», *Nous* 21 (1987), 521-545.
- Friedman, M., «The Re-evaluation of Logical Positivism», *The Journal of Philosophy* 88 (1991), 505-519.

- Friedman, M., «Exorcising the Philosophical tradition: Comments on John McDowell's *Mind and World*», *The Philosophical Review*, 105 (1996), 427-467.
- Giddens, A., «Ο θετικισμός και οι επικριτές του», στο Πετμεξίδου, Μ. (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996, 161-234.
- Godman, Nelson, *The Structure of appearance*, Harvard UP, 1951.
- Gower, B., ed., *Logical Positivism in Perspective*, Croom Helm, 1987.
- Habermas, J., *Knowledge and human interests* (1968), Beacon Press, 1971.
- Hahn, Hans, «Die Bedeutung der wissenschaftlichen Weltauffassung, insbesondere fuer Mathematik und Physik», *Erkenntnis* 1, (1930), 96-105, στο Hahn, *Emp. Logic. Math.*, 20-30.
- Hahn, Hans, *Empiricism, Logic, Mathematics*, edited by B. McGuinness, Reidel, 1980.
- Hahn, Hans, Neurath, Otto, Carnap, Rudolf, *The Scientific Conception of the World: The Vienna Circle* (1929), Neurath, *Emp. Sociol.*, 299-318.
- Hahn, L.E. and Schilpp, P.A., (eds), *The Philosophy of W. V. Quine*, Open Court, 1986.
- Hahn, Lewis Edwin (ed.), *The Philosophy of Donald Davidson*, Open Court, 1999.
- Haller, R., «New Light on the Vienna Circle», in *The Monist* 65 (1982), 25-35.
- Haller, R., (ed.), *Schlick und Neurath - ein Symposium*, *Grazer Philosophische Studien*, 16/17, 1982.
- Hanfling, O., *Logical Positivism*, Blackwell, 1981.
- Hanfling, O., (ed.), *Essential Readings in Logical Positivism*, Blackwell, 1981.
- Harman, P. M., *Energy, force, and matter: the conceptual development of nineteenth century physics*, Cambridge UP, 1982.
- Harre, Rom, *Laws of Nature*, Duckworth, 1993.
- Hartnack, J., *Wittgenstein and Modern Philosophy*, Methuen, 1965.
- Hempel, C.G., «Problems and changes in the empiricist criterion of meaning», (1950), ανατυπωμένο στο Linsky, *Sem. Phil. Lang.*
- Hempel, C.G., «The concept of cognitive significance: a reconsideration», *Proc. Of American Academy of Arts and Sciences* 80 (1951), 61-77.
- Hempel, C.G., «On the 'Standard Conception' of Scientific Theories», in *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. IV, *Analyses of Theories and Methods of Physics and Psychology*, eds M. Radner, S. Winokur, University of Minnesota Press 1970, 142-163.
- Heisenberg, W., *Φυσική και Φιλοσοφία*, Αθήνα, 1971.
- Helmholtz, H. von, «Ueber das Ziel und die Fortschritte der Naturwissenschaft», (1869), στο *Philosophische Vortraege und Aufsätze*, 1971.
- Helmholtz, H. von, «An Autobiographical Sketch», στο *Popular Lectures on Scientific Subjects II*, New York, 1873-1891.
- Helmholtz, H. von, «On the Origin and Significance of the Axioms of Geometry», στο Helmholtz, *Epist. Writings*, 1-25.
- Helmholtz, H. von, «On the Facts underlying Geometry», στο Helmholtz, *Epist. Writings*, 39-57.
- Helmholtz, H. von, *Epistemological Writings*, Reidel, 1977.

- Hempel, Carl, G., «Problems and Changes in the Empiricist Criterion of Meaning», *Revue Internationale de Philosophie* 4 (1950), 41-63.
- Hempel, Carl, G., *Philosophy of Natural Science*, Prentice-Hall, 1966.
- Hertz, H., *The Principles of Mechanics*, (1894), transl.-ed., R.S. Cohen, Dover 1956.
- Hertz, H., *Electric waves* (1892), μετ. D. Jones, London 1893.
- Hilbert, D., *Τα θεμέλια της γεωμετρίας* (1899), μετφρ. Σ. Παπαδόπουλος, Κάτοπτρο, 1995.
- Hintikka, J. (ed.), *Rudolf Carnap, logical empiricist*, Reidel, 1975.
- Honderich, Ted (ed.), *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford UP, 1995.
- Hookway, C., *Quine*, Polity Press, 1988.
- Hylton, P., *Russell, idealism and the emergence of analytic philosophy*, Clarendon Press, 1990.
- Θεοδωρίδης, Χ., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Εστία, 1955.
- Isaacson, D., «Carnap, Quine and Logical Truth», *Wissenschaft und Subjektivitaet. Der Wiener Kreis und die Philosophie des 20. Jahrhunderts*, eds David Bell, Wilhelm Vossenkuhl, Akademie Verlag, 1992, 100-130.
- Janik, A, Toulmin, S., *Wittgenstein's Vienna*, Weidenfeld and Nicholson, 1973.
- Joergensen, J., *The Development of Logical Empiricism*, University of Chicago Press, 1951.
- Johnston, W.M., *The Austrian Mind: an Intellectual and Social History 1848-1938*, University of California Press, 1972.
- Κάλφας, Β., *Επιστημονική Πρόοδος και Ορθολογικότητα*, Σύγχρονα Θέματα, 1983.
- Kant, I., *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική* (1783), μετφρ. Γ. Τζαβάρας, Δωδώνη, 1982.
- Kant, I., *Critique of pure reason* (1781, 1787), transl., N. Kemp Smith, St. Martin's Press, 1965.
- Καντ, Ι., *Κριτική του Καθαρού Λόγου* (1781, 1787), μετφρ. Α. Γιανναράς, Παπαζήσης 1976.
- Kemeny, J., «Review of Quine's "Two Dogmas of Empiricism"», *Jour. Symb. Logic* (1952), 281-282.
- Kenny, A., *Wittgenstein*, Allen Lane, 1973.
- Kent, Thomas, (ed.), «Language philosophy, writing, and reading: a conversation with Donald Davidson», *JAC: A Journal of Composition Theory* 13 (1993), 1-28.
- Kitcher, Ph., «The Naturalists Return», *The Phil. Review* 101 (1992), 53-114.
- Koehnke, K.C., *The Rise of Neo-Kantianism. German Academic Philosophy between Idealism and Positivism*, Cambridge UP, 1991.
- Kolakowski, L., *Positivist Philosophy*, Penguin Books, 1972.
- Κονδύλης, Π., *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη*, Γνώση, 1983.
- Κονδύλης, Π., *Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, δύο τόμοι*, Θεμέλιο, 1987.
- Kornblith, H., «Beyond Foundationalism and the Coherence Theory», *Journal of Philosophy* 72 (1980), 597-612.
- Κουζέλης, Γ. (επιμ.), *Επιστημολογία*, Νήσος, 1993.
- Κουτούγκος, Α., *Η Σύγκρουση Επιστήμης και Επιστημολογίας*, Σύγχρονα Θέματα, 1983.

- Kraft, V., *Ο Κύκλος της Βιέννης και η γέννηση του νεοθετικισμού* (1950), Γνώση, 1986.
- Kuhn, T., *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων* (1962), μεφρτ. Κ. Γεωργακόπουλος – Β. Κάλφας, Σύγχρονα Θέματα, 1985.
- Kuhn, T., *The Essential Tension*, Chicago UP, 1977.
- Krout, Robert, «The third Dogma», in LePore, 1986, 398-416.
- Lalande, A., *Λεξικόν της Φιλοσοφίας*, τόμοι 4, Πάπυρος, 1956.
- Lauener, H., «Neurath's protocol sentences and Schlick's 'Konstatierungen' versus Quine's observation sentences», στο Haller, R. (ed.), *Schlick und Neurath. Ein Symposium*, Rodopi, 1982, 129-148.
- LePore, Ernest (ed.), *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*, Oxford: Basil Blackwell, 1986.
- Linsky, L. (ed.), *Semantics and the philosophy of language*, University of Illinois Press, 1952.
- Mach, Ernst, *The Analysis of Sensations* (1886), Dover, 1956.
- Μαραγκός, Γ., *Γνωσιολογισμοί*. Οδυσσέας, 1996.
- Martin, R.M., «On analytic», *Phil. Studies* 3 (1952), 42-47.
- Mates, B., «Analytic Sentences», *Phil. Review* (1952), 525-534.
- McDowell, J., *Mind and World*, Harvard UP, 1996.
- McDowell, J., «Scheme-Content Dualism and Empiricism», Hahn, *Phil. Of Davidson*, 87-104.
- McDowell, J., «Υπερβατολογικός εμπειρισμός», *Δευκαλίων* 21 (2003), 65-90.
- Μεταξόπουλος, Α., *Αλήθεια και Σύμβαση*, Παπαζήσης, 1988.
- Moore, G.E., «The refutation of idealism», *Mind* (1903), 433-453.
- Moore, G.E., Μια υπεράσπιση του κοινού νου (1925), *Δευκαλίων* 15 (1975), 241-267.
- Mach, Ernst, *The Analysis of Sensations* (1886), Dover, 1959.
- Mach, Ernst, *Popular Scientific Writings*, Open Court, 1895.
- Mach, Ernst, *Knowledge and Error* (1905), Reidel, 1976.
- Mandelbaum, M., *Philosophy, Science, and Sense-Perception*, The Johns Hopkins University Press, 1964.
- Mandelbaum, M., *History, Man, and Reason: a Study in Nineteenth-Century Thought*, The Johns Hopkins University Press, 1971.
- Marx, K., *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας* (1847), Αναγνωστίδης.
- Marx, K., Engels, F., *Die Deutsche Ideologie* (1846), στο R.C.Tucker (ed.), *The Marx-Engels Reader*, 1978, 146-199.
- Morris, Charles, *Logical Positivism, Pragmatism, and Scientific Empiricism*, Hermann et Cie 1937.
- Morris, Charles, *Foundations of the Theory of Signs*, University of Chicago Press, 1938.
- Moulines, U., «Making Sense of Carnap's *Aufbau*», in Spohn, 263-286.
- Μπαλτάς, Α., *Επιστημολογικά*, Πολίτης, 1991.
- Neurath, Otto, «Protocol Sentences», (1932/3), in Neurath, *Phil. Papers*, 91-99.
- Neurath, Otto, «Radical physicalism», (1934), in Neurath, *Phil. Papers*, 100-114.

- Neurath, Otto, *Empiricism and Sociology*, edited by M. Neurath, and R.S. Cohen, Reidel 1973.
- Neurath, O., *Anti-Spengler* (1921), in Neurath, *Emp. Sociol.*, 158-213.
- Neurath, O., «Pseudorationalism and falsification», (1935), in Neurath, *Phil. Papers*, 121-31.
- Neurath, O., «Encyclopedia as 'model'», (1936), in Neurath, *Phil. Papers*, 145-158.
- Neurath, O., «Unified Science and its Encyclopedia», *Philosophy of Science* 4 (1937), 265-277, in Neurath, *Phil. Papers*, 172-182.
- Neurath, O., *Foundations of the Social Sciences*, The University of Chicago Press, 1944.
- Neurath, O., «The Orchestration of the Sciences by the Encyclopedism of Logical Empiricism», (1945/6), Neurath, *Phil. Papers*, 230-242.
- Neurath, O., «Soziologische Prognosen», *Erkenntnis* 6, 398-405.
- Neurath, O., *Philosophical Papers, 1913-1946*, eds R.S. Cohen, M. Neurath, Reidel, 1983.
- Nyiri, J.C. (ed.), *Austrian Philosophy. Studies and Texts*, Philosophia Verlag, 1981.
- Nyiri, J.C. (ed.), *From Bolzano to Wittgenstein. The Tradition of Austrian Philosophy*, Hoelder-Pichler-Tempsky, 1986.
- Παπαδημητρίου, Ε., *Θεωρία της επιστήμης και ιστορία της φιλοσοφίας*, Gutenberg, 1990.
- Παπανούτσος, Ε., *Γνωσιολογία*, Ίκαρος, 1959.
- Πατέλη, Ιόλη, *Νόημα και Πράξη*, Εξάντας, 1991.
- Passmore, J., *A Hundred Years of Philosophy*, Duckworth, 1957.
- Pears, D.F., *Bertrand Russell and the British Tradition in Philosophy*, Fontana, 1967.
- Peirce, C.S., *Collected Papers*, Harvard UP, 1978.
- Πελεgrίνης, Θ., *Εμπειρία και Πραγματικότητα*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1982.
- Popper, K., *The Logic of Scientific Discovery* (1934), Hutchinson, 1959.
- Popper, K.R., «Intellectual Autobiography», in P.A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of Karl Popper*, Open Court, 1974.
- Popper, K., *Γνωσιοθεωρία χωρίς γνωστικό υποκείμενο*, Βάνιας, 1990.
- Proust, J., «Formal Logic as Transcendental in Wittgenstein and Carnap», *Nous* 21 (1987), 501-520.
- Proust, J., *Questions of Form. Logic and the Analytic Proposition from Kant to Carnap* (1986), University of Minnesota Press, 1989.
- Putnam, H., *Meaning and the Moral Sciences*, Routledge and Keagan Paul, 1976.
- Putnam, H., *Truth and History*, Cambridge UP, 1981.
- Putnam, H., «Why Reason Can't Be Naturalized», *Synthese* 52 (1982), 3-23.
- Putnam, H., «The Analytic and the Synthetic» (1965), in *Philosophical Papers*, vol. II, Cambridge University Press, 1975, 33-69.
- Putnam, H., «Is Semantics Possible?» (1970), in *Philosophical Papers*, vol. 2, Cambridge University Press, 1975.
- Putnam, H., «The Meaning of 'Meaning'», in *Philosophical Papers*, vol. II, Cambridge University Press, 1975.

- Putnam, H., «Analyticity and Apriority: Beyond Wittgenstein and Quine», *Midwest Studies in Philosophy*, vol. IV (1979).
- Putnam, H., «Why Reason can't be naturalized», *Synthese* 52 (1982), 3-23.
- Quine, W. V., «Lectures on Carnap (1934)», in R. Creath (ed.), *Dear Carnap, Dear Van*, University of California Press, 1990.
- Quine, W.V. (1936), «Truth by Convention», in his *Ways of Paradox and Other Essays*, 2nd ed., Harvard University Press, 1989.
- Quine, W.V., «Περί τού τί υπάρχει», (1948), στο *Μεταφυσική*, επιμ. Κ. Βουδούρης, Αθήνα 1989, σελ. 393-410.
- Quine, W.V., *Methods of Logic*, Harvard University Press, 1950.
- Quine, W.V., «Δύο Δόγματα του Εμπειρισμού», στο Ρουσόπουλος, 1997, 63-102.
- Quine, W.V., *Word and Object*, The MIT Press, 1960.
- Quine, W.V., *From a logical point of view*, Belknap Press 1953, δεύτερη έκδοση, αναθεωρημένη, Harvard UP, 1961.
- Quine, W.V., *Φιλοσοφία της Λογικής* (1967), μετφρ. Γ. Ρουσόπουλος, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 1994.
- Quine, W.V., «Προς μια Φυσιοκρατική Επιστημολογία», (1969), μετφρ. Γ. Μαραγκός, στο *Δευκαλίων* 18 (2000), 127-156.
- Quine, W.V., «Things and their place in theories», in Quine, *Theories and Things*, Belknap Press, 1981, 1-23.
- Quine, W.V., *Theories and Things*, Harvard University Press, 1981.
- Quine, W.V., «Πέντε ορόσημα του εμπειρισμού», (1981), *Δευκαλίων* 11 (1992), 7-12.
- Quine, W.V., «Autobiography of W.V. Quine», in Hahn, Schilpp, *Phil. Of Quine*, 3-46.
- Quine, W.V., «Where do we disagree?», in Hahn, *Phil. of Davidson*, 73-79.
- Quine, W.V., J.S. Ullian, *Ο ιστός της πεποίθησης* (1970), Leader Books, 2001.
- Ramberg, Bjorn, *Donald Davidson's Philosophy of Language: An Introduction*, Oxford: Basil Blackwell, 1989.
- Reichenbach, Hans, *The Theory of Relativity and the A Priori Knowledge* (1920), University of California Press, 1965.
- Reichenbach, Hans, *The Philosophy of Space and Time* (1928), Dover, 1958.
- Reichenbach, Hans, *The Rise of Scientific Philosophy*, University of California Press, 1951.
- Reichenbach, Hans, *Selected Writings*, 2 volumes, Reidel 1978.
- Rescher, N. (ed.), *The Heritage of Logical Positivism*, University Press of America, 1985.
- Richardson, A., «How not to Russell Carnap's *Aufbau*», *Philosophy of Science Association* 1 (1990), 3-14.
- Rickert, H., *The Limits of Concept Formation in Natural Knowledge* (1902), engl. transl. by Guy Oakes, Cambridge UP, 1986.
- Rorty, R. (ed.), *The Linguistic Turn*, The University of Chicago Press, 1967.
- Rorty, R., *Philosophy and the Mirror of Nature*, Blackwell, 1979.
- Ρουσόπουλος, Γ., *Επιστημολογία των Μαθηματικών*, Gutenberg, 1991.

- Ρουσόπουλος, Γ., *Αναλυτική της Παράστασης. Η γνωσιοθεωρία του Κύκλου της Βιέννης*, Ελληνικά Γράμματα, 1998.
- Ρουσόπουλος, Γ., *Μαθηματικός Ρεαλισμός*, Ελληνικά Γράμματα, 1999.
- Ρουσόπουλος, Γ., «Το πρόβλημα της γνώσης», *Δευκαλίων* 19 (2001), 215-250.
- Ρουσόπουλος, Γ., (επιμ.), *Αλήθεια*, Ελληνικά Γράμματα, 2002.
- Roussopoulos, G., «Quine's empiricism and Davidson's criticism of it», *Philosophical Inquiry* 25 (2005), 27-39.
- Runggaldier, E., *Carnap's Early Conventionalism: An Inquiry into the Background of the Vienna Circle*, Rodopi, 1984.
- Russell, B., *Τα προβλήματα της Φιλοσοφίας* (1912), Αρσενίδης, 1963.
- Russell, B., *Logic and Knowledge*, Routledge, 1956.
- Russell, B., *Our Knowledge of the External World* (1914), Routledge, 1993.
- Russell, B., *Mysticism and Logic*, Routledge, 1918.
- Russell, B., «Logical Positivism», (1950), in *Logic and Knowledge*, Routledge, 1989, 365-382.
- Russell, B., *Theory of Knowledge: the 1913 manuscript*, Routledge, 1984.
- Salmon, W.C. (ed.), *Hans Reichenbach: Logical Empiricist*, Reidel, 1979.
- Schilpp, P.A. (ed.), *The philosophy of Bertand Russell*, Open Court, 1944.
- Schilpp, P.A. (ed.), *The philosophy of Rudolf Carnap*, Open Court, 1963.
- Schilpp, P.A. (ed.), *The philosophy of Karl Popper*, 2 volumes, Open Court, 1974.
- Schilpp, P.A. (ed.), *The philosophy of W.V. Quine*, Open Court, 1986.
- Schlick, Moritz, *Space and Time in Contemporary Physics* (1917), *Phil. Papers*, vol. I, 207-269.
- Schlick, Moritz, «The philosophical Significance of the Principle of Relativity» (1915), *Phil. Papers*, vol. I, 153-189.
- Schlick, Moritz, *General Theory of Knowledge* (1918), Open Court, 1974.
- Schlick, Moritz, «Critical or empiricist interpretation of Modern Physics?» (1921), *Phil. Papers*, vol.I, 322-334.
- Schlick, Moritz, «The Theory of Relativity in Philosophy» (1922), στο Schlick, *Phil. Papers*, vol. I, 343-353.
- Schlick, Moritz, «Positivism and Realism» (1932), *Phil. Papers*, vol. II, 259-284.
- Schlick, Moritz, «The Foundation of Knowledge», (1934), *Phil. Papers*, vol. II, 370-387.
- Schlick, Moritz, *Μορφή και Περιεχόμενο* (1935), Εγνατία, 1976.
- Schlick, Moritz, *Philosophical Papers*, 2 volumes, Reidel, 1979.
- Schilpp, A. P. (ed.), *The Philosophy of Rudolf Carnap*, Open Court, 1963.
- Schilpp, A.P. (ed.), *The Philosophy of Karl Popper*, Open Court, 1974.
- Sellars, W., «Empiricism and the Philosophy of Mind», in M. Scriven, P. Feyerabend, and G. Maxwell (eds.), *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, vol. I, University of Minnesota Press, 1956, 253-329.
- Sellars, W., «Empiricism and Abstract Entities», in Schilpp, *Phil. Of Carnap*, 431-468.
- Smith, B., «Austrian Origins of Logical Positivism», in B. Gower (ed.), *Logical Positivism in Perspective*, Croom Helm, 1989.

- Sluga, H., *Gottlob Frege*, Routledge and Keagan Paul, 1980.
- Smith, B., «Austrian Origins of Logical Positivism», in B. Gower (ed.), *Logical Positivism in Perspective*, Croom Helm, 1989.
- Spohn, W. (ed.), *Hans Reichenbach, Rudolf Carnap: a Centenary*, Erkenntnis 35 (1991).
- Stadler, F., *The Vienna Circle. Studies in the Origins, Development, and Influence of Logical Empiricism* (1997), Springer, 2001.
- Stegmueller, W., *Main Currents in Contemporary German, British and American Philosophy*, Reidel, 1969.
- Strawson, P. F., Grice, H. P., «In Defense of a Dogma», *Phil. Review* 65 (1956), 141-158.
- Suppe, F., «Theories, their Formulations and the Operational Imperative», *Synthese* 25 (1973), 129-164.
- Suppe, F., *The Structure of Scientific Theories*, University of Illinois Press, Second Edition, 1977.
- Suppes, P., «What is a Scientific Theory?», στο S. Morgenbesser, (ed.), *Philosophy of Science Today*, 55-67.
- Tarski, A., *Η σημασιολογική αντίληψη της αλήθειας και τα θεμέλια της σημασιολογίας* (1944), στο Ρουσόπουλος 2002, 71-136.
- Uebel, T. (ed.), *Rediscovering the Forgotten Vienna Circle: Austrian Studies on Otto Neurath and the Vienna Circle*, Kluwer, 1991.
- Uebel, T., *Overcoming Logical Positivism from Within*, Rodopi, 1992.
- van Fraassen, B., *The Scientific Image*, Clarendon, 1986.
- van Heijenoort, J., *From Frege to Goedel: A Sourcebook in Mathematical Logic*, Harvard UP, 1967.
- Waismann, F., *Wittgenstein and the Vienna Circle*, ed. by B. McGuinness, Blackwell, 1979.
- Weinberg, J., *A Critical Examination of Logical Positivism*, Kegan Paul, 1936.
- White, M., «The analytic and the Synthetic: an untenable dualism» S. Hook (ed.), *John Dewey: Philosopher of Science and Freedom*, Dial Press 1950, 316-330. Ανατυπωμένο στο Linsky 1952.
- Whitehead, A.N., *An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge*, Cambridge UP, 1919.
- Whitehead, A.N., *Science and the modern world*, Cambridge UP, 1925.
- Windelband, W., Heimsoeth, H., *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, ΜΙΕΤ, 1986, τόμος Β', σ. 250-275.
- Woodhouse, R.S., *Φιλοσοφία της Επιστήμης: Οι εμπειριστές*, Πολύτροπον, 2003.
- Χριστοδουλίδης, Π., «Η θετικιστική άποψη για τα μαθηματικά», *Θεμέλια των Επιστημών*, πρώτος τόμος, 199-225, Gutenberg, 1979.
- Zeller, E., «Ueber Bedeutung und Aufgabe der Erkenntnistheorie» (1862), in *Vortaege und Abhandlungen*, Fries Verlag, 1887.
- Zolo, Danilo, «Reflexive Epistemology», *The Philosophical Legacy of Otto Neurath* (1986), translated by David McKie, Kluwer, 1989.

Η παρούσα έκδοση είναι μια ανθολογία από τις σημαντικότερες εργασίες των φιλοσόφων που διαμόρφωσαν τον σύγχρονο εμπειρισμό, με κείμενα που δημοσιεύθηκαν από το 1929 μέχρι το 1986. Στα κείμενα της ανθολογίας αναδεικνύεται το ενδιαφέρον των σύγχρονων ερευνητών γύρω από τον χαρακτήρα του σύγχρονου εμπειρισμού, όπως αυτός διαμορφώθηκε με τη συμβολή του Κύκλου της Βιέννης και ύστερα από τις κριτικές αντι-παραθέσεις και τον έντονο διάλογο που ακολούθησαν από τους Schlick, Neurath, Carnap, Quine και Davidson. Έπειτα από τις ευρείας κλίμακας κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις στην Ευρώπη (άνοδος ναζισμού, Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, αποκατάσταση) ο σύγχρονος εμπειρισμός διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα των έντονων φιλοσοφικών ζυμώσεων που συντέλεστηκαν, και αποτελεί ορόσημο στη διαμόρφωση της σύγχρονης γνωσιοθεωρητικής σκηνής. Οι εργασίες των παραπάνω φιλοσόφων και ερευνητών θέτουν εκ νέου έντονους προβληματισμούς για την τύχη του γνωσιοθεωρητικού προβλήματος του εμπειρισμού και τη δυνατότητα θεμελίωσής του.

ISBN 987-960-524-263-3

